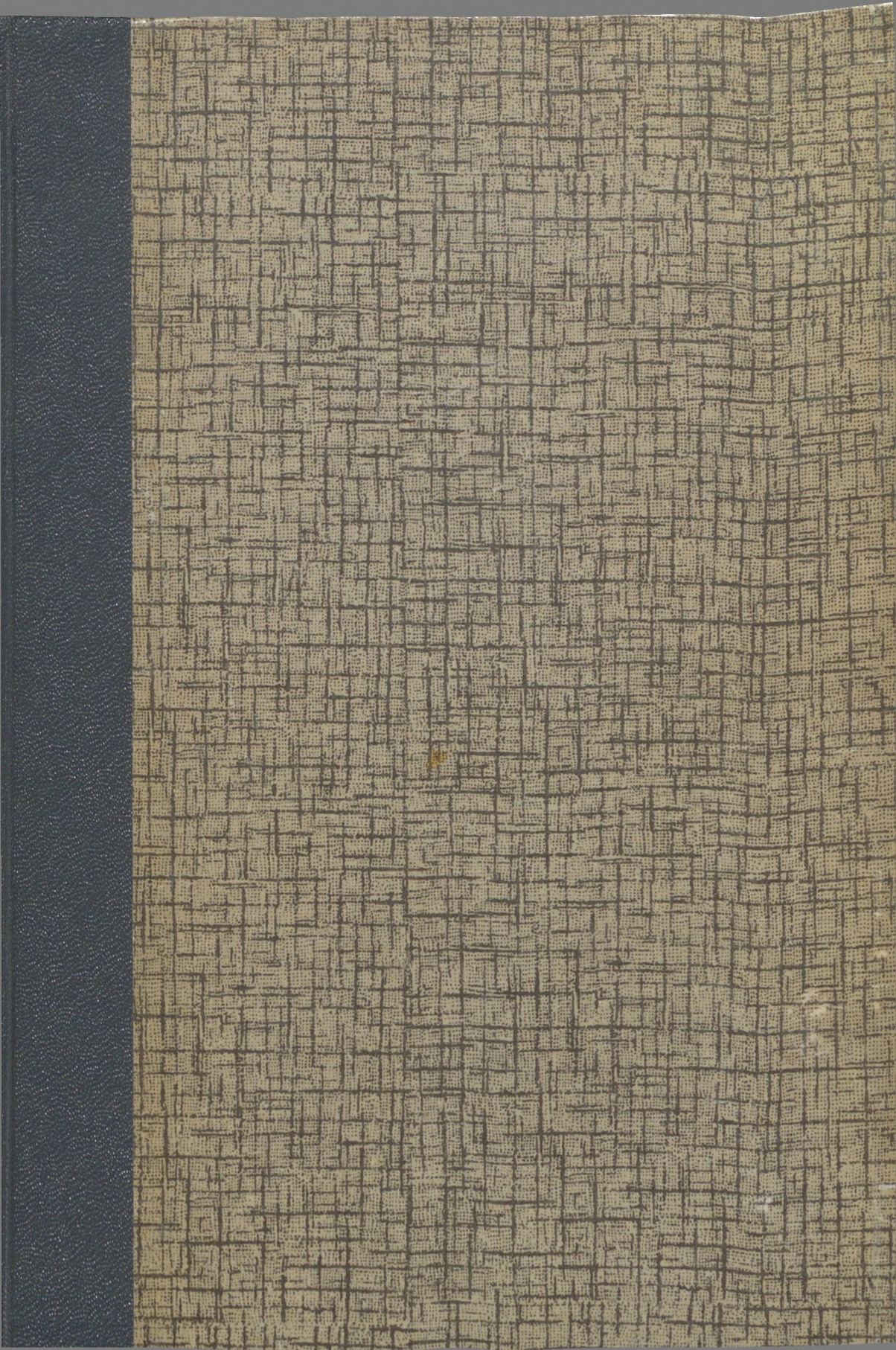

✓ 304868

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM
TÖRTÉNETI MÚZEUMÁNAK ÉVKÖNYVE

FOLIA ARCHAEOLOGICA

(ÚJ FOLYAM)

VI. KÖTET

1954

SZERKESZTETTE
MIHALIK SÁNDOR

TANKÖNYVKIADÓ VÁLLALAT

BUDAPEST, 1954

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM
TÖRTÉNETI MÚZEUMÁNAK ÉVKÖNYVE

FOLIA ARCHAEOLOGICA

(ÚJ FOLYAM)

VI. KÖTET

1954

SZERKESZTETTE
MIHALIK SÁNDOR

TANKÖNYVKIADÓ VÁLLALAT
BUDAPEST, 1954

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

FÜLEP FERENC
HUSZÁR LAJOS
LÁSZLÓ GYULA
MIHALIK SÁNDOR
PÁRDU CZ MIHÁLY
RADNÓTI ALADÁR

ELŐSZÓ

A Magyar Nemzeti Múzeum—Országos Történeti Múzeum Évkönyvével a magyar régészeti-történeti kiadványok sorozata újabb színnel gazdagodik. A felszabadulás előtt a Történeti Múzeum több fontos kiadványsorozattal rendelkezett, többek között a múzeum kiadásában jelentek meg az *Archaeologia Hungarica* és a *Folia Archaeologica* című sorozatok, amelyek az egész tudományos világban ismertek voltak, és közvetítették a külföld felé a magyar tudomány eredményeit. Felszabadulás óta az *Archaeologia Hungarica* köteteit a Magyar Tudományos Akadémia adja ki, míg a *Folia Archaeologica* azóta nem jelent meg. Bár 1945—47-ben történtek kísérletek a Magyar Múzeum megindításával, hogy a Múzeumban megszülető kisebb dolgozatok, közlések megjelenjenek, azonban a Magyar Múzeum 1947-ben megszűnt. Kormányzatunk anyagi támogatása most lehetővé tette, hogy ebben az évben először a múzeum anyagával foglalkozó kisebb tanulmányok közlésére megindítsuk a Múzeum évkönyvét, amellyel folytatjuk a *Folia Archaeologica* sorozatot, és jelen évkönyvünk annak VI. kötetét képezi.

A felszabadulás óta eltelt 10 év alatt kormányzatunk támogatása lehetővé tette a Múzeum teljes újjáépítését, raktáraink teljes rendbehozását és igen nagyméretű kutatómunka megindulását. A Múzeum tekintélyes és a tudomány művelésében nagy eredményeket elért kutatói mellé a fiatal szakemberek egész serege nőtt fel.

Dolgozóink élve a kormányzatunk által nyújtott nagy anyagi és erkölcsi támogatással, már eddig is igen fontos eredményeket értek el hazánk földje és népünk régi és újkori történetének kutatásában, lépéseket tettek az anyagi kultúra emléktárájának új szempontok, a marxista történettudomány szempontjai szerinti történő feldolgozásában. A Magyar Tudományos Akadémia régészeti öt éves tervének végrehajtásában Múzeumunk minden archaeológusa részt vesz. A terv végrehajtása során végzett ásatások eredményei sorra-rendre jelennek meg tudományos folyóiratainkban, monográfiáinkban, magyar és idegen nyelven egyaránt. — A Múzeumnak az anyagi kultúra egyéb területeivel foglalkozó osztályai is részesei az akadémiai tervek végrehajtásának, s művészeti és egyéb kiadványainkban is jelentős helyet foglalnak el dolgozóink írásai.

Évkönyvünkben — a *Folia Archaeologica* VI. kötetében — helyet kapnak idősebb kutatóink mellett a múzeum fiatal tudományos dolgozóinak elkészült

munkái is, sőt közöljük benne néhány vidéki múzeum tudományos dolgozójának eredményeit is.

Évkönyvünk újabb tanújele kormányzatunk és népünk megbecsülésének, amelyet a magyar tudománnyal szemben tanúsít, egyben tanújele kutatóink békés alkotó munkájának is.

FÜLEP FERENC

ПРЕДИСЛОВИЕ

С изданием «Ежегодника» Исторического Музея Венгерского Национального Музея серия венгерских археолого-исторических изданий обогащается новым цветом. До освобождения, исторический Музей располагал несколькими важными периодическими изданиями, среди них в издании Музея появлялись периодические издания под названиями «*Archeologia Hungarica*» и «*Folia Archaeologica*» которые известны были всему научному миру и извещали за границу о достижениях венгерской науки. С освобождения номера «*Archeologia Hungarica*» издает Венгерская Академия Наук, а «*Folia Archaeologica*» с тех пор не издается. Правда, в 1945—47 гг., были попытки начать издание «*Magyar Múzeum*», чтобы небольшие работы, сообщения музея могли публиковаться, но в 1947 г. «*Magyar Múzeum*» перестал издаваться. Материальная поддержка нашего правительства в этом году создала возможность первый раз издать «Ежегодник» Музея для публикации небольших статей занимающихся материалом нашего Музея. Нашим «Ежегодником» мы [продолжаем серию «*Folia Archaeologica*» и настоящий номер является ее VI томом.

В течение прошедших 10 лет со времени освобождения поддержка нашего Правительства сделала возможным полное восстановление нашего Музея, привести в полный порядок наши хранилища и начать исследовательскую деятельность весьма большого масштаба. Рядом с авторитетными, в научной деятельности достигшими больших успехов сотрудниками, выросло целое поколение молодых специалистов.

Наши сотрудники, пользуясь большой материальной и моральной поддержкой, оказанной им нашим правительством уже до сих пор достигли весьма значительных результатов в исследовании древней истории и истории более поздних периодов нашего народа, сделали шаги в направлении разработки памятников материальной культуры с новой точки зрения, с точки зрения марксистской исторической науки. В выполнении пятилетнего плана Венгерской Академии Наук по археологии участвует каждый археолог нашего Музея. Результаты раскопок, произведенных в ходе выполнения плана одни за другими появляются в наших научных журналах, монографиях на венгерском, ровно как и на иностранных языках. Отделы нашего Музея, занимающиеся прочими областями материальной культуры тоже участники

выполнения академических планов и значительное место занимают статьи наших сотрудников в художественных и иных изданиях.

В нашем «Ежегоднике» — в VI томе «Folia Archaeologica» получили место рядом с работами наших старших сотрудников и работы молодых специалистов, а также публикуем в нем достижения научных сотрудников некоторых провинциальных музеев.

Наш «Ежегодник» свидетельствует о том уважении нашего правительства и народа, которым пользуется наша научная жизнь, и вместе с тем является свидетельством мирного творческого труда наших ученых.

Фюлеп Ференц

PRÉFACE

Avec l'Annuaire du Musée National Hongrois — Musée Historique, la série des publications archéologiques et historiques hongroises s'enrichit de couleurs nouvelles. Avant la Libération le Musée Historique possédait plusieurs séries de publications importantes : il éditait entre autres les séries de «*Archaeologia Hungarica*» et «*Folia Archaeologica*» qui étaient connues dans le monde scientifique international et diffusaient à l'étranger les résultats de la science hongroise. Depuis la Libération c'est l'Académie Hongroise des Sciences qui se charge de la publication des volumes de «*Archaeologia Hungarica*», quant aux «*Folia Archaeologica*» elles n'ont pas paru depuis. Bien que de 1945 à 1947 on ait tenté à plusieurs reprises de ranimer la revue «*Magyar Múzeum*», permettant de publier des études mineures et des comptes rendus, elle cessa de paraître en 1947. L'appui matériel de notre gouvernement vient de nous mettre à même de lancer l'Annuaire du Musée dont le 1er volume paraîtra comme tome VI des «*Folia Archaeologica*» et contiendra des études de moindre étendue sur le fonds du Musée.

Pendant les dix années qui se sont écoulées depuis la Libération, l'aide de notre gouvernement a permis la reconstruction complète du Musée, la restauration de tous nos magasins et l'entreprise de travaux de recherche de grande envergure. Toute une brigade de jeunes spécialistes a été formée aux côtés des chercheurs de renom de notre Musée ayant atteint de beaux résultats dans la culture de la science.

Grâce à l'énorme appui financier et moral du gouvernement les recherches de nos travailleurs scientifiques ont déjà abouti à des points importants quant à l'histoire ancienne et moderne de notre peuple et de la terre de notre patrie. Ils ont élaboré des nouvelles vues — selon la conception marxiste de l'histoire — concernant les monuments de la civilisation matérielle. Tous les archéologues de notre Musée participent à la réalisation du plan quinquennal archéologique de l'Académie Hongroise des Sciences. Les résultats des fouilles entreprises dans le cadre du plan sont publiés les uns après les autres dans nos revues scientifiques et dans nos monographies, en langue hongroise et en langues étrangères. Les sections qui s'occupent des différents domaines de la civilisation matérielle prennent aussi part à l'exécution des plans de l'Académie, et les articles de nos travailleurs occupent aussi une place considérable dans les publications artistiques et autres.

Dans le présent Annuaire — VIe volume des »Folia Archaeologica« — prennent place, à côté des travaux des savants connus, ceux des jeunes travailleurs scientifiques du Musée et même ceux de quelques spécialistes attachés aux musées de province.

Cet Annuaire est une nouvelle preuve de l'estime témoignée à la science hongroise par notre gouvernement et par notre peuple, en même temps qu'un gage du travail créateur pacifique de nos chercheurs.

François Fülep

NÉHÁNY ÚJ ŐSKŐKORI LELŐHELYÜNKRŐL

A felszabadulás utáni évek fokozott kutató tevékenysége jelentősen kibővítette a hazai őskőkorról alkotott képünket. A tervásatások lelőhelyein kívül az országszerte folyó építkezések, de főként az ipari szempontból fontosnak látszó területek vizsgálatai megnövelték őskőkori lelőhelyeink számát. Ezek jelentékeny részén csak leletmentésszerű kutatások történtek, de az így elért eredmények is alkalmasak a hazai őskőkorra vonatkozó ismereteink kiszélesítésére. E lelőhelyeket szeretném a következőkben fontosságuk sorrendjében ismertetni.

Eger-Kőporostető

1949-ben az Eger melletti Kőporostető szőlőiben e sorok írója részint kisebb ásatás, részint a felszíni gyűjtés során értékes, és Magyarországon egyedülálló középső kőkori eszközanyagot tárt fel. A leleteket ismertettük,¹ megállapítva róluk, hogy a boreális időszakban élt ember emlékei, egyidősek a skandináv maglemose-kultúrával és a campignien-kultúra genetikus előzményének tűnnek. Az „eger-kultúra” jellegzetességei közül ki kell emelnünk a szakócákat, a babérlevélalakú lándzsahegyeket és a feltűnően gazdag vakarósorozatot.

1949 óta *Legányi Ferenc*, *Rozsnyói Márton* és a szerző több ízben felkeresték a kőporosi lelőhelyet, és a szőlőmunkálatok során előkerült eszközanyagot begyűjtötték. Ez alkalommal az újabb gyűjtés eredményeit mutatjuk be azért, hogy ismertetésükkel újabb adatokat szolgáltatassunk az »eger-kultúra« jellemző eszközlétárához.

Az újabb felszíni gyűjtések során ismét szakócát (I. t. 5), szép kidolgozású babérlevélalakú lándzsahegyeket (I. t. 1, 2, 3), valamint változatos vakarókat (I. t. 4, 6, 7, 8; II. t. 4, 6) találtunk. Ismét megjegyezzük, hogy az egri babérlevélhegyek kidolgozása különbözik a szeleta-kultúra hasonló eszközeitől.

Meg kell még említenünk, hogy 1951-ben recens tengeri kagylót gyűjtöttünk a kőporosi lelőhelyen, amelyet töredékes állapota miatt pontosabban meghatározni nem lehetett,² azonban feltehetőleg a Földközi-tengerből és nem Skandinávia környékéről való. A Tapes-lelet megerősíti azt a korábbi feltevést, hogy kultúránk Kis-Ázsiából vagy Észak-Afrikából áramlott területünkre (I. t. 9.).

¹ Вертеш Л., Мезолитические находки на вершине горы Кёпорос при г. Эгер, Acta Arch. ASH 1. (1951.) 153–190.

² Cs. *Meznerits Ilona*: a *Tapes* cff. *extrema* Locard fajhoz, *Soós Lajos* a *Tapes bruguieri* Hanl.-hoz találta hasonlónak. Fáradozásaitak köszönöm.

Remete-barlang

Budapest határában, a Remete-hegy K—Ny-i irányú, szurdokszerű völgyében, a patak medre felett 10 m magasságban nyílik a Remete-barlang, mely közel vízszintes dőlésű dachsteini mészkőben, egy É—D-i irányú hasadék mentén képződött.

A barlangban 1914-ben *Kadić O.* végzett próbaásatást.³ 2 m mélységig hatolt az alluviumba anélkül, hogy a pleisztocén-rétegeket elérte volna. Munkája során őskori anyagot gyűjtött.

Amikor 1947-ben a Szföv. Régészeti Intézet azt a kérdést intézte hozzám, hogy Budapest közvetlen környékén melyik barlangból lehet őskori leletanyagot remélni, a Remete-barlangot jelöltem meg az egyik legtöbbet ígérő lehetőségként. Véleményem alapján az említett intézet 1949 tavaszán négy egyetemi hallgatót⁴ bízott meg a barlangban végzendő próbaásatással. A 2,5 m mély próbagödör kiásása után az egyre több fizikai erőt igénylő munka abbamaradt. Ekkor *Nagy Tibor* felkérésére átvettem az ásátás vezetését, és megszakitásokkal 1949 júniusától őszig folytattam.^{4a}

A tágüregű, délre nyíló barlang alacsony fekvése ellenére is ősemberi lakóhely céljára alkalmasnak látszott. Bejárata előtt vízszintes mészkőpadka kínál jó tanyahelyet (1. ábra *c* keresztmetszet). Maga a barlang 21 m hosszú, átlag 5—7 m széles üreg (1. ábra *b* rajz). A bejárattól jobbkézre (K) jőkora kiöblösödése van, amely azonban majdnem mennyezetéig feltöltődött. A Ny-i oldalon, a bejárattól 14 m-re 12 m hosszú oldaltermé van, tele leomlott sziklatörmelékkel. Egy alig járható kürtő víz innem a felszínre. A főüreg mennyezete átlagosan 3—5 m magas, kivéve a hossz tengely irányában végigvonuló keskeny, magas lithoklázist (közethasadékot). (1. ábra *d* keresztmetszet.)

A próbagödör az 1. ponttól a munka megkönnyítését célzó lépcsőkkel kezdődött, és az 5,5. pontnál majdnem a barlang teljes szélességét fogta át (1. ábra *b* rajzán a vonallal körülhatárolt terület). Így az árok 8,5 m hosszú, 5 m széles volt, és egy pontján 10,5 m mélységig hatolt. A rétegsor felülről lefelé a következő volt (1. ábra *a* szelvény és III. tábla):

1. fekete humusz,
- 1a hamus, tűzhelyes réteg,
2. szürke humusz,
3. fekete kultúrréteg
4. szürke, köves agyag,
5. világosbarna agyag,
6. fekete, vörös, kávészínű csíkos kultúrréteg,
7. világossárga agyag,
8. köves, világosbarna agyag,
- 8a fekete kultúrréteg,
9. köves, barna agyag,
10. vörösesbarna (csokoládészerű) agyag,

³ *Kadić O.*: Jelentés a Barlangkutató Szakosztály 1914. évi működéséről, Bkut. III. (1915) 15.

⁴ Bálint Bélát, Gábori Miklóst, Káldy Adrient és Mihalkovszky Máriát.

^{4a} A Szföv. Régészeti Intézet részéről Nagy Tibor kartárson kívül az ásátáson B. Bónis Éva, Cs. Sós Ágnes és Salamon Ágnes vett részt.

a) A REMETE-BARLANGI ÁSATÁSI GÖDÖR

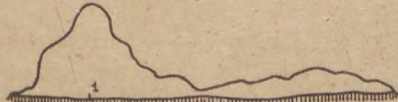
ÉSZAKI SZELVÉNYE

1:100

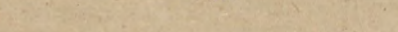
c) KERESZTMETSZET A III. PONTON

1:200

d) KERESZTMETSZET AZ I. PONTON

1:100

b) A REMETE-BARLANG

ALAPRAJZA

1:200

1. ábra

11. sárga, löszös agyag,
12. kötörmelékes, rozsdavörös agyag,
13. sárga, homokos, köves agyag.

A rétegek közül csak a négy alsó, jégkori réteggel kívánunk bővebben foglalkozni. A felsőbb rétegekről itt csak annyit, hogy a neolitikum (?), aeneolitikum (?), a bronzkor, a vaskor, a római és a középkor több szakaszának régészeti maradványait tartalmazták jól elhatárolt rétegekben (III. t. 1. sz.). Sok állatcsont és faszén is került elő a rétegekből. Az egyes tűzhelyrétegek megközelítik a méteres vastagságot is. Ennek a maga nemében páratlan rétegsornak részletes ismertetése feltétlenül kívánatos.

A négy alsó réteg posztglaciális, illetőleg pleisztocén korú. Az eddig elért legmélyebb pont alatt a kitöltés még folytatódik. Barlangmorfológiai szempontból figyelmet érdemel ez a jelenség azért, mert — amint már említettük — a barlang bejárata közvetlen a patak medré mellett, annak szintje felett 10 méter magasságban nyílik. Eszerint a patakszintet máris elérte az ásatási árok mélysége. Másfelől viszont a bejáratnál, a III. pont előtt a bolygatatlan kitöltés felszínével egymagasságban szálban álló sziklaküszöb van. Mindezek arra mutatnak, hogy a patakmeder a pleisztocén vége óta nem erodálódott mélyebbre, sőt inkább feltöltődött, és a jelenlegi bejárat a jégkori barlangnak csak kürtője volt. Az eredeti — ma már betemetett — bejárat valahol a jelenlegi patakszint magasságában, sőt az alatt nyílt. E bejárat felkutatása és bolygatatlan rétegeinek feltárása még ezután elvégzendő szükséges munka.

A bennünket közelebről érdeklő négy réteg: 1. a vörösesbarna (csokoládészerű) agyag, amely alatt átmenettel 2. a sárga, löszös agyag következik éles határ nélkül, majd ez alatt 3. kötörmelékes rozsdavörös agyag fekszik, s lefelé egyre több követ tartalmaz, végül 4. egy éppen hogy elért meddő, köves, sárga agyagréteget találtunk.⁵

A négy pleisztocén réteg faunáját Jánossy Dénes közölte.⁶ Cikkéből vesszük át a teljes faunalistát:

	Vörös- barna agyag	Sárga, löszös agyag	Rozsda- vörös agyag
<i>Aves div.</i>	×	×	—
<i>Lagopus lagopus</i> L.	×	—	—
<i>Lagopus mutus</i> Mont.	×	—	—
<i>Myotis nattereri</i> Kuhl.	×	—	—
<i>Myotis</i> sp.	×	—	—
<i>Talpa europaea</i> L.	×	—	—
<i>Lepus europaeus</i> Pall.	×	—	—
<i>Ochotona pusilla</i> Pall.	×	×	—
<i>Sicista cf. subtilis</i> Pall.	×	—	—

⁵ Meg kell jegyeznünk, hogy 10,5 m mélységben nagyobb sziklatörmelék között kifelé áramló légvonatot és recens (róka?) csontokat észleltünk. Ennek ugyanakkora jelentősége van a barlang morfológiai továbbkutatása szempontjából, mint régészeti szempontból, mert arra mutat, hogy a barlangnak vannak még ismeretlen és feltáratlan szakaszai.

⁶ Jánossy Dénes: Ritkább emlősök (*Sicista*, *Apodemus*, *Asinus*) a dorogi és máriaremetei késői pleisztocénból, Földt. Közl. LXXXIII. (1953) 419—429.

	Vörös- barna agyag	Sárga, lössös agyag	Rozsda- vörös agyag
<i>Apodemus sylvaticus</i> L.	×	—	—
<i>Cricetus cricetus</i> L.	×	×	—
<i>Dicrostonyx torquatus</i> Pall. ...	—	×	—
<i>Arvicola</i> sp.	×	—	—
<i>Clethrionomys glareolus</i> Schreb.	×	—	—
<i>Microtus arvalis-agrestis</i>	×	×	—
<i>Microtus (Chionomys) nivalis</i> Mont.	—	×	—
<i>Microtus (Stenocranius) gregalis</i> Pall.	×	—	—
<i>Mustela erminea</i> L.	×	—	—
<i>Ursus spelaeus</i> Ros.	—	—	×
<i>Vulpes vulpes</i> L.	—	×	—
<i>Felis silvestris</i> Schreb.	—	×	—
<i>Equus</i> sp.	—	×	—
<i>Rhinoceros (Coelodonta) antiquita-</i> <i>tis</i> Blmb.	—	×	—
<i>Cervus elaphus</i> L.	—	—	×
<i>Rangifer tarandus</i> L.	—	×	—
<i>Rupicapra rupicapra</i> L.	—	—	×
<i>Bison priscus</i> Boj.	—	×	—

A barlangban gyűjtött recens faszeneket már ismertette Sárkány S. és Stieber J.⁷ A posztglaciális vörösbarna réteg faszeneinek vizsgálati eredményét az Alk. Növenyt. Intézetnek az MTA IV. osztályára beküldött 1953. első félévi munkajelentésében közölték a következőkben:

»A Remete alsó-barlang alsóbb rétegeiből 1949 júliusában Vértés Lászlótól a következő jelzéssel kaptunk faszeneket: »Máriaremete 10-es réteg (Pleisztocén?) VII. 9.« Ezt az anyagot kollolith-parafinos módszerrel dolgoztuk fel. A maradványok rossz megtartása miatt sok esetben csak hozzávetőleges meghatározást lehetett eszközölni. A kapott 19 db faszén feldolgozásából adódó flóralista a következő:

<i>Quercus robur</i>	6 db	
<i>Quercus petraea</i>	3 db	
<i>Quercus</i> sp.	2 db	
cf. <i>Quercus</i>	1 db	
	12 db	63%
cf. <i>Corylus</i>	2 db	10%
cf. <i>Crataegus</i>	1 db	5%
cf. <i>Fraxinus</i>	1 db	5%
<i>Lombosfa</i>	2 db	10%
<i>Fenyő?</i>	1 db	5%
	19 db	98%

⁷ Sárkány S.—Stieber J.: A remete-szurdoki alsó barlang alluviális faszenei, MTA Biológiai Oszt. Közl. I. (1952) 239—254.

E listából látható, hogy a faszénanyag majdnem kizárólag lombosfák-ból áll, csak 1 db fenyőmaradvány szerepel közöttük. Ez utóbbi arra enged következtetni, hogy a széndarabok keletkezési ideje nem sokkal a jégkor utáni vegetáció-fejlődéstörténet fenyő-nyír kora után volt. A lombosfák közül a legtöbb a *Quercus robur* és a *Qu. petraea*, majd a cf. *Corylus* maradványának bizonyult. Ezek az eredmények együttesen a faszénanyagunk keletkezési idejét nagy valószínűséggel a fenyő-nyír kor után következő óholocén mogyorókorba utalják, amely i. e. 8000-től 5000-ig tartott. *Sárkány S.*—*Stieber J.*^{7a}

Az anthrakotómiai vizsgálat eredménye megfelel *Jánossy* vizsgálatainak, aki a vörösbarna rétegben még mutatott ki jellegzetes würm állatokat, mint az *Ochotona* és a két *Lagopus*-faj, ugyanakkor azonban *Apodemus*, *Sicistát* és a közönséges nyulat is. Hiányzik ebből a rétegből mind a lemming, mind a barlangi medve. Hasonló összetételű faunát közöl ugyancsak lombos fák kíséretében *Kormos* a Pilisszántói kőfülkéből,⁸ de löszös rétegekből és még gyakori lemminggel. *Kormos* Pilisszántót posztglaciális korúnak mondja. *Mottl* viszont a Puskaporosi barlang, a Vaskapu-barlang, a Remetehegyi kőfülke stb. steppeibb jellegű faunáit tekinti posztglaciálisnak és a pilisszántóit késői glaciálisnak (Spätglazial = W3)⁹ nevezi, bár a lemming helyenként az előzőekben is megvan.

Mindössze egy mezolit-faunánk van, a Perpác-barlangban, amelyből *Mottl* sarkinyulat, tarándot, barna medvét, sakált stb. ír le.¹⁰

Valamennyi *Mottl* által közölt faunánál, beleértve a (különben sem biztosan datált) Perpác-barlangot is, fiatalabbnak tűnik a mi legfelső pleisztocén rétegünk anyaga, s ezt a korbecslést a faszenek vizsgálata is alátámasztja. Egyetértünk *Sárkánnyal* és *Stieberrel* a kormeghatározásban: a vörösbarna réteg valóban a fenyő-nyír kor legvégén, vagy a mogyorókor legelején rakódhatott le, amikor a würm örökségeképpen még éltek nálunk bizonyos szélsőségesen steppei és alpin jellegű fajok. *Zólyomi* a Balatonfenék pollenanalitikai vizsgálatai alkalmával¹¹ ennek az időszaknak lerakódásaiban 55% *Corylust*, 20–25% *Quercust*, 15–20% *Tiliát* és *Ulmust* és csak 30–40% *Pinust* talált, ami a Remete-barlangi — az akkori erdő reális fajmegoszlását nem tükröző — eredményeknek megfelelő.

Az alatta fekvő sárga, löszös réteg lemmingjével és többi arktikus fajával kétségtelenül a WII—III. komplexumot tükrözi, míg a rozsdavörös agyag a barlangi medvével, az erdei szarvassal és az arktikus rágcsálók hiányával a würm interstadiálisra utal. A legelső, meddő réteg korát nem tudjuk kiértékelni.

Régészeti lelet csak a legfelső, posztglaciális rétegből került elő, egy obsziديánból készült mikrolitpenge alakjában (II. t. 7). A penge 21,5 mm hosszú, 4,8 mm széles és 1,6 mm vastag. Jobboldali élén finom, csak nagyítóval látható, merőleges retus fut végig, amelyet néhol durvább használati csorbák

^{7a} Köszönettel tartozom *Sárkány S.* és *Stieber J.* kartársaknak jelentésüknek e közlemény számára való átengedéséért.

⁸ *Kormos T.*: A Pilisszántói kőfülke, Földt. Int. Évk. XXXIII. (1915) 6. füz. és *Fleissig J.*—*Kormos T.*, A legrégibb ősembernyomok Magyarországon, Dolgozatok (Szeged) IX—X. (1933—1934) 19.

⁹ *Mottl M.*: Interstadiálisok..... Földt. Int. Évkönyve XXXV. (1941) 3. füzet.

¹⁰ U. o. 19. lap.

¹¹ *Zólyomi B.*: Magyarország növénytakarójának fejlődéstörténete az utolsó jégkorszaktól, MTA Biol. Oszt. Közl. I. (1952) 510. lap és táblázat.

szakítanak meg. A baloldali él csak részben megmunkált. Itt a retus és a használati csorbák az eszköz fonákja felől helyezkednek el. A penge hosszában, közepén lapos gerinc fut végig.

Pengénk hasonmásait megtalálták a már említett Pilisszántói kőfülkében, a Kiskevélyi-barlang¹² és a Jankovich-barlang¹³ felső, a würm III-ra datálható rétegeiben.

A Remete-barlang elégtelenül datált posztglaciális rétegének egyetlen eszköze alapján nem lehet feladatunk a hazai jégkorvégi kultúrák behatóbb vizsgálata, azonban e lelet kapcsán időszerű — ha pusztán kérdésfelvetésként is — néhány mondattal beszélnünk arról, hogy az újabb kutatások alapján miként kell tekintenünk a dunántúli »magdalenii« kultúrákat, legyenek azok bár VIII korúak vagy posztglaciálisok, pilisszántói típusú barlangi mikrogravette-kultúrák, vagy a Dunántúl több vidékén megtalálható — majnem minden esetben elégtelen kormeghatározású — lösztelepek eszközei?

Ezeket a leleteket magdaleninek határozták meg, de már Hillebrand¹⁴ felhívta a figyelmet arra, hogy nem azonosak a nyugateurópai magdalenivel, hanem — legalábbis ami a pilisszántói csoportot illeti — inkább a lengyel Świdry-kultúrával hozhatók genetikai kapcsolatba, amely Kozłowski¹⁵ szerint már »epipaleolit« kultúra, közvetlen a mezolitikum alatt fekszik, s amelyet a posztglaciális időszak folyamán Lengyelországtól keletre is gazdag lelőhelyek képviselnek.¹⁶

Az »epipaleolitikum« kifejezés korban fedi az általunk használt »posztglaciális« terminust. Kozłowski a Świdry-kultúrát az Ancyclus periódusra helyezi,¹⁷ amely i. e. 6—7000 évvel ezelőtt volt, és a vegetációs fázis szempontjából azzal a boreális mogyorókorral fejezhető ki, amelyet Sárkány és Stieber is e réteg koraként jelölnek meg.

Az előttünk működő kutatógeneráció a rendelkezésére álló lehetőségek alapján mind e leleteket, amelyek a nyugateurópai magdalenivel valóban egykorúak, az említett kivétellel, magdaleninek tekintette. Nekünk azonban módunkban áll az időközben alaposan megszorodott kelet- és középeurópai anyag és a beható újabb kutatások alapján több kiváló külföldi paleolitikus szakemberrel egyetértve leszögezni,¹⁸ hogy Magyarországon a magdalenii kultúrának nincs egyetlen lelőhelye sem, hanem ehelyett a keleti-gravetti különböző fejlődési és megjelenési fázisai találhatók. Telkiismeretes és részletes kutató és feldolgozó tevékenységre van azonban szükség ahhoz, hogy lelőhelyeinket párhuzamosíthassuk, egyfelől a gravetti Kosztyenki-csoportjával, másfelől a Świdry-kultúrával és az »azylo-swiderien« csoporttal, amelyeknek

¹² Hillebrand J.: A Kiskevélyi-barlangban 1912. évben végzett ásatások eredményei, Bkút, I. (1913) 153—163. 2. ábra.

¹³ Hillebrand J.: A bajóti Jankovich-barlangban 1914. és 1915. években végzett kutatások eredményei, Bkút. III. (1915) 127—141. 3. ábra stb.

¹⁴ Hillebrand J.: Magyarország őskőkora, Arch. Hung. 1935, 32.

¹⁵ Kozłowski L.: Epoka kamienia... Towarz. Nauk. Warszawskie 3. (1923) 131. skk.

¹⁶ Боеводский М. В., К вопросу о развитии эппалеолита в Восточной Европе, сов. Арх. V. (1940) 144. skk.

¹⁷ Kozłowski L.: Die ältere Steinzeit in Polen, Die Eiszeit, I. (1924) 151—152.

¹⁸ Hazai leleteinkre is érvényes megállapításokat tartalmazó szakmunkák közül főként Felgenhauer F., Zur Problematik des späten Paläolithikums in Österreich (A. A. 10. [1952] 1—15.), u. ö.: Aggsbach (Mitt. d. Präh. Komm. d. Öst. Akad. d. Wiss. V. [1951], továbbá Narv K. J.: »Lössmagdalenien« und »Federmessergruppe« (Eiszeitalter und Gegenwart 3 [1953] 50—57.) stb. c. cikkeire szeretnénk utalni.

a késői paleolitikum és mezolitikum folyamán tőlünk északra és keletre olyan szép leletei vannak.¹⁹

Meg lehet állapítani, hogy a hazai mikrogravettes kultúrákat illető korábbi adatokhoz képest a remetebárlangi előfordulás annyiban újszerű, hogy ennek a kultúrának, amely nálunk korán, már a würm III. maximumának idején tűnik fel, a mogyorókorig, tehát a mezolitikumig való továbbélésére nyújt értékes adatot.

Ismételniünk kell azt, amit már az egi leletanyaggal kapcsolatban is mondtunk: a Remete-bárlangot különlegesen fejlett rétegsora, értékes »epipaleolit« leletei miatt, és főként, mivel kedvelt kirándulóhely lévén, kitöltésében állandóan turkálnak az amatőr »kutatók«, mielőbb rendszeresen fel kell tárnunk, és az esetleg bennhagyott — egyetemi hallgatóink számára nagyon tanulságos — rétegsor védelméről hathatósan gondoskodni kell.

Zalaegerszeg

1952 nyarán jelentette a Zalaegerszegi Múzeum, hogy a helybeli téglagyár munkásai őslénycsontokat találtak. Jánossy Dénes szállt ki a lelet megtekintésére és meghatározására. Ő hívta fel a figyelmemet arra, hogy a csontokkal együtt faszéndarabok is kerültek elő, tehát a téglagyárban feltehetőleg ősember-tűzhelyet tárt fel.

1952. július 15—17-én próbaásatást végeztem a zalaegerszegi téglagyárnak a Zalától délre, 300—400 m-re fekvő II. sz. telepe fejtőjében a gödör Ny-i sarkában, a felszíntől 14 m mélységben.²⁰ Ezen a szinten meglehetősen hangsúlyozott tűzhelyréteget észleltem, egy méterrel magasabban ismét egy halványabb szenes réteget, de elszórva a két réteg alatt és felett is jelentkezett a faszén, közel 4 m vastagságban. A kultúrrétegek környékén vörös okkernyomokat is találtam. A tűzhely kb. 30°-os lejtőn helyezkedett el, másodlagos fekvésben, amit bizonyítanak a löszben szép számmal található 30—40°-os dőlésű, nagyjából K—Ny-i csapású csuszamlási, suvadási felületek. Ezek úgy jöttek létre, hogy a Zala árterének szélét alkotó meredek löszfal több ízben is megcsúszott, hogy végül szelídebb, kb. 5—6°-os lejtővel simuljon az ártérbe.

A lelőhely kőzetanyaga Kriván Pál meghatározása szerint a tűzhelyréteg környékén alig-iszapos lösz, amely a jégkori felszínnek egy laposabb

¹⁹ Csak példaképpen ragadjuk ki az ukrán és csehszlovák »késői magdalenii«, »epipaleolitikum« és mezolitikum néhány lelőhelyét, mint például a mezolit Borki (Паничкина М. З., Мезолитическая стоянка Борки, Миа №2. 149—157.), a késői paleolitikum V. fokozatához tartozó Ambroszjevka (Борисковский П. И., Палеолит Украины, Миа. № 40 (1953) 176. ábra), a cseh Děrava-bárlang és Razič »késői magdaleniije« (Prošek Fr. Výzkum Děravé Jeskyně na Kotýzu u Koněprusa, A. R. IV. [1952] 97—100 és Mazalek M., Třetí rok výzkumu paleo-mezolitické oblasti u Razič, A. R. V. [1953] 577—589). Ezek a különböző elnevezésű és különböző korú, de kivétel nélkül posztglaciális kultúrák a késői gravettivel és a Swidry-kultúrával genetikai kapcsolatban látszanak állani akkor is, ha egy-egy fontos típus, mint pl. a nyeles hegy, nem található meg mindegyikükben. Eszközökük általános képének hasonlósága azonban arra enged következtetni, hogy vadászati módjuk, a környezet feltételeihez való alkalmazkodásuk formája lényegében azonos volt. A dunántúli »magdalenivel« újabban Gábori Miklós foglalkozik behatóbban. Cikkünk megírása idején több idevonatkozó dolgozata van sajtó alatt.

²⁰ A rendelkezésemre álló tájolási lehetőségek adatait a Történeti Múzeum Adattárában helyeztem el 25. I. I. sz. alatt.

mélyedésébe rakódhatott le. Ehhez mérten a helyi eredetű csillámok párhuzamosan helyezkednek el benne, és finoman rétegezettek.

A Jánossy által meghatározott, valamint a mentőásatáson begyűjtött faunaanyagban a következő fajok vannak:

a ló	31 csontmaradványa,
az erdei szarvas	4 csontmaradványa,
az orrszarvú	3 csontmaradványa,
a mammut	2 csontmaradványa,
a bölény	1 csontmaradványa,
és a medve (<i>U. arctos</i>)	1 csontmaradványa.

A jellegzetes würm-faunában figyelemre méltó — bár a kormeghatározás szempontjából semmitmondó — az *arctoid* medve jelenléte.

Stieber J. szóbeli közlése szerint az előzetes faszénvizsgálatok két fajt: a *Picea*-t és a *Larix*-ot mutatták ki.

Mindezeknek az adatoknak birtokában a lelet korát a würm II—III. komplexumra tehetjük, anélkül, hogy ezen belül közelebbit mondhatnánk annál, minthogy feltehetőleg nem a würm III. maximumára esik.

A téglagyári dolgozók elbeszélése szerint már más alkalommal is találtak faszenet és csontokat kisebb-nagyobb fészkekben, sőt egyesek kovapattintékokról is tudni véltek. Felhívtuk figyelmüket a leletek fontosságára, s már néhány héttel ottlétünk után a Zalaegerszegi Múzeumnak be is szolgáltattak két kovapengét, amelyeket az általunk is vizsgált tűzhely mélységében találtak (II. t. 1, 5). Mindkét penge szaruköböl készült. Az egyik 40 mm hosszú, 10 mm széles, retusálatlan mikrolitpenge, a másik 38 mm hosszú, 27 mm széles töredék, amelynek bal élét az alaptól kezdve lapos retussal látták el. A bázisnál ezen az oldalon enyhe hornyolás is van. A jobb él megmunkálatlan, vastag, az eszköz felszíne egyenetlen. E két eszközzel kapcsolatban érdemes tipológiai megállapítást nem tehetünk. Csupán ugyanazt mondhatjuk, amit már a kormeghatározó adatok alapján is megállapítottunk, hogy a WII—III stadiális, tehát a késői felsőpaleolitikum valamelyik nálunk otthonos kultúrájának eszközei.

Baradla-Denevérág

A Baradlában folyó, egyre nagyobb méretű rendezési munkálatok során szükségessé vált, hogy legalább a helyét kijelöljük egy későbbi időpontban elvégzendő ásatásnak, s döntsünk korábbi ásatások nyitvahagyott gödreinek sorsáról.

E problémák kapcsán 1953. december 15—18-án Horusitzky Zoltán segítségével több helyen is végeztem kutatást a cseppkőbarlangban, bekapcsolódva Jakucs László éppen folyó munkálataiba.

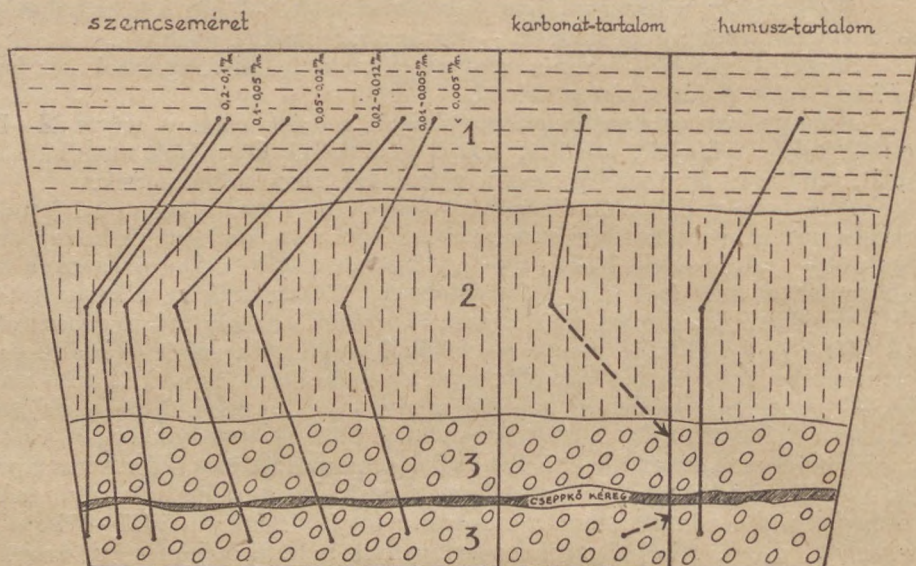
Vizsgálataink némi eredménnyel jártak a »Rókabarlang« legvégső szakaszán, ahol vörös agyagkitöltésben barlangi medvecsontokat találtunk, anélkül azonban, hogy az ember hajdani ottlétére bizonyítékot kaptunk volna.

A »Denevérágban« korábbi kutatók (valószínűleg Mottl M.) nyitvahagyott gödrét kitisztítottam, tágítottam és mélyebbre ásattam. A következő rétegsort kaptuk: 1. felül vékony, fekete kultúrréteg neolit cserepekkel és cölöplyukakkal, 2. 50 cm vastag szürke, iszapos agyag, 3. 70 cm sárgás-

vörös, homogén agyag, végül 4. 60 cm mélységig feltárt vöröses, homogén agyag. Ebben a rétegben, a felszíntől számított 1,5 m mélységben (ezt a mélységet az eredeti gödör már nem érte el) 2—3 cm vastag cseppkőréteg van. Közvetlenül a cseppkő alatt elszórtan faszén szemcséket találtunk, amelyeket azonban vizsgálatra alkalmas darabokban nem sikerült begyűjteni.

A korábbi, publikálatlan ásatások folyamán (*Kretzói, Kadić, Mottl*) a »Denevértér« sárga és vöröses rétegeiben barlangi medvecsontokat találtak, ezek a rétegek tehát pleisztocén korúak.

Nyáry Jenő,²¹ aki az első régészeti ásatást végezte a Baradlában, arról ír, hogy megtalálta az őskor emberének nyomait is, néhány megmunkált barlangi medvecsont és kovaeszköz alakjában. *Nyáry* anyaga elveszett,

2. ábra

könyvének illusztrációi nem alkalmasak arra, hogy e kérdésben döntőnek tekinthessük. Az azóta végzett ásatások alkalmával nem sikerült kimutatni a pleisztocén ősember jelenlétét a barlangban. *Nyáry* véleménye ellen szól egyfelől az a tapasztalat, hogy az őskorban csak a legritkább esetben használták az eszközök nyersanyagaként a barlangi medvecsontot, a kovaeszközöket pedig a későbbi prehisztórikus korokban is használták. Mindezek ellenére sem cáfolhatjuk mereven *Nyáry* megfigyeléseinek helyességét, s különösen nem azt a lehetőséget, hogy a Baradlában egyáltalán élhetett az ősember.

A barlangrendszer csehszlovákiai szakaszában, a Domicában megtalálták a paleolit eszközt²² és valószínű, hogy a hasonló lakhatási feltételekkel rendelkező Baradlában is meglesznek.

²¹ *Br. Nyáry J.*: Az aggteleki barlang, mint őskori temető, MTA Arch. Bizottsága kiadása, Bpest, 1881.

²² *Skutíl J.*: Paleolitikum Slovenska a Podkarpatskej Rusi, Turčiansky Svätý Martin, 1938, 136. skk.

Ásatásunk pleisztocén rétegbe ágyazott faszelei bizonyítják ezt a megállapítást, s véleményünk szerint csak a ráfordított időtől és fáradságtól függ, hogy további, meggyőzőbb bizonyítékokat találjunk.

Megkíséreltük a kitöltés rétegein végzett közettani vizsgálatokkal megközelíteni a várható leletek korát. Ezért elvégeztük a begyűjtött mintákon a szemcseméret-, karbonát- és humuszvizsgálatot. Az eredményeket a 2. ábra grafikonja tükrözi.

Eszerint a szemcseméretetek a 3. rétegtől csökkennek a 2-ig és ismét növekednek az 1-ig. A legfelső réteg szemcséi a legdurvábbak. A kitöltést a hajdani patak — amely a pleisztocénben ezt a szintet is elérte — hozta magával és rakta le. A durvaszemű kitöltés humidusabb éghajlatra utal, amit alátámaszt a humuszvizsgálat grafikonja is. A karbonáttartalom mindhárom rétegben elhanyagolható; nem mond semmit. A cseppkőréteg azt jelenti, hogy keletkezése időpontjában a patak nem működött, s az igen kismennyiségű de tömény mészsodrot tartalmazó csepegő víz bekérgezést tudott alkotni.²³

A belső bejáratától távolosó barlangrészek kitöltésvizsgálata a megszokott bejáratkörnyéki kitöltésanyag kiértékelésénél is nagyobb óvatosságot követel. Így a megvizsgált »denevérági« agyagok kormeghatározó értékét tekintve csak nagy fenntartással közöljük azt a véleményünket, amely szerint a 3. réteg a WIII maximuma idején rakódhatott le, s legalábbis felső része korban megfelel a Peskő téglavörös rétegének; a 2. réteg anyaga a korai posztglaciális (fenyő-nyír kor) lerakódása, megfelel a Peskő felső, sárga rétegének. Végül az 1. szürke anyag a posztglaciális borealis szakaszának felelhet meg. A további kutatás hivatott arra, hogy ezeket az előzetes feltételezéseket alátámassza.

Tiszalök

1951-ben *Méri István* Tiszalökön végzett ásatást. Munkája befejeztével kalcedon-pengét adott át azzal, hogy bolygatatlan löszből 4 m mélységből került elő. *Méri* térképén²⁴ meg tudta jelölni a penge lelőhelyét. A térképet egyeztetni lehet *Miháltz* szelvényével.²⁵ Eszerint a penge az ártér peremén 98 m t. sz. f. magasságban futó régi országút szintje alatt 4 m-rel, tehát kb. 94 m magasságban feküdt. Ezen a szinten *Miháltz* szelvényrajza szerint — feltehetőleg würm III. korú — lösz van, tehát a lelet biztosan pleisztocén.

A nagy vízierőmű építése során különböző mélységekben többször találtak pleisztocén állatmaradványokat: mammutot, bölényt, orrszarvút stb., sőt — amennyiben építeni lehet a dolgozók utólagos, kérdéseink alapján rekonstruált megfigyeléseire — ovális alakú, fekete, szenes területeket is feltártak a modern talajgyaluk, a penge helyénél jóval mélyebben: 10–12 m mélységben.

A penge hossza 50,5 mm, szélessége 20 mm, anyaga kalcedon-opál. Magas hátú, retusálatlan élű, egyenetlen megmunkálású eszköz, alapja törött. Nem tipikus (II. t. 2).

²³ *R. Lais*: Über Höhlensedimente, Quartär III. (1941) 60. skk.

²⁴ *Méri István*: Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és Turkeve-mórici ásatások eredményeiről. I. A. E. 79. (1952.) 49–65. 1 kép. A térkép északi részén a feltárt (sraffozott), 101–102 szintvonallal határolt területtől északra.

²⁵ *Miháltz István*: Az Észak-Alföld keleti részének földtani térképezése, F. I. Évi jel. az 1951. évről, Bpest, 1953, 61–66, 8. sz. térkép.

A tiszalöki kalcedonpenge, amelyet csak felsőpaleolit korúnak határozhatunk meg, annyiban értékes számunkra, amennyiben felhívja a figyelmet arra, hogy az Alföld löszeiből még bőséges paleolit-lelőhelyeket remélhetünk.

Mátraderecske

Kretzói Miklós hívta fel a figyelmemet arra, hogy Mátraderecskén egy homokbányában mammut- és embercsontokat tártak fel.

1949. VIII. 6—7-én kiszálltam Mátraderecskére, ahol a falutól északra, a *Zám Ferenc* telkén nyitott homokfejtőben megtaláltam a helybeli kíváncsiszkodók által már nagyrészt tönkretett mammutmaradványokat. Meg lehetett állapítani azt is, hogy a pleisztocén futóhomok²⁶ feletti homokos humuszban későbbi — melléklet nélküli — sírok mélyednek, tehát a jelzett embercsontok nem egyidősek a mammuttal.

Mivel a mammut koponyája az agyarakkal együtt még a homokba ágyazva feküdt, javaslatomra *Dancza János* szállt ki az Egri Múzeumból a lelet kiemelésére. Ő a mammutkoponya kiásása közben — véleménye szerint a biztosan zavartalan rétegből — nagy szarukő pengét emelt ki.

A penge a felső paleolitikum eszközkincséhez viszonyítva szokatlanul nagy méretű és durva kidolgozású. Hossza 112,5 mm, szélessége 44 mm, vastagsága kb. 15 mm. Anyaga szarukő. Tájolása bizonytalan, mert a bulbus hiányzik. Azon a végén, amelyet bázisának tekintünk, a kőzetanyag egyenetlensége miatt félkör alakú beöblösödés keletkezett. Bal élén szaggatott, de hangsúlyozott retus van. Jobb élének retusa folyamatosabb, az eszköz felső része felé erősödik. A penge felső végét több durva ütéssel csonkították. A felszín megmunkálása egyenetlen (II. t. 3).

Bár bulbusa nincs és kidolgozása sem azonos az alsó paleolit szilánkkultúrákéval, méretei és vaskossága régies benyomást keltenek, míg viszont mammutcsontok mellől kerülven elő, nem lehet idősebb a würmnél. Felmerülhet az a lehetőség is, hogy a penge nem a bolygatatlan pleisztocén homokból, hanem a humuszba ázott sírokból került elő. Ez ellen szól egyfelől, hogy a sírokban nincs melléklet, másfelől, hogy *Dancza*, gyakorlott ásató lévén, ezt a körülményt észrevette volna.

Tipológiai alapon a leletet nem lehet meghatározni, meg kell tehát elégednünk annyival, hogy a legnagyobb valószínűség szerint würm korú.

Orfúi Vízfő

1952-ben *Szabó Pál Zoltán*, a Dunántúli Tud. Intézet igazgatója értesített, hogy az orfúi forrásbarlang karszthidrológiai célból történő feltárása közben pleisztocén korú csontokat és faszenet találtak. Az év szeptember 17—20-án Orfűre utaztam, és megállapíthattam, hogy *Tátrai Péter* egy korábbi szóbeli javaslatom alapján a Vízfő felett 30 m-re, DK-re mélyedő első töbröt tárja fel,²⁷ hogy bejuthasson a beomlott bejáratú forrásbarlang üregébe.

²⁶ Noszky J.: A Mátra-hegység geomorphológiai viszonyai, Debreceni Tud. Társ. 1926/27.

²⁷ Vértes L.: A Mélyvölgyi kőfülke és néhány más mecseki barlang kutatásáról. Földt. Közl. LXXXII. (1952) 276.

Ugyanakkor a Vízfő medrét is mélyítették, hogy esetleg a beomlás nagy sziklatömbjei között találjanak utat a barlangba.

A feltárt töbör alján ottlétem idején szűk, kanyargós járat vitt lefelé, kb. 10 m mélyre, a forrás irányába. A járat nem szálsziklában, hanem löszös omladékban képződött, s csak az alja érte el az anyaközetet. A nedves löszben találták a csontokat különböző mélységben. Az ÉNY-i, tehát forrás felőli falból magam is kiemeltem néhány rossz megtartású, meghatározásra alkalmatlan faszéNDARABOT és csontot. A szűk, levegőtlen, beomlással fenyegető üregben ásástást nem lehetett végezni.

A pécsi Janus Pannonius Múzeum Természettudományi Osztályán elhelyezett csontok közül az orrszarvú, a mammut, a szarvas és a ló csontjait lehetett meghatározni. Ezekből, valamint a faszénmaradványokból arra következtethetünk, hogy a hajdani forrásbarlang tágas üregében az őskőkor embere élt. Ha a bejárat nagy, lezuhant sziklatömbjeit legalább részben eltávolíthatnánk, feltehetőleg gazdagabb paleolit anyaghoz jutnánk.

Óhuta, Csengős-teber

Gyenge Lajos miskolci turista értesítése alapján 1953. VIII. 17—19-én *Bökönyi Sándor* kíséretében kiszálltam a Csengős-teberhez, ahol *Gyenge* a barlangkutatás közben fosszilis bölénycsontokat talált.

Az Óhutától délkeletre, a Csókástető 462. és 468. magassági pontja között, a Vöröskő irányába vivő völgyben, a 338. magassági jelzésnél iszapos, agyagos víznyelő nyílt egy kis töbör alján, amely a DNY—ÉK felé vivő töbör sor első tagja. Ez a víznyelő a vizet *Gyenge L.* vizsgálatai szerint a görömbölytapolcai forrásba szállítja. *Gyenge L.* a víznyelőt bontani kezdte, s 9 m mélységben, a szálsziklában megtalálta a barlangjáratot, amelyet azonban néhány méter után ismét agyag tömött el.

A felszín alatt 7—8 m mélységben, szürke agyagban találta a bölénycsontokat, mellettük egy tarándszarvas vetett agancsának töredékét, és néhány faszéNDARABOT. A tarádagancson bizonytalan sérülések vannak, amelyek származhatnak emberkéztől is. A faszéNDARABOK lehetnek emberkéz működésének jelei, de eredhetnek erdőtűztől is. A bölénynék fennmaradt a koponyája, a szarvasapokkal, csigolyákkal, néhány bordatöredékkel és a lapockákkal együtt. Hiányoznak a végtagsontok.

A Csengős-teber leletei összekerülhettek véletlenül is, de lehetséges, hogy a jégkor végén a víznyelő mély zsombolya természetes veremcsapdaként működött, s a beleesett bölényt az ember a helyszínen feldarabolta (a végtagok hiánya!), s részben itt is fogyasztotta el (faszén). A jelenlegi szűk, kiácsolt akna tágításával esetleg feleletet kaphatnánk erre a kérdésre.

Vértes László

ÚJABB-KŐKORI SÍROK BICSKÉN

A székesfehérvári múzeum a harmincas években (1931—33) több ízben végzett ásatást Bicskén (Fejér m.), ahol újabb-kőkori sírokat és teleprészletet tárt fel. A lelőhely a község melletti Galagonyás nevű szőlőhegyen van.¹

A régészeti irodalom ezekkel a sírokkal már eddig is, részletekbe menő értékelés nélkül, több esetben foglalkozott.² Mivel Észak-Dunántúlon a neolitikus sírok száma kevés, másrészt az újabb-kőkori kronológia ezen a területen még egyáltalában nem mondható megoldottnak, a bicskei sírok közzététele a kérdés tisztázásához jelentős mértékben járulhat hozzá.

Az ásatást megelőző földmunkák során a szőlőben több sírt dúltak fel. Ezek számát elbeszélés alapján kilencre tehetjük, melyek három sorban helyezkedtek el.³ A múzeum ásatása további hét sírt hozott felszínre.⁴ Így a feltárt sírokkal együtt tizenhatra tehető az eddig ismert temetkezések száma. Az ásatás során feltárt sírok a következők (3. ábra, 4. sz.):

1. sír. (Keller és Reinhardt szőlők határa, a kocsiúttól 12 m.) M: 2 m, vázhossz: 1,60 m, tájolása: DK—ÉNY. Baloldalán fekvő női csontváz,

medencére hajlított jobb alsókarral, balkar és lábak nyújtott helyzetben. A fej mellett (32 cm-re, 18 cm magasságban) lábas edény. (IV. t. 1.) Kettős

¹ Telepfeltárás Kelemen Józsefné földjén folyt, a sírok Keller Jakab és a szomszédos Reinhardt József szőlőjében kerültek elő. (A tulajdonosok megnevezése az akkori viszonyoknak felel meg.)

² Az ásatás rövid leírását adja Marosi A., Székesfehérvári Szemle 2 (1932), 62. sk; 4. (1934), 39 skk; A lelőhelyet említi F. Tompa, BRGK 24—25. (1934—35), 31; Dornyay B.—Csalog J., Fol. Arch. V. (1945), 4; Kutzián I., A Körös-kultúra (Diss. Pann. II. 23.) 131.

³ Marosi A.: i. h. 2. (1932), 62; Marosi Arnold másik idézett cikkében már csak kettőre teszi az elpusztult sírok számát.

⁴ Az ásatási jelentés öt sírt említ. A 2. sírhoz számít egy gyermekcsontvázat, a két váz összetartozása azonban nem bizonyítható (az alábbiakban 6. sír). A 4. sírtől Ny-ra előkerült bolygatott sírt a jelentés nem számozza (1. 7. sír).

3. ábra

csonkakúpos felsőrész, élesen megtört vállal. Vállán három kis bütyök, egy közülük kiegészítés. Három, kissé kifelé tartó bütyöklábán áll. Színe sötét-szürke. M: ⁵ 10,5, PÁ: 8,8, LSz: 105, FÁ: 5,9, LTSZ: 8894. Kettős csonkakúpos tál. (IV t. 2.) Élesen megtört vállán három apró bütyök. Színe sötét-szürke, peremén piros festék nyomai.⁶ M: 7,2, PÁ: 9,0, LSz: 10,0, FÁ: 4,0, LTSZ: 8893. A lábak között piros festékdarab. LTSZ: 8938. (V. t. 18.) A csontváz fölött 50 cm magasságban két kovaszilánk.⁷ LTSZ: 8937. (V. t. 21.)

2. sír. (A két szőlőföld határától D-re 2 m, a kociúttól 16,50 m, III. t., 2.) M: 1,80 m, tájolása: K—Ny. Hanyatt fekvő férfi csontváz, koponya baloldalára fordulva, jobb alkar a medencére hajlítva. A lábak a medencénél derékszögben megtörve, nyújtott helyzetben. A jobbkezben agancskapa. (V. t. 23.) Kissé hajló darab, a nyél számára merőleges átfúrással. Egyik vége törött. H: 22,0, Átm: 4,5, LTSZ: 8873.

3. sír. (A 2. sírtól K-re 0,45 m-re, a kociúttól 16,20 m-re; III. t. 2.) M: 1,85 m, tájolás: K—Ny. Zsugorított, baloldalán fekvő férfi csontváz, jobb alsókar a medencére hajlítva. A bal alkar törött, a két csont keresztezi egymást. Lábak kissé felhúzott helyzetben. A koponyatető mellett kétfülű edény. (IV. t. 3.) Hullámvonalasan kiképzett szájerem, az élszerűen formált hason két vízszintesen elhelyezett fül függőleges átfúrással. Durva, vastagfalú, színe vörösesbarna. M: 8,0, PÁ: 8,5, LSz: 9,5, FÁ: 5,0, LTSZ: 8895. Csontár az edény fölött kb. 10 cm-re. (V. t. 22.) H: 45, LTSZ: 8881.

4. sír. (A két szőlőföld határától 1,70 m-re, a kociúttól 15,50 m-re;⁸ III. t. 3.) M: 2 m, tájolása: K—Ny. Baloldalán fekvő zsugorított férfi csontváz, jobbkar behajlítva, balkar kinyújtva a test mellett. A lábak enyhén felhúzott helyzetben, az alsó lábszárak keresztezik egymást. A koponyatető mellett hengeres nyakú körtealakú edény. (IV. t. 4.) A has legnagyobb öbölösődésén három vízszintesen átfúrt hegyes bütyökfül váltakozik három átfúratlan sima kis bütyökkel. Színe szürke, nyakán és a fülek között piros festék nyoma.⁹ A nyak felső része kiegészített. M: 16,0, PÁ: 8,0, LSz: 14,5, FÁ: 5,5, LTSZ: 8890.

Szintén a koponyatető mellett volt egy kettős csonkakúpos tál. (IV. t. 5.) Élesen megtört vállán három apró bütyök. Pereme kiegészített. Felső részén piros festéknymok.¹⁰ M: 8,0, PÁ: 11,0, LSz: 12,0, FÁ: 4,5, LTSZ: 8891.

5. sír. (A két szőlőföld határától 2,10 m, a kociúttól 18 m.) M: 1,90 m, tájolása: K—Ny. Baloldalán fekvő zsugorított női csontváz. A nyak táján 12 db. különböző nagyságú hengeres átfúrt Ostrea-gyöngy. Átm: 9—14 mm, V: 3—8 mm. (V. t. 19.)

6. sír. (A 2. sírtól balra; III. t. 2.) Rosszmegtartású gyermek-(Inf. II.) csontváz. A koponya fölött kettős csonkakúpos tál. (IV. t. 6.) Élesen megtört vállán három apró bütyök. Alsó része kiegészített. M: 7,5, PÁ: 8,8, LSz: 10,5,

⁵ M — magasság, PÁ — peremátmérő, LSz — legnagyobb szélesség, FÁ — fenékátmérő, LTSZ — leltári szám.

⁶ A piros festés ma már nem látható, megállapítása az ásatási jelentés alapján történt.

⁷ Az egyik darab a háború alatt elveszett.

⁸ A távolság iránya az ásatási naplóban nincs feltüntetve. Ugyanígy az 5. sírnál is hiányzik.

⁹ Jelenleg már nem látható.

¹⁰ L. 9. jegyzet.

LTSZ: 8892. A csontváz nyaktáján 20 db. különböző nagyságú, hengeres, átfúrt Ostrea-gyöngy. Átm: 8—10 mm, V: 2—6 mm, LTSZ: 8886. (V. t. 20.)

7. sír. (A 4. sírtól Ny-ra.) A bolygatott csontvázból koponyatöredék és egy karcsont maradt meg.

A temető területe nem választható külön a teleptől. A sírok a lakóhelyen vagy annak közvetlen szomszédságában helyezkedtek el. Ugyanabban a kutató-árookban sír (5. számú) és tűzhelyre valló hamus réteg, feltört csontok, cserepek kerültek elő.¹¹ Telepanyag volt a feldúlt sírok közelében húzott kutató-árookban is.¹² A telep középpontját a Keller-féle szőlő előtti területen tételezhetjük fel. A terep itt félszigetszerűen emelkedik ki a Szent László patak völgyéből. A telepről való legtöbb anyag erről a területről származik. A sírok telepen való elhelyezése egyébként általános az újabb-kőkorbán.¹³

A sírok edényformáit vizsgálva azt találjuk, hogy a 4. sír gömbölyű hasú, nyakas edénye a régibb vonaldíszes kerámia kultúrájában is előforduló forma.¹⁴ Megtaláljuk a fiatalabb vonaldíszes kerámia kultúrájában is.¹⁵ A nagytétényi sír körtealakú edénye, mely legközelebbi analógiája bicskei darabunknak, zselizi díszítésű.¹⁶ Hegyes, felfelé álló, vízszintesen átfúrt bütyökfülük is egyezik, de a bicskei edényen a zselizi karcolt dísz helyett vörös festés díszítette a nyakat.

A bicskei sírok leggyakoribb edényformája a kettős csonkakúpos tál is megvan a nagytétényi sírban.¹⁷ Ez a típus a Tompa F. által közölt formatablán még mint tiszai kultúrába tartozó forma szerepelt.¹⁸ Azóta az Ószentiván VIII. lelőhelyének zárt anyaga segítségével a tiszai kultúra formakincsétől különválasztva, a bánáti kultúra anyagába került.¹⁹ Ószentiván VIII. lelőhelyén ez a tálforma töredékekben is nagy számban fordul elő, és a bicskei darabokhoz hasonlóan, könnyen ledörzsölhető piros festés díszíti.²⁰ Bicskén a telep anyagában is gyakori. Az itt előkerült töredékek a sírok edényeinél jobban megőrizték peremük alatt a 2—3 cm széles piros festést. (V. t. 1—3.)

Mindezek alapján Banner J. a nagytétényi sír legújabb értékelésénél²¹ a kettős csonkakúpos tálat a bánáti kultúrába sorolja.²²

Az 1. sír három lábon álló edénye lényegében ennek a kettős csonkakúpos tálnak lábas változata. Emberi lábat utánzó edényalsórészek előfordulnak

¹¹ Marosi A.: i. h. 4, 1934, 40.

¹² Marosi A.: i. h. 2, 1932, 62.

¹³ A vonaldíszes kerámia kultúrájában, I. J. Skutil: WPZ. XXVIII. (1941), 37; a Körös-kultúrában I. Kutzián I., i. m. 96; a tiszai kultúrában, I. Banner J.: Dolgozatok (Szeged) VI. (1930), 56.

¹⁴ F. Tompa: A szalagdíszes kerámia kultúrája Magyarországon (Arch. Hung. V—VI.) 1929 I. 7.

¹⁵ Csalog J.: Arch. Ért. Új f. 44. (1930), 31, 36. kép

¹⁶ Gallus S.: Arch. Ért. Új f. 49. (1936), 86, 48 b. kép.

¹⁷ Gallus S.: i. h. 47. kép.

¹⁸ F. Tompa: i. m. 7. kép.

¹⁹ Banner J.—Párducz M.: Arch. Ért. III. f. 7—9. (1946—48), 24, VI. t. 1—2, 5, VII. t. 8. VIII. t. 2.; Bálint A.—Párducz M.: Dolgozatok (Szeged) 9—10. (1933—34), X. 10.

²⁰ Bálint A.—Párducz M.: i. h. 48.

²¹ Banner J.: Bp. Rég. XV. (1950), 15.

²² A nagytétényi sír tájáról írva V. Milojević (BRGK 33. [1943—50] 122) tipikus lengyeli kultúrába tartozó darabnak véli, a kultúra régibb szakaszából. Pontos megfelelőjét azonban a zengővárkonyi — lengyeli kultúrába tartozó — anyagban nem találjuk meg.

a bükki kultúrában is.²³ Ismeri a Körös-kultúra is a lábas edények típusát, leggyakoribb a négyes, de előfordul a három és a négynél több láb alkalmazása. Felső részük félgömb alakú.²⁴ Megtaláljuk a kis bütyöklábon álló edényt az aeneolitikus anyagban is.²⁵ A kettős csomkakúpos tál talpcsöves változatban megvan a bánáti-kultúrában.²⁶ A bicskei példányon ezt a kettős csomkakúpos, a bánáti kultúrában gyakori felső kiképzést látjuk, de talpcső helyett hármas bütyöklábon áll. A bánáti kultúrában használt hengeres talpcsőhöz hasonló töredékeket viszont a telep anyagából ismerünk.

Összegyezve az edények vizsgálatát megállapíthatjuk, hogy a sírok anyaga nem mutat egységes képet. A rokon edényformákkal rendelkező nagytétényi sírban bükki II., zselizi és újabb megállapítás szerint bánáti és késő tiszai kultúrába tartozó edények együtt fordulnak elő.²⁷ A bicskei sírok edényeit nézve fiatalabb vonaldíszes formát, bánáti kultúrára jellemző tálat és piros festést találunk. A vonaldíszes kerámia kultúrájába sorolja a lelőhelyet földrajzi helyzete, a kultúra legkeletibb elterjedési területe a Dunántúl. Vonaldíszes edénytöredékek karcolt mintával kis számban előfordulnak a telep anyaga közt, zselizi mintájú azonban mindössze egy darab van (V. t. 10, 13, 16 vonaldíszes, V. t. 12 zselizi). Igen sok viszont a telepen a benyomott bütyökdísz, ujjbenyomásos, rátett lécoel díszített edénytöredék, amely egyaránt jellemző a vonaldíszes kerámiára, vagy a bükki, tiszai kultúra házi kerámiájára. (V. t. 4—9.) A vonaldíszes jelleg mellett a bánáti kultúrába tartozó kettős csomkakúpos tálat piros festéssel nagyobb számban jelentkezik. Általában túlnyomó az anyagban a késő-neolitikus vonás (piros festés; talpcső a telepanyagban), melyet az Alföldről ideszármazott tiszai kultúra hatásának tulajdoníthatunk.²⁸ A bánáti kultúra a tiszai kultúrával egyidejű,²⁹ nem meglepő tehát együttes előfordulásuk, esetleg az utóbbi közvetítő szerepe. Tiszai jelleget tükröz a telep anyaga is, a lapos, alacsony peremű tálat ujjbenyomásos peremképzéssel, egy vagy több osztású bütyökfüllel (V. t. 1—3).

A dunántúli neolitikus kultúrák időrendi egymásutánja az eddigi kutatás során a következőképpen alakult: régibb, majd fiatalabb vonaldíszes kerámia kultúrája, helyenként az utóbbi zselizi jellegű csoportja is, utána az Alföldről érkező tiszai kultúra, illetve a hatására kialakult keverékjellegű anyag. Végül a már aeneolitikumba tartozó lengyeli kultúra. Az időrendi szétválasztás, a nagytétényi síron kívül, főleg az eddig ismert egyik legnagyobb dunántúli telep, Békásmegyer anyaga alapján történt.³⁰ A kultúrák egymásutánját valló felfogással szemben, felmerült annak a megoldásnak a lehetősége is, hogy a dunántúli kevert kultúrájú lelőhelyek különböző anyagát egyidőseknek tartsuk.³¹ Emellett szól az a tény, hogy a vonaldíszes kerámia kultúrájának igen hosszú élettartamát kellene feltételeznünk ahhoz, hogy fiatalabb

²³ F. Tompa : i. m. 37, XXV. t. 10—12.

²⁴ Kutzián I. : i. m. 64, XXXII. 5., 7., XXXIII. 6—9., stb.

²⁵ Tiszapolgár—Basatanya 5. sír, Kutzián I., Arch. Ért. III. f. 7—9. (1946—48), 43, 47, XIII. 9., XV. 8.; Kenézli, F. Tompa : i. h. (1934—35), 12. t. 4.

²⁶ Banner J. : i. h. 1950, VII. t. 7, 11.

²⁷ Banner J. : i. h. 1950, 15.

²⁸ F. Tompa : i. h. 1934—35., 31.; Csalog J. : Fol. Arch. V. (1945), 4.

²⁹ Banner J.—Párducz M. : i. h. 1946—48. 29.

³⁰ Tompa F. : Bp. tört. I. (1942), 18 skk; Banner J. : i. h. 1950, 13.

³¹ Csalog J. : Fol. Arch. III—IV. (1944), 15; Banner J. : i. h. 1950. 15; V. Milojević, i. h. 122 skk.

kultúrákkal való együttélését megmagyarázhatjuk. A legkirívóbb példa erre a békásmegyeri 1. számú gödör, melynél anyaga alapján majdnem egy évezredes használatot kellene feltételeznünk, ha a kultúrák egymásutánját akarjuk bizonyítani.³² Természetesen lakótelepnél a kevert előfordulás jelenthet egyszerűen települési folytonosságot, úgyhogy az anyag keveredése egy gödörön belül lehet utólagos is, ebben az esetben nem meglepő, és nem bizonyítja föltétlenül az egyidejűséget.

Biztosabb megállapítás vonható le a sírok zárt leletegyütteseiből. Sajnos, a Dunántúlon, a már aeneolitikumba tartozó lengyeli kultúrájú temetőkön kívül igen kevés a neolitikus sírok száma (3. ábra):

Nagytétény (Bpest, XXII. ker.; 3. ábra. 3. sz.) M: 1,65 m, vázhossz: 1,20 m. Zsugorított, rossz fenntartású csontváz. Bükki II., zselizi, bánáti és késő tiszai kultúrába tartozó edénymellékletekkel.³³

Szob-Öregfalu dűlő (Pest m., 3. ábra., 1. sz.) területéről két sírt ismerünk.³⁴ A sírok a leírás szerint a telepen kerültek elő.³⁵

1. sír (a jelentésben A. sír) Dutka A. földje. M: 60 cm. Valószínűleg női csontváz, 40 év körüli. Elhelyezése arra mutat, mintha ülő helyzetben a hulladékgödörbe nyomták volna: felül összetört koponyacsontok, alatta az állkapocs, nyakcsigolyák, bordák, alatta medencecsont, felkar, alkar, ez alatt combcsontok. Lábszárcsontok, lábfejek hiányzanak. Körülötte lévő anyag a hulladékhalomból: zselizi jellegű cserepek; nagyobb vörösszínű edény töredéke körömcspéses szalaggal; zselizi, bekarcolt mintájú bombalakú edény feltöredéke, vállán kis füllel, M: 4,8; átfúrt kőbalta feltöredéke, 2 db. H: 8,5, 4,7; hengeres agyagtárgy H: 4; tűzkőpenge H: 4; magas vakaró retus nélkül. Átm: 4,1, MNM L/TSZ: 1938/33. A jelentés említi egy talpcsöves tálat is ezenkívül, rajzát is közli. M.: 14, FÁ: 16,4.

2. sír (eredetileg G jelzéssel). Csigás Z. földje. M: 60 cm. Feldúlt sír. Elbeszélés szerint zsugorított csontváz volt. Lábszárcsontok nem kerültek elő. Mellékletek: gömbalakú tál, hasán négy kis bütyökkel; jáspiskő penge; durva, vastagfalú edény töredéke.

A szobi sírok régebbinek látszanak a bicskei síroknál, zselizi jellegük dominál. A hulladékhalomba való temetkezés is inkább a neolitikum korábbi szakaszára jellemző.³⁶ Két darab szól az esetleges fiatalabb datálás mellett, a talpcsöves tál és a bütykös tálacska jelenléte. Datáló értékükből levon a hulladékgödörben, illetőleg bolygatott sírban való előfordulásuk.

Békásmegyer (Pest m., 3. ábra, 2. sz.).³⁷ A neolitikus kultúrák egész sorát szolgáltató telepen, ház és szemétködör közelében, zsugorított gyermekcsontváz került elő (V. árok C).³⁸ M: 1—0,17 m. Mellékletek: 1. Kődarab a sír

³² V. Milojević: i. h. 123.

³³ F. Tompa: i. h. 1934—35, 32; Gallus S., i. h. 85 sk; Tompa F.: i. h. 1942. 26 sk, III. 1—4; Banner J.: Dolg. (Szeged) XIX. (1943), 292; Banner J.: i. h. 1950. 7 skk; V. Milojević: i. h. 122; M. Garasanin: BRGK 33. (1943—50), 130.

³⁴ MNM Adattár Sz. I. 16. — Horváth A. tanár jelentése.

³⁵ Szob környékén az 1949. évi terepbejárás térképe a Duna—Ipoly kanyarban hat neolitikus telepet tüntet fel. — MNM Adattár Sz. I. 44.

³⁶ Ezt a temetkezési módot találjuk meg a Körös-kultúrában, Kutzián I.: i. m. 96; előfordul a vonaldíszes kerámia kultúrájában is. J. Skutil: i. h. 37.

³⁷ A lelőhelyről említés történi: F. Tompa: i. h. 1934—35, 30 sk, 45; Tompa F.: i. h. 1942, 18 skk; Banner J.: Dolg. (Szeged) XIX. (1943), 229; Csalog J.: Fol. Arch. III—IV. (1941), 14 sk; V. Milojević: i. h. 122 sk.

³⁸ MNM és Főv. Múz. 1932. évi ásatásának naplója — MNM Adattár, B III. 160.

alján. 2. Állatcsontok. 3. Összetört edény. 4. Hengeres nyakú edény, vállán két hegyes, vízszintesen átfúrt fül, M: 21.³⁹ 5. Bombaalakú tál, színe sárgásbarna. M: 9, PÁ: 8, 6. Kettős csontakúpos tál, élén három kis bütyök. Színe feketésbarna. M: 10, PÁ: 15,5, 7. és 9. Koponyacsontok. 8. Bombaalakú tál. 10. Csontváz. 11. Köpenge H: 7. (MNM, LTSZ: 1935/37) (4. ábra.) Az ugyanabban az árokban lévő ház melletti szemétgödör anyagában vonaldíszes kerámia volt.

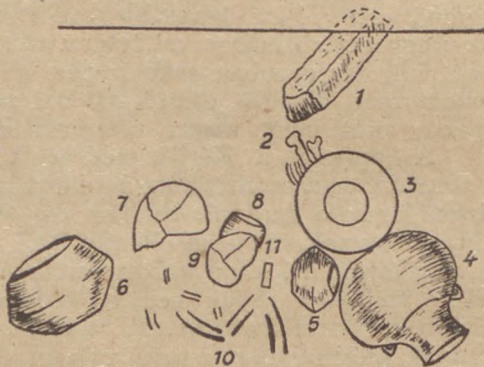
A sír edényei közül a bombaalakú tál a vonaldíszes kerámia formáját mutatja. A hengeres nyakú edényt Tompa F. a tiszai kultúrába sorolja. Végül a kettős csontakúpos tál a bicskei, nagytétényi sírok bánáti jellegű tálaival egyezik. Itt tehát három — vonaldíszes kerámia, tiszai, bánáti — kultúra anyaga jelentkezik egy síron belül.

Lovasberény-Alsótelek, Gubadomb (Fejér m. 3. ábra, 5.).⁴⁰ A község határában lévő Gubadombon, vonaldíszes kerámia kultúrájába tartozó telepen zsugorított gyermekcsontváz került elő. (Südi Sándor földje.) Tájolás: Ny—K, arccal D felé. Jobboldalán feküdt, erősen felhúzott lábakkal. Részben bolygatott, a csontváz középső része, a gerincoszlop, a medence, a karok

hiányzanak. Mellékletek: a lábszárcsontok között agyagkorong, a fej mögött piros festékdarab. A sírföldben, magasabban néhány másodlagosan odakerült bronzkori töredék volt. A csontváztól ÉK-re 40 cm magas halom, feltört csontokból, ettől ÉK-re 19 darab tűzikutya, nagyjából köralakban elhelyezve. Ettől D-re átégett hamus réteg, tűzhely volt. Telepanyag, töredékek, agancseszközök, kőbalták kerültek elő a sír közelében lévő Császár M. és Tóth M. szomszédos földjeiről is. Az edénytöredékek egy része zselizi mintájú tálak darabjai.⁴¹ Igen sok a körömcspípessel, ujjbenyomással, plasztikus léccel díszített durvább töredék. A körömcspípsnek szinte minden változatát megtaláljuk.⁴²

Bodajk (Fejér m [3. ábra., 6. sz.]) községtől Ny-ra, Balinkától É-ra, a Gaja-patak völgyében két sír került elő.⁴³ A sírok itt is a telepen voltak. 1. sír (Németh Pál földje). M: 104 cm; tájolása: Ny—K, arccal É felé. Baloldalán fekvő zsugorított férfi (?) csontváz. A fej derékszögben feltámasztva,

V árok c.

4. ábra

³⁹ F. Tompa: i. h. 1934—35, 13 t. 12 kép.

⁴⁰ Brunner I.: Székesfehérvári Szemle 5. (1935); 62 skk; Brunner I.: A lovasberény-alsóteleki (Guba-domb) őstelep emlékei, Kézirat.

⁴¹ Brunner I.: i. m. II. 4.

⁴² Ilyen kevés anyag alapján nem állíthatjuk, hogy ez a díszítési mód a Körös-kultúra hatására jött volna létre, hiszen a vonaldíszes kerámia edényein is alkalmazzák (Kutzián I.: i. m. 131). Az újabb kutatás azonban egyes változataiban a Dunántúlon megjelenő első alföldi hatást véli felismerni. (Banner J.: i. h. 1950. 10 sk; Csalog J.: Arch. Ért. Új f. 2. [1941] 6.)

⁴³ A székesfehérvári István király múzeum leletmentése 1950. Pusztai Rezső ásatási jelentése.

kezek az arc előtt. Medencétől lefelé bolygatott. Feltehetőleg a sírhoz tartoztak a csontváztól D-re lévő talpcsöves tál töredékei és néhány bütökdíszes darab. Még [egy elpusztult sírról van tudomásunk. A kevés anyag jellegtelensége biztos meghatározásra nem ad módot.⁴⁴

A kronológia kérdésében ilyen kis számú sír felsorolása végleges megoldást nem adhat. A sírok vizsgálata azonban már eddig is azt mutatja, hogy a Dunántúl neolitikumában nemcsak a telepek, hanem a temetők anyaga is kevert. Az a tény, hogy szinte minden sírban különböző kultúrák hatását mutató edények vannak, a kultúrák egyidejűsége mellett szól. Amíg a telepek esetében elfogadható magyarázatnak látszott a kultúrák utólagos keveredése a települési folytonosság következtében, addig síroknál erre sokkal kevesebb a lehetőség. Kivétel esetében elképzelhető, hogy egy régibb edényt is betemetnek a sírba, vagy későbbi bolygatáskor kerül bele, ez azonban csak kivétel lehet. A dunántúli neolitikus síroknál viszont mint állandó jelenséggel kell számolnunk az edények sokféleségével egy-egy síron belül, amely véletlenként már nem fogható fel.

A kapcsolat a Kárpát-medence többi részével az újabb kőkor elején is megvan, de a neolitikum második felében még intenzívebbé válik. A vonaldíszes kerámia kultúrájába tartozó telepek az Alföldről származó tiszai jelleget kapnak, még délebből jövő hatás a bánáti kultúra megjelenése. Nem találunk a leletanyagban határozott lengyeli befolyást mutató darabokat; a talpcsöves tálak nem a későbbi lengyeli, aeneolitikus formát, hanem inkább a bánáti kultúrában, vagy ami még kézenfekvőbb, a vonaldíszes kerámia kultúrájában ismert változatot képviselik. Az egyszínű piros festés is inkább az említett két kultúrával, a bánáttal és a tiszaival hozható kapcsolatba.⁴⁵ Mindez arra mutat, hogy ezek a kevert kultúrájú lelőhelyek az aeneolitikus lengyeli kultúra idejét megelőzően, a tiszai kultúrával egyidőben keletkeznek a Dunántúl északi részén. Másrészről felmerülhet az a megoldás is, hogy a lengyeli kultúrával egyidőben — de határozott lengyeli befolyás nélkül — alakulnak ki ezek a telepek az aeneolitikum során. A bicskei sírok inkább ezt a feltevést látszanak bizonyítani, mert az erős kiképzésű, hegyes bütökök (IV. t., 3.) és a lábas edény — ha pontos mását nem is ismerjük — már aeneolitikus jellegűek.

F. Petres Éva

⁴⁴ Pusztai R. a fenti darabok és a telep egy piros festésű töredéke alapján lengyeli kultúrába tartozónak véli.

⁴⁵ Nem értünk egyet Tompa F.-nek azzal a felfogásával, mely a bicskei anyagban lengyeli kerámia hatását látja (Tompa F.: i. h. 1942 27). Ezt a felfogását megelőzően egyébként Tompa F. is a tiszai kultúra keveredését vallotta. (F. Tompa: i. h. 1934—35, 31.)

A BUDAKALÁSZI KOCSI

Budakalász község határában 1952-ben leletmentő ásatás során egy péceli kultúrába tartozó temető feltárását kezdtük meg. A leletmentés folyamán a kézirat lezárásáig 256 sírt tártunk fel.¹ A sírok mind a péceli kultúrába tartoztak. 1953 szeptember havában a temető 177. sírjából nagyjelentőségű lelet, egy négykerekű kocsit ábrázoló edény került elő. Jelentősége indokolja, hogy a leletet már a temető teljes feltárása és feldolgozása előtt közreadjuk. Az alábbiakban ismertetjük a sírt.

A lelet a 177. sírból került elő. Jelképes temetkezés (kenotáfium), mivel a sírgödörben csontváz nem volt és csontmaradványok sem voltak megfigyelhetők. A sír mélysége 80 cm, szélessége 125 cm, hosszúsága 154 cm. A sír beásása a temetőben általános ovális formát mutatta, és a környező világos homokrétegben jól elszíneződött. A sírgödör közepén 80 cm mélységben, közvetlenül a sír alján nagyobb méretű összeroppant tállal voltak leborítva a leletek. Ezek a következők:

1. Agyagtál (VI. t. 3.). Kifelé ívelő peremű, enyhén kihasasodó kerek agyagtál, erősen behúzott lapos fenékkal. A perem belső oldalán becsipkedett díszítés. Kihasasodásán körbefutó benyomott pontsor-díszítés, az egyik oldalon alagútszerű fül. Erősen átégett közepes kidolgozású agyag. A tál több darab-ból van összeragasztva. SZÁ: 28,3; FÁ: 9,2; M: 10,8 cm.

Az agyagtál alatt:

2. Agyagpohár (VI. t. 2.). A kerek talpas pohár oldalára dőlve feküdt. Talpa ovális. Lába ovális keresztmetszetű. Lábán felfüggesztés céljára 0,6 cm átmérőjű, kerek lyuk. Az edény kívül-belül pirosra van festve, a festés erősen lekopott. Jó kidolgozású agyag. SZÁ: 9,2; ill. 9,4; TÁ: 4,1; ill. 6,3; M: 8,3 cm.

3. Négykerekű kocsit ábrázoló edény (VI. t. 1, VII. t. 1—2., VIII. t. 1—2.). Az agyagpohár mellett a kerekein állva volt elhelyezve. Négyszögletes merítőedény formáját mutatja. Pereme a négy sarkon kicsúcsosodik. Oldalai az edény alja felé összetartóak. Az edény két szembenlévő oldalán két-két tömör kerék. A kerekeken a kerékagy 0,65 cm átmérőjű, kerek, lapos kidudorodással van jelölve. A kerekek magassága 3,9, szélessége 3,4 cm. A kerekek a szélek felé elvékonyodnak. A peremből kiinduló és az aljnál csatlakozó szalagfüle töredékes. Az enyhén árkolt fülnek csak az alsó része maradt meg. Az edény alján a két-két szembenlévő kereket két-két párhuzamos bekarcolt vonal köti össze, melyek a tengelyeket jelölik. A két tengelyre merőlegesen négyszer két párhuzamos bekarcolt vonal a kocsi alj deszkáit jelképezi. A füllel szembenlévő külső oldalt két vízszintes bekarcolt vonal három mezőre osztja. A mezőket egy-egy sor vízszintesen bekarcolt zeg-zug

¹ Az 1—115. sírok leírását I. Banner J.: Péceli kultúra. (Eredeti kézirat.)

vonallal tölti be. A másik három oldalon kívül, a perem alatt egy sor vízszintesen bekarcolt zeg-zug vonal van. Az egész edény kívül-belül pirosra van festve, a festés erősen kopott. Feketére égetett, finoman iszapolt agyag. Peremsarkai részben töredeztettek, két kerék ragasztott, egy kerék részben kiegészített. M: 8,1; FÁ: 5,9; SZÁ: szélessége 8,9, hosszúsága 9,2 cm.

4. Jellegtelen jáspis pengeszilánk és jáspis kötödédék.

A sírban talált edények formái már eddig is ismeretesek voltak a péceli kultúra leletanyagában. A koci edény-részének típusa különböző változatokban — természetesen kerek nélkül — a budakalászi temető eddigi anyagában igen gyakori, és a temető kerámiájának egyik jellegzetes csoportját képezi. A kocsiedényhez formailag legközelebb áll a temető 158. sírjának egyik edénye (VI. t. 5.).² A pirosra festett kis merítőedényen négy kerék helyett a sarkokon négy kis bütyöktalpat találunk. A kocsiedény töredékes fülét e tálka alapján rekonstruálhatjuk. Ez az edénytípus leggyakrabban a négyszögletes talpas poharak között fordul elő. Így a 3. sír pirosra festett talpas pohara — külső oldalán körbefutó zeg-zug vonalas díszítéssel — hasonló kiképzést mutat.³ A 36. sír festett edényén a pohár-rész kissé gömbölyített (VI. t. 7.). Hasonló edényformákat találtunk még a 118. (VI. t. 6.), 203. (VI. t. 4.) stb. sírokban is.⁴ A felsorolt edények méretei nagyjából megegyeznek kocsiedényünk méreteivel.

Szintén igen gyakori edényforma a temetőben a kerek talpaspohár is, azonban a 177. sír talpaspoharától eltérően lábuk kerek keresztmetszetű. Legtöbbjük pirosra van festve.⁵ Ismeretes az edényforma a Budapest-tabáni lelőhelyről is.⁶ Az edények lába minden esetben át van lyukasztva.

A harmadik edény formája is ismeretes a péceli kultúra leletanyagában. Így például hasonló fülképzéssel fordul elő az alsónémedi temetőben⁷ és a békásmegyeri telep anyagában.⁸

Amint látjuk, a sír edényformái a péceli kultúra emléktárában általánosak. A kocsiedény díszítése, a bekarcolt zeg-zug vonal és a piros festés jellemző díszítőelemei a budakalászi temető edényeinek. A sír lelőköörülményei, valamint a sír leletei tehát minden kétséget kizáróan igazolják a kocsileletnek a péceli kultúrába való tartozását. Az agyagmodellen a kocsi⁹ szerkezeti részeinek olyan gondos mintázása figyelhető meg, melynek alapján teljes bizonyossággal állapíthatjuk meg, hogy a péceli kultúra népe a mindennapi életben is használta ezt a fontos közlekedési és szállítási eszközt.

A legújabb kutatások a péceli kultúra kezdetét az i. e. 2400—2300 körüli időkre helyezik, s a kultúra időtartamát legalább 250—300 évre teszik.¹⁰ Így kocsileletünk mintegy 4000 éves, és az i. e. III. évezred végétől származik.

² Publikálatlan.

³ Banner J.: i. m. XCVII. t. 38.

⁴ Publikálatlanok.

⁵ Például: 9. sír (i. m. XCVII. t. 42.), 30. sír (i. m. C. t. 23.), 75. sír (i. m. CVIII. t. 16.), 158. sír (publikálatlan), stb.

⁶ Budapest története. I/1. V. t. 6.

⁷ Kovács J.: MTA. Közl. I. 1. X. t. 22.

⁸ Budapest története. I/1. IV. t. 1—2.

⁹ A helyes elnevezés tulajdonképpen a *szekér* lenne, azonban a magyar régészeti szakirodalomban a koci szóhasználat már általánosan elterjedt.

¹⁰ Banner J.: i. m. 771.

A kocsi kialakulását az ókori Kelet nagy kultúrájú népeinél kell keresnünk. A legújabb kutatások a kocsi kialakulását Mezopotámia területére, az Uruk-periódusba helyezik, az i. e. 3500 körüli évekre.¹¹ A kocsi alkalmazását szánka és rudas csúszka (Stangenschleife) használata előzte meg,¹² azonban ennek kapcsolata a kocsi kialakulására kellőképpen még nem tisztázott.¹³ Kothe szerint a csúszkát már a Halaf-periódusban ismerték.¹⁴ Mezopotámia fejlett mezőgazdasági élete már ebben a korban szükségessé tette bizonyos kerek járművek alkalmazását egyrészt a termés beszállítására, másrészt a trágya kihordására.¹⁵ Legutóbb V. G. Childe foglalkozott a legkorábbi kocsi- emlékekkel, s a fennmaradt leletek alapján Európára kiterjedően is vázolta a kocsi és a hozzátartozó kerek fejlődésének történetét.¹⁶ Ugyancsak ő adott megközelítő kormeghatározást a kocsi elterjedésére az egyes területekre vonatkozóan.¹⁷ Az európai szárazföldön a kocsi első megjelenését Görögország területére helyezi az i. e. 1550 körüli évekre.¹⁸ Közép-Európa területén a kocsi legkorábbi előfordulását az i. e. 1200 körüli évekre helyezi. A budakalászi kocsiedény alapján azonban a kocsi megjelenését Közép-Európa területén jóval korábbra, az i. e. III. évezred végére kell tennünk.

A budakalászi kocsi a legkorábbi típust, a tömörkerekű kocsit mutatja.¹⁹ A tömör keréknek két fajtáját ismerjük. A fejletlenebb típust az egy szeletből készített kerék képviseli. A három részből megfelelő csapolással összeállított kerék fejlettebb megoldásnak látszik, és megfelelő vastagságú fatörzs hiányában is elő lehet állítani. Európa területén mindkét típus képviselve van. Az egy szeletből készült tömör fakerekek legjelentősebb darabjait Sztorozseva Mogila-ból²⁰ és Beckdorf-ból²¹ ismerjük. A háromrészes fakerekek legszebb példányai a »Három testvér« kurgáncsoportból²² és a Dystrup-i mocsárból²³ származnak.

A budakalászi kocsi rekonstrukcióját a lelet alapján aránylag könnyen elképzelhetjük. Kéttengelyes, négykerekű kocsi lehetett. A kocsialj deszkák-

¹¹ V. G. Childe : The first Waggon and Cars — from the Tigris to the Severn. Proceedings of the Prehistoric Society 1951. 178 ; u. ö. : The European Inheritance I. Oxford, 1954. 91. Vele szemben K. Birket-Smith a középzásiai steppevidékre helyezi a kocsi kialakulását, bár szerinte is a legkorábbi emlékek Mezopotámiából származnak. (Geschichte der Kultur, Zürich, 1946. 242.)

¹² G. Berg : Sledges and Wheeled Vehicles. Nordiska Museets Handlingar. 4. 1935. 140. sk. — H. Kothe, Verbreitung und Alter der Stangenschleife. Ethnographisch-archäologische Forschungen. I. 1953. 74. — K. Birket-Smith, i. m. 241.

¹³ H. Kothe : i. m. 80.

¹⁴ I. m. 90.

¹⁵ V. G. Childe : The first Waggon and Cars — from the Tigris to the Severn. Proceedings of the Prehistoric Society 1951. 177.

¹⁶ I. m. 177—194.

¹⁷ I. m. 193.

¹⁸ Az újabban előkerült Sztorozseva Mogila-i kerékletről l. lejjebb.

¹⁹ V. ö. : J. G. D. Clark : Prehistoric Europe, London, 1952. 308.

²⁰ А. И. Тереножкин, Скифская Днепровская правобережная экспедиция Краткие Сообщения ИИМК, XXXVII, 1951, 117—118. (Datálása III. évezred 2. fele.)

²¹ A. Cassau : Ein frühbronzezeitlicher oder endsteinzeitlicher Wagenradfund in Beckdorf, Kr. Stade. Nachrichten aus Niedersachsen Urgeschichte, 12, 1938. 66.

²² И. В. Силицын, Памятники предскифской эпохи в степях Нижнего Поволжья. Советская Археология, X. 1948, 152, Рис. 16. (Datálása : i. m. 156. — V. ö. még V. G. Childe, i. m. 186.)

²³ S. Müller : Nye fund og jagttagelser fra Sten-, Bronze, og Jernalderen. Aarbog for nordisk oldkyndighed og historie. 22, 1907. 75. sk. Fig. 1. Datálására v. ö. : V. G. Childe, i. m. 186.

ból, illetve fatörzsekből volt összeállítva, melyet a kocsiszekrény alján lévő bekarcolások igazolnak. A kocsi oldalai feltételezhetően vesszőből voltak fonva.²⁴ A kerekek egyetlen faszeletből készültek. Tekintve, hogy a kocsi jellegzetes elemeit a készítő karcolással bejelölte, feltételezhetjük, hogy amennyiben a kerekek három részből készültek volna, úgy a készítő azt is — akárcsak a kerékagyat — jelezte volna a kerekeken. A budakalászi kocsi kerekeinek rekonstrukciójához jó analógiát nyújt a Beckdorf-i kerék.²⁵ A Beckdorf-i kerék 65,5—67 cm átmérőjű,²⁶ vastagsága 5—10 cm között változik. Középen mintegy 20 cm átmérőjű kerek lyuk. A kerék nem közvetlenül a tengelyen nyugodott, hanem egy csőalakú kerékagyon.²⁷ A Beckdorf-i kerék a budakalászihoz hasonlóan le van kerekítve, valószínűleg azért, hogy a kerék ki ne töredezzék, másrészt így a súrlódás is kisebb. A Beckdorf-i kerék elő- és hátlapján erős, rövid ütésektől származó baltamélyedések figyelhetők meg.²⁸

A kocsi elején központi fekvésű rúd lehetett. A rudat villaalakú fából készíthették, melynek két villaalakú végét a kocsialj deszkáihoz erősíthették egy-egy cövekkel. Az első tengely fordulására ebből a korai időből nincs még adatunk, feltételezhetően az első tengely is rögzítve volt.²⁹ A kocsi méreteire vonatkozóan a kerék méretein kívül semmi biztos támpontunk nincs. Figyelembe véve a kor szükségleteit, az akkori útviszonyokat,³⁰ valamint a készítés primitív voltát, a péceli kultúra népének kocsiját 1,5×2—3 méternél nagyobbak nem képzelhetjük el.

*

A kocsilelet alapján felmerül az eredet kérdése: a péceli kultúra népe honnan vette a kocsi ismeretét és használatát. Ennek kapcsán két eshetőséget kell megvizsgálunk, az autochton fejlődés, valamint az átvétel kérdését.

Az autochton fejlődés esetén olyan gazdasági fejlettséget — jelen esetben földművelést — kell feltételeznünk, mely szükségessé tette a kocsi felfedezését, vagy az esetleges korábbi szállítóeszköznek — a szánkának, illetve csúszkának — továbbfejlesztését. Jelen esetben azonban az autochton fejlődés lehetőségét el kell vetnünk. Ellene mond ugyanis az a negatívum, hogy a kocsileletünket megelőző korszakból hazánk területéről semmi olyan emlékek nincsenek, melynek alapján a kocsi vagy a szánka ismeretét feltételezhetnénk. De ellene mond jelenlegi ismereteink alapján a péceli kultúra gazdasági élete, nevezetesen a földművelés fejlettségi állapota is.³¹ Másrészt

²⁴ V. ö. H. Kothe: i. m. 77. Abb. 4.

²⁵ A budakalászi lelet alapján a Beckdorf-i kerék pollen-analitikai vizsgálaton alapuló időmeghatározását — neolitik vége, bronzkor eleje — elfogadhatjuk. V. ö. még: J. G. D. Clark: i. m. 308.

²⁶ A. Cassau: i. m. 67. — V. ö. még a Sztorozseva Mogila-i kereket, mely kb. 50 cm átmérőjű (A. И. Тереножкин, i. m. 117—118.) és az 50—80 cm átmérőjű mezopotámiai kerekeket. (V. G. Childe: i. m. 181.)

²⁷ S. Müller: i. m. 76. Fig. 1.

²⁸ A. Cassau: i. m. 68.

²⁹ V. ö. V. G. Childe: i. m. 182 és 192.

³⁰ V. G. Childe megállapításait a kora-bronzkorra vonatkozóan l. The European Inheritance I. Oxford, 1954. 126.

³¹ Részletesen Banner J.: i. m. 632. sk.

az emlékanyag vizsgálata alapján is az átvétel jöhet számításba az eredet kérdésénél.³²

A kérdés vizsgálatánál a legkézenfekvőbb gondolat, hogy a kocsi ismeretét olyan területekről származtassuk, ahol már ebből a korból is biztos tudomásunk van a kocsi létezéséről. Ez a terület pedig a Magyarországtól délre és délkeletre eső Földközi-tenger vidéke, valamint a Szovjetunió déli vidéke. A péceli kultúra legújabb összefoglalása alkalmával Banner János részletesen foglalkozik a kultúra összetevőivel. Ennek során felveti a kultúra déli és délkeleti kapcsolatainak kérdését.³³

Ezek közül két jelentős kapcsolatot kívánok kiemelni. Az egyik a vučedoli telepen feltárt péceli kultúrába tartozó apsisos ház, mely a középhellasi kor apsisos házaival egyező alaprajzot mutat.³⁴ A lakóházakkal kapcsolatban meg kell még jegyezni a zárt tűzhelyek, kemenček déli eredetét.³⁵ További jellegzetes déli, illetve délkeleti kapcsolat mutatkozik a kerámiai anyagban.³⁶ Banner János részletes felsorolását kiegészíthetjük még a talpaspoharakkal is.³⁷ Ilyen talpaspohár került elő Vinča A rétegből,³⁸ valamint Közép-Thessaliából, Tsangli I 3 rétegből.³⁹ A Sarvaš-i telepen előkerült talpaspoharakat⁴⁰ R. R. Schmidt az északbalkáni Starčevo-i kerámiából származtatja, és déli eredetűnek tartja.⁴¹ A házformában, valamint a kerámiai anyagban tehát jelentős egyezéseket találunk a két terület között.

A péceli kultúra népének etnogenezise még tisztázatlan. Kétségtelen azonban, hogy a neolitikum,⁴² valamint az aeneolitikum folyamán⁴³ erős kapcsolatokat találunk egyrészt Görögország, másrészt Kis-Ázsia felé. Ezen egyezések kisebb etnikai csoportok beszűremlésével állhatnak kapcsolatban.⁴⁴

A kocsi megjelenését Magyarország területén a péceli kultúra idejében feltételezhetően ezen déli, illetve délkeleti kapcsolatok sorába iktathatjuk. A kocsi ismeretét esetleg ezek a bevándorló kisebb etnikai csoportok hozhatták magukkal.

Azonban eddigi ismereteink alapján a számításba jöhető területek közül Anatóliában i. e. 2000—1800, Görögországban pedig i. e. 1550 körüli időkre kell tennünk a kocsi megjelenését.⁴⁵ A közbecső területekről csak jóval későbbi időkből ismerünk kocsimlékeket: például a Dupljaja-i kocsikat,⁴⁶ melyeket

³² A régészeti és néprajzi kutatás mai állása mellett általánosnak mondható az a felfogás, hogy a kerek járművek a monogenetikus, egy területről szétsugárzó kultúrjavak közé tartoznak.

³³ Banner J.: i. m. 601. sk.

³⁴ Banner J.: i. m. 618, 629. — R. R. Schmidt: Die Burg Vučedol, Zagreb, 1945. 144.

³⁵ Banner J.: i. m. 628.

³⁶ Banner J.: i. m. 601. sk. — V. G. Childe: Prehistoric Migrations in Europe, Oslo, 1950. 114.

³⁷ Banner J.: i. m. 506. sk. A tiszai kultúrából származtatja ezeket, talán szlovákiai eredetűnek tartja, a péceli kultúrába pedig már innen került. Mindenesetre ez a tárgycsoport is déli eredetű.

³⁸ V. Milojević: Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas, Berlin, 1949. Taf. 30. Abb. 2.

³⁹ A. J. S. Wace—M. S. Thompson: Prehistoric Thessaly, Cambridge, 1912. 109. Fig. 59.

⁴⁰ R. R. Schmidt: i. m. 128. Abb. 6.

⁴¹ I. m. 144. — Starčevora v. ö. Milojević: i. m. 74.

⁴² V. G. Childe: i. m. 36. sk. — u. ö. The Danube prehistory. Oxford, 1929. 91. sk.

⁴³ V. G. Childe: Prehistoric Migrations in Europe, Oslo, 1950. 114.

⁴⁴ I. m. 114—115.

⁴⁵ Lásd 17. jegyzet.

⁴⁶ Ф. Милекев, СТАРИНАР, 1928—30, 20 és J. Петровић, и. о. 21—28.

újabbban a Versec-i kultúra idejére helyeznek,⁴⁷ míg a Glasinac-i kocsi⁴⁸ típusának megjelenését a vaskor elejére helyezik.⁴⁹

Legutóbb a Szovjetunió déli részén Dnyepropetrovszk közelében a Sztorozseva Mogila-i kurgánból előkerült tömör kocsikerék alapján⁵⁰ fel kell vetnünk a keleti eredet kérdését is. A lelet a budakalászi kocsival nagyjából egyidős lehet. A Sztorozseva Mogila-i kerék után korban a Berekej-i kocsiábrázolás,⁵¹ a már említett »Három testvér« kurgáncsoportból előkerült négy kerék, valamint kis agyagkocsi modell⁵² és a Balanovo-i temetőből kiasott kis tömör kerekek⁵³ következnek. A Szovjetunió déli részén tehát az i. e. III. évezred második felétől meglehetősen elterjedt volt a kocsi ismerete.⁵⁴

Bár a péceli kultúra emlékanyaga inkább a Balkán és azon keresztül Kis-Ázsia felé mutat erős kapcsolatot, a kocsi eredetének kérdésénél a keletről való származtatás lehetőségét sem szabad elhanyagolnunk.

Amint látjuk, a péceli kultúra kapcsolata dél, délkelet felé igen erős, viszont ezen a területen a kocsi nagyjából egyidőben, illetve valamivel később jelenik meg, mint Magyarországon. A Szovjetunió déli részével a kapcsolat sokkal gyengébb, viszont ott talán már valamivel előbb is ismeretes volt a kocsi. A kérdés tisztázását a további kutatások dönthetik majd el.

*

A kocsilelet alapján meg kell emlékeznünk a péceli kultúra népének igavonó állatairól. Milyen állat húzhatta a péceli kultúra kocsijait? A kérdés tárgyalásánál két állat jöhet számításba: a ló és a szarvasmarha.

A péceli kultúra anyagában csak Hódmezővásárhely-Bodzáspartról ismerünk lócsontokat,⁵⁵ melyek alapján Banner János feltételezi a háziasított ló ismeretét. A Magyarországtól északra fekvő dél-lengyelországi Złota-kultúra anyagában — a kultúra egyidős a pécelivel — szintén előkerült lócsontváz.⁵⁶ Általánosan elfogadott vélemény szerint a neolitikum végén — az Aegeikum és Itália kivételével — egész Európában elterjedt a domesztikált ló.⁵⁷

⁴⁷ W. Otto: Handbuch der Archäologie II, 1, München, 1950. 85. u. o. irodalom.

⁴⁸ F. von Hochstetter: Über einen Kesselwagen aus bronze aus einem Hügelgrab von Glasinac in Bosnien. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien X. 289. sk.

⁴⁹ W. Schmid: Der Kultwagen von Strettweg. Leipzig, 1934. 26.

⁵⁰ A. И. Тереножкин i. m. III. évezred második fele.

⁵¹ А. П. Круглов, Археологические работы на Северном Кавказе. Краткие Сообщения ИИМК. V, 1940. 68. Рис. 12. Dátálása F. Hančar: Streitwagenbild im östlichen Kaukasus. Forschungen und Fortschritte, 19, 1943. 27.

⁵² И. В. Силицын, i. m. Рис. 13—14.

⁵³ О. Н. Бадер, Могильник в урочище Карабай близ д. Баланово в Чувашии. Советская Археология, VI, 1940. 78. és Рис. 21. — Dátálása: О. А. Кривцова—Гракова, Хронология памятников фатьяновской культуры. Краткие Сообщения ИИМК, XVI, 1947, 32—33.

⁵⁴ V. ö. még A. И. Тереножкин megjegyzését (i. m. 118.) a középázsiai kapcsolatra vonatkozóan.

⁵⁵ Banner J.: Dolgozatok 15, 1939. 165—166. — Banner J.: Péceli kultúra (eredeti kézirat), 637. — Az őszentiváni lócsontokra vonatkozóan i. m. 705.

⁵⁶ J. Zurowski: Neue Ergebnisse der neolithischen Forschung im südwestpolnischen Lössgebiete. Prähistorische Zeitschrift, 1930. 17. és Abb. 13. — Banner J.: i. m. 709.

⁵⁷ J. Wiesner: Fahren und Reiten in Alteuropa und im Alten Orient. Der Alte Orient, Leipzig, 38, 1939. 17. u. o. az irodalom felsorolása — H. Kothe: i. m. 92. sk. irodalommal.

A domesztikált szarvasmarha (primigenius) a neolitikumban már ismeretes Európa területéről.⁵⁸ A péceli kultúrában jellegzetes szarvasmarhás temetkezések kerültek elő Bogojeván, Hódmezővásárhely-Bodzásparton, Üllőn, Alsónémediben,⁵⁹ valamint Budakalászon.⁶⁰ Az Alsónémediben feltárt szarvasmarhák tejelő-típusúak voltak.⁶¹

A leletanyag alapján tehát teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy a péceli kultúra népe mind a lovat, mind a szarvasmarhát domesztikált állapotban is ismerte, és így megvolt a lehetőség, hogy valamelyik állatot kocsi elé fogja. A kocsi húzásánál feltehetőleg csak az állati erő jöhet számításba, mivel, ha már háziasított igavonó állatok birtokában volt az ember, akkor nyilván be is fogta a kocsi elé.⁶² Ez természetesen nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy szükség esetén az ember sajátmaga húzta a kocsit, azonban az állati fogatolás lehetett az általános. A mezopotámiai, de a legrégibb európai emlékeken is — sziklarajzok, reliefek, karcolatok, edény-rajzok — a kocsit csaknem mindig állati fogatolással együtt ábrázolják. Hogy a péceli kultúra esetében melyik állat húzta a kocsit, azt határozottan nem állapíthatjuk meg. A legkorábbi emlékek szarvasmarhás fogatolású köcsikát mutatnak.⁶³ Az alsónémedi szarvasmarhás sírokkal kapcsolatosan Banner János feltételezi⁶⁴ hogy a sírokban kocsival eltemetett szarvasmarhák lehettek. Ezek alapján arra következtethetünk, hogy a péceli kultúra kocsijait szarvasmarhák húzták.

Az állatok fogatolása a kocsirúdra erősített igával történhetett. A Val Fontanalba-i sziklarajzokban H. Kothe a szarvasmarháktól húzott és igával ellátott rudas csúszka legkorábbi ábrázolását látja.⁶⁵ Tehát a kocsit megelőző szállítóeszköznél is megtaláljuk az iga használatát, s így, bár az idézett ábrázolás valamivel későbbi időből (Bronzkor I.) származik,⁶⁶ az iga használatát a mi esetünkben is feltételezhetjük.

A budakalászi kocsimodell jelképes sírból került elő. Jelképes temetkezés⁶⁷ a temető eddigi feltárt részében több ízben előfordult.⁶⁸ A jelképes sírba helyezett jelképes kocsi a halotti kultusszal állhat kapcsolatban, s talán a későbbi kocsi temetkezés⁶⁹ egyik korai előzményét láthatjuk benne.⁷⁰

*

Összefoglalva az elmondottakat, a budakalászi négykerekű kocsiedény alapján az eddiginél mintegy ezer évvel korábbi időre kell helyeznünk a kere-

⁵⁸ M. Ebert: Reallexikon, Rind. XI. 141.

⁵⁹ Korek J.: i. m. 52. sk.

⁶⁰ Banner J.: i. m.

⁶¹ Bökönyi S.: MTA. Közl. I. 1. 92. sk.

⁶² Emlékünk négykerekű kocsit ábrázol, s így szemben a kétkerekű kocsikkal az emberi húzás gondolatát el kell vetnünk.

⁶³ V. G. Childe: The first Waggon and Cars — from the Tigris to the Severn. Proceedings of the Prehistoric Society 1951. 193.

⁶⁴ Banner J.: i. m.

⁶⁵ I. m. 82—83 és Abb. 7. — V. ö. még megjegyzését, mely szerint az igtát a kocsi előtt is ismerték. (I. m. 94.)

⁶⁶ V. ö.: H. Kothe: i. m. 83. Ann. 45.

⁶⁷ M. Ebert: Reallexikon, Kenotaphion. VI. 326.

⁶⁸ Pl. 160, 205, 246. sírok.

⁶⁹ Sági K.: Arch. Ért. 1951. 73. sk.

⁷⁰ Erre, valamint általában a kocsiedényeletnek a temetkezési rítusban való szerepére a temető teljes anyagának feldolgozása során szeretnék visszatérni.

kes jármű megjelenését Közép-Európa területén. A kocsi eredetére vonatkozóan egyelőre csak feltevésekre szorítkozhatunk, s a további kutatások, illetve leletek dönthetik majd el, hogy ennek a fontos közlekedési eszköznek ismerete az aeneolitikum idejében mely vidékről jutott el Magyarország területére.

Soproni Sándor

A BALMAZÚJVÁROSI KÁRHOZOTT-HALOM FELTÁRÁSA

Múlt évi mentőásatásaim közül talán a Kárhozott-halom feltárása körül végzett munka volt az, mely a hozzáfűződő kérdések jelentősége és az ott tett, de a jövőben hasonló helyen és körülmények között szintén hasznosítható ásatástechnikai megfigyelések miatt a mielőbbi ismertetést kívánja meg.

A Kárhozott-halom Balmazújvárostól délkeletre fekszik, mintegy 4 km-re. Közvetlen környezete 8 m-rel alacsonyabb, a halom és a falu közötti legelő nagy része pedig 86—90 m magasán fekszik a tenger színe felett. Ez utóbbi területen ássák ma a tiszai főcsatorna medrét, a mellette tervezett rizsföldek öntözése miatt nem a hajdani vízfolyás helyén, hanem a völgyelés szélén.

A közelmúltban csak rideg-állattartásra alkalmas határnak termékeny területté való átalakítása sok tíz- és százezer köbméter földnek az áthelyezését tette szükségessé. Egy közeli hídátjáró töltésútjának megépítése érdekében így a Kárhozott-halom földjének az elhordására is sor került.

A megindult földkitermelés alkalmával, a halom legmagasabb pontja alatt 2 m-rel, kelta urnasírra akadtak a munkások. A sírban talált leletek: egy korongon készült urna és egy széles, lapos tál, a Vízépítő Vállalat figyelmessége folytán a debreceni Déri Múzeumba került. Az urnában égett csontmaradványok, egy erősen oxidált vastöredék és néhány apró cseréptöredék volt (IX. 1—2).

A 28,7 cm magas urna szája 15,8 cm, feneke 11,5 cm átmérőjű. Nyaka sávosan díszített részén a vállhajlás feletti övezetben tűzdelt pontokkal megrajzolt, alul koncentrikus köröcskékkal egymásbakapcsolódó ívekből álló dísz látható. Az edény színe feketésszürke.

A cseréptál magassága 9,8 cm, szája 25,4 cm, feneke 9,4 cm. Felülete díszítetlen, színe az előbbihez hasonló.

A vasdarab annyira rozsdáette, hogy alakjáról semmi bizonyosat nem mondhatunk. Ugyanez áll a kisebb cseréptöredékekre nézve is.

A kelta urnasír a halom korát nem határozza meg. A sír helyzetéből világosan kitűnik, hogy itt utólagos beletemetkezésről van szó; azaz a halom már készen állt, amikor azt temetkezési célokra újból felhasználták.

Hunyadi Ilona¹ a Kárpát-medencéből különben is csak egyetlen tumulusos temetkezést ismer. Ez szerinte a kustánfai XI. 2. sz. halomsír, egy 8 m átmérőjű, 5,5 m magas halom. A halom keleti szélében égett faszéncsömöt, közepén egy urnát találtak. Ebben az urnában voltak hamvak és a mellékletek, melyeket Hunyadi a I/T C elejére határozott meg.

A kustánfai tumulusos temetkezést azon az alapon, hogy a környezetében talált többi 15 tumulus mind szkita temetkezést tartalmazott, Hunyadi

¹ Hunyadi I.: Kelták a Kárpát-medencében. Diss. Pann. Ser. II. No. 18. 146

úgy értelmezte, mintha a kelta sírt tartalmazó halom kétségtelenül annyit jelentene, hogy ennek emelésekor a kelták szkita hatás alatt a halomsíros ritushoz folyamodtak volna. Miután a halom feltárására vonatkozó régi adatok itt felette homályosak, illetve az, hogy »középen egy urnát találtak«, egyáltalán nem árulja el azt, hogy a kelta sír a »halom közepén«, annak bázisa alatt feküdt-e, vagy csak bele volt-e ásva a már régebben is létező halomba, a kustánfai XI. 2. sz. tumulust nem tekinthetjük kelta-korinak, illetve kelta létesítménynek, következésképpen azt, hogy a kelták a tumulusos temetkezést ismerték volna, egyelőre szintén kétkedéssel kell fogadnunk.

A balmazújvárosi kelta urnasír keramikájából, az urna alakját és díszítését tekintve, legközelebb áll a Magyar Nemzeti Múzeumnak egy ismeretlen lelőhelyű² darabjához, a balsai urnához³ (a kolozsvári), és kisebb mértékben, inkább csak díszítésében, a békásmegyeri urnához.⁴ A tálat illetően egy Apátipusztai⁵ (Tolna m.) darab mellett két apahidai⁶ tálra kell hivatkoznom.

Ezek az edények Hunyadi szerint leginkább a I/T C-be helyezhetők, ami meg is felel a kelták nyugati-keleti terjeszkedésének. Ugyanezt mutatja a halotthamvasztásos ritus is, mely legkorábban a I/T B-ben, de leginkább a I/T C-ben jelent meg⁷ a Kárpát-medence keleti részében. Nestor⁸ szerint az ottani kelta anyaggal együtt legkorábban a I/T C-ra tehető.

A Déri Múzeumnak a Nemzeti Múzeum Adattárához tett jelentése megemlékezett arról is, hogy a halom közepe közelében a halom bázisáig elvégzett földkitermelés után a föld egy helyen leszakadt, illetve ott egy pince nagyságú üreg támadt, hogy a középtűt meghagyott földfalban rétegződés figyelhető meg. Ezeknek a körülményeknek megfigyelése végett történt kiküldetésem alkalmával végeztem el az alábbiakban leírt feltárást:

A helyszínre történt megérkezésem idején a földkitermelő munka már befejeződött. A 70 m átmérőjű, 8 m magas halmot legnagyobb részében a régi felszínig lehorrták és csak a közepe közelében és keleti negyedében hagytak egy 182 cm magas földfalat, kubikos-babát, illetve kubikos-nyelven »lovass-bikát«. Helyenként érintetlen maradt a halom széle, ott, ahol azt a rajzon vonalkázott rész mutatja (5. ábra). A halom eredeti és megváltozott állapotát keresztmetszetben a Vízépítő Vállalattól kapott adatok alapján rajzon mutatom be (6. ábra).

A jelentésben szereplő üregszerű beomlás a nyílás kibővítése után régi borospincének bizonyult, amit a XVIII. század második felében az akkori földesúr vágatott a halom alatti löszbe. A benne talált téglatörmelék bizonyossága szerint ki is volt boltozva, a téglanyagot azonban a környékbeliek vallomása szerint az akkori tulajdonos kiszedte és eladta, néhány évvel ezelőtt. Azóta nagyrésze beomlott, és még az egykori bejárata is eltűnt.

A halomból megmaradt legfontosabb rész az említett kubikos-baba volt. Ennek mindkét oldalán különböző rétegek látszottak. Könnyebb értelmezésük kedvéért ezt a földfalat perspektivikusan, áttetsző hasábként raj-

² Hunyadi I.: i. m. LXXXIX. tábla, 1., 2. kép.

³ U. o. LXXXVII. tábla, 4. kép.

⁴ U. o. LXXXVIII. tábla.

⁵ Hunyadi: i. m. LXXXIX. tábla, 10. kép.

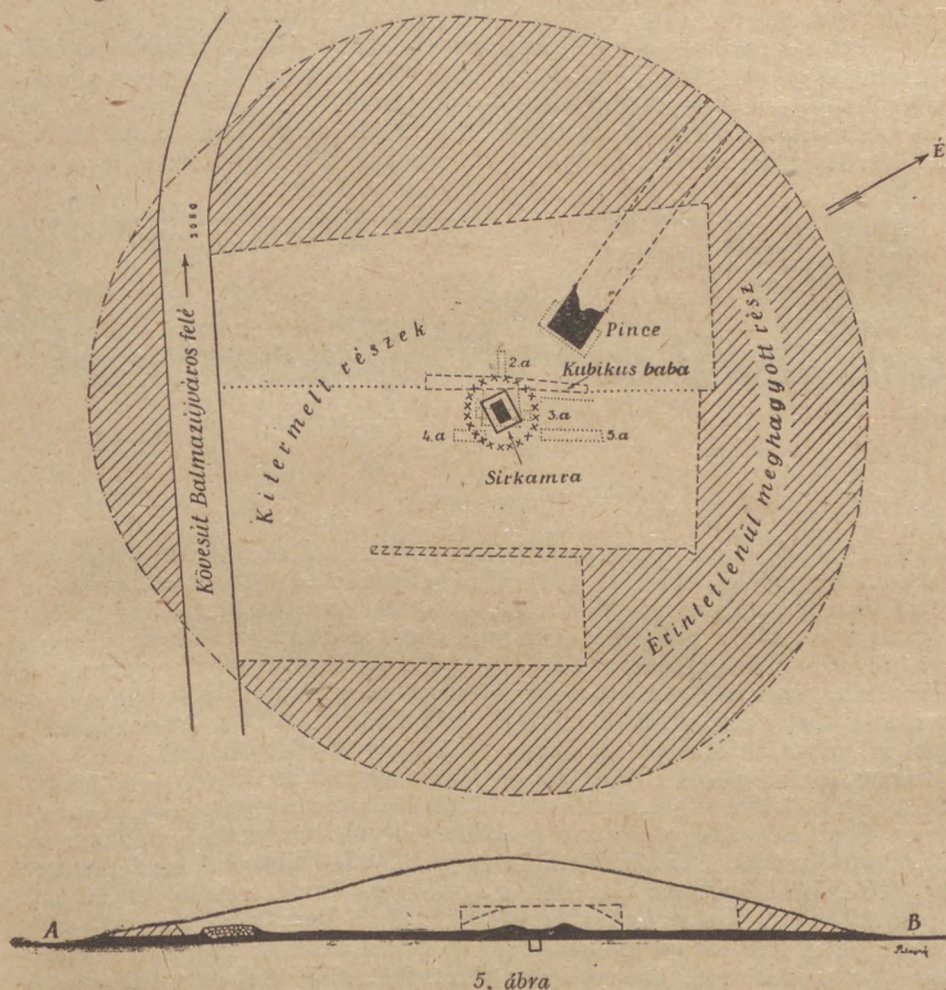
⁶ U. o. LXXXVIII. tábla, 2—3. kép.

⁷ U. o. 151. lap.

⁸ J. Nestor: Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien. B. d. R. G. K. 1932. 193.

zolom le, a betűkkel jelzett rétegződések értelmét pedig szövegben magyarázom meg:

A földfal nyugati oldalán az »A« és »B« réteg tulajdonképpen nem réteg, hanem elválasztó vonal. Az »A« vonal fölötti sötét humusz egy árnyalattal sötétebb az alatta lévő humusznál. Olyanfajta »réteg« azonban, mely azt árulná el, hogy ez a vonal hosszabb-rövidebb ideig felszín lett volna, nem keletkezett. Vegetáció tehát ezt a részt nem fedte soha, a humusz ennek megfele-

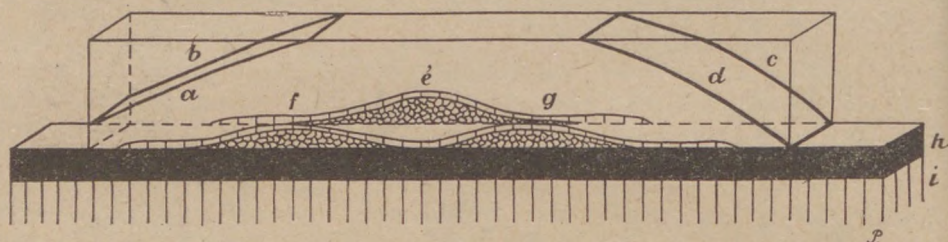
5. ábra

lően nem színeződhetett el bizonyos mélységig. A »B« vonal felett és alatt a föld egészen egyforma színű és struktúrájú, sötét színű humusz. A kettő szétválasztása csakis azért lehetséges, mert közöttük 1—1,5 cm vastag csíkban a föld struktúrája tömöttebb, azaz azt mutatja, hogy a halom felhordása ebben a magasságban esőzések miatt rövid időre leállt, s hogy a munkákat a félig felhordott megázott és összetömörült felszínen ismét száraz időben folytatták.

A földfal keleti oldalán földszín-különbség sem a »C«, sem a »D« vonal mentén nem állapítható meg. Itt a föld struktúrájának megváltozása, a megázás folytán való összetömörödés csak elvétve, szakaszokon ismerhető fel. Gondolom a halomnak ezt az oldalát nem érte annyira a zápor.

A nyugati oldal »C« vonala fölötti feketébb humusz magyarázata feltevésem szerint az, hogy ezt a földet más helyről, újonnan megkezdett rétegből hordták ide. Esetleg olyan régi vízmosásos részről, ahol feketébb föld gyűlt össze.

Felette tanulságos eredményekre vezetett a földfal nyugati oldalában látható »E« és a keleti oldalon lévő »F« és »G« rétegződés. »E«-nél »F«-nél és »G«-nél 1—3 cm vastag löszréteg volt megállapítható, mely egy-egy középpütt 30 cm magas, szélein elvékonyodó, kb. 2 m széles fekete humuszrétegen feküdt. Ez a humuszréteg ugyanolyan színű volt, mint az alatta lévő 70 cm

6. ábra

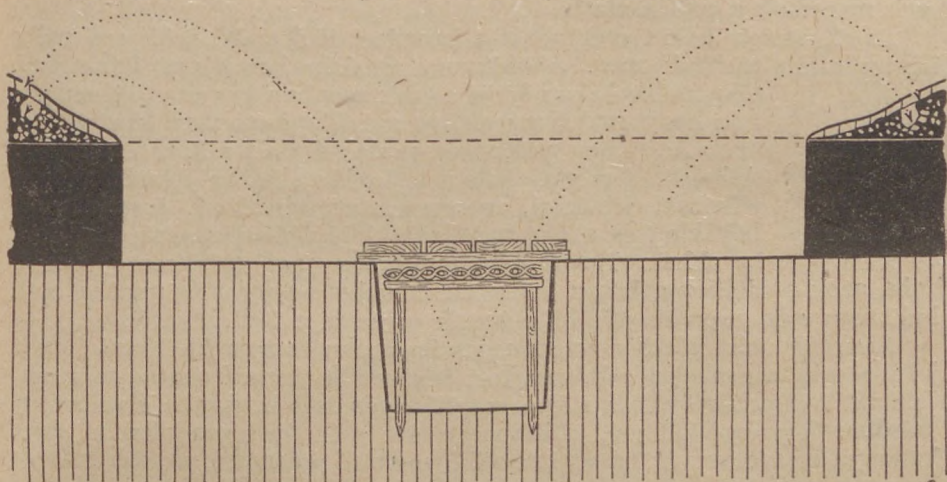
vastag réteg, de lazább volt annál, és vékonyka szikes réteg is választotta el attól. Egy gödörből kihányt humuszrétegnek kellett azt elképzelnem, melyet koszorúalakban a gödör köré terítettek. Tetejére azért került löszréteg, mert a gödört beleásták a humusz alatti löszbe is, s az innen kiemelt sárga földet is eltergették a fekete tetején. A 3. sz. rajznak egybevetése az 1. sz. síkrajzzal megmutatja világosan, hogy miért rajzolódhatott ki a nyugati oldalon egy kúp, a keletin pedig kettő. Később a 3. sz. árok megfelelő helyén is megtaláltuk ezt a kidobált földből származó feltöltést.

Fentiek felismerése után könnyű volt megtalálnunk a halom bázisa alatt, illetve a halom felhordása előtt a földbe beásott sírűreget: 2. sz. árkunkkal egy 4 m széles négyszögletes gödört találtunk, melynek hossza 4,2 m volt. A környezeténél sokkal lazább és egynemű, legfeljebb kissé hantos fekete töltélföld tanulsága szerint. Ennek a gödörnek a mélysége 70 cm volt; ugyanannyi, mint azé a humuszrétegé, mely a lösz általajt a temetkezés idején fedte. A leírt nagy gödör aljának közepén találtuk meg a sárga altalajba ásott, felül 110, illetve 100×185 cm-es, alul $104-90 \times 182$ cm-es 85 cm mély, 265° -ra keletelt sírkamrát (7. ábra).

A sírkamra helyét a lösz altalaj nívójában a lefedésre használt hasított tölgyfapalló darabok jelezték. Ezek könnyen megállapítható módon két rétegben fedték a sírkamra száját. Az első sor palló a 4. sz. rekonstrukciós rajznak megfelelően keresztben feküdt a nyíláson, a második sor a sír hosszában takarta az előbbi. A pallódeszkák átlag 10 cm vastagok és 25—40 cm szélesek voltak. Hosszuk nem volt pontosan megállapítható, mert mállott állapotban középen mind eltörött, »V« alakban a sírűregbe beszakadt, de

külső végük is letöredezett, lemállott. A hosszanti pallók több darabra törtek, és részben meg is semmisültek. A sírkamra felbontását a várt faholmik miatt deszkafedővel, a földdel való letakarás után a Debrecenből kihívott Balogh István múzeumvezető és Menyhardt József restaurátor kartársak megérkezéséig szombattól hétfőre halasztottam.

A munkát — a fontosabb mozzanatairól fényképfelvételt készítve (X. t., 1., 2., 5.) minden felvett darabot megszámozva és gondosan elcsomagolva, a lefedésre használt pallók leszedésével kezdtük meg. A munkának ez a sorrendje természetesen nem volt mindig betartható, mert a pallók töröttek

7. ábra

voltak, s mert egy részük beesett a sírkamrába, illetve az így keletkezett hézagokon befolyt fekete föld közé keveredett. Megállapítható volt azonban, hogy a fejtég felett beszakadt deszkavégek még üres kamrába estek bele, s így a már erősen mállott koponyatetőt betörhették. Más pallórészek már a máshol befolyt föld tetejére kerültek. Legfontosabb az volt, hogy a sírkamra faszerkezetét valamennyien egyöntetűen és kétely nélkül felismertük.

Meg kell itt említenem, hogy a lefedésnél felhasznált pallók nézetem szerint nem erre a célra készültek, hanem eredetileg másra szolgáltak: Egyik pallón ugyanis egy 8 cm-es átmérőjű, a fa mállása folytán kissé oválissá vált fűrt lyuk látható. Mi volt eredetileg, azt annál nehezebb eldönteni, mert a hasított és a simára bárdolt pallótöredék szélei nem épek. Nem készíthették szándékosan lyukasra a sír pallófödémét azért sem, mert ebben az esetben a második pallósor megfelelő deszkájának is ki kellett volna fúrva lenni.

A sírkamra hosszoldalai 7—7 db függőlegesen levett 10×12 , 8×10 cm átmérőjű, négyszögletes bárdolt tölgyfakarróval voltak megtámasztva. A déli oldal lábvég felőli harmadik karója szintén biztosan másodlagosan felhasznált darab volt. Ez tulajdonképpen két darab párhuzamosan egymás mellé illesztett tölgyfaléc volt, amit egy négyszögletes facsap tartott össze. E darabok végei, sajnos, szintén elpusztultak már.

A két sorban levert karók rendeltetése szintén megállapítható volt. Ezekre keresztben egy-egy kerek átmetszetű, 5–8 cm átmérőjű husángot fektettek, melyeknek tetején a sír száját egy nemeztakaróval fedték le. Foszlányai ennek több helyen kisebb foltokban megmaradtak.

Az említett nemeztakaró azonban nem volt a halott egyetlen szemfedője. Még egy fűz vesszőből fonott sövénylap is feküdt ezen, amiből kisebb, a sövény szerkezetét jól mutató darabok szintén megmaradtak. Vesszőinek vastagsága a mai nagyobb kosarakéhoz volt hasonló (X. t. 5.). Az eredetileg földdel meg nem töltött sírkamra beszivárgott, beomlott töltélföldje fekete, laza humusz volt. A kamra nem is telt meg ezzel tökéletesen, helyenként üregek maradtak a pallók alatt.

Az eltemetett halott csontvázát a beomlott föld alatt, a 85 cm mély sírkamra alján találtuk meg. A sírkamra fenekén hosszában lefektetett tölgyfa-deszkákon feküdt, ezek azonban annyira tönkrementek, hogy eredeti méreteiket megállapítani nem lehetett.

8. ábra

Az erősen mállott csontváz fekvését a X. t. 6. mutatja. A halott lábvéggel keletnek fordítva hátán feküdt, erősen felhúzott lábakkal, szétterpesztett térdekkel, összekulcsolt bokákkal és a test mellé zárt, könyökben kissé meghajlított karokkal. Ez utóbbiak helyzete azt a látszatot kelti, mintha azok eredetileg a hason keresztetkelt volna egymást és mintha csak a hullamerevség megszünte után csúsztak volna le a férfi hasáról.

A sírban mért 176,5 cm testmagasságot nem tartom hitelesnek, mert a jelek szerint prémeikkel alátámasztott felsőtest lesüppedésekor a már szabaddá vált gerinccsigolyák és a koponya könnyen más helyzetbe kerülhetett. A felsőtestek prémeikkel való alátámasztására azért kell gondolnunk, mert a koponya és a csontváz háta alatt több prémtől származó nagyon mállott szőröcsomót találtunk. Ugyancsak prémruhába öltöztették temetés előtt a halottat magát is, mert felismerhető prém, illetve szőrfoszlányok nyomaira találtunk a combok és a térdek felett is. A meleg ruházat feltételezése egyébként azért is indokolt, mert a sírkamra 265°-os keletelése arra mutat, hogy a sír megásásakor a nap a tavaszi-őszi napéjegyenlőség irányában, tehát nem a meleg nyári időknél megfelelő helyen kelt.

A halottnak egyébként alig volt melléklete:

Koponyája két oldalán a processus mastoideus alatt egy-egy fémhuzalból készült spirális alakban, 2,5-szer tekercselt nem »visszahajtott végű« hajkarikát találtunk. A jobboldalit a rózsaszínű patina már majdnem elpusztította; két részre rágtta szét — a baloldali is patinarágtta volt, de ép (8. ábra). Anyaga rossz ezüst, a huzal vastagsága 2,5 mm, hossza 2,6 cm.

Szürke, ónszínű patinanyomok voltak láthatók a koponya homloki részén és a jobb térd alatt, a lábszárcsonton is. Vastárgy vagy vasrozsa a sírkamrából sehol sem került elő. Ugyanígy hiányzott a keramika is, ami állattartó, nomadizáló népnél érthető. Faedények szintén nem maradtak meg felismerhető állapotban.

A halomsír elkészítésének korát nehéz pontos határok közé szorítani, mert korhatározo értéke lelet és egyéb jelenség alig akadt. A La Tène időszakba tartozó utólagosan beletemetett kelta urnasír világosan megmutatja, hogy a halom maga ennél régebbi. A spirális alakú hajkarika pontos megfelelőit hiteles feltárásból nem ismerem, de tág keretek közt maradványok ezek szkita

daraboknak tekinthetők. Nincs még szakszerűen feldolgozva az anthropológiai anyag, ami a kérdés eldöntésénél ugyancsak súllyal esik a latba.

A balmazújvárosi Kárhozott-halom megépítésének körülményeit a következőképpen képzelhetjük el:

A Nagyalföldön megszállt i. e. VI. századi legeltető állattartó nép egyik kétségtelenül hatalmas és gazdag kiválóságát halála után az árvizes környékén kb. 15 m-rel magasabb löszháton temették el. Az akkori humusztakaróba először beleásták a sárga altalaj színéig a $4 \times 4,2$ m nagy gödrot, majd ennek közepén megásták az egyetlen személy részére elégséges tulajdonképpeni sírkamrát. Ebbe helyezték a halottat, sátrat emeltek föléje, és a leírt módon letakarták az üreget, a sírra ráhordták a halmot.

Ez úgy történt, hogy a halomnak kijelölt hely körül egy kb. 30 m széles gyűrű helyén kitermelték a humuszt, és azt a sír fölé hordták. Az akkori földkitermelés helye körárok-szerű, helyenként már eltömődött mélyedés alakjában ma is felismerhető a halom körül.

A halom felhordásához mintegy 8000 m^3 földet használtak fel. Tekintve, hogy egyetlen egy halott eltemetése akkora munkát igényelt, elképzelhető, hogy az illető nem lehetett egyszerű közember.

Az eltemetett halott feltételezett előkelőségének látszólagos ellentmondása a sírkamrának fémekben való szegénysége. Ez azonban téves feltevés lenne, mert a pásztornépeknél a vagyon az adott körülmények és körviszonyok között nem fűződhett feltétlenül nemesfémekhez és ékszerekhez, hanem az állatállományhoz, prémfélékhez, textiliákhoz stb. Prémfoszlányokat a feltárás alkalmával valóban találtunk a sírban, feltehető ezeknek alapján, hogy a temetéskor gazdagon ellátták a halottat rangjához méltó mellékletekkel.

Alföldünkön sok száz halom vár még feltárára. Kétségtelen, hogy ezeknek keletkezése időben különböző korszakokra esik, hogy eredeti rendeltetésük sok esetben más és más volt, de nagyon időszerűnek tartanám az ezekre vonatkozó adatok rendszeres felgyűjtését, a különböző típusok csoportosítását, és a folyamatban lévő nagy földmunkák során lehordott, illetve lehordásra kerülő halmoknak aránylag nem nagy költségen való feltárását.

Az alföldi halmok korának meghatározása jelenleg még eléggé homályos kérdés. Ahol ennek a kérdésnek felderítésére kísérletek történtek, ott vagy csak egyes halmoknak a feltárára szorítkoztak a kutatók és gyakran nem is a halom eredeti keletkezési korát állapították meg, hanem a későbbi másodlagos beletemetkezéseket, vagy pedig csak igen tág határok között tételeztek fel annyit, hogy különböző rendeltetésű temetkezési halmok, lakódombok, »örhalmok« és »jelző-halmok« vannak a vidéken anélkül, hogy az ásátás útján megismert néhány halmot figyelembe véve, a többi típus szerrint csoportosítani tudták volna. Legtöbb eredménnyel ezen a téren a debreceni múzeum, helyesebben Sőregi János munkája járt, aki egyedül Debrecen határában 245 halmot vett nyilvántartásba, és ezek közül többet meg is ásott.⁹

Meglátását, azt, hogy különböző halomtípusokkal kell számolnunk, a Jászságban nyilvántartott 141 halomra vonatkozóan Fodor Ferenc¹⁰, az egykori Jász-Nagykún-Szolnok megye halmaira vonatkozólag pedig Varga

⁹ Dr. Zoltai Lajos: Debreceni halmok, hegyek. Debrecen, 1938. 1—57 lap, egy térképpel.

¹⁰ Fodor Ferenc: a Jászság életrajza. Budapest, 1942. 17. lap.

Sándor Frigyes is osztja.¹¹ Bizonyítja ezt — csak egyetlen példát kiragadván a jászalsószentgyörgyi Borsa-halom is, melyben Hild Viktor¹² fából épült sírkamrában ú. n. II. sz.-i szarmata-jazig temetkezést talált.

A Kárhozott-halom korban és típusban nem áll egyedül. Kétségelentül párja volt ennek a debreceni határban fekvő »Basa-halom«, melyet 1906-ban Zoltai Lajos ásott meg. Benne 7 m mélyen eredetileg fával fedett, de kifosztott sírban kinyújtóztatott halottat találtak mellékletek nélkül.¹³ A leletnek egy másik publikációjából¹⁴ kitűnik az is (7. ábra), hogy a sírhalomra a halom bázisa alatti eredeti humuszréteg alatt 50—60 cm-nyire volt leásva a lösz-altalajba. Hossza 2,10 ; szélessége 1,20 m volt, iránya nyugati-keleti. A Déli Múzeumban őrzött eredeti ásatási napló szerint¹⁵ a halott koponyája feljebb volt, mint a lábszárcsontok és a gerinc, s a csontok »kissé zsugorított helyzetben, mintha temetés után meg lettek volna mozdítva«. Nem tudom, hogy a »zsugorított« nevezett helyzet ebben az esetben nem azt jelenti-e, hogy a halott lábai térdben itt is szét voltak terpesztve, s hogy a koponya magasabb helyzete nem azt jelenti-e, hogy az eltemetett férfi eredetileg prémekkel alátámasztva, félig ült.

Típusban azonban közelállnak a »Kárhozott-halomhoz« a déloroszországi és Kubán-vidéken szkita kurgánok is.¹⁶ A sírkamra ezekben is a halom bázisa alatt fekszik ; ezeknél is lépcsőzetes kiképzésű, és ezekben is megtalálható a halott fölé emelt nemezsátor, annak a sáornak a kicsinyített és módosított utánzata, amely alatt a halott életében lakott. Az ottaniak méreteiben ugyan jóval nagyobbak, a mellékletek is gazdagabbak, s szolgák, lovak stb. kerülnek elő a főhalott sírkamrája fölötti nagyobbik gödörből is, de idővel talán meg fogjuk még találni a magyarázatát annak, hogy végső fokon miért szegényebbek általában, vagy csak esetenként (koronként) a mi szkita kurgánjaink.

Feltehető ugyanis az, hogy a balmazújvárosi kurgán korban nem sokkal előzte meg az utólag beleásott L/T C urnasírt, s hogy így a kurgán az Alföldön települt, itt a rokon népektől elszakadt, elszigetelődött, és bizonyos mértékig el is szegényedett szkitáknak volt egyik temetkezőhelye. Ebben az esetben a kurgán korát az i. e. V. századra tehetnénk.

A halomkutatás ütemének fokozása a mai alföldi nagy építkezések idején leletmentési szempontból is komoly feladatokat ró ránk. A balmazújvárosi ásatás befejezése után alkalmam volt másutt is megtekintenem két feltárássra váró halmot a Hortobágyi halastó vasútállomás környékén. Ezeknek egyikét a »Bivaly-halmot« gátépítés érdekében bázisáig hordották le, s csak a közepén hagytak egy oszlopszerű kubikosbabát, a »Faluvég-halomnak«, viszont ugyancsak az eredeti földfelszínig — $\frac{3}{5}$ részét hordatták el. A halomkutatásnak tervszerűvé tétele azonban azzal a felmérhetetlen régészeti haszonnal is járna, hogy az őskori leletanyagunkban előforduló keleti vonatkozások forrását saját kutatási területükön ismerhetnénk meg, és figyelmünket fokozott mértékben Kelet felé fordíthatnánk.

Csalog József

¹¹ Scheftsik György : Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei múltja és jelenje.

¹² Hild Viktor : Arch. Ért. XXI. (1901) 120—138.

¹³ Zoltai : i. m. 13. lap.

¹⁴ Múz. és Könyvt. Ért. 1907. 27. lap.

¹⁵ Ásatási napló 1906. ápr. 10-től, 17. sz.

¹⁶ M. Rostowcew : Skythien und der Bosporus I. 28—294. lap.

RÓMAI DÍZSISAK SZÖNYBŐL

1942-ben a mai MASZOLAJ gyár lakótelepének építésekor a római tábor belsejében (a retentura-ban) a D lakóház alapozásánál egy negyedik századi olvasztókemence¹ került elő. A kemence mellett néhány bronzrögöt, egy ülő bronz Mercurius-szobrot² és az alábbiakban tárgyalásra kerülő bronz dízs-
sisakot³ találtunk (XII. t. 1.). A sisak teljesen össze volt lapítva és bizonyos, hogy beolvasztásra került volna ha a tábor végleges pusztulása be nem következik.

A sisak eredetileg kettő, esetleg három részből állott. A hozzátartozó arcsisak nem került elő. 1 mm vastag bronzlemezből készült trébeléssel⁴ helyenként még jól látszanak a fehérfém bevonás nyomai. Eleje hosszú hegyben végződik, hátsó részéhez kissé ferde síkban keskeny nyakvédő kapcsolódik (XI. t. 2.). Felmagasodó taraja elől sasfejen,⁵ hátul vadkanfejen végződik. A sastollak a cséve kihagyásával szabályosan rovátkoltak. A taraj alsó részén szabályos gyöngysorvonallal határolt szalagmezőben kyma-sor, szorosan kapcsolódik ehhez már magán a sisakon két ugyancsak gyöngysorvonallal határolt szalagmező. A kyma-sorhoz csatlakozó mezőben szabálytalan távolságban rovátkolások, ezek közepén ferde vonalak, melyek a sasfejnél abbamaradnak, s a mező sűrű rovátkolásokkal borítva folytatódik tovább. A második szalagmezőben szabálytalan távolságban kettős rovátkolások. A sisak két oldalán két pikkelyes testű, stilizált fejű kígyó⁶ van gyöngysorvonallal határolva, melyek közvetlenül a sasfej előtt kidomborított emberi arcig érnek (XI. t. 1.).

A sisak fülhez eső része tagolt, magasan kiugrik, és egyenletesen belevész a sisak szélébe. A kiugrás mögött tagolt mező húzódik, belül ferde vonalakkal rovátkolva,⁷ kívül gyöngysorvonal határolja. Ugyanez a mező elhatárolva a nyakrészen is folytatódik. A nyakvédőt a sisaktól hasonló ferde vonalakkal borított mező választja el.

A sisak belsejében jól látszik a trébelés. Semmiféle pántot vagy akasztót, mely az arcsisakkal való kapcsolatot mutatná, nem találtunk. A nyakvédő belső felén pontokból álló retrográd R betű van.

¹ Említést tesz az olvasztókemencéről Radnóti A.: Bronz Mithras-tábla Brigetióból. (Le Bas-relief Mithriaque de bronze de Brigetio.) Arch. Ért. 1946—48. 137.

² Röviden megemlítve Mihalik S.: Az új szerzemények kiállítása, Magyar Múzeum, 1947. dec. 26 sk.

³ Röviden megemlítve, Radnóti: i. h. és Mihalik: i. h.

⁴ A hellenisztikus formakincsek átöröklődésére, illetve újjáéledésére, valamint a technikára vonatkozólag Drexel: Römische Paraderüstung, Str. Bul. 69 sk.

⁵ A sas mint sisakdísz v. ö. Drexel: i. m. 68 l. 32 j. Azonkívül J. Keim, H. Klumbach: Der römische Schatzfund von Straubing, 1951. 14, 32, 35 t.

⁶ A kígyó mint sisakdísz v. ö. Drexel: i. m. 68 l. 31 j. és J. Keim, H. Klumbach: i. m. 20. t. 1.

⁷ Azonos technika látszik a straubingi kincslelet néhány darabján. J. Keim, H. Klumbach: i. m. 15 t. 10, 11., 18. t. 10., 11.

Brigetióból több hasonló technikával készült páncéltöredéket ismerünk Drexel⁸ közli az 1924-ig ismert példányokat. Láng Nándor a brigetiói Dolichenum bronztárgyai⁹ között több olyan darabot közöl, melyek szintén hasonló páncélzathoz tartoztak. Utoljára Radnóti Aladár foglalkozott a brigetiói bronz Mithras-tábla tárgyalásakor a votív képekkel, melyek szoros kapcsolatot mutatnak a díszpáncélokkal. Kétségtelenül beigazolódik a dunavidéki műhelyek létezése, melyek bronz votív táblákat készítettek, s bizonyos, hogy a brigetiói bronz Mithras-tábla is helyi műhelyből került ki.¹⁰

Ez a meglehetősen ritka sisakfajta díszpáncélzathoz tartozott. A díszpáncélokhoz tartozó leletcsoportokat Drexel¹¹ foglalta össze. Lelethelyeik mindig katonai táborok, és e páncélok fegyvergarnitúrákhoz tartoztak.¹² A darabokon lévő feliratok szerint lovasok és gyalogosok egyaránt viselték.

A brigetiói sisak legközelebbi analógiája a hedderheimi első sisak,¹³ ahol a sisaknak két része maradt meg. Felépítésében azonos a szőnyi sisakkal, díszítésében azonban vannak elütő részletek. A silten itt is megtaláljuk az emberi arc kidolgozását. A sisaktaraj elől safejben végződik, a sastollak hasonlóan vannak kidolgozva mint a szőnyi darabon. A taraj hátul ráfut a nyakvédő lemezre, és stilizált kígyófejen végződik. A szőnyi darabnál ugyanitt vadkan fejét találjuk, valamint a sisak két oldalán hiányzik a kígyóábrázolás.

Darabunk díszítésben, valamint kidolgozásban az új straubingi lelethez kapcsolódik, és bizonyos, hogy egykorú is vele. A kígyó pikkelyes kidolgozása, a sastollak megmunkálása és a rovátkolások mind a straubingi lelethez kapcsolják sisakunkat.¹⁴ Drexel a díszpáncélok korát a II. sz.-ba helyezi. Harmadik századi rétegből még nem kerültek elő.¹⁵ Korban a második századba kell helyeznünk a mi brigetiói sisakunkat is, dacára annak, hogy negyedik századi olvasztókemence mellől került elő. A sisakkal együtt előkerült ülő Mercurius is a második századból való.

Radnóti Aladár a szőnyi Mithras-táblával kapcsolatban, mint már említettük, helyi műhelyre utal.¹⁶ A felsorolt indokok valamint a közép-dunamenti votív lemezek összevetése alátámasztják ezt a meghatározást.

Nem bizonyítható azonban még, hogy ebbe a körbe tartozó díszpáncélok is készültek-e pannóniai műhelyekben. Sőt feltehető, hogy a díszpáncélok kevés kivételtől eltekintve nem helyi készítmények, s a technikát helyben a votív táblák készítői veszik át. A nyugati tartományokban szörványosan fordulnak elő ezek a díszpáncélok, és így műhely szempontjából nem köthetők oda. Sok díszsisakot ismer az irodalom különböző lelethelyekről, és származási helyüket tekintve a szerzők csatlakoznak Drexel véleményéhez részben a thraciai, részben pedig a bizantiumi eredetet tekintve.

⁸ Drexel : i. m. 58 skk.

⁹ F. Lang : Laureae Aquincenses II. (Diss. Pann. II. 11) 1941.

¹⁰ Radnóti : i. h., részletesen foglalkozik a votív táblák, illetőleg a műhelyek kérdésével, és rámutat a díszpáncélokkal való szoros kapcsolatra.

¹¹ Drexel : i. m. Részletes irodalom u. o.

¹² I. m. 62.

¹³ Mittheilungen über römische Funde in Hedderheim, I. (1894). — Fényképét közli újlág és röviden tárgyalja Karl Woelke : Der neue römische Paradehelm aus Hedderheim, Germania, XIII—XIV. (1929—30), 152 l.

¹⁴ J. Keim. H. Klumbach : i. m. 15. t. 10., 11., 17 t. 1., 18 t. 10., 11., 20. t. 1., 23. t. 1., 2., 25 t. 1., stb.

¹⁵ Drexel : i. m. 64., H. Klumbach, Germania 16., (1932), 58.

¹⁶ Radnóti A. : i. m. 137 skk. Részletes irodalom u. o.

Legutoljára Welkov¹⁷ szintén Thrákiába, illetve Moesia Inferiorba helyezi a gyártási központot, és hivatkozik arra, hogy még sok hasonló darabnak kell lenni ott, aminek feldolgozása majd tisztázni fogja a thráciai eredetet.

A gyártási központ tisztázását jelentősen előreviheti a straubingi kincslelet értékelő része, ahol H. Klumbachnak módja lesz átfogóan revízió alá venni a díszpáncélok származásának kérdését.

A díszpáncélok gyártási központját Drexel vagy Thrákiába vagy Byzantionba helyezi. Határozottan nem foglal állást a kérdésben, de gyártási központul végül is inkább Byzantiont jelölte meg.¹⁸ Az ismert darabok, amelyekre Drexel is hivatkozott, az i. e. III—II. sz.-ból valók, és kapcsolatuk a császárkori díszpáncélokkal még nem tisztázott.¹⁹

Úgy véljük, hogy a gyártási hely lokalizálásánál Drexel véleményét befolyásolta az a tény, hogy a díszpáncélok előzményeit a korábbi nagy hellenisztikus birodalmak területén kereste, és így választotta ki Bizáncot Európa és Ázsia határán. Az azóta előkerült hellenisztikus gyökerű díszsisakok ugyancsak nem döntötték el az eredet kérdését. A hemesai sisakot Antiochiából származtatják.²⁰ A visei tumulus (Kelet-Thrakia) sisakja a korai császárkorból származik és valószínűleg Thrákia egyik ötvösközpontjában gyártották.²¹

A szőnyi sisak és analógiája nehezen hozható kapcsolatba a thrák sisakokkal, típusa elüt azokétól. A díszpáncél garnitúrák elterjedési köre főleg a Közép-Duna vidéke, de itt nem találjuk meg előzményeiket. Csak olyan helyről származhatnak, ahol a császárkorban is komoly hellenisztikus tradíciókkal számolhatunk. Az újabb koracsászárkori leletek az eredet kérdését nem döntötték el. Ugyanakkor azonban még mindig hiányoznak a láncszemek, amelyek a hellenisztikus fejedelmi fegyverzettől a dunai katonaság tisztai páncélzatához vezetnek.

Thrákiával szemben feltétlenül fel kell vetnünk azt a lehetőséget is, hogy a díszpáncélok gyártási központját a keleti tartományokban keressük. Ha Thrákia lett volna a kiindulási központ, akkor Pannóniában vagy általában a dunavidéki táborokban a thrák vagy a Thrákiából idehelyezett segédc csapatok állomáshelyein esetleg jobban meg kellett volna mutatkozni az innen eredő díszpáncél viseletnek.

Radnóti rámutatott arra, hogy ezen közös trébelő technikával készült tárgyak csoportja két részre oszlik, egyik a díszpáncéloké, másik a votívtárgyaké.²² Lényegében mind a két csoport egy művészi iránynak a származéka.²³

Feltűnő tehát, hogy a díszpáncélok trébelési technikája a tárgyak felületi ezüstözését, illetve fehérfém bevonását is tekintetbe véve a Mithras és Dolichenus kultuszképekkel vannak szoros kapcsolatban. Felvetődhet ezek után az, hogy a trébelt díszpáncélok ezen csoportja a keleti elemekkel, a keletet járt csapatokkal, vexillatiókkal, illetve az innen sorozott katonákkal van kapcsolatban.

¹⁷ Ivan Welkov: Ein Pferdeschmuck aus Moesia Inferior. ÖJH. 1952. 109. skk.

¹⁸ Drexel: i. m. 69 sk.

¹⁹ B. Schröder: Jahrb. d. arch. Inst. XXVII. (1912). 317 skk.

²⁰ H. Seyrig: Les annales archeologiques de Syrie, 1952. 101. skk.

²¹ A. Müfid Mansel: Belleten 1940. 115 skk.

²² Radnóti A.: i. m. 137.

²³ I. h.

Míg a díspáncélzat kizárólag csak katonai kapcsolatokra utal, addig a votívlemezek már Pannóniában letelepedett keleti lakosság készítményeihez is tartozhattak. Nagyon valószínűnek látszik, hogy a votívképek túléltek a díspáncélok használati idejét.

Feltűnő az is, hogy miért Pannóniában találunk a legtöbbet ezekből a tárgyakból, illetve elterjedési körük miatt éppen a Közép-Duna vidékére esik. Központjuk, illetve, előfordulási területük Pannóniában főleg három városban rögzíthető; Carnuntum, Brigetio, Aquincum. Mind a három táborhely legióinak vexillatiói a II. században résztvettek keleti hadjáratokban,²⁴ majd mind a három város a II. század második felében jelentős keleti telepéseket kap.

A votívlemezek témaköre kizárólagosan keleti kultuszokkal áll kapcsolatban, és így valószínűnek látszik, hogy az erős hellenisztikus hagyományokat őrző díspáncélok elsődleges előfordulásukban szintén keleti származékoknak tekinthetők. Mindenesetre erre utal a straubingi kincslet néhány darabja is.²⁵

Barkóczy László

²⁴ RE. XII. 2. (1396), 1448, 1741.

²⁵ J. Keim, H. Klumbach, az orientális maszkkal kapcsolatban a cohors I. Flavia Canathenorum mill. sag.-ra utal. Keleti kapcsolatra utal néhány név is, melyek bepon-
tozva a páncélokra megtalálhatók, de ennek most nem akarunk elébeugrni.

TREBONIANUS GALLUS EZÜSTLEMEZ MELLKÉPE

Szőny község határában, a brigetioi legiós tábortól keletre, az Aquincum felé tartó limesút jobb oldalán (nagyjában megegyezik a mai budapest—wieni országúttal) 1942-ban nagyobb földdarabon mélyítették a talajszintet.¹ A simára gyalult területen négyszögletes fekete foltok jelentkeztek négy sorban, egymástól szabályos távolságra. A négysoros foltrendszer a kiasott anyaggödörben egy lekerekített négyszög egyik sarokrészletét mutatta.² Adony esetében, hasonló rendszerről a további kutatás azóta bebizonyította, hogy ez egy római palánktábor nyoma, ahol a kiszedett gerendanyomokat a négyszögletes foltok őrizték meg.³

Az egyik külső sorban lévő gerendanyom mellett kisebb, szabálytalan gödörben római ezüstleletet találtak; egy ezüst szobortalapzat, aranyozott ezüst veret, ezüst szobortöredék és végül egy összelapított és négyrét hajtogatott, több helyen összegyűrt, ezüstlemezből készült mellkép került innen elő.⁴ A leletösszefüggések nem mondanak sokat. Lehetséges, hogy a talapzat és a szobortöredék eredetileg összetartozott, de a gödörbe már feldarabolva, eredeti összefüggéseiben vissza nem állítható módon került bele. Feltehető, hogy osztozkodás eredményeként jutott e két darab elrejtőjük birtokába. A szobortöredékeknek nincs kapcsolatuk sem a verettel, sem pedig a lemezről készült mellképpel. A kis kincsleletet tehát nem eredeti funkciójában, hanem csak nemesfém-értéke kedvéért rejtette el utolsó tulajdonosa. Ezt látszik bizonyítani a lemez-mellkép hajtogatott, erősen összegyűrt állapota is.

A kincslelet darabjainak leírása a következő:

1. Ezüst lemezről hajlítgatással formázott és esztergályozott szobortalapzat (XV. t., 1—2.). Álló fémszobrocskákánál leggyakrabban alkalmazott kettősen tagolt köralaprajzú bázis. Felső lapján kétszer két esztergályozott körbarázda. Az alul kiszélesedett talapzatot lent is egy esztergályozott barázda szegélyezi. A talapzat alsó, vízszintes levágása gondatlanul készült, és így állása bizonytalan. A felső lapon négy forrasztás nyoma különböztethető meg. A középén a jobb láb talpnyoma teljes felülettel nehezedett rá a talapzatra, míg a szobrocska másik lába a forrasztás szerint csak alig érintette a talapzatot. A lábak előtt a külső barázdán egy íves, peltaalakú forrasztás nyoma látszik. A jobb lábnyom sarka irányában oldalt négyzetalakú forrasztási

¹ A pontos lelőhelyet megjelölhetjük *Barkóczi L.*: Brigetio (Diss. Pann. II. 22.) 1951. 1. képen közölt térképén a Gerhát temető és fazekasteleptől délre futó dűlőutak között. Közvetlenül a főútvonalból kiágazó iparvágány mellett folyt a földmunka, v. ö. *Barkóczi L.*: *Antiquitas Hungarica* 3. (1949), 67. skk. térképmelléklettel.

² Megemlítve *Barkóczi L.*: *Ant. Hung.* id. h. 68; Brigetio 9.

³ *Acta Arch. Acad. Hung.* 1954-es évfolyamában fog megjelenni a részletes publikáció az adonyi palánktáborról, *Barkóczi László* tollából.

⁴ A lelet négy darabjának eredeti helyzetét, sajnos, nem figyelték meg.

heget figyelhetünk meg. A felső lapon tehát leolvasható, hogy az álló szoborhoz vagy attributum, vagy mellékalak, esetleg állatábrázolás tartozott. A két utóbbi nyom alakja azonban nem ad biztos és egyértelmű támpontot a részletek visszaállításához. A forrasztás nyomai csupán arra engednek következtetni, hogy álló szobrocscsa talapzata került elő, az alakot közelebbről nem határozhatjuk meg. A vékony lemezből készült talapzat felső széle be-repedt, és a külső két barázdáig kitöredezett. Egy kisebb íves rész hiányzik a felső lapból. Fátm: 8,9; Tátm: 10,1; Mag: 3,1 cm.; súlya: 91,7 g.

2. Ezüst szobor töredéke (XV. t. 9—10.), belül üres szobrocscsa lábrésze. A töredék álló szoborból való, mégpedig a meztelen jobb láb csonkja, a comb közepétől a boka feletti részig. Kiemelkedik a térdkalács domborulata. A comb közepén rövid ruha (chiton?) töredéke forrad a testhez. A kis szoborcsonk erősen össze van lapítva, törési felületei erőszakos vágásoktól erednek. Valamely maró vegyi agyagtól származó durva szemcsés foltok borítják. Mag: 5,9; Ln szél: 1,9 cm; súlya: 21,2 g.

3. Aranyozott ezüst veret (XV. t. 7—8.). Vastag lemezből kivágott, lantalakú borítás, egyik lapján aranyozott. Alul egyenesen levágva. A lant két ívét kereszttag köti össze. A két ív felül szarvalakban kihajlik, alul enyhe íveléssel peltaszerűen záródik. A kereszttagon négy szegecslyukat találunk, amelyekben szegecsek mozognak. A szegecsek egyik oldala hengeres, és a veret lyukaiban csúsznak, másik részük négyszöges átmetszetű, és egy — ma hiányzó — borítás hozzáerősítésére szolgált, de a középtag szegecslyukain nem férnek keresztül. A szegecsek mindkét végét lealapálták.

Az ilyen való kalapálás folytán a négy szegecs lépcsőzetesen emelkedik ki a veret síkjából, tehát ferde borításhoz szolgált. Mivel a veret ezen az oldalon volt aranyozva, tehát valamely nagyobb tárgy fenekén vagy oldalán lehetett elhelyezve. Körvonalait a lemez szabálytalan és kezdetleges nyírása jellemzi. A szokatlan darab analógiáit és így rendeltetését nem ismerjük. Csupán alakja szerint helyezhetjük el a római kori veretek közé. Mag: 6,8; Szél: 5,3; cm; súlya: 20,4 gr.

4. Ezüst lemezből készült mellkép töredéke (kiegészítés előtt XII. t., 2; kiegészítés után XIII. t., 1—4.). A vékony lemezből hajlítgatott és trébelt mellkép eredeti állapotában összelapítva, négyszeresen összehajtvá és helyenként meggyűrve került ki a földből. A megtalálás után az orsószerűen összegöngyölt lemeztöredékből csak egy emberi fül és szakállrészlet alapján ismertük fel, hogy figurális tárgy rejtőzik a meglehetősen alaktalan töredékben. Amikor az összenyomott lemezt széjjeltergettük, váltak csak felismerhetővé a mellkép részletei.⁵ Az ezüstlemezből készült mellkép méreteiről beszélve fel kell hívunk a figyelmet, hogy az a restaurálásnál méreteiben kissé megnőtt, több helyen kitágult. Jelenlegi mag: 26,3; szél: 28 cm.

A lemezből készül mellkép egy szembenéző férfit ábrázol.⁶ A mellkép jelenlegi állapotában gipsszel erősen kiegészített. A vékony lemez már a föld-

⁵ Baki Győző, a MNM Történeti Múzeum vezető restaurátora vállalkozott a nehéz feladatra, hogy az összenyomott, anyagában meglehetősen romlásnak indult lemezt széjjeltergesse, kidomborítsa és hiányait gipsszel kiegészítse. Az ő érdeme, hogy a mellkép a kutatás számára megfelelő állapotban előttünk áll. — Az első vélemények szerint a portré Caracalla császárt ábrázolta. Ennek értelmében a restaurálásnál is e császár képmásai voltak irányadók. Így idézik még: *Barkóczi L.*: Ant. Hung. id. h. 68; *Brigetio 9*; *Mihalik S.*: Magyar Múzeum 1947. dec., 26, 2. kép.

⁶ Elképzelhető, hogy eredetileg az ábrázolt kissé balra fordította fejét.

ben erős kémiai hatásoknak volt kitéve, és a kitergetés következményeképpen töredékessé vált, nagy részei pedig már eredetileg is hiányoztak. A legteljesebben a koponya arcrésze, a fejtető és a nyakszirt maradt meg. Az összegyűrt lemez kisimítása után az arc összefüggő foltot ad lefelé egészen az állig. Részleteiben azonban az arc felülete is töredezett, repedésekkel tarkított, de csak kisebb darabja hiányzik a homlok két oldalán a halánték felett, továbbá az orr nagy része. A lemez lyukas a koponyatető két oldalán, és nagyobb folt hiányzik a tarkó felett. A fejtető hajzata ugyancsak töredékesen maradt meg. A koponyát formázó lemez a nyaknál folytatásában hiányzik, jobb oldalán csak egy keskeny résszel függ össze a váll. A vállakat és a mellet alkotó rész szintén csak foltokban maradt meg. Majdnem teljesen hiányzik a mell jobb domborulata és a hát közepe. A bal váll alatt töredékeiben megmaradt a mellkép széle, ugyanígy kis foltban látható a portré alsó szegélye a mell közepén is.

A mellkép széle három helyen biztosan felismerhető: a mell közepén és kétoldalt a vállak alatt. A töredékekből megállapítható, hogy az alsó lezárás a váll alatt a tunikaujj ráncait illetőleg bőrszegélyét (*pteryges*) követi, a mell alatt viszont ívekben végződik. Az íves lezárást a mell közepétől kiindulva kettős dísztelen sáv szegi, feltehetőleg a tunikaujj széléig. A sérült mellkép hátsó lezárása bizonytalan. Az ábrázolt személy pikkelypáncélt visel, amelyen a pikkelyeket tollak díszítik (*lorica plumata*), vagyis a fémpikkelyeket tollak mintájára bevésott vonalakkal ékesítették. A páncél mell- és hátrészét a vállakon két sín fogja össze. A vállsínnek simák, szegett szélük a mellső oldalon lépcsősen elkeskenyedik. A baloldali vállsín alatt látszik, hogy a mellső sínrész csavart zsineggel a mellső páncélrész karikájához volt kötve. A vállsínnek a háton kiszélesedtek. A páncél lezárása a nyak alatt bizonytalan. A nyakkivágás elől valószínűleg egyenes volt. A sín mellett a vállon látszanak egymás felett ívelő sorban a pikkelypáncél tagjai. A pikkelyek tollat utánoznak, a csévék fölfelé szélesednek és kétoldalt rovátkolások jelzik a tollak zászlaját. A mellvért közepén Meduza-fej, amely csak körvonalaiban ismerhető fel. Az arc részletei pontok és vonalak jelzik. A Gorgo-fej hajzatát cikkelyes rovátkolás bontja fel, szája nyitott, nyelve nem látszik. Az arc majdnem szabályos köre felett vékonyan rovátkolt, szarvszerű szárnyak foglalnak helyet.

A széles vállak között vastag nyakon ül a fej (XIV. t., 1—2.). Eredetileg sérült állapota nem engedi meg, hogy a restaurálás után a fejformát az azonosításhoz biztos kiindulási pontnak vegyük, de részleteiben támogathatja ilyen irányú vizsgálódásainkat. Homloknézetben a fej felépítése kerek, oldalnézetben pedig szögletes. Mint részletet, hitelesnek vehetjük a tarkó meredek vonalát. A koponya boltozata hátrafelé gyengén emelkedik és tágul. A koponyarész jelenlegi állapotában aránytalanul nagyobb az arcrésznél, de ebben a lemez nyújtása is közrejátszhatott. A homlok széles és alacsony, két vízszintes redővel barázdált. A redők nem egyforma hosszúak, a felső rövidebb az alsónál. A homlokcsont a mélyenülő szemek fölé borul, domborodásán ferde vonalkázással jelezték a szemöldököt. A szemek tágra nyíltak, a felső szemhéj érezhetően vastag. A két szem szabálytalan állása a sérülések következménye. A szemgolyók határát mélyített vonalak jelzik, a könnyecsatorna erősen homorú. Az iris a gyengén domborított szemgolyón vonallal van körülhatárolva, és ezen belül a pupillát patkóalakú mélyedés jelzi. Az arc közepét aránytalanul kicsi, húsos orr foglalja el. A portré sérülése nem engedi meg, hogy az orr

eredeti alakjáról további megállapításokat tehesünk. A keskeny ajkak kettős ívelésű száját zárnak össze. A felső ajkat gyér, rövidre nyírt bajusz borítja, amely a száj két szöglete mellett folytatódik, és csatlakozik a szakállhoz. A széles arcot haj és szakáll keretezi. A hajzat az alacsony homlok közepén benőtt és széles ívben zárja le azt. Az ívek két szélén függőleges vonalban keretezi az arcot, míg a halánték felett beszögellik; majd a fül magasságában széles sávban folytatódik a göndörödő szakállban. A szakáll két oldalpáztában halad a fülcimpáig, itt erősen megvastagodva dúsabb növésben fedi az állat és az arc két oldalát. Ide csatlakozik a száj két szöglete mellett lenövő bajusz. A fül a pofaszakáll és haj között alacsony állású, a koponyához simul. A homlok felett a haj lapos domborításával tömegében érzékelhető. A fürtöket külön csomókba rendezve, már nem domborúan adja vissza. A hajnövésnek megfelelő rövidebb-hosszabb mélyített egyenes és íves vonalkázással érzékelteti a mellkép készítője a fürtöket. A koponyatetőn és tarkón a haját már csak ritka, szabálytalan bebökődéssel folytatta. A hajhoz hasonlóan domborította az állon a szakáll nagyobb tömegét is. A tömött szakállt az arcon és állon íves mélyített vonalkázással jelezte, amely a csomók növéseinek nagyjából megfelelt. Helyenként részletezi a hajzatot, így jellemző a bal fül mellett visszakunkorodó fürt körülhatárolt ábrázolása.

A középkorú férfi arckifejezése gondolkodó, melankolikus; az egész arcon jelenlegi állapotában valami gondterhelt töprengés ül; lehetséges azonban, hogy ez az összenyomás csak a sérülések utáni rekonstrukció következtében állt elő.

A brigetioi ezüstlemezről készült portré a szakirodalomban nem áll egyedül. A véletlennek tulajdonítható, hogy alig két évtized alatt a brigetioi mellkép a harmadik ilyenfajta emlék, amely a földből előkerült, míg korábban nem ismertünk hasonló darabokat.⁷ Az első ezüstlemez mellkép, mely a közelmúltban látott napvilágot, a marengói kincslelet Lucius Verus-portréja (Piemonte, Italia).⁸ A második, az 1939-ben talált aranylemezből készült Marcus Aurelius-portré, amelyet Avenches-ban (Aventicum, Svájc) egy római vízvezeték csatornájában fedeztek fel.⁹ Ehhez a két darabhoz vehetjük a kopenhágai Thorwaldsen-Museum eddig részletesen nem ismertett Antoninus Pius-fejét (XV. t., 4–6.). Ez utóbbi darab ugyan már több, mint száz éve van a múzeum birtokában, de a szakirodalomban kevésbé ismert; lelőhelye is ismeretlen.¹⁰ Technikailag elválik ettől a csoporttól Galba császár páncélos ezüstmellképe, mely öntött darab ugyan, de formailag mégis ide-

⁷ Szigorú különbséget kell tennünk az öntöttfém mellszobrok és a lemezről domborított darabok között.

⁸ Arch. Anz. 1936. 429. 1. k.; G. Bendinelli: Il tesoro di argenteria di Marengo 1937, 11 skk.; 2–5 t. 5–8 k. J. Sieveking: Gnomon 14, (1938), 602; M. Wegner: Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit 1939, 248, 41 t.

⁹ Ur-Schweiz 3, (1939), 1. skk.; P. Schazmann: zschwAlt. 2, (1940), 69. skk. 25–26, 31. t., M. Wegner: id. m. 169, 27. t.

¹⁰ Említi Gnomon 16, (1940), 20. t.; P. Schazmann: id. h. 91. A portréről a felvilágosításokat F. Schultznak, a kopenhágai Thorwaldsen-Museum igazgatójának köszönöm, aki szerint első említése: L. Müller: Musée Thorwaldsen 3me part. sect. I–II. Copenhague 1847. 154. No 1. A darabot a múzeum kézikatalógusa részére Fr. Poulsen határozta meg, mint Antoninus Piust. A szobor képe már megjelent: Photographische Einzelaufnahmen antiker Skulpturen. Serien zur Vorbereitung eines Corpus Statuarum. Ser. V. Nr. 1488.

kapcsolható.¹¹ Ezzel szemben szorosan csoportunkhoz tartozik egy ezüstlemez herma, amely talán Jupiter Dolichenust ábrázolja. Ez a mellkép a Kis Szent Bernát-hágó mellett került elő, és jelenleg az aostai múzeumban őrzik.¹²

Csoportunkat a mellképek anyaga és technikája kapcsolja össze. Mind az öt felsorolt darab nemesfém-ből készült, mégpedig az avenches-i portré aranyból, a többi ezüstműből; technikájukat tekintve valamennyit lemezből, kalapálással, trébeléssel, minden forrasztás nélkül domborították. De ikonográfiailag is összefogható ez a csoport. Eltekintve az aostai Juppiter-mellképtől, a többi négy császárábrázolás. Az antik forrásokban elég gyakran hallunk a császárok és családtagjaik nemesfém-ből készült szobrairól.¹³ Három mellképnél minden különösebb nehézség nélkül sikerült az i. u. II. század uralkodóit felismerni: a kopenhágai darabnál Antoninus Pius, a marengóiál Lucius Verus és az avenches-i arany mellképnél Divus Marcus.¹⁴ Mielőtt a brigetiói portré azonosításával részletesen foglalkoznánk, már most megállapítható, hogy itt is császári képmással állunk szemben. A marengói, avenches-i és a brigetiói alakok ruházata, a Meduza-fejjel díszített pikkelypáncél meg egyezik egymással, tehát bebizonyítottan vehetjük, hogy nemesfém-lemezből készült mellképekről lévén szó, az uralkodók vonásait őrizték meg számunkra, és a brigetiói portré arcvonásait is a császárok hiteles képmásai között kell keresnünk.

A lényegbevágó egyezések mellett a brigetiói lemezportré művészeti felfogásban mégis jelentősen különbözik a többi mellképtől. Amíg a marengói, avenches-i, kopenhágai és hozzátehetjük, az aostai Juppiter-mellkép fején a hajzatot és arcán a szakállt erős plaszticitással adták vissza, addig a brigetiói mellkép fején a haj és szakáll csak tömegében van érzékeltetve, részleteit vonalkázással jelezték. A hajzat, de az arc is lapos, élettelen kezelése mellett a fej csupán tömegében hat. A marengói portré arányos felépítése szembetűnő. Széles mellkas felett arányos nyakon ül a fej. Göndör haj és szakáll keretezi az arc sima felületeit. Az avenches-i mellképen dominál az aránytalan nagy fej, a keskeny vállakkal szemben. A fejen belül feltűnően nagy az arc, míg a koponya formája elvész a dús hajzatban. Az Antoninus Pius-fejen a haj és szakáll domborított, de egyes fürtjei, szemben az előbbiekkel, csak az arc keretezésénél vannak kidolgozva. A haj mint külön sapka borul a koponyára. A Jupiter-fej arca szintén elvész a hajtömegben. Ennél a darabnál feltűnő a tágra nyitott szem és az aránytalanul domború szemgolyó. A brigetiói mellképen a haj és szakáll alig emelkedik ki az arc laposan tartott

¹¹ J. J. Bernoulli: Die Bildnisse der römischen Kaiser und ihrer Angehörigen II. 2. 1894. 3. pl. 1, további irodalommal, állítólag lelőhelye Herculaneum, v. ö. P. Schazmann: id. h. 91. — A darabot határozottan öntöttnek mondja A. Sogliano: Giornale degli scavi, Pompei 3. 71.

¹² Not. d. scav. 1924, 391; C. Carducci: Boll. d'Arte 31, (1937), 73. skk. 1—3 k.; P. Schazmann: id. h. 91. — Nem meggyőző S. Ferri: (Historia 6, 1932, 271.) bizonyító anyaga egy kisázsiai Zeus-típus mellett. Ezt átveszi C. Carducci (id. h. 78. sk) meghatározásában. Fennáll a lehetősége annak is, hogy a mellkép a helyi Juppiter Poeninus ábrázolása.

¹³ Az auctorhelyek legutolsó összeállítását l. M. Wegner: id. m. 278; H. Kruse: Studien zur officiellen Geltung des Kaiserbildes im röm. Reiche (Studien zur Gesch. u. Kultur d. Altertums 19, 3.) 1934, 116. skk.

¹⁴ Az aranyból készült mellképek a divinizált császárokat illették meg, v. ö. P. Schazmann: id. h. 85.

nagy felületéből. A hajzat határai biztos vonallal keretezik a homlokot és az arcot, részletei azonban már nem élnek.

Igen alkalmas az összehasonlításra a három császármellkép páncélja is. A legplasztikusabban kidolgozott páncélt Marcus Aurelius avenches-i portréján látjuk. A vállak alatt függőlegesen elhelyezkedő pikkelyek, a két vállsín között a Meduza-fej körül sugárszerűen elrendezett hasonló tagok, az aránylag nagy »szép és nyugodt« Meduza-fej és végül a vállsínnek hozzáerősítésére szolgáló gombok ábrázolása a legjellemzőbb sajátosságok a mellképen.¹⁵ A marengói mellképen a páncél pikkelyei természetellenesen a portré alsó lezárását követik. A kisebb Meduza-fejet széles vonalakkal tagolt parókaalakú hajzat fedi, felül kis szárnnyakkal; a vállsíneket pedig keskeny szalagok erősítik a mellpáncél kis karikáihoz. Ezekkel szemben a brigetioi mellkép pikkelypáncélja feltűnő élethűséggel van ábrázolva. A pikkelyek a valóságnak megfelelően függőlegesen helyezkednek el,¹⁶ a vállsín alól kihúzott zsinag egy nagyobb gyűrűhöz van kötve.¹⁷ Annál kevésbé sikerült a Meduza-ábrázolás a mell közepén: csak körvonalaiban sejteti a marengói Meduza-hoz hasonló maszkot, amelyen a szárnyakat széles tülkök, a szemet pontok, a száját ívelt vonal helyettesíti.

A nemesfém-lemezből készült császárportrék közül — bármennyire zárt csoportra mutat is a ruházat, így a pikkelypáncél részletekbe menő egyezése — a művészi felfogást tekintetbevéve elkülönül a brigetioi darab. Mellképünk a realizmuson túlmenően száraz, leegyszerűsítő felfogásával nemcsak minőségben tér el a többi lemezportrétól, hanem érezhetően más művészi irányt képvisel. Feltételezve egyelőre, hogy a többi három II. századi császár portréja korabeli készítmény, mellképünk semmiképpen sem illik be ezen század művészeti irányába. Az ezt követő III. század portréművészetének fejlődése éppen az utolsó évtizedek kutatása alapján világosan áll előttünk.¹⁸ A század negyedik évtizedében Alexander Severus halála után (i. u. 235) érezhető változás állt be. Az eddigi klasszikus portré fejlődésével szemben a római köztársasági portré tradícióihoz közelálló realista irány gyökeres változást mutat a portréművészetben.¹⁹ Ennek a fejlődésnek legjellemzőbb darabja a Capitoliumi Múzeumban őrzött Traianus Decius ábrázoló márványmellkép (249—251).²⁰ A fejlődés menetét határozottan megszakítja Gallienus uralkodása (260—268), amikor a klasszikus portré rövid ideig ismét előtérbe lép, hogy azután a realista portré a III. század második felében egyre inkább az impresszionizmus irányában fejlődjék tovább.²¹

¹⁵ V. ö. P. Schazmann, id. h. 76 leírását.

¹⁶ V. ö. a verona-i sírkövekkel: L. Lindenschmidt: Tracht und Bewaffnung des römischen Heeres während der Kaiserzeit (Braunschweig) 1882. I. t. 6 és II. t. 2.; P. Ortmayr—L. Siegel: ÖJh. 9, (1906), Beibl. 49. skk. 29—30. k.

¹⁷ A pikkelypáncél felerősítéséhez v. ö. III. Gordianus márványmellképét a Louvre-ban J. J. Bernoulli: id. m. II. 3. 131. 1. sz.; 38. a. t.

¹⁸ Először G. Rodenwaldt, 76. Winkelmann-Programm, Berlin, 1919, 3. skk; G. v. Kaschnitz—Weinberg: Die Antike 2. (1926). 36. skk; H. P. L'Orange: Studien zur Geschichte des spätantiken Porträts (Institutet for sammenlingne Kulturforskning B. Skrifter 22.) (1933). 3. skk; G. Rodenwaldt: Jahrb. d. Arch. Inst. 51. (1936). 82. skk; legutóbb L. Curtius: JHSt 71. (1951). 52. skk.

¹⁹ H. P. L'Orange, id. m. 6. skk; G. Rodenwaldt, id. h. 99.

²⁰ M. Stuart Jones: Sculptures of the Museo Capitolino. Sala d. imp. 70. sz.; J. J. Bernoulli, id. m. II. 3. 153; H. P. L'Orange, id. m. 3. 1. sz., 2. k.

²¹ H. P. L'Orange: id. m. 35. sk; L. Curtius: id. m. 54. v. ö. g. Bovini, Mon. Ant. 39, 1943, 190. skk hasáb.

A III. század közepén uralkodó realista portréművészet jellemző sajátosságai, hogy a fejformát kiemeli és a haj-ábrázolást alárendeli. A haját csak tömegében ábrázolja, részleteit pedig vonalkázással adja vissza, az emberi arcbojt az izomzat mozgásának megfelelően ráncjaival és redőivel érzékelteti. Végül az emberi tekintet bizonytalansága is hozzájárul ezekhez a sajátságokhoz.²² Mindezen jellegzetességek könnyen felfedezhetők a brigetiói ezüstportré császárfején. Az ábrázolt császárt is megtalálhatjuk a III. század uralkodói között, C. Vibius Trebonianus Gallus személyében (251—253).

Trebonianus Gallus császár hiteles portréinak kérdését L'Orange még néhány évvel ezelőtt sok kétkedéssel kezelte.²³ A régebben ismert szobrok közül, összehasonlítva az éremábrázolásokkal, talán csak az amisosi bronzszobor-töredéket (Samsun, Kisázsia; a konstantinápolyi múzeumban) vallotta a császár képmásának.²⁴ Az erősen sérült nagy bronzszobor a császárt heroikus meztelenségben, mint szónokot ábrázolja. Az arc jellemző vonásait vizsgálva, feltűnő az alacsony homlok vízszintes redőzete, a mélyenülő felső szemhéjtől árnyékolt szemek, a haj és szakáll határa a homlokon és az arc két oldalán. Mindezen vonások közösek a brigetiói portréval, kidolgozása azonban természetesen sokkal jobb a konstantinápolyi szobron. A haj vonalkázása közös a 250 körül keletkezett portrékkal, ki kell azonban itt is emelnünk, hogy a vonalkázás még követi a haj növeését. Eltérő azonban a szem megmunkálása: az iriszt ugyan itt is körrel határolták körül, de a pupilla mélyítése kerek. A szembogár felhúzódik a szemhéj alá, amint a brigetiói darabnál, de a szemek kissé jobbra tekintenek.

A másik régen ismert Trebonianus Gallus-portré egy koszorús bronzfej a Vatikáni Múzeumban.²⁵ Erről megállapították, hogy rokon a konstantinápolyi szoborral. A fejformája sokkal hosszabb, mint a brigetiói portréé, a homlok is magasabb, de jellemző a haj, főleg azonban a szakáll növeése. A szakáll határát pontosan követhetjük, mint az ezüstportrén; az erős benövés a halántékon és az arcon, a bajusz egybefolyása a szakállal és mindennek a mi darabunkhoz hasonló plasztikusabb visszaadása nem hagy kétséget az iránt, hogy a vatikáni darab a császár egyik »hivatalos« de az eredeti vonásokat sokban átalakító szobormásolata. A minőségbeli különbség itt is érezhető. Jelentős eltérések is akadnak: így a nagy orr és az egyenesen vágott száj. Az amisosi bronzszoborhoz hasonlóan itt is megvan a határolt iris és a kerek lyukkal érzékeltetett pupilla.

R. Delbrück óta általában elfogadják a newyorki Metropolitan Museum emberi méretet túlszárnyaló nagy bronzszobrát Trebonianus Gallus alakjának.²⁶ A szobor arcát tekintve, kissé elüt a császár többi portréitól. A fejforma itt is hosszú, csak oldalról emlékeztet kevésbé a meredek tarkójú

²² L. Curtius: id. h. 52. sk.

²³ Id. m. 97.

²⁴ A. Joubin: Cat. Sommaire, Bronzes et bijoux 3. sz. Rev. Arch. 1899, II. 209. S. Reinach: Rép. Stat. III. 164. sk.; K. Kluge—K. Lehmann-Hartleben: Die antiken Grossbronzen 2, 1927, 100, 136; A. Minto: Critica d'Arte 2. (1937). 50. sk.

²⁵ J. J. Bernoulli: id. m. II. 3, 159; W. Helbig: Führer durch d. Samml. klass. Alt. in Rom 1, 378. (Nr. 673). és 2, 473; A. Furtwängler: Münchner Jb. f. bild. Kunst 1907. 13. skk; A. Hekler: id. m. Taf. 294b; Kluge—Lehmann-Hartleben: id. m. 2, 44, 3. sz.; A. Minto: id. m. 51. 7—9. k.

²⁶ R. Delbrück: Bildnisse röm. Kaiser 1914. 34—35. t. G. M. A. Richter: Greek, Etruscan and Roman bronzes. The Metropolitan Museum of Art 1915. 154. skk, 350. sz., A. Minto: id. h. 50. sk. 5—6. k.

brigetiói fejre. A homlok szabálytalan mély ráncai, az összevont szemöldök szigorú vonást kölcsönöznek az arcnak. A haj határvonala és a szakállnövés az, amely a többi ábrázoláshoz köti. A haját és a szakállt itt is vonalkázással adták vissza, de eléggé szkematikusan, a haj természetes növéseivel mitsém törődve. A szem szűkebb nyílású, az irisz határolva van, a pupillát patkóalakú mélyítés jellemzi. A szobor elkülönülése a többi portrétól újabban kételyeket támasztott abban az irányban, hogy a portré valóban Trebonianus Gallus császárt ábrázolja-e.²⁷

Az újabban előkerült két portré, amelyeket ismertetőik Trebonianus Gallusnak határoztak meg, sokkal közelebb állanak a brigetiói ezüst mellképhez és félreismerhetetlen jeleket tartalmaznak portrénk meghatározásához. A firenzei Museo Archeologico raktárából került elő egy bronzfej, amely az amisói és newyorki darabokhoz hasonlóan egy a természetesnél nagyobb alakról való.²⁸ A firenzei fej arca kerek és lapos, a széles, alacsony homlokon négy vízszintes ránc húzódik végig. Erősen domborodó szemöldökcsonton sűrű vonalkázással jelzett szemöldök árnyékolja be a szemet. A szemek mélyenülők, nagyobb felső szemhéjjal. Az iriszt szabályos kör jelzi, a pupillát pedig mélyített kör képezi. Vastag húsos orrot látunk az arc közepén, ívelt, összezárt ajkak felett. Feltűnő az a mély ránc, amely az orr két oldaláról indul ki, és lefelé húzódik a száj szögletében. Rövid haj és szakáll keretezi ezt a fejet. A hajzatot itt is kisebb domborodás jelzi, míg a hajcsomókat bevésített vonalkázás, amely a növés irányának megfelelően követi a haj és a szakáll természetes irányát. Az arcot borító dús szakállt ennél a fejnél sűrűbb vonalkázással jelezte a művész. A száj két szögleténél lehúzódo bajusz itt is összefügg a szakállal. A fej ismertetője több poncolóár nyomát fedezte fel a hajzat visszaadásánál, jelölve annak, hogy a művész erre a munkára nagy gondot fordított.²⁹

Lemezportrénkhöz még közelebb áll a felsorolt bronzszobroknál egy, a kopenhágai National-Museet-ban őrzött márványmellkép.³⁰ Az életnagyságú császárportré beletartozik abba a sorozatba, amelynek eddig már több példányát ismerjük a III. század második negyedéből. A császárt széles, kihajtott szegélyű tógában ábrázolták.³¹ A fej oldalnézetben szögletes körvonallal egészen a brigetiói portré megfelelője. A mélyenülő szemek, a kiemelkedő szemöldökcsont mind Trebonianus Gallus arcának jellegzetes vonása. A fej ugyan ennél a darabnál kissé oldalt fordul, de profilból jól megfigyelhető a hajnövés határvonala, amely ugyancsak jellemző Gallus arcéleire. A haját itt is tömegében emelték ki, míg a részleteket a fűtök esésének megfelelő vonalkázással adták vissza. A szemgolyóban az iriszt körvonallal jelezték, míg a pupillát — amennyire a fényképről látszik — patkóalakú mélyítéssel érzékeltették. Mindehhez járul az íves, összezárt száj.

Trebonianus Gallus éremábrázolásai nem igen segítenek az ezüstportré azonosításánál. A portré orra sérült, így a kiegészített profil nem nyújt biztos

²⁷ H. P. L'Orange : id. m. 97.

²⁸ R. Horn : Arch. Anz. 1936. 445. 5—6. k.; A. Minto : id. h. 49. skk. 1—3., 14—15. k.

²⁹ A. Minto : id. h. 51. sk.

³⁰ N. Breitenstein : Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1942. 93. skk. 1—2. k.

³¹ V. ö. Pupienus (238); W. Amelung : Vat. Cat. Braccio nuovo Nr. 54.; J. J. Bernoulli : II. 3. 125. 1. sz.; H. P. L'Orange : id. m. 3. 2. 1. sz.—Philippus Arabs (244—249); W. Amelung : id. m. Braccio nuovo Nr. 124; J. J. Bernoulli : id. m. II. 3. 141. 1. sz.; A. Hekler : id. m. 293. t.; H. P. L'Orange : id. m. 3. 3. t. 1. sz. 5. k.

támpontokat az oldalnézetből történő azonosításra. A felsorolt ábrázolások azonban több ponton érintkeznek a hibás brigetioi képmás biztosan kielemezhető fiziognómiai vonásaival. A kerek fejforma, amely profilból meredek tarkót mutat, a kiálló szemöldökcsont, a mélyenülő szemek, a jobb oldalon ellenőrizhető hajbenövés, a bal arcon megfigyelhető szakáll, mind olyan ismertetőjegy, amely a hitelesnek tartott arcképeken is felfedezhető. A szem kidolgozása, a körrel határolt iris, amely a felső szemhéjjal érintkezik, a pupilla patkóalakú mélyítése azonos a capitoliumi Decius portré és a kopenhágai Trebonianus Gallus-mellkép szemkidolgozásával (XV. t., 3). Trebonianus Gallus bronzszobrain a szem mélyítése kerek ugyan, de ez a III. sz.-i öntött bronzszobrok legtöbbjénél így van.³² A brigetioi ezüst portré egy a negyvenes években járó férfi vonásait őrizte meg számunkra, mint a hiteles szobrok mutatják, Trebonianus Gallus császár arcát.³³

Trebonianus Gallus portréinak összehasonlításánál feltűnik, hogy a fennmaradt példányok között igen nagy különbségek vannak. Nyoma sincs egy elfogadott, ú. n. »hivatalos« portrének, amelyet Rómából küldtek szét. A III. sz. császárportréi között azonban a század közepétől kezdve hiába is keressük azt az egyöntetű hasonlóságot, amely korábban a II. sz. uralkodóképmásain jellemző. Ennek oka, hogy a császárokat legtöbbször a tartományokban választják meg, hiteles képmásaik csak elkésve érkeznek a központokba, továbbá a képmás a távoli provinciákba még később jut el.³⁴ Ez történt Trebonianus Gallusnál is, aki szűkebb hazájában, Közép-Itáliában esetleg személyében is ismert volt,³⁵ a tartományok azonban elsőkézből nem innen, hanem feltehetőleg onnan kaphatták meg a hiteles képmást, ahol a katonák császárrá kikiáltották: Moesiából.³⁶ Innen magyarázható a portrék gyengébb kvalitása és ábrázolásbeli bizonytalansága. A szomszédos Pannónia bizonyára szintén innen kaphatta a császár képmását, nem pedig Rómából, vagy Itáliából. Világosan látszik ez mellképünk bizonyos különállásán, a nagyrészt itáliai eredetű Gallus-portrék között.

A brigetioi Trebonianus Gallus-mellképet — figyelembe véve a III. sz. közepének művészi felfogását és a készítés technikáját — korabeli provinciális készítménynek tarthatjuk. A marengói Lucius Verus-portrét, amely kvalitásban legjobb a lemezportrék között, első ismertetője G. Bendinelli esetleges rómaivárosi készítménynek tekinti, megjegyezve, hogy provinciális elemek is felfedezhetők a kivitelben.³⁷ Ezt igyekszik megcáfolni J. Sieveking, aki meglehetősen száraz, művésztetlen munkának tartja,³⁸ és ez a véleménye követőkre is talált.³⁹ Kapcsolata azonban a legjobb márványportrékkal, így a tarra-gonai darabbal is, vitathatatlan.⁴⁰ Ugyancsak Sieveking veti fel a lehetőséget, hogy a portré nem Lucius Verus életében készült.⁴¹ Az avanches-i Marcus

³² Kivétel G. A. S. Snijder: *Critica d'Arte* 1, (1935/36). 50. skk. 18—20. t.

³³ A császár kb. 47 éves volt, amikor meghalt. Életrajzi adatait I. PIR¹ »Vibius« Nr. 403. Az arc részletes elemzését hozza G. Bovini, id. m. 191. sk.

³⁴ H. v. Schoenebeck: *Berliner Museen* 58. 1937. 57. sk.

³⁵ A. Minto: id. h. 52. sk.

³⁶ Szerepet játszhatott a viminaciumi verde mellett működő bronzöntő műhely is. V. ö. Nagy L.: *Bp. Tört.* 1. 1942. 624., 627.

³⁷ Id. m. 52. sk.

³⁸ *Gnomon* 14, (1938). 604. sk.

³⁹ M. Wegner: id. m. 11.

⁴⁰ R. Horn: *Arch. Anz.* 1936. 429.

⁴¹ Id. h. 602.

Aurelius-portré publikálója P. Schazmann, a legszélesebb összehasonlító anyaggal sem tudja a darabot elhelyezni a jól ismert és majdnem évekre meghatározható portrék közé.⁴² Határozottan provinciális készítménynek tartja, amely a nagy művészeti központoktól távol keletkezett és szembeállítja a marengói portréval, amelyet viszont itáliai készítménynek mond. M. Wegner ezzel szemben kizártnak tartja, hogy a Marcus-mellkép eredeti alkotás legyen, hanem egy tartomány számára készült másolat.⁴³ Az avanches-i aranylemez-portré anyaga lehetővé teszi azt, hogy a darab Marcus halála után készült volna. Összehasonlítása a welschbilligi hermákkal, nagyon valószínűsíti, hogy az avanches-i portré jóval a filozófus császár halála után, a III. sz. első felében keletkezett.⁴⁴ Az aostai Jupiter-fej készítőjét egy III. sz-i helyi mesternek tartják.⁴⁵ Talán ehhez hozzátehetjük, hogy a század első feléből való. Mindezek a mellképek feltehetőleg északitáliai, galliai vagy éppen rajnai műhelyekben keletkeztek. Szemben áll ezekkel a brigetioi darab, amelyet egy dunavidéki műhelyből kell származtatnunk. E műhelyekben ismert volt a trébelt technika és díszpáncélok, valamint kultusztárgyak egész sorát ismerjük gyártmányaik közül.⁴⁶

A nemesfémlemez-ből készült mellképek alkalmazása eddig tisztázatlan kérdés. Két alapvető tényrt kell használatukkal kapcsolatosan figyelembe vennünk. Csekély súlyukat és azt, hogy csillogó felületűek. A mellképek tehát könnyen hordozhatóak és távolról láthatók voltak. Ezek a szempontok és méreteik egyezése megerősíti azt a feltevést, hogy valamilyen tartón hordozták őket.⁴⁷ Az avanches-i portré mellett találtak olyan apró, hajtogatott foglalatokat, amelyek alkalmasak voltak a szabadon álló mellkép valamilyen szilárd tartóra való felerősítésére.⁴⁸ Feltételezhető, hogy a mellképek esztergályozott favállra lettek ráhelyezve és a kis foglalatokkal hozzászegezve. A favállat azután keresztben ráhelyezték egy rúd tetejére. Az aostai Jupiter-mellkép, ha elfogadjuk azt, hogy Jupiter Dolichenus volt, szintén szerepelhetett a hadijelhez hasonló módon a kultuszban, miként az ismert Dolichenus háromszögek.⁴⁹

A hadijeleken alkalmazott phaleraszerű császárképmások, amelyek koszorúba foglalva az «*imagines clipeatae*»-hez hasonlóan zászlótartó rúdon voltak elhelyezve, ismertek főleg a triumphalis reliefekről.⁵⁰ Ilyenfajta felerősítésre

⁴² P. Schazmann : id. h. 77. sk.

⁴³ Id. m. 11 és 169.

⁴⁴ Szemben P. Schazmann : id. h. 77. sk. érvelésével, v. ö. H. Koethe : *Jahrb. d. Arch. Inst.* 50. (1935). 214. skk.

⁴⁵ S. Ferri : id. m. 271 ; C. Carducci : *Boll. d'Arte* 31. (1937). 78. sk ; Riv. Ingauna e Intemelia 7. 1941. 91. skk ; P. Schazmann : id. h. 91.

⁴⁶ Összefoglalólag legutóbb Radnóti A. : *Arch. Ért.* III. F. 7—9. 1946—48. 144. skk, újabban nagy anyagot mutat be : J. Keim—H. Klumbach : *Der römische Schatzfund von Straubing (München)* 1951. 1. skk.

⁴⁷ A mellképek magassági és vállszélességi adatai a következők : a marengói 55,3 × 50,2 cm ; az avanches-i 33,5 × 29,4 cm ; a brigetioi 26,3 × 26 cm ; az aostai 25 × 20 cm.

⁴⁸ P. Schazmann : Id. h. 84., 23. k.

⁴⁹ Paulovics I. : *Arch. Ért.* Uj f. 47. 1934. 42. sk., 54—55 k. ; R. Noll : *Der grosse Dolichenusfund von Mauer a. d. Ur.* 1938. 10 ; *Neue Jahrbücher f. Antike u. d. Bildung* 2. 1939. 212 ; N. Láng : *Laureae Aquincenses* (Diss. Pann. II. 11) 1941. 176. skk., 31. t., 2 ; P. Merlat : *Répertoire figurés du culte de Jupiter Dolichenus* 1951. 46. skk., 64. skk., 133. skk., 342. sk.

⁵⁰ A. v. Domaszewski : *Die Fahnen im römischen Heere* 1885. 50. skk ; H. Kruse id. m. 11. skk ; E. Neuffer : *Festschrift für A. Oxé* 1938. 191 skk.

nem gondolhatunk, mivel lemezportréink koszorúba foglalva és egymás alá helyezve túlságosan nagyok lennének ahhoz, hogy ezeket a csapatok élén hordozzák. A lemezportrék alakja, főleg az a tény, hogy hátuk is szabadon látható, kizárja azt a megoldást, hogy ezek phalerákhoz hasonlóan, mint egy oldalon látható domborművek nyertek volna alkalmazást. Alakjuk azt mutatja, hogy rúd tetején, szabadon álltak. A gondolatsort egy éremábrázolás viszi tovább. III. Gordianus egyik viminaciumi lokális bronzveretének hátlapján Moesia tartomány perszonifikációja két hadijelet tart, amelyek tetején mellképek vannak (XV. t., 11). B. Pick a 242-re datált érmet úgy írja le, hogy itt Gordianus és felesége Tranquillina képe szerepel, esetleg egybekelésük emlékére, amikor is a szokásosan ábrázolt két moesiai legio (legio IV. Flavia és VII Claudia) zászlóira a császári pár mellképe került.⁵¹ A brigetioi és hozzátehetjük a többi lemezportrért is, hasonló módon a vexillum csúcsán szabadon elhelyezve képzelhetjük el. Az éremhátlap ábrázolása azonban inkább nem a császári pár, hanem csak a császár képe mindkét légio zászlóján. Bizonyos azonban, hogy a moesiai légio vexillumának csúcsára került a portré, hiszen a zászlókon ott áll a légio száma is. A két légio közül a legio IV. Flaviáról tudjuk, hogy »Gordiana« melléknevet kapott.⁵² A legio VII Claudia kitüntető jelzőjéről nincs tudomásunk III. Gordianus alatt, de éppen 242-ben több alkalma lehetett a másik moesiai légiónak is kitüntetni magát.⁵³ Valószínűnek látszik, hogy a császári mellképek a légios-vexillumon valamilyen kitüntetésnek, talán éppen a császári jelző adományozásának eredményei, amely együtt járhatott azzal, hogy a császár mellképét adományozta a légiónak és a csapat azt a zászlója tetejére illesztette.⁵⁴ A brigetioi ezüst portré nem messze a légio stábotól került elő, így ezt a feltevésünket tehát támogatni látszik.⁵⁵ Pannonia inferior légioi közül az aquincumi legio II adiutrix »Galliana, Volusiana« kitüntető jelzőit ismerjük az egyik újabban ismertetett mérföldkőről.⁵⁶ A mérföldkö Budán, a Bimbó-utcában került elő és valószínűleg Aquincum környékén a limes-út mellett állhatott, mint ahogy ez út mellett talált mérföldkövek része is említi Trebonianus Gallust és fiát, Volusianust.⁵⁷ A bimbóutcai mérföldkövön sikerült közelebbről meghatározni Pannonia inferior akkori helytartóját: Cosinius Felixet. Ez a helytartó fogadalmi oltárkövet állít 252-ben »Fortuna redux«-nak, nyilvánvalóan egy hadjáratból való

⁵¹ Die antiken Münzen Nordgriechenlands, I., Dazien und Moesien, 1898. 36., 87. sz., 1. t., 7.

⁵² E. Ritterling : PWRE. XII. 1549., v. ö. CIL VI 423.

⁵³ Vita Gord. 26, 4.

⁵⁴ G. M. Bersanetti : Athenaeum, 1940. 105. skk.

⁵⁵ Nem szabad azonban a marengói vagy az avanches-i portrét is valamely légio vexillumán elhelyezett mellképnek tekintenünk, bár mint lehetőséget P. Schazmann (id. h. 85.) ezt is felveti. A lemezportré hasonló elhelyezése zászlón nemcsak csapatoknál tételezhető fel. A határozott leletösszefüggések hiánya a marengói kincsnek nem zárja ki, hogy különböző helyről és időből származó ezüsttárgyak kerültek be ebbe a leletbe. Szemben G. Bendinelli (id. m. 51. sk) és J. Sieveking (id. m. 605.) véleményével R. Horn (Arch. Anz. 1936, 430) megfigyelései a lelet összetételére nézve helytállóak. Ilyen körülmények között a lemezportré eredete bizonytalan és könnyen kerülhetett az Alpokon túlról a leletbe.

⁵⁶ Soproni S. : Arch. Ért. 78. 1951. 46. skk.

⁵⁷ CIL III. 10624 Aquincumtól délre Budafok-Promontoron került elő, megemlíti a Nagytétényben állomásozó ala I Thracumot (251) ; 11330 Szőnyből (Brigetio). — Pannónia más útvonalai mellől ismerjük Trebonianus Gallus idejéből a CIL III 11317; 11344 ; 15201 = V. Hoffiller—B. Saria : Inschriften aus Jugoslawien 1942. 605. sz ; v. ö. W. Kubitschek : Römerfunde von Eisenstadt 1926. 90. 68. k.

visszatérés után.⁵⁸ Közelfekvő az a felfogás, hogy a hadjáratban a császár által kitüntetett legio II adiutrixet vezette, mégpedig talán éppen a Balkánon, amikor az abrittusi csata után ügyel-bajjal sikerül a gótokat kiszorítani a Balkán félszigetről. Traianus Decius halála után Trebonianus Gallus ugyan inkább egyezkedik a gótokkal, mintsem nyílt csatában érne el sikereket, mégis valószínű, hogy a legio II adiutrix már itt a Balkánon mellé áll, talán részes is a császárrá való kikiáltásában, s ezért mint kitüntetett csapat tér vissza állomáshelyére, Aquincumba. De nem egyedül ezt a csapatot tünteti ki Trebonianus Gallus az alsópannoniai egységek közül. Az azaumi (Almásfüzitő) castrumban állomásozó ala III Augusta Thracum 252-ben bázist emel a császár tiszteletére, és ezen a feliraton Galliana és Volusiana mellénevet viseli.⁵⁹ Az ala III Augusta Thracum pedig a legio I adiutrix jobb szárnyán az első táborban állomásozik, így nagyon valószínű, hogy a brigetioi legio is megkapta a »Galliana« kitüntető jelzőt, és hozzátehetjük, a császár mellképét is, amit elhelyezhetett a zászlóján.

Brigetio környékén 252-ben néhány éremleletet elrejtene a földbe.⁶⁰ Egyelőre nincsen biztos adatunk arra nézve, hogy a leletek elrejtése vajjon ellenséges betöréssel hozható kapcsolatba vagy más eseménnyel.⁶¹ A következő esztendőben ugyanis újabb eseménnyel számolhatunk, amely oka lehetett, hogy Trebonianus Gallus mellképe véglegesen lekerült a brigetioi legio I adiutrix vexillumáról. A moesiai helytartót, M. Aemilius Aemilianust csapatai császárrá kiáltják ki, és ő megindul Itália felé Trebonianus Gallus legyőzésére.⁶² Mivel a Moesiával szomszédos Pannonia inferiorban az eddig felsorakoztatott érvek alapján a csapatok Cosinius Felix vezetése alatt Trebonianus Gallus pártbívei, nagyon valószínű, hogy hátbatámadás ellen csapatokat küld Pannonia inferiorba. Mint lehetőséget feltétlenül meg kell említenünk Budapesten a Gellértfürdőnél előkerült feliratos követ, amely szövegében egy ilyen expedíciót idéz:

...tempore quo ad eradendum nomen saevissimae dominationis missus... vultus h[ostium] p[ro]p[ri]os [de vexillis et can]tabris [ultra detra]here nollent, [auctores im]prosperi conatus [coercebat]...⁶³

A kő állítója Clodius Celsinus. Az általa véghezvitt haditettét előbb 261-ben Macrianus pártbívei ellen folytatott hadjáratához,⁶⁴ majd pedig a haditett színhelyét Viminaciumba áthelyezve, 238-ban Maximinus Thrax idejére tették.⁶⁵ Mindkét kutató megegyezett abban, hogy a feliratos kő, egy 244-re datált szentendrei kő betűtípusaival rokon.⁶⁶ Mint lehetőséget fel kell vetnünk, hogy Clodius Celsinus expedíciója 253-ban, a Trebonianus Gallushoz

⁵⁸ CIL III 3421.

⁵⁹ CIL III 4270 = ILS 523; L. Barkóczi: id. m. 62, 239. sz.

⁶⁰ Radnóti A.: Num. Közl. 44/45., (1945–46), 8. sk.

⁶¹ Szóhajóhet a pestisjárvány is.

⁶² PIR² »Aemilius« Nr. 330. — Aemilianus uralkodásának kezdetére nézve nem fogadható el H. Mattingly (JRSt 25. [1935]., 55. skk) érvelése, v. ö. K. Pink: Num. Ztschr. N. F. 29, (1936), 25. sk; A. Stein: Laureae Aquincenses (Diss. Pann. II. 10, 1938), 260. skk. — Feltűnő, hogy éppen Amisusból ismerünk egy Trebonianus Gallus portrét, ahol Aemilianus trónraléptét külön lokális veretel ünneplik, v. ö. H. Mattingly: id. h. 56.

⁶³ Alföldi A.: Num. Közl. 25. (1926). 88; Pannonia 1935, 280. skk; An. Ep. 1935, No 164; R. Egger: Serta Hoffilleriana 1940. 219. skk.

⁶⁴ A. Alföldi: id. h. 283. sk.

⁶⁵ R. Egger: id. h. 222 sk.

⁶⁶ Kuzsinszky B.: Arch. Ért. Új f. 43. (1929). 48 sk., 24. k.

hű alsópannóniai légiók ellen irányult. A »saeuissimae dominationis« kifejezés arra enged következtetnünk, hogy itt inkább két hosszabb ideig uralkodó és a senatus által is elismert császárról van szó, mint két rövid ideig hatalmaskodó usurpatorról.⁶⁷ Ilyennek foghatta fel Clodius Celsinus Trebonianus Gallus és Volusianus uralkodását.⁶⁸ Viszont az egész felirat szelleme azt mutatja, hogy állítója a haditett színhelyén állította a követ, nem pedig emlékezve viminaciumi hőstettére, akkor, amikor visszatért garnizonjába.⁶⁹ A töredékes gellértfürdői feliraton Celsinus rangja különbözőképpen egészíthető ki, de a köről jelen állapotában véglegesen nem lehet eldönteni, hogy a III. század melyik beháborújához köthető. Mint lehetőséget, fel kellett említenünk 253 tavaszán vagy nyarán egy Moesiából kiinduló expedíciót, amely hivatva volt az Itália felé menetelő Aemilianus császár hátát biztosítani,⁷⁰ annál is inkább, mert tovább nyugatra Noricumban és Raetiában Valerianus, a későbbi császár a helytartó, aki Trebonianus Gallus párthíve. Ez ugyan elkésve érkezik ahhoz, hogy Gallust Itáliában megsegitse, de elég erős, hogy Aemilianust letaszítsa a trónról és magát fogadtassa el császárnak.⁷¹ Előzőleg azonban Aemilianus egyik expedíciója következtében tépték le 253-ban Trebonianus Gallus ezüst mellképét a legio I adiutrix hadi jeléről és került illetéktelen kezekbe; hogy azután csupán mint fémérték, összegyűrt állapotban hosszú ideig egy gödörben elrejtve maradjon.

Radnóti Aladár

⁶⁷ Helyesen jegyzi meg R. Egger : id. h. 222.

⁶⁸ A. Stein : Die Legaten von Moesien (Diss. Pann. I. 11.) 1940, 105. érvelése a Deciusok, Gallus és Volusianus ellen mint »hostes publici« ellen, nem meggyőző.

⁶⁹ R. Egger : és id. h. 223, hibátlan nyelvészeti fejtegetése után, történeti okfejtése erőltetett.

⁷⁰ Talán erre vonatkozik Zosimos adata (I. 28, 1.): Αἰμιλιανὸς παιονικῶν ἡγούμενος τάξεων.

⁷¹ V. ö. G. M. Bersanetti : Riv. di Fil. N. S. 26, (1948), 257. skk.

A RÁBAKOVÁCSI RÓMAI ÉKSZERLELET

A Rába szabályozási munkálatai során az elmúlt 1953. év végén Rábakovácsi vasmegyei község határában új medret vágtak a folyónak. A falutól kb. 1 km-re északkeletre, az ú. n. Bazsó-tagon kubikolás közben római aranylánc töredékeket és három — minden valószínűség szerint hozzátartozó — keretelt aureust találtak. Amint a kubikosok elmondották, a kincs a pusztai földben feküdt, edénycserepet, római épület vagy temetkezés nyomát nem lelték a közvetlen közelben. Ezt később a kint járt szakemberek is megerősítették. A lánc tehát a hozzátartozó csüngőkkel együtt kincsleletnek tekinthető, amelyet eredetileg valamilyen pusztuló anyagba, pl. kendőbe csavarva rejtettek el a földbe.¹ A lelőhelytől kb. 600 m-re nyugatra egy római villa nyomainak látszanak, s mint a falu lakói elmondották, a második világháború alatt ott megmozgatott földben meg is találták ennek egyes falszakaszait.² A környék különben a római korban elég sűrűn lakott volt: a község közelében egy 1951-ben végzett leletmentés alkalmával szintén találtak római telepnyomokat, jobbára II—III. századi anyaggal.³ A lánc jelenlegi töredékes állapotában a következő részekből áll (XVI. t. 1.).⁴

Három darab azonos módon keretelt aureus, kettő Valerianus senior, egy pedig Valerianus iunior nevére.⁵ Ezek a következők:

1. IMP C P LIC VALERIANVS P F AVG a császár mellképe jobbra, babérkoszorúval, vértben és paludamentumban. — FELICITAS AVGG Felicitas áll balra caduceusszal és bőségszarúval. Rómovárosi veretű aureus. RIC V/1, 34. Súlya a kerettel együtt: 7,25 g (XVII. t. 1.).

2. IMP C P LIC VALERIANVS P F AVG a császár mellképe jobbra, vértben és paludamentumban. — PROVIDENTIA AVGG Providentia áll

¹ A lelet hírére B. Vágó Eszter és Dömötör Sándor, a szombathelyi Savaria Múzeum vezetője mentek ki először a helyszínre. A kutatást röviddel utána Mócsy András folytatta, majd Radnóti Aladár hozott be még egy darabot belőle a találoktól. Úgy látszik, hogy a kincs többi darabjai szétszóródtak vagy még a földben vannak, mert a rendkívüli hidegben a fagyott rögöket már nem tudták kellőképpen átvizsgálni. A kubikosok tanúsága szerint azt a földet, amelyben a lánc előkerült, a falu melletti néhány száz méteres gátszakaszba építették bele. Innen várható tehát esetleges későbbi földmunkák során a lelet pár hiányzó darabja. A lelőhely adatai a fentemlített kutatók jelentéséből származnak. (Történeti Múzeum Adattára 36. R. I. szám alatt.) Szíves felvilágosításait itt köszönöm meg. A rábakovácsi kincs a Történeti Múzeum Régészeti Osztályára került. (Szám: 493—502. Értéknapló.)

² Radnóti Aladár 36. R. I. számú adattári jelentéséből.

³ B. Bónis Éva: jelentése az általa végzett leletmentésről a Történeti Múzeum Adattárában 4. R. I. szám alatt.

⁴ A helyreállítás nehéz munkáját Dömötör László, az Országos Iparművészeti Múzeum ötvös-restaurátora végezte el mesteri módon. A készítésre vonatkozó szakszerű ötvöstechnikai megjegyzéseit itt köszönöm meg.

⁵ A Valerianus iunior-aranyat a találok kifeszítették keretéből, szerencsére azonban csak az érem peremét érte kisebb sérülés ennek következtében.

balra bőségszaruval, pálcájával a lábánál fekvő éggömböt irányítja. Rómavárosi veretű aureus. RIC V/1, 49. Súly a kerettel együtt : 6,69 g (XVII. t. 2.).

3. P LIC VALERIANVS NOB CAES a caesar mellképe jobbra vértben és paludamentumban. — PRINCIPI IVVENTVTIS a caesar áll balra katonaruhában, signummal és lefelé fordított lándzsával. Rómavárosi veretű aureus. RIC V/1, 11. Súly : 4,11 g, keretéről a fül és a gallér egy része hiányzik, a keret súlya ilyen állapotban : 2,36 g (XVII. t. 3 a, b).

Mindhárom keretelt aureus a foglalás okozta sérüléseken kívül verdefényes állapotban maradt meg. A két Valerianus senior aranyat Percy H. Webb 255—56-ra teszi.⁶ Robert Göbl új feldolgozásában viszont a FELICITAS-típusú aranyat a 254. év derekára datált 3. emisszióban, a PROVIDENTIA-típusút pedig a 256—57 fordulójára tett 6. emisszióban találjuk meg.⁷ A hosszú előlapi körirat kétségtelenül a Valerianus és Gallienus közös uralkodásának első szakaszára utal.⁸ Ennek ellenére feltűnő az, hogy mekkora különbség van a kivitelben a két veret között : a Felicitas-típusú arany előlapi portréja sokkal jobb, mint a Providentia-típusúé. Bár a III. század közepe táján rendkívül mélyre süllyedt az éremvésés művészete, az egyik szemmel láthatólag közelebb áll a természetes képhez, plasztikusabb, mint a másik s még a betűk elhelyezése is egyöntetűbb és gondosabb. A Providentia-típus előlapján merev, lapos, kifejezéstelen portrét látunk, ahol a ruha redőit például majdnem teljesen párhuzamos vonalakkal érezteti a vésnök, a legenda betűi pedig szétesőek, rendszertelenek. A hátlapokon még élesebb ez a különbség : mindkét ábrázolás skematikus ugyan, de a Felicitas-alak szebben eső ruharedői, a bőségszaru sikerültebb ábrázolása mind arra mutat, hogy verőtövet sokkal nagyobb gondtal vésték, mint a másik példányt.

A stíluskritikai kronológia alapjául a dátummal ellátott érmek vizsgálata szolgál. Átnézve a Valerianus és Gallienus közös uralma első szakaszából való hasonló érmekeket, kiderül, hogy a kivitel időben előre haladva tekintélyesen leromlik. Jellemző példa erre a Trau-gyűjtemény egyik LIBERALITAS AVGG-gal 254-re datált aureusa,⁹ illetve a Montague-gyűjtemény egy LIBERALITAS AVGG III-verete¹⁰ 256 végéről;¹¹ mindkettő rómavárosi veretű. E két azonos verdéből származó arany világosan mutatja a romlás folyamatát : ennek értelmében a rosszabb kivitelű Providentia-aranyat biztosan későbbre kell tennünk, mint a Felicitas-típusút. A fentemlített két aureus emellett stílusban oly közel áll az itt tárgyalt két példányhoz, hogy velük együtt a FELICITAS AVGG-veretet 254-re, a PROVIDENTIA AVGG-veretet pedig 256-ra kell tennünk.

A Valerianus caesar-érem szintén jól beleillik ebbe a képbe.¹² Tipikus uralkodást kezdő caesari veret, teljes elő- és hátlapi körirattal. Valerianus

⁶ P. H. Webb : The Roman Imperial Coinage (ed. H. Mattingly & E. A. Sydenham), Vol. V, part 1. London, 1927, 41., ill. 42.

⁷ R. Göbl : Der Aufbau der römischen Münzprägung in der Kaiserzeit V/1. Valerianus und Gallienus (254—60). Num. Ztschr. 74. (1951), 20, ill. 23., különösebb indokolás nélkül ; az alábbiak a stíluskritika segítségével többé-kevésbé igazolják ezt a datálást.

⁸ R. Göbl : id. m. 14. a hátlapi köriratokról K. Pink korábbi Aufbau-összeállításai (Num. Ztschr. 66. [1933]. évfolyamától kezdve passim) nyomán.

⁹ A. Hess : árverési katalógusa 1935. V. 22. skk., 2899. sz.

¹⁰ Rollin & Feuarent, árverési katalógus 1896. IV. 13—18.

¹¹ A liberalitas-ok datálása R. Göbl : id. m. passim alapján.

¹² P. H. Webb : id. m. 117., 254—55-re, R. Göbl : id. m. 22., 256-ra teszi.

iunior 256-ban nyeri el a caesari rangot;¹³ a keletkezés időpontjára élenk fényt vet az, hogy még e nyilvánvalóan ünnepi veret is elég gyenge kivitelű, a hátلامي kép merev és rajzos, a köriratok betűi pedig szétesőek és felületeseek. A portré ennek ellenére jobb, mint a megfelelő időből származó sorozatos Valerianus senior-éremképek. Az ünnepi vereteket tehát az átlagosnál jobb kivitelben készítik el, azonban már olyan szintet sem érnek el vele, mint néhány évvel korábban, az idősebb Valerianus esetében. A romlás további menetét világosan mutatja egy későbbi típus, az ifjú Saloninus caesar uralkodást kezdő, első kibocsátású aranya szintén PRINCEPS IVVENTVTIS-hátlappal 258-ból:¹⁴ merev, elrajzolt éremkép ez, sokkal gyengébb, mint az itt tárgyalt Valerianus iunior-arany.

A három arany keletkezési idejét tehát a fenti stíluskritikai megfontolások alapján 254-re, illetve 256-ra tesszük.

A keretelés a következőképpen történt. Mindenekelőtt egy igen vékony, köralakú aranylemezt kivágtak az aureus nagyságának megfelelően, az így nyert kör szélére keskeny karikát forrasztottak, majd ezt meghajlították. A foglalatba behelyezték az aureust és a hátلامي oldalon — az nem lévén annyira fontos — nagyjából, durván visszahajlították az aranylemezt. Az előlaphoz illesztett ferde pánt forrasztóvarratát több-kevesebb gondossággal elretusálták (XVII. t. 1—3/c). A foglalatot keretelő áttört lemezes gallért előre megmintázták — nem túlságosan nagy gonddal — végül az érmet befoglaló házhoz forrasztották. A fület előre megtrébelt lemezből készítették. Az előlapi oldalon gondosan belevágták széleit a gallér mintájába, a hátلامي oldalon viszont csak durván forrasztották oda. Jellemző a munka felületességére, hogy a forrasztás nyomát az előlapi oldalon tüntették valamennyire el. A restaurálás közben egyébként kiderült, hogy a keret sokkal gyengébb minőségű aranyból készült, mint az érem.

4. Hercules-csomós lánc-töredék, közbeiktatott smaragdszemekkel. A Hercules-csomó alakú két tag vastagabb, nagyjából szegletes drótból készült. Négy egyforma nagyságú drótdarabot hurokformában összehajlítottak, kettőt-kettőt összedugtak, s a szabadon álló végeket vékony aranylemezzel vonták be. Ez úgy történt, hogy az eleve bordásra trébelt kis aranylemezt a drótvégek három oldalára forrasztották, a negyedik oldalra erősebb, sima téglalapalakú lemez került, amelyet derékszögben meghajlítva forrasztottak a drótvégekre. Ezen foglalt helyet egyúttal a továbbfűzésre szolgáló elég vastag karika is. Az így nyert lemezes ház nagyjában csonkagúlaalakú. E drótagokon vörös festés nyomai láthatók. Az arany megfestése az ókorra annyira jellemző polychrom ízlésnek felelt meg egyfelől, másfelől azonban e színösszetételnek — tekintettel a Hercules-csomó alkalmazására — mágikus jelentősége is lehetett. Két-két Hercules-csomó közt helyezték el vékony aranydrótra felhúzza az igen durván megmunkált, nagyjában hatoldalú hasábalakú smaragdszemeket,¹⁵ hurkot képezve a drótból, s a hurok alatt egyszer átcsavarva a végeket. A meglévő töredék súlya: 8,74 g (XVIII. t. 1.).

5. Egy leszakadt Hercules-csomó alakú tag, a hozzáilleszkedő vékonyabb drótszál töredékével. (XVIII. t. 2.) Súlya: 2,64 g.

¹³ PW-RE XIII, 1, 244. hasáb. R. Göbl : id. m. 40.

¹⁴ Montague-gyűjtemény id. h. 645. szám.

¹⁵ A smaragd meghatározását Rapszky Józsefné végezte el az Országos Természettudományi Múzeum Ásványtárában. Szívésségét hálásan köszönöm.

6. Négytagú, vékonyabb aranydrótból készült lánc-töredék. Nagyjából egyforma nagyságú drótdarabokból készítették; két végükön ellentétes irányban hurkosan visszahajlították a drótot, és a hurok alatt még egyszer átsavarták. Súlya: 1,04 g (XVIII. t. 5.).

7. Hurkos kapcsolóhoz tartozó horog. Egyetlen vastagságú drótból készült, meghajlított részén tekintélyesen vastagabb, mint másutt. Szabadon álló vége visszapödörve. Másik végén hurokban meghajlították, és a hurok alatt háromszor átsavarták a drótot. E hurokban még benne van egy vastagabb, lemezes karika egy kis töredékkel; ez azt mutatja, hogy a horog közvetlenül egy Hercules-csomóhoz illeszkedett. Súlya: 0,74 g (XVIII. t. 4.).

8. Feszítőgyöngy, amphoraalakú. Sima szélesedő végei élesebb profillal futnak be nagyjában kerek hasába, amelyet rendszertelen, beböködött lyukakkal díszítettek. Valószínűleg faformára kalapálták rá, mechanikus úton egyenletesen forgatva a mintát; erre mutatnak a gyöngyön észlelhető apró párhuzamos vonalak az egyenletes húzódás következményeként. A famintát azután valószínűleg kiegészítették belőle. Súlya: 4,93 g. (XVIII. t. 3.)

9. Még egy hasonló feszítőgyöngy két töredéke. Súlya (a lent 10. alatt felsorolt tubus-töredékkel együtt) 1,54 g (XVI. t.).

10. Lemezes, hatszögletű tubus töredéke. Átmérője kb. 6 mm. A szélére 3 mm szélességben trébeléssel bordázott lemezt forrasztottak. Sem a két lemez összeérő szélei, sem a szegő trébelt lemez végei nincsenek eldolgozva (XVIII. t. 2.).

A rábakovácsi leletben kétféle láncot találunk. Az egyik rendkívül egyszerű munka (XVIII. t. 5), sima hurkolt drótból készült, alácsavart drót-vegekkel. Annyira egyszerű a készítése, hogy nem sok technikai tudás kell hozzá, ha a drót maga már megvan. A görög nemesfém-ékszerek között nem is fordul elő ez a láncfajta,¹⁶ talán azért, mert a görög iparművészet még hanyatló korszakaiban is igyekezett tartani a kivitel magas színvonalát, hiszen a görögség tulajdonképpen nem annyira nemesfémértéke miatt kedvelte az ékszert, hanem az ötvösművészet mértékével mérté őket.¹⁷ Ez az egyszerű kivitelű drótlánc a római ékszerek között az olcsó — modern kifejezéssel élve — a bijouterie-ékszer típusa, s akkor válik népszerűvé, amikor az arany-ékszer viselésének divatja széles körben elterjed, tehát amikor nagyobb tömegben olcsó ékszerre van szükség. Ez a lánc típus ennek megfelelően főleg a provinciális anyagban jelentkezik a III. század elejétől kezdve, hol kétsorosán, díszesebb kapcsolótaggal,¹⁸ hol ráfüggesztett csüngővel,¹⁹ hol pedig egysorosán, közbeiktatott arany²⁰ vagy színes (féldrágakő, paszta) gyönggyel.²¹

A klasszikus ókor nyakéktípusai között igen népszerűek voltak a különböző, szépen kiképzett tagokból álló láncok. A rábakovácsi kincs másik lánc-töredéke (XVIII. t. 1.) középen áll a két alapvető lánc típus között: díszesebb, mint a közönséges gyöngysorok, de nem annyira kiképzett, mint az említ-

¹⁶ F. H. Marshall: Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan and Roman, in the Departments of Antiquities, British Museum, London, 1911, passim. (A továbbiakban F. H. Marshall: Cat. Jewellery.)

¹⁷ R. Zahn: Amtl. Ber. aus d. Kgl. Kunstsammlungen, XXXVIII, (1916—17) 2. skk. hasáb.

¹⁸ Publikálatlan, a Történeti Múzeum gyűjteményében.

¹⁹ Publikálatlan, a Történeti Múzeum gyűjteményében, fülezt Carinus-aureusszal; F. H. Marshall: Cat. Jewellery 2889, trébelt szemes amulettel.

²⁰ Publikálatlan, a Történeti Múzeum gyűjteményében.

²¹ Mint jellegzetesen provinciális ékszer, igen gyakori a Történeti Múzeum gyűjteményében; egyik szép példája kék pasztagyönggyel Intercisából való (30/1906-1).

tett nyakékek. Smaragdjaikat egyenetlenül, otrombán faragták ki, és sima hurkolt aranydrótra húzták rá. A smaragdok közt elhelyezkedő drótagok már sokkal nagyobb fantáziára vallanak: a készítő mester négy egymásba húzott hurokból Hercules-csomót alkotott. Analógiája ebben a formában a Budapesten elérhető irodalomban nincsen, viszont lapos, szalagszerű kivitelben találunk néhol láncként összefűzött Hercules-csomót.²² Mellékesen előforduló Hercules-csomó alakú díszítéssel viszont elég gyakran találkozunk sokféle emléken, köztük ékszereken is.²³ A rábakovácsi lánc Hercules-csomója voltaképpen nem más, mint a III. század elején még síkszerűen láncra alkalmazott forma térbeli kidolgozása, a század közepén általánossá vált plasztikusabb ízlés jegyében. A Hercules-csomó apotropaikus jellege közismert;²⁴ a láncon ilyen célzattal alkalmazták.

A zárószekerezből csak a drótból hajlított horog maradt meg, amely, a rajta lévő töredékből ítélve közvetlenül egy Hercules-csomós taghoz illeszkedett. Ez az egyszerű hurkos kapcsolódás általános a klasszikus ókor ékszerein, így ez a töredék a keletkezés időpontját illetően teljesen jelentéktelen.

A kincsben két, aranylemezből készült, ú. n. amphoragyöngy fordul elő. Viszonylag nagy méretűek (XVI. t., illetve XVIII. t. 3.), feltűnően széles nyílással. Nem valószínű tehát, hogy önálló gyöngysort alkottak volna. A hozzájuk legközelebb eső példányok Szalacskáról valók,²⁵ ezek egy fűzért képeztek, azonban sokkal kisebbek, mint ezek az itt tárgyaltak. Ezen a lehetőségen kívül ilyenféle fémgyöngyöket még kétféleképpen alkalmaztak a görög és római ékszereken: vagy több lánc összefogására szolgáltak,²⁶ vagy pedig nagyobb csüngők közé ékeltek őket, hogy azok ne fordulhassanak befelé.²⁷ Ebben az esetben az ilyen feszítőgyöngynek való alkalmazás mellett szól az a tény, hogy a meglévő három keretelt aureus közé éppen elég lenne a két amphoragyöngy. A Hercules-csomós lánc vastagsága lehetetlenné teszi különben is a láncosztó szerepét. A kincs hiányos volta mellett azonban ezt nem lehet megnyugtatóan eldönteni.

A XVIII. t. 2. számú töredék nem tartozik ezekhez a feszítőgyöngyökhöz. Mutatták ezt még rossz állapotában is a jól látható szegletek és a külön ráforrasztott trébelt szegély. A restaurálás folyamán szinte magától nyerte vissza eredeti hatszögletű hasábformáját, annyira élesre volt hajlítva eredeti-

²² F. H. Marshall: Cat. Jewellery 2730, a szíriai Tortosából; kora a II–III. század fordulója. A szegedi Móra Ferenc Múzeumban is van egy hasonló lánc, szemes amulettel, lelőhelye Siscia. (Említve Num. Közl. XI. [1912], 14. sk.) Ez utóbbival dr. Oroszlán Zoltán foglalkozik érdemben. Eredményeit az elmúlt év végén egy előadásban foglalta össze, kérésre azonban újra rendelkezésemre bocsátotta a láncról készült sikerült felvételeit. Lekötelező szívességéért hálás köszönet.

²³ V. ö. Daremberg—Saglio—Pottier: Dict. d. Ant. Nodus címszó alatt.

²⁴ Daremberg—Saglio—Pottier: id. h.; a kö emlékekkel kapcsolatban a Hercules-csomó illetően alkalmazásának áttekintését adta további irodalommal Csemegi J.: Bp. Rég. XV. (1950), 549. skk.

²⁵ Járdányi—Paulovics I.: Arch. Ért. 80, (1953), 115. skk. és 29. t.

²⁶ V. ö. F. H. Marshall: Cat. Jewellery 1942, 1954–55, mindkettő hellenisztikus görög ékszer.

²⁷ V. ö. F. H. Marshall: Cat. Jewellery 2285, i. e. III. századi itáliai lánc. Hogy ez a szokás továbbra is megmaradt, mutatja például a naixi nyaklánc, ahol III. századi keretelt érmek között fordul elő egy-egy hatszögletű hasábalakú feszítő. Hasonló hosszúkás tubus szerepel a Morgan-gyűjtemény egy ismeretlen lelőhelyű nyakláncán: W. Dennison: A Gold Treasure of the Late Roman Period from Egypt. The Univ. of Michigan Stud. Hum. Ser. Vol. XII. (1918), 141. sk. és XXVI–XXVIII. tábla.

leg a lemez. Formája szerint hasonlított a III. századi feszítőtárgyakhoz.²⁸ Ilyen hasábalakú tubusokat azonban szalagfüllel ellátva láncra is függesztettek, arany- vagy ezüstlemezre varázsszöveget véstek, és beletették amulettnek.²⁹ A töredék, sajnos, jelen állapotában sem eredeti alakja, sem rendeltetése tekintetében nem ad útmutatást.

A rábakovácsi lánc legérdekesebb darabjai a keretelt, csüngőnek használt aureusok. 254-ben, illetve 256-ban verték őket.³⁰ Kiváló fenntartásuk arra mutat, hogy alig vagy még inkább egyáltalában nem voltak forgalomban, s miután mind a három érem azonos módon van keretelve, világos, hogy egyszerre, egy időben, egy nyakék számára használták fel így őket.

A három érem keretelése sokat vitatott, régi problémát vet fel újra, az áttört technikával készült ékszerek és használati tárgyak kérdését.³¹ Összefoglaló tanulmány nem jelent meg róluk, az egyes leletek publikálása, gyűjtemények ismertetése alkalmával egy-egy megjegyzés esett a tárgyról, a nézetek azonban igen ellentétesek.³² Pannóniai vonatkozásban Nagy Lajos három ízben is szólott az áttörtek kérdéséről,³³ tervbevett összefoglalása azonban elmaradt.

Az eddigi irodalomban megjelent rendkívül ellentétes nézetek az áttört ékszerek és használati cikkek dolgában egy szempontból teljesen megegyeznek egymással, s ez az a felfogás, amely az opus interrasile császárkori³⁴ produktumait egy speciális művészi ízlés egységes, sőt folytatólagos fejlődési sorának tekintti.³⁵ A rábakovácsi lelet természetesen sem nem elég nagyterjedelmű, sem nem elég változatos ahhoz, hogy perdöntő legyen a vitában, néhány új szempont felvetéséhez azonban elegendő. Egy tekintetben ugyanis szerencsésebb ez a lelet, mint a többiek: szemben az ékszerekkel általában, biztosan datálható. A befoglalt érmek ugyanis megadják a keretelés terminus post quem-jét, a kincs viszont a pénzek keletkezésétől számított 3–4 év múlva már földbe is kerül.³⁶

Összegyűjtve az elérhető irodalomból az opus interrasile néhány jellegzetes példáját, arra a következtetésre jutunk, hogy az efajta ékszerek határozottan két, merőben ellentétes művészi szemléletet tükröznek.³⁷

²⁸ L. a fent, 27. jegyzetben említett III. sz.-i feszítőket.

²⁹ Igen jó példa erre F. H. Marshall: Cat. Jewellery 3155. sz. szintén III. századi délitáiai példány. V. ö. ugyanott 3150 skk. számok alatt *passim*.

³⁰ Az érmek korát l. fent, 64. old.

³¹ A következőkben az öntéssel készült áttört munkákkal szándékosan nem foglalkozunk. A technika latin neve, amelynek nyomán a szakirodalom az opus interrasile elnevezést használja (v. ö. erről R. Zahn: id. m. 18. sk. hasáb), talán szigorúan véve nem is fedi az öntött áttörtek csoportját. A következőkben csak a vágással vagy lombfűrészeléssel készült tárgyakról lesz szó.

³² V. ö. az R. Zahn: id. m. munkájában található bőséges irodalmat, a régebbiekre vonatkozóan pedig A. Kisa: Bonn. Jb. 99. (1896), 40. skk. megjegyzéseit.

³³ Nagy L.: A szécsényi csat. Arch. Ért. U. F. 42. (1928), 215. skk.; *Idem*: Ácsszerszámokból álló tömeglelet az Aquincumi Múzeumban. Bp. Rég. 12. (1937), 155. skk.; Budapest Története I. (1942), 623. skk.

³⁴ Hogy az áttört díszítés tágabb értelemben véve a római császárkornál sokkal régiebb s időnként újra fel-feltűnik, szépen fejti ki R. Zahn: id. m. 17. sk. hasáb.

³⁵ V. ö. R. Zahn: id. m. 35. skk. hasáb; különösen pedig Nagy L.: Bp. Rég. 12. (1937), 178.

³⁶ V. ö. lent 72. sk. old.

³⁷ Elsősorban a különböző áttört díszítéssel keretelt csüngőket vesszük számításba, mert a befoglalt érmek vagy császárportrés vésett kövek jobban időhöz köthetőek. A kisebb, jelentéktlenebb ékszerek — fülbevaló, gyűrű, stb. — úgy látszik, másodlagosak ebben a csoportban. A kisebb helyi műhelyek utánózni próbálják szerényebb kivitelben a nagyobb mesterek és műhelyek díszesebb produktumait.

Az egyik csoport jellemzője az erős plaszticitásra való törekvés: a lemezt nemcsak áttörés díszíti, hanem egész felületén hullámszik, mély ékvágásokkal van aláárnyalva. Ha nincs is áttört minta a lemezen, akkor az ötvös vastagabb lemezzel dolgozik, hogy a plasztikus hatás maximumát elérje.³⁸ E csoportban mindössze két I. századi aranyat találunk befoglalva, egy Titust és egy Traianust.³⁹ Az anyag zöme általában a Severus-dinasztia korával kezdődik.⁴⁰ Úgy látszik, a készítő műhelyek között, a közös díszítőelemek és stílus ellenére is nagy különbség van, a galliai ellencsászarak pénzeiből készített hasonló keretelt csüngők sokkal jobbak, mint a birodalom többi részéből származó példányok.⁴¹ Összehasonlítva a III. század elején készült darabokat⁴² a későbbiekkel, például a parmai kincs Gallienusával;⁴³ jól láthatóak a keretelés stílusbeli változásai: az ékvágásos aláárnyalás érezhetően merevebbé válik. Ez egyúttal a fejlődés további menetét is megmutatja, ez világosan a geometrikus felfogásban kivitelezett IV. századi ékvágásos díszítés felé vezet. A galliai ellencsászarak alatt jelentkező friss, eleven irányzat képezi az egyetlen kivételt e kezdődő geometrizáló kedv alól, ez ott, abban az időben a művészet más ágaiban is jelentkezik.⁴⁴ A III. század közepén tehát erre a felfogásra a kolorisztikus (fény-árnyék) hatások maximális kihasználása jellemző. Ide tartozik a rábakovácsi kincs is.

A másik típus áttört munka viszont jellegzetesen síkdíszítés.⁴⁵ Kifejlett formájában a geometrikus formák határozzák meg ezt az ízlést, amely tehát csak az áttörésadta kolorisztikus hatásra törekszik. Egy másik jellemző sajátága az, hogy igen aprólékos munka, s éppen ezért nem is lehetett olcsó, szemben a másik csoport egyszerűbb dolgaival.

E két áttört díszítésmód a III. század folyamán egymás mellett található, útjuk csak későbbben válik el. Párhuzamosan fordulnak elő a pompás naixi nyakláncon,⁴⁶ ahol a Severus-dinasztia egyes tagjainak vésett kő, illetve

³⁸ V. ö. F. H. Marshall: Cat. Jewellery 2727. (Severus Alexander érmével.)

³⁹ Titus: Sammlung Franz Trau, A. Hess: 1935. V. 2. skk. 685. Traianus: ugyanott 895. Mindkét darab erősen plasztikus keretbe van foglalva, amely jellegzetes III. századi munka.

⁴⁰ Sept. Severus: J. Schulmann: 1932. nov. 21—22., 181. Caracalla: Sammlung Ed. F. Weber, J. Hirsch: 1909. V. 10. skk. 1875. Elagabalus: O. Voetter: Sammlung Bachofen v. Echt, Wien 1903., 1812., Severus Alexander: Münzen und Medaillen A. G. Basel, X. 1951. jún. 22—23. 79. Ugyanide tartozik még egy viminaciumi — egyébként későrómai — sírból származó keretelt csüngő, amelyben egy Severus Alexander és Iulia Mamaea képét viselő camea van: Jb. d. d. Arch. Inst. Arch. Anz. 1892., 174. sk. hasáb.

⁴¹ V. ö. F. H. Marshall: Cat. Jewellery (Postumus); E. Poncet: Le trésor de Planche (Comm. de Neuville-sur-Ain, dép. de l'Ain). Rev. Num. 1889. 514. skk. X. t. 2. — A kincsletben lévő 9 érem Diocletianus és Maximianus Herculus uralmával zárul 290 körül; az ékszerek között vésett vállú gyűrűket és két sodrott drótkarperecet találunk. E két jellemző típus közül a gyűrűk a III. század derekára, a karperekcek a végére jellemzőek és tovább élnek a IV. században.

⁴² L. fent 40. jz.

⁴³ Traianus Decius: Coll. Clarence S. Bement, Naville 1924. jún. 25—28. 1361. Valerianus pater: tökéletesen olyan, mint a rábakovácsi példányok a hamburgi Museum f. Kunst u. Gewerbe gyűjteményében a feketetengeri Tyrasból, E. Mercklin, Jb. d. d. Arch. Inst. Arch. Anz. 1928. 419. skk. hasáb. Gallienus: I medaglioni romani I., 1912. I. 6., 2. t. 9.; O. Voetter. id. m. 2123 és 2124; Laibachból, Alföldi A.: Num. Közl. 25., 1926., 78.

⁴⁴ Különösen jellemzőek erre a szokatlanul pompás kivitelű Postumus-aranyak.

⁴⁵ Nem véletlen, hogy mintakészletét R. Zahn: id. m. 19. hasáb, a tausirozás-hoz hasonlítja.

⁴⁶ Idézve fent 27. jz.

éremportréját keretelik. Ugyanez a helyzet a Morgan-gyűjtemény ismeretlen lelőhelyű nyakláncán, Severus Alexander pénzével⁴⁷ és a Bachofen v. Echt-gyűjteményből való láncon,⁴⁸ szintén a III. század első harmadából. Ezeken látható világosan az is, hogy ez a síkdíszítő áttört technika tulajdonképpen a naturalizáló indadíszítésből indul el, majd a fejlődés folyamán teljesen a geometrikus mintákba megy át. Jellemző az is, hogy a Severus-dinasztia képeivel készült csüngőkön még jól érezhető az indás díszítés hatása, s ezek a keretek valamivel plasztikusabbak is, mint a későbbiek.⁴⁹ A másik tisztán plasztikus jellegű példányok felé még átmeneti formákat is találunk.⁵⁰ Ezzel szemben jellemző, hogy a teljesen geometrizáló felfogást Philippus pater idején készen látjuk,⁵¹ illetve — terminus post quem-ként fogva fel az idézett darabot — az ő uralkodásánál korábban — eddigi tudomásunk szerint — nem fordul elő.

Annál feltűnőbb tehát, hogy ennek a síkdíszítő ízlésnek egyre pompásabb, de tökéletesen geometrikus példányait csupa korai érem keretelésén találjuk meg. Legjellemzőbbek erre a petrianeci kincs II. századi darabjai,⁵² s a szétszóródott arrasi lelet egy Commodus aranya.⁵³ A két díszítésmód mindkét kincsnél szemben áll egymással, de a síkdíszítést mindig a korábbi érmeiken látjuk viszont. Miután mindkét kincs a III. század végéről, illetve a IV. század elejéről való, s a fentemlített Philipus pater-arany⁵⁴ is meggondolásra ad okot, úgy látszik, hogy a petrianeci kincs kronológiáját a keretelés tekintetében meg kell fordítani. Eszerint a petrianeci kincs II. századi érmeinek keretelése készült a legkésőbbben, a III. század második felében, míg a Severus-dinasztia aranyait mindjárt keletkezésükkor vagy röviddel utána foglalták keretbe. A síkdíszítő tendenciájú áttört keretelés végső kifejlődését így későbbre helyezzük, mint a plasztikus ízlés megfelelő produktumait. Ezt különben a IV. századi ékszerek is bizonyítják. A síkdíszítő áttört munkák tovább élnek a IV. században, sőt, ha lehet, kivitelük még magasabb fokra emelkedik.⁵⁵ Hogy mennyire valóban a geometrizáló hajlam válik uralkodóvá ezen a díszítésen, mutatja jól a Severus-dinasztia idejéből származó anyag összevetése, például a Gans-gyűjtemény Honorius-multiplumával.⁵⁶ Az áttörtek síkdíszítő válfaja a IV. század végén és az V. század elején éri el a leg-

⁴⁷ Idézve fent 27. jz.

⁴⁸ Képét hozza B. Filov : Bull. Bulg. IV. (1914) 30.

⁴⁹ Caracalla : F. Gnechhi : id. m. I. 4. és I. t. 3., 6.; Elagabalus : Coll. I. Vie-rordt, J. Schulmann : 1930. jún. 5. 520. sz.

⁵⁰ Igen jellemző darabok a Trau-gyűjtemény (I. 39. jz.) 1569. sz. id. Faustinája és a Bachofen v. Echt-gyűjtemény (I. 48. jz.) M. Aurelius és III. Gordianusa.

⁵¹ F. H. Marshall : Cat. Jewellery 2870. fibulának (?) alkalmazva.

⁵² Még mindig jól használható képei A. Steimbüchel : Notice sue les médailles Romaines en or du Musée Impérial et Royal de Vienne, trouvés en Hongrie dans les années 1797 et 1805. Vienne, 1826, IV. tábla. Fényképét hozza Kovrig I. : Diss. Pann. II. 4. 1936. 38. t.

⁵³ Az arrasi lelet irodalmát I. J. M. C. Toynbee : Roman Medallions Num. Stud. V. New-York 1944. 240. Összetételét tisztázta A. Baldwin—Brett : Num. Chron. 1933. 268. skk. A lelet zöme a IV. század első évtizedeiből való. Alátámasztja ezt a Glendining-cég árverési katalógusa, ahol a két keretelt arrasi érem tipikus későrómai ékszerek társaságában fordul elő : Glendining & Co. 1936. máj. 27—28. 21. tábla.

⁵⁴ Lásd fent 51. jz.

⁵⁵ V. ö. R. Zahn : id. m. pompás anyagát, W. Dennison : id. m. fényképeit, s a British Museum F. H. Marshall : Cat. Jewellery 2817. számú karperecét.

⁵⁶ R. Zahn : id. m. passim.

magasabb fokát. Fejlődése tehát így foglalható össze. Legkorábbi formái indadíszítéssel dolgoznak, még közelebb állnak a naturalisztikus formákhoz. Ezek nagyjában a III. század elejére tehetők. A század folyamán azután egyre merevebbé válnak,⁵⁷ s végül a IV. században már az általános geometrizáló ízlés virágzása idején érik el legpompásabb eredményeiket.

Ezek a meg gondolatok egyúttal még egy eredményre vezetnek. A síkdíszítő áttörés produktumait R. Zahn, A. Kisa, Nagy Lajos⁵⁸ és mások általában galliainak tartják. Az a tekintélyes időbeli és térbeli távolság, amely az egyes leletek között van a III. század közepétől az V. századig, illetve Kölnből Petrianecen keresztül Egyiptomig, világosan ellene szól ennek a felfogásnak. A fent tárgyalt díszes ékszereket nem készíthették kis műhelyek vagy akár nagyobbak, de egy területen. Ezek a nagy állami fémműves műhelyek produktumai,⁵⁹ a pompásabbak esetében bizonyára fővárosiak is, akár Bizáncban, akár Rómában, vagy a nagyobb későrómai centrumokban, Ravennában, Mediolanumban stb. képzeljük el készítésüket.

Ezzel szemben a másik, plaszticitással jellemzett áttörés gyakran szerepel a legegyszerűbb ékszereken is. Felfogásban közeli rokonságot mutat az új. n. vésett vállú gyűrűk csoportjával, ezzel a tipikus III. századi ékszerformával, amely bizonyosan Galliában alakult ki.⁶⁰ Az általános művészeti fellendülés a III. század végén Galliában e műfajra is hat, és valóban legsikerültebb produktumai a III. század második feléből innen származnak. Nem lehet véletlen az sem, hogy a nagy IV. századi barbár kincsleletek keretelése is ezzel az ízléssel rokonok, illetve ennek továbbfejlődését hozzák a saját speciális ízlésük szerint. Ez volt tehát az a stílus, amellyel a határszéleken mindenütt találkozunk, s amely népszerűvé vált közöttük. Ehhez társulnak azután a IV. század második felében keletről átvett egyes díszítőelemek, mint például a granuláció és a filigrándrótt alkalmazása.⁶¹ Az elsődleges azonban ez az — alapjaiban galliai eredetű — plasztikus szemlélet volt.

Mindebből egyenesen következik, hogy a rábakovácsi érmek keretelését nem képzelhetjük el túlságosan messze magától a lelőhelytől.⁶² Egészen bizonyos, hogy hasonló keretelést Pannónia bármelyik nagyobb városi műhelye el tudott készíteni, akár Sisciára, akár Sirmiumra vagy éppen Savariára gondoljunk itt. A kivétel általános durvasága ellenére a lánc ötletes megoldása egy jó, közepes provinciális műhely produktumára utal.

A kincs jelen alakjában nem mutatja azt, hogy minden darabja egy lánc-hoz tartozott. A Hercules-csomós töredék és a sima drótlánc nem illelnek össze, nemcsak azért — az antik ékszeranyag vizsgálata úgy mutatta — hogy a láncok leginkább egységes szerkezetűek, hanem azért is, mert kettőjük

⁵⁷ Hasonló későbbi datálásra mutat a F. H. Marshall : Cat. Jewellery 2745. számú keretelt díszes nyakék is, amelynek legpontosabb analógiáját a közismert palmyrai női szobron látjuk. Ez tehát a III. század derekéra utal. A. Kisa : Bonn. Jb. 99. (1896) 40. skk. feldolgozott hasonló kivitelű övdíszítését Kölnben egy ólomkoporsóban III. Gordianus érmével találták együtt, ez is a fentieket támasztja alá.

⁵⁸ Id. művek, passim.

⁵⁹ Erre mutat A. Kisa : id. m. 47. sk. is, amikor a síkdíszítő áttörés fegyverekre való alkalmazását hangsúlyozza. Ezt mutatja az aquincumi díszpáncél is. (V. ö. fent 33. jz).

⁶⁰ Részletes indoklását I. a megjelenés előtt álló Intercisa-monográfia II. részében.

⁶¹ V. ö. A. Alföldi : Num. Közl. XXVIII—XXIX. (1929—30), 10. skk.

⁶² Világosan látja ezt a problémát Nagy L. : Bpest Tört. I. (1942), 626.

közt kivitelben is túlságosan nagy a különbség. A díszesebb lánctöredék, a keretelt érmek, a két feszítő gyöngy és a horog alkothatott egy láncot, míg a közönségesebb lánc a tubustöredékhez tartozhatott, s az utóbbi a III. században általános apotropaikus varázsszöveg tárolására szolgált.⁶³ Ez azonban a lelet jelenlegi töredékes volta miatt egyelőre pusztá feltevés marad.

A rábakovácsi láncsal kapcsolatban még egy kérdés merül fel, mégpedig az, hogy a nyakéket ki viselte — tágabb formában pedig, hogy mi volt a csüngőként használt érmek jelentősége.

A korabeli adatok szinte semmitmondóak e szokással kapcsolatban. A Digesták sokszor idézett helye, amely szerint: »Numismatum aureorum vel argenteorum veterum, quibus pro gemmis uti solent, usus fructus legari potest«⁶⁴ nem mutat feltétlenül ékszerhasználatra, vagy legalábbis nem világos, lehet, hogy itt régiség-gyűjtésről van szó. Jellemző viszont az idősebb Plinius egy eddig ebben az összefüggésben fel nem használt helye,⁶⁵ amely így szól: »Fuit et alia Claudii principatu differentia in solis his, quibus admissionem liberti eius dedissent, imaginem principis ex auro in anulo gerendi, magna criminum occasione: quae omnia salutaris exortus Vespasiani imperatoris abolevit, aequaliter publicando principem.« Ez a hely már korán, az I. században a császárportré speciális jelentőségére utal.⁶⁶ A következő másfél századból az idézett bizonytalan Papinianus-helyen kívül nincs adatunk; bizonyos azonban, hogy például az aquincumi múzeum Caracalla-gemmás gyűrűje — amely rendkívül széles feje ellenére egy gyermek ujjára is alig húzható fel — hasonló, talán nyakban viselt dísz lehetett.⁶⁷ Ilyen lehetett az a Valerianus mellképével díszített gyűrű is, amely a harmincas években a műkereskedelemben tűnt fel.⁶⁸ Itt is szembeötlő a karika kis mérete, szemben a fej széles, masszív kidolgozásával. Armillába bedolgozva szintén fordulnak elő érmek,⁶⁹ ami feltétlenül hivatalos használatra mutat. Az érem ékszerhasználatának célja mindig a császárportré, mint azt a lyukazás, illetve a fűzés világosan megmutatja,⁶⁹ a későbbi, IV. századi fejlődés élénk fényt vet az imago rendkívüli jelentőségére. A pénzhamisítás elleni rendelkezések például a IV. században sohasem a gazdasági kár szempontjából fogják fel elsősorban a bűntényt, hanem a Dominus képe ellen elkövetett vétség formájában.⁷⁰ E felfogás kikristályosodását jóval később Cassiodorus szenátor

⁶³ V. ö. F. H. Marshall: Cat. Jewellery 3155. sz.

⁶⁴ Dig. VII. 1, 28.

⁶⁵ Plin. maior, Nat. hist. XXXIII. 12, 3. (Ed. E. Littré 1883.)

⁶⁶ H. Kruse: Studien zur offiziellen Geltung des Kaiserporträts im röm. Reiche, 1934. egyébként rendkívül sok anyagot hozó munkája nem terjed ki a császárportré ilyenén használatára.

⁶⁷ V. Kuzsinszky: Aquincum. Ausgrabungen und Funde, 1934. 85. Nagy L.: Bpest Tört. I. (1942), 627. CIII. tábla.

⁶⁸ V. ö. Daremberg—Saglio—Pottier: Dict. des ant. -Armilla címszó alatt; E. Mercklin: id. h.

⁶⁹ J. M. C. Toynbee: id. m. 119. V. ö. F. H. Marshall: Cat. Jewellery p. XLVII.

⁷⁰ V. ö. Cod. Theod.: (ed. Mommsen—Meyer) passim megtalálható rendelkezéseket a hamispénzverés ellen. Egyike a legjellemzőbb szövegeknek 356-ból a IX. 23. 1.: »... quicumque vel conflare pecunias vel ad diversa vendendi causa transferre detegitur, sacrilegii sententia subeat et capite plectatur.« A sacrilegium (= szentségtörés) a dominátus korában az isteni szférába emelt uralkodó elleni felségsértés jogi műszava. Ez a hely azért is különösen jellemző, mert itt az anyagában kevésbé jelentős, ezer-számra készült bronzpénzről van szó.

foglalja szavakba, amikor a comes sacrarum largitionum feladatairól beszél.⁷¹ Ezek a késői adatok világos bizonyítékkul szolgálnak arra, hogy a császársportré valóban több volt egyszerű arcképnél, viszont a fentemlített Plinius-hely megmutatja e felfogás I. századi gyökereit. Természetes, hogy az I. század légkörében még küzdenek e felfogás ellen. A Severus-dinasztia trónrajutásával s azután még inkább már általános lehetett ez az uzus, amely azután a dominátus korában kristályosodott ki végleg. Nincs okunk tehát kételkedni benne, hogy a III. század derekán a rábakovácsi kincs esetében hivatalos dologgal állunk szemben.⁷² Bár határozott korai adatunk nincs rá, sok szempont arra utal, hogy az ilyen nyakékviseles katonai jellegű.⁷³ Plinius maior említi,⁷⁴ hogy a barbár segédcsapatok mellett — a torques közismerten a kelta és germán népek viselete — a római polgárok is viseltek nyakéket, de csak ezüsből.⁷⁵ Maga a szokás tehát a császárkor elején ismert már, s a késői adatok kifejezetten katonákra utalnak.⁷⁶ Erre mutat az a tény is, hogy az arany Severusok korától kezdve már szinte kizárólag a katonaság privilegiuma,⁷⁷ úgy látszik tehát, hogy a rábakovácsi nyakék is egy ilyen, katonai vagy kisebb valószínűséggel polgári, de mindenképpen hivatalos jellegű dísz volt, amelyet például valamilyen gaudium publicum — vota; dies natalis imperii stb. — alkalmával a helytartó készíttetett, és osztott ki.⁷⁸ Meg kell jegyeznünk, hogy a IV. századig nem igen találunk keretelt aranymultiplumot: ezek akkor kerülnek forgalomba, amikor az arany hatalmas tömegekben már a határon túlra áramlik ki. Közvetve így ez is azt a felfogást igazolja, hogy a III. században még ezek a tárgyak a katonaság számára készültek elsősorban.⁷⁹

A rábakovácsi kincs esetében abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy miután keletkezése idejét 256-ra vagy valamivel azutánra rögzíteni tudtuk, földbekerülését is meg tudjuk határozni. A Dunántúlon 21 zárt

⁷¹ Var. 32 passim: »Tamen omnino monetae debet integritas queri, ubi et vultus noster imprimitur ... quidnam erit tutum, si in nostra peccetur effigie? Et quam subiectus corde venerari debet, manu sacrilega violare festinet? ... Sit mundum, quod ad formam nostrae serenitatis adducitur; claritas regia nil admittit infectum.«

⁷² Hogy mennyire így volt ez, mutatja A. Alföldi: id. cikke. Világos bizonyíték a későbbi időkben Gregorius Hist. Franc. VI, 2. helye is. Idézi R. Zahn: id. m. 40. hasáb, ahol ő is a hivatalos alkalmazás mellett foglal állást. N. L. Rasmusson: Acta Arch. 16. (1945), 211. skk. cikkében a leghatározottabban tagadja e szokás hivatalos voltát, érvei azonban nem meggyőzőek. V. ö. K. Regling: Schröters Handbuch d. Münzkunde, 1930, 383.

⁷³ V. ö. PW-RE Torques címszó alatt.

⁷⁴ Hist. nat. XXXIII. 12. 1. sqq.

⁷⁵ R. Zahn: id. m. 44. skk. hasáb mint ellenbizonyítékot említi Ambrosius egy levelét (ep. I. 10., 9., Migne XVI. 943.). Itt azonban éppen arról van szó, hogy a nyakék viselete a papi mivolttal nem fér össze — tovább következtetve tehát tipikusan katonai dolog — az egész hely különben az arianusok elleni támadás hangja.

⁷⁶ R. Zahn, id. m. 44. skk. hasáb; különösen jellemzőek W. Dennison, id. m. 116. sk. adatai.

⁷⁷ Meggyőzően fejti ezt ki Alföldi A.: Bpest Tört. I. (1942), 716. sk.; jellemző, hogy a szőnyi ú. n. tisztí lakásnál talált minden egyes verdefényes aureust bekarcolással jelölt meg a tulajdonosa. (V. ö. Num. Közl. 48—49, [1950], 5. skk.) Ugyanígy egy legutóbb az Éremtárba bekerült verdefényes Diocletianus-aureust Badacsony-Lábdihegyről. (54. 32. sz.)

⁷⁸ Egyelőre nem tudjuk megokolni a korábbi császárok hasonló darabjait; talán régebbieket is kereteltek, tekintettel a divus-császárok tiszteletére, s lehet, hogy az ilyesmi örökölhető is volt.

⁷⁹ A petrianeci kincs alsó applikációra készült keretei a phalerák applikálására emlékeztetnek; ezt a tényt N. L. Rasmusson: id. m. teljesen figyelmen kívül hagyja.

éremlelet mutatja e korszakban egy rendkívül súlyos barbár betörés irányát. E 21 lelet Aquincumtól egészen a Muráig nagyjából átlós irányban szeli át a Dunántúlt, s a bennük előforduló legkésőbbi veretek 259-ből valók, tehát — figyelembe véve a nagy III. századi pénzromlás kellős közepén az egyre gyorsuló pénzforgalmat — ehhez az időponthoz képest nagyon hamar, 260 tavaszán a földbe kellett kerülniök.⁸⁰ Ez az a betörés, amely a rábakovácsi kincs gazdáját is hirtelen menekülésre készítette, visszatérni azonban már nem tudott, aranyai tehát ott maradtak a földben, ahová elrejtette őket, hogy majd csak 1700 év múlva kerüljenek újra napvilágra.

R. Alföldi Mária

⁸⁰ V. ö. Num. Közl. 50—51. (1951—52), 7. skk.

KÉSŐRÓMAI MÁRVÁNY ASZTALLAP CSOPAKRÓL

Nagy Lajos 1939-ben megjelent művében,¹ melyben a pannóniai ókeresztény jellegű emlékeket tárgyalja, a kőfaragásról szóló fejezetben sajnálattal hiányolja azokat a tárgyakat, melyek az ókeresztény szobrászat jelenlétéről és alkalmazásáról tennének tanúbizonyságot provinciánkban. A néhány eddig ismert² korakeresztény dombormű mellé csatlakozik most a Balaton nyugati partján a Veszprém megyei Csopakon, az ú. n. Kőkoporsó-dűlőben szülő alá forgatáskor felszínre került két darab márványtöredék is. A nagyobb töredéket egy nyilazó domborműves alakja, a kisebbet egy állat félalakja díszíti. 1953 nyarán Németh Sándor csopaki református lelkész bemutatta a töredékeket a Magyar Nemzeti Múzeumban, és 1954 januárjában azokat a Régészeti Osztály megszerezte gyűjteménye számára.

Csopakon a Kőkoporsó-dűlő mint római lelőhely már régen ismert a szakirodalomban.³ Nevét is valószínűleg az ott felszínre került kőszarkofágokról kapta. Az egész terület bővelkedik kőtörmelékben, és a felszín alatt mindenhol római kori alapfalak húzódnak. Legutóbb egy későrómai márványtál reliefdíszes peremének töredékei kerültek elő.

A Balaton-vidék római kori települései között ez a terület jelentős helyet foglalhatott el. Épületeinek nagy kiterjedése, korai és későbbi temetőjének leletei mind népes és sűrűn lakott terület mellett bizonyítanak.

A református egyház szőlőjében az ismertetésünk tárgyát képező darabok lelőhelyén szőlőműnkálatok közben nagy számban találtak római pénzeket is a Constantinus és II. Valentinianus közötti időszakból.

Az újonnan felfedezett márványtöredékek egy a korakeresztény kultusz cselekményeinél használatos nagyméretű márványtál díszített pereméből származnak.

Az ilyen tálak fő jellegzetessége az azonos anyag. Valamennyi eddig felszínre került példány márványból készült. Az ép tálak és a töredékek ívének méretei 120 és 150 cm-es átmérőjűek voltak. A díszített peremsáv általában 12—16 cm széles és a szélét az alább következő 4 és 15 szám alatt leírt töredékek kivételével két gömbtag és egy pálcatagból álló váltakozó astragallos sor szegélyezi. Az említett két darabot sűrűn egymás mellé helyezett apró gömböcskék keretezik. Keresztmetszetben valamennyi tál azonos,

¹ Pannonia Sacra. Szt. István emlékkönyv, 1939.

² A pannóniai kőfaragás ismert darabjai a Székesfehérváron őrzött reliefdíszes pillér (Marosi A., Székesfehérvári Szemle, 1936., 2. kép), a Pettau-i korlátdísz (R. Egger: Die christl. Kirchenbauten im südlichen Norikum, 113 l.), a Magyar Nemzeti Múzeumban lévő szekszárdi szarkofág (Pann. Sacr. 14—16. kép) és a sisciai és szombathelyi venyigés díszű szarkofágok. (Brunšmid, Vjestnik Hrvatskog Arheološkog Društva 10. 1909. (159. 351. kép.)

³ A korábbi irodalom 1848-tól Kuzsinszknál, A Balaton környékének archaeológija, 1920. 172. skk.

a kissé kiemelkedő, lapos perem mögött mintegy 3—5 cm-es mélyedés következik, mely egy vízszintesen lapos fenékrészben folytatódik. A magasabban fekvő peremet díszítő képsáv alakjai sehol sem domborodnak a peremsík fölé, hanem igen laposan kezelt reliefben illeszkednek a síkhoz.

Az ép példányok és töredékek nagy része a kerek tálforma mellett bizonyít. Nyújtottabb, ovális vagy szögletes lezárású íves tálforma feltételezhető a 7 és 9 számú darabok esetében, mert ívíüket körzővel kísérve vonaluk a kör konturjától eltér. A 11-es számú tárgy vagy négyszögletes formájú volt eredetileg, vagy pedig a saloni és ephesosi példányokhoz hasonlóan ívesen kiképzett, alul egyenes lezárású.

Miután a tárgyalandó tálak, peremek formáját és külső megjelenését nagy vonalakban vázoltuk, áttérünk az ismert példányok leírására. A Csopakról előkerült darab ismertetése kapcsán megkíséréljük az irodalomban eddig ismertetett és hozzáférhető hasonló tárgyakat is közölni, hogy ezeket a szétszórt és sokszor fel-nem ismert reliefdíszes peremeket kronológiailag és rendeltetésüket illetően is elhelyezzük a későantik művészeti alkotások keretében.

A következőkben a csopaki tálperemet és analógiáit lelőhelyek szerinti csoportokban mutatjuk be.

1. A *csopaki* márványtál töredéke két darabból áll (XIX. t. 1.). A nagyobb 0,24 m × 0,14 m részen egy futásból nyilazó alak, a hozzátartozó kisebb töredéket 0,107 × 0,075 m teljesen betölti egy futó oroszlán hátsó fele. A perem külső szélét astragallos sor szegélyezi, mely egy körbefutó bordához csatlakozik, és egyben a díszített mező alakjainak alapjául is szolgál. Az alakok a kiemelkedő keretek között mély reliefben vannak kifaragva. A nyilazó vadász megmintázása a lapos felületek ellenére is lendületes és plasztikus. A lendületes mozgást hangsúlyozza a bal láb csaknem hegyesszögben való meghajlítása, a teljesen hátrafelé nyújtott jobb láb és a két vállon átvetett, hátralebegő chlamis. Bal karját kinyújtva, az íj ívéhez szorítja célzásra a nyílveesszőt, míg a jobb kezével a hűrt feszíti meg. Fejét sisak fedi. Az alak érdekessége, hogy a fej és a nyíl áttöri a felső, körbefutó bordát és ezzel túllépi a bemélyített díszítésre szánt mező kereteit. A márványtál díszített peremét belül egy 0,045 m mély öblösödés követi, mely azután vízszintes fenéklapban folytatódik, tehát a tál mélysége 0,045 m. A márvány sárgás patinájú anyagában helyenként szürke erezet van. A relief faragása finom, a felületek simára csiszoltak, a fúró nyomát a szem sarkában és az íj hajlataiban lehet felfedezni. Kvalitását tekintve a csopaki tálperem a művészi, jó kivitelű darabok közé számít.

2. Rómában a Capitóliumi Múzeumban van az ú. n. capitóliumi puteal, melynek datálása hosszú időn át problematikus volt. A British School at Rome katalógusa⁴ a »régebbi középkorból« származtatja a lapos reliefdísz és mozaik keretelés és kitöltés alapján. A darab hosszú ideig díszítette a S. Maria in Ara Coeli amboját, és itt mozaikdíszének minőségessége miatt a Cosmatákkal hozták kapcsolatba.⁵ Bocconi olasz nyelvű katalógusa szakít a középkori eredet hagyományával, és az i. u. II—III. századra datálja.⁶ Helbig leírja, hogy a puteal Achilles életéből vett jeleneteket ábrázol mozaik kereteléssel.⁷ Végül az érdekes és kérdéses darabról Snydernek jelent meg

⁴ Catalogue of the Museo Capitolino I.

⁵ The Journal of Roman Studies XIII. (1923). 56. skk.

⁶ S. Bocconi: Musei Capitolini. Rome 1914. 41., 11.

⁷ W. Helbig, Führer, 3. 766.

egy tanulmánya,⁸ melyben néhány hasonló töredék felhasználásával igyekezett megállapítani az ilyen jellegű márvány reliefek korát és rendeltetését. Arra a eredményre jut, hogy az ú. n. capitoliumi puteal is, mint a többi hasonló töredék, egy márványtál reliefdíszes pereme volt. Készítési idejét a III—IV. sz.-ban határozza meg, és csak később, valószínűleg a koraközép-korban kapta a mozaikberakásos peremet és kitöltést.

A márvány körrelief átmérője a mozaikkeret nélkül 1,03 m. A mozaikkeret alól néhol kilátszik a perem külső szélét szegélyező astragallos-sor, mely jellemző erre a táltípusra. A képmezőben az egyes jeleneteket egymástól stilizált fák és tornyok választják el.

3. 1907-ben találták Rómában a jelenleg Berlinben őrzött töredéket mely a három ifjú hálaimját ábrázolja a kemencében.⁹ Kezüket imára emelik, fejüket phrigiai sapka fedi. A fejtípusok és a technika, mely erősen használja a fúrót a márvány fellazítására, közeli rokonságot mutat az egykorú IV. századi szarkofágokkal.¹⁰ A töredék hossza 0,205, szélessége 0,105 m, anyaga pentelikoni márvány.

4. Róma a lelőhelye a budapesti Szépművészeti Múzeumban¹¹ található tálperemrésznek, melyen egy jobbra haladó zebu van kifaragva. A tál külső peremét szorosan egymás mellé helyezett gömbalakú gyöngyszemek szegélyezik. Hekler a darabot a IV. sz. első felére datálja.

5. A balkáni Docleából ismerünk egy töredéket, melyet Sticotti közöl.¹² A peremtöredék közepén egy, a sáv teljes szélességét kitöltő férfeje, mögötte pihenő szarvas, előtte egy fa mögött hátára fordult, megsebzett kőszáli kecske. Szélét a szokásos astragallos sor szegélyezi.

6. Az egyik legépebb tálat 1866-ban találták az Égei-tenger kis Théra szigetén.¹³ Az Atheni Nemzeti Múzeum bizánci termében van kiállítva.¹⁴ Ismertetője¹⁵ köralakú tál formára kiképzett, kereszténykori asztallapnak nevezi. Eredetileg nyolc jelenet díszítette a körbefutó szalagformájú képmezőt, de egy elveszett és a rekonstruált tálon ezt konturokban felrakott gipszkiegészítés jelzi. A reliefek vadászjeleneteket ábrázolnak, melyeket a négy évszaknak megfelelően a díszített sáv teljes szélességét kitöltő férfi és női fejek választanak el egymástól.¹⁶ Ezeket a laposan faragott fejeket Xyngopoulos összehasonlítja a IV. és a korai V. századi római pénzek császárportréival, és ezek hasonlósága alapján a thériai márványtál készítését is erre az időpontra teszi. Átmérője 1,14 m, a reliefdíszes szalagsáv szélessége 0,14 m.¹⁷

⁸ G. A. S. Snyder JRS. idézett száma, 56. skk. !

⁹ J. Ebersolt, Revue Archéologique 1913. 355. Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin. Paris, 1910. 97. sk.

¹⁰ O. Wulff: Altchristliche und Mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke, Berlin, 1909. 11. 21. III. t. 21.

A töredék képmezőjének kiegészítésére v. ö. C. M. Kaufmann: Handbuch der Altchristlichen Epigraphik, 137. 133. kép.

¹¹ A. Hekler: Die Sammlung Antiker Skulpturen. Budapest, 1929. 147. 143. kép. Wollanka J.: Az antik szoborgyűjtemény magyarázó katalógusa. 90. 73.

¹² Die Röm. Stadt Doclea in Montenegro. Schriften d. Balkankommission, VI. (1913). 152. 93. sk.

¹³ Xyngopoulos: Efemeris Archaeologiké, 1914. 70. skk. 1—9. kép.

¹⁴ G. Millet: Byzantinische Zeitschrift. 1892. 648.

¹⁵ Xyngopoulos: i. m.

¹⁶ M. E. Michon: Bulletin de la Société Nationale des antiquaires de France. 1900. 157.

¹⁷ JRS. XIII. (1923). 56.

Laodicea ad Lycum (Phrygia)-ból, a születő kereszténység egyik metropolisából került felszínre, és Konstantinápolyban őrzik három márványtál reliefdíszes peremtöredékét.¹⁸

7. Az első *laodiceai* darab képszalagjában a jeleneteket fák választják el egymástól. Ádám, Éva, Ábrahám, Krisztus és két kísérő személy és egy aediculában Lázár feltámasztása. Méretei hiányoznak.

8. A második *Laodiceából* származó töredéken Jónás történetéből látunk egy jelenetet, melyen egy stilizált tengeri szörny éppen elnyeli a bárkából kizuhanó Jónást.

9. Ismét a Jónás-ciklusból egy jelenet, egy másik *laodiceai* tál peremtöredékén. Jónást a tengeri szörny partrateszi. A második jeleneten Jónás Ninive tornya alatt pihen, távolabb Krisztus álló alakja Jeruzsálem falai alatt.

Az ismert töredékek és tálak legnagyobb része Egyiptomból származik.

10. *Hermopolis*, vagy Antinoupolis a lelőhelye a Berlini Altes Museum 1658. leltári számú darabjának.¹⁹ A töredék vadászjelenetet ábrázol, melyen egy ruhátlan alak pajzsát a támadó oroszlán felé tartja, a másik felén egy fatörzs mögött lándzsával támadó férfialak látszik. A töredék hossza 0,35, szélessége 0,16 m.

11. *Kairóból* került Berlinbe egy, a többtől eltérő formájú, szögletes tál,²⁰ melyen rohanó állatok, halak, fák és a díszített sáv teljes szélességét kitöltő diadémás emberfejek lapos reliefben vannak kifaragva. Xyngopoulos a IV—V. századra datálja.

12. 1902-ben *Gizehből* került Berlinbe a Kaiser Friedrich Museumba egy lapos kerek tál peremtöredéke (I. sz. 22.), melyen egy ruhátlan férfialak és egy kezét feje fölé tartó rövid tunikás nőalak látható.²¹ A darab érdekessége, hogy a képmezőt a tál belsejétől elválasztó határoló sávot a fejek helyenként áttörik. Wulff a III—IV. sz.-ra datálja, szélessége 0,205 m.

13. *Achmimból* az ókori Panopolisból ugyancsak 1902 óta őriznek Berlinben egy töredéket, hátratekintő számár alakjával, mely valószínűleg egy vadászjelenetes tál részét képezte.²² Wulff ezt is, mint az előbbit, a III—IV. sz.-ból valónak tartja.²³ Anyaga pentelikoni márvány, szélessége 0,145 m.

Az alábbi tárgyaknak közelebbi lelőhelyét nem ismerjük. Az irodalom és a leltárkönyvek származási helyükül Egyiptomot jelölik meg.

14. A hildesheimi Pelisaeus Museumban van egy egyiptomi lelőhelyű vadászjelenetes töredék, melynek egyik felén a vadászszákmányt viszik, vállukon nyugvó rúdon, a másik oldalán a sáv teljes szélességét kitöltő fej mögött futó számár.²⁴

15. A második *Egyiptomból* származó hildesheimi töredék egy ülő furulyázó férfit ábrázol, akinek zenéjére tympanonos nő táncol.²⁵ A töredék érdekessége, hogy a külső perem a szokásos két gyöngyszem között egy pálcátag helyett csupa gyöngyszemmel van szegélyezve.

¹⁸ RA. 1913. 336. skk. 3. kép.

¹⁹ JRS. XIII. 57. sk. 2. kép.

²⁰ Xyngopoulos : i. m. 75. 10. kép és Wulff : i. m. 1637.

²¹ O. Wulff : i. m. 11—12. 22., III. t. 22.

²² Xyngopoulos : i. m. 75. 11. kép.

²³ O. Wulff : i. m. 12. I. 23. III. t. 23.

²⁴ JRS. XIII. 53. I. II. t. 1811.

²⁵ JRS. XIII. 57. I. II. t. 1812.

16. A harmadik hildesheimi töredék ugyancsak *Egyiptomból* származik, és a tál peremén egy hyppocampushoz hasonló tengeri szörny van kifaragva.²⁶

17. *Egyiptomi* származású a két stuttgarti darab is. Őrzési helyük a Museum Vaterländischer Alterthümer. Az egyiken szelid állatokat marcangoló oroszlános jelenet van. Ezen a tálon a jeleneteket ugyancsak fejek választják el egymástól.²⁷

18. A másik tálperemen vállra vetett rúdon vadászszákmányt cipelő alakokat és ivó állatokat ábrázolnak.²⁸

19. Egy *Egyiptomból* származó peremet őriz a hágai Lunsingh-Scheufler gyűjtemény is. Harcost, ruhátlan felsőtesttel, sisakkal, karddal és pajzs-szal ábrázol a töredék. A töredék szélessége 0,11 m, eredetileg 0,15—0,17 m lehetett.²⁹

20. Prágában is őriznek egy állatalakkal díszített márványtálperemet, melynek *egyiptomi* származása valószínű.³⁰

21. A *sufetulai* (Északafrika) ásatások alkalmával felszínre került épületek között Merlin³¹ több bazilikát is említ. Az egyikben egy márványtáltöredéket találtak, melynek domborműves peremét ó- és újtestamentomi jelenetekkel díszítették. A töredéken ábrázolt képek: Lázár feltámasztása, Noé átveszi az olajágat a galambtól és távolabb egy quadriga.

22. *Djemila* (Cuicul)³² a lelőhelye azoknak a töredékeknek, melyek egy tál részét képezték, és jelenleg az algiri múzeumban³³ vannak kiállítva. Az első töredéken Noé és a galamb jelenete, a másodikon holtak a pusztában, utána pásztoralak (Krisztus?) juhokkal, kecskékkal és szarvasmarhával. Az utolsó jelenet Dániel az oroszlánok között.

Ismeretlen lelőhelyről

23. A Budapesti Szépművészeti Múzeumban lévő márványtál peremtöredéket legelésző, futó gazellák díszítik.³⁴

24. Berlinben az Altes Museumban 1776/a. leltári szám alatt ugyancsak egy ismeretlen lelőhelyről származó tálperem töredék szerepel, melyen egy sisakos fej és egy állat félalakja látszik.³⁵ Szélessége 0,22 m.

25. Ugyancsak Berlinben 1766/b. leltári szám alatt egy másik, az előbbihez hasonló töredék is van, melyen egy sziklán álló ruhátlan ember halakat fog, az előtérben két hal.³⁶

26. Konstantinápolyban van egy érdekes töredék, sajnos lelőhelye ismeretlen. Dávid harcban a filiszteusok ellen, jobbában parittyát, baljában

²⁶ G. Roeder—A. Ippel: Die Denkmäler des Pelisaeus Museums zu Hildesheim (Berlin, 1921.) 160. No. 1811., 1812., 1813. és I. R. S. XIII. 57. II. t. 1813.

²⁷ Xyngopoulos: i. m. 76. 13. kép.

²⁸ Xyngopoulos: i. m. 77. 14. kép.

²⁹ JRS. XIII. 57. 3. kép.

³⁰ dr. Szilágyi János György szíves szóbeli közlését itt köszönöm meg.

³¹ A. Merlin: Arch. Anzeiger 1913. 252. sk. 4. kép.

³² BSNAF. 1900. 157.

³³ De la Mare: RA. 1849. 189. sk. és RA. 1913. 335.

³⁴ Hekler A.: i. m. 170. 172. kép. Tudomásom szerint újabban dr. Balogh Jolán foglalkozik a darabbal.

³⁵ JRS. XIII. 57. 2. kép. a)

³⁶ JRS. XIII. 57. 2. kép. b)

pásztorbotot tart. Mozdulata lendületet fejez ki. Ebersolt³⁷ feltételezi, hogy a mintázó művész élő modell után dolgozott.

27. Perugiában az egyetem gyűjteményében említ Xyngopoulos³⁸ egy kis tálperem töredéket, mely két futó nyúl alakjával van díszítve.

28. Michon idézett művében említi, hogy M. Smirnoff szöbéli közléséből³⁹ van tudomása arról, hogy Bulgáriában is találtak egy hasonló figurális díszű márványtál peremtöredéket.

A Louvre-ban két töredéket őriznek⁴⁰ a keleti provinciákból, közelebbi lelőhely megjelölése nélkül.

29. Az egyik Dániel két oroszlán között,

30. a másik a Jónás ciklusból egy jelenet: Jónást elnyeli a tengeri szörny.

Végül az athéni múzeum két hasonló tárgyú töredékét kell még megemlíteni:

31. Dániel az oroszlánok között és

32. Jónást elnyeli a cethal.⁴¹

Formai változatnak, de azonos rendeltetésű tárgynak kell tartanunk az itt következő néhány darabot, melyek előkerülési helyei ugyancsak a kultikus rendeltetés mellett bizonyítanak.

33. *Salonából* Brunšmid⁴² közöl egy íves márványlapot, mely valószínűleg a korakeresztény temető területéről származik, az az oka, hogy a töredékes márványlapot keresztény sírkőnek írja le, feltételezve, hogy felirat is volt rajta. A márványlap díszített peremét oszlopok és árkádok tagolják, mindegyikben egy-egy tógás férfialak. Brunšmid a darabot a IV—V. század körülre datálja és analógia nélkülinek mondja, bár mint említi, a sirmiumi őkeresztény temetőből is ismeretesek képes kőtáblák. Egyiptomi példányokról is említést tesz, közelebbi lelőhelyüket nem jelöli meg, és a VIII—XIII. századra datálja őket. A salonai példány hossza 1,23 m, szélessége 0,76, vastagsága 0,04 m, anyaga fehér márvány, jelenleg a zágrábi múzeumban van.

34. Egy *ephesosi* darab formára megegyezik a salonaival, csak itt a figurális reliefdíszes perem helyett geometrikus háromnegyed körökkel van tagolva a perem. A lelőhelye Ephesosban az ú. n. kettős templomnál van, melyet később keresztény bazilika céljára átépítettek, s amelyhez néhány profán jellegű helyiség is tartozott. Az egyik helyiségben került elő a márvány asztallap, mely feltehetőleg a bazilikából került át.⁴³ Keil azt írja, hogy éppen a legutóbbi időkben nagy számban kerültek elő hasonló példányok, így négy darab Korinthusból. Ezek irodalma nem volt hozzáférhető számomra.

35. *Fertőhegyegyháza* Donnerskirchen területén Groller ásatai nyomán egy 19×9,6 m nagyságú téglalapalakú épület került napfényre, amelynek keresztény kultikus célú rendeltetését az onnan előkerült leletek is igazol-

³⁷ I. m. RA. 1913. 336. 2. kép.

³⁸ I. m. 76. képet nem közöl. A tárgyra vonatkozó korábbi irodalomhoz v. ö. Pagenstecher: Die Griechisch aegyptische Sammlung Ernst von Sieglin. II. köt. (Der Expedition Ernst von Siglin Teil I. Heft. 2.)

³⁹ BSNAF. 1900. 157.

⁴⁰ RA. 1913. 335. és M. E. Michon i. m. 157., kép nincs.

⁴¹ Michon: i. m. 157., képek nélkül.

⁴² Vjestnik Hrvatskog Arheološkog Društva 10. 1909. 213. sk. 475. kép.

⁴³ J. Keil: Jahreshefte. Öst. Arch. Inst. XXVI. (1930). Beiblatt 39. sk.

ták. Különösen fontos az a Camillo Praschniker által rekonstruált márványlap,⁴⁴ amely a hasonló bécsi és galliai darabok⁴⁵ után ítélve egy oltárasztal felső lapjának tekinthető.⁴⁶ Az emlék jelentősége mindössze annyi, hogy a keresztény hit terjedését közel a limeshez is bizonyítja és alátámasztja az egyházatyáknál gyakran olvasható véleményt, hogy a hit terjedése a IV. században nemcsak a városon belül, hanem vidéki birtokokon is lendületet vett.⁴⁷

36. Besançonban, a St. Etienne kórusán be van falazva egy márványlap, mely a hagyomány szerint Rómából származik. Átmérője 1,07 m, pereme 0,19 m. Fleury⁴⁸ a VII. századra datálja. A darabot tárgyalja még Praschniker,⁴⁹ a belső mélyebb kört egy magasított gyűrű határolja, mely 8 kivájt tálformára van tagolva. Profilja azonos a fertőfőhéregyházival. A két darab között az egyezés oly nagy, hogy itt véletlenről szó sem lehet. Fleury megkísérli annak a valószínűsítését, hogy a darab eredetileg is oltárasztal céljára szolgált. Példának hoz egy hasonló, de csak félkörben kiképzett oltárt, melyet

9. ábra

⁴⁴ W. Kubitschek: Römerfunde v. Eisenstadt. 57. I. 34. kép. és Arch. Ért. 1911. 64. skk.

⁴⁵ Nagy Tibor: A pannóniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. Dissertationes Pannonicae. Ser. 2. No 12. 211. sk.

⁴⁶ Ch. R. de Fleury: La Messe. I. 160. skk.

⁴⁷ Nagy L.: Pann. Sacr. 97. sk.

⁴⁸ I. m. I. I. t. I. 160. skk.

⁴⁹ W. Kubitschek: i. m. 53. sk.

ma Bécsben őriznek.⁵⁰ Praschniker inkább prothesis asztalra gondol, melyre az áldozati kenyereket helyezték. Fleury a besançoni lapot és a bécsi tálat is a VII. századra datálja. Praschniker szerint ez későinek látszik, és egy korábbi időpontot valószínűbbnek tart. A korhatározást illetőleg azonban nem foglalt állást.

A feldolgozásunk tárgyát képező márvány tálperemtöredék, a felsorolt analógiákat és az előfordulási helyüket összevetve, keletről származik. Az ismert példányok legnagyobb számban Egyiptomban, Észak-Afrikában és Kis-Ázsiában fordulnak elő. Tehát a hellenisztikus kultúrkörben kell eredetüket keresni. A nyugati provinciákból eddig egyetlen reliefszerű peremű példányt sem ismerünk. A Csopakon felszínre került töredék az ilyenfajta tálak legészaknyugatibb előfordulása. Mindez nem lehet véletlen.

Pannónia területén, mint sok más esetben is kitűnt már, érdekesen találkozunk kelet és nyugat kultúrája, és a két különböző szellemben fogant áramlat félreismerhetetlenül rányomja jegyét a pannóniai lakosság életformájára, külső és belső megjelenési formáira.

Vizsgálatunk tárgyát, a reliefszerű márványtálperemmel kapcsolatban a pannóniai kereszténységnek keleti kapcsolatai is képezik, Nagy Tibor részletes és mindenre kiterjedő munkája alapján.⁵¹ Ezek ismeretében világossá válik egy, a tipikusan keleti ritushoz tartozó kultuszdedény idekerülése és alkalmazása.

A Duna mentén a keleti népek, a kisázsiai görögök, a különböző csapat-testekben szolgáló szírek, egyiptomiak és zsidók a II. századtól kezdve egyre tömegesebben özönlenek be, amit a leletekben megjelenő keleti ékszerek, használati tárgyak mellett a emlékek is bizonyítanak. A Pannóniába került keleti elemek között már korán előfordulhattak keresztények is, de egyházközségekbe szervezett kereszténységnek az első két században Pannóniában nincs nyoma. A III. század közepe táján a pannóniai Cibalae városában ismerünk csak keresztény egyházközséget.⁵² Az alig-alig meggyökeresedett pannóniai kereszténységet a III. század nagy keresztényüldözései erősen megviselhették.

A Valerianus- és Diocletianus-féle üldöztetések aktáiból megismert pannóniai keresztények közül Eusebius, Irenaeus, Demetrius, Synerotas görögös nevei, továbbá a Victorinusnál kimutatható ellatinosodási folyamat archaisztikus a keleti teológiával rokon gondolatai, a tőle megőrzött hitformula keletre mutató vonásai arra engednek következtetni, hogy Pannóniában is elsősorban a hellenizmusához közelálló rétegek között vert gyökeret a kereszténység.⁵³ Hogy pedig a népességnek ez a része mekkora volt, bizonyítják a meglehetősen nagy számban ránkmaradt feliratos emlékek, melyek szerint a görög nyelv és kultúra még a IV. században sem volt idegen a pannóniai kereszténységtől. Így válik azután érthetővé, hogy az arianizmus nálunk olyan erősen és hosszú időre meggyökeresedett.⁵⁴

Licinius uralmának kezdetén a súlyos politikai helyzet miatt nem ért rá vallási kérdésekkel foglalkozni, így az üldöztetés uralma alatt ellanyhult,

⁵⁰ Fleury : i. m. 164. LII. t.

⁵¹ Nagy T. : i. m.

⁵² V. ö. Nagy T. : i. m. 31.

⁵³ Nagy T. : i. m. 30. l.

⁵⁴ V. ö. Nagy T. : i. m. 30.

és a Galerius által kibocsátott türelmi rendelet új lendületet adott Pannónia kereszténységének,⁵⁵ de most már a régi orthodox keret helyett az arianizmus formájában.

Az arianizmus terjedéséhez hozzájárul provinciánkban két pannóniai presbyter, Valens és Ursacius püspökké választása, akik már korábban tanúságot tettek az arianizmushoz való ragaszkodásukról. Az orthodox egyház-községek helyébe ettől az időtől az arianusok lépnek. Az arianizmus ezzel a 330-as évek elején bevonul Pannóniába. »Az arianizmus elsősorban a krisztianizált görög szellem alkotása ; problémáit a keleti kereszténység teológiájának fejlődése magyarázza. Alapvető okmányai, polemikus irodalma a hellének nyelven szólt a keresztényekhez. Mindezek latin fordításban csupán a IV. század ötvenes éveinek elején jelennek meg. Nem tévesztendő szem elől, hogy az arianizmus területi elterjedése nagyjában összeesik a görög kereszténység földrajzi kiterjedésével, Itália, Afrika, Hispania, Gallia sohasem vált ariánussá. Pannóniában is az arianizmus gyökérverését elsősorban a IV. sz. elején még meglévő görög keresztény műveltségű rétegnek kell betudnunk, minthogy csupán az e kultúrához közelálló elemek jelenléte mellett érthető meg az, hogy provinciánkban a keleti teológia görög nyelven vitatott kérdései olyan sokáig el nem halkuló visszhangra találtak.«⁵⁶

De nemcsak a görög irodalom és szellem áramlik be az arianizmussal Pannóniába, hanem úgy látszik, az újonnan épülő keresztény egyházak felszerelési tárgyain is meglátszik a keleti hatás. Így lehetett ez a csopaki tálperem és a hozzá hasonló tárgyak esetében is.

Rendeltetésüket tekintve ezek az enyhén bemélyített, laposfenekű tálak egyben asztallapként is szolgálhattak. A feldolgozók közül többen a halottak tiszteletére rendezett szeretetvacsorával, az agapeval hozzák kapcsolatba őket, azért, mert a díszítések nagy része ó- és újszövetségi jeleneteket ábrázol. Az ábrázolások témáját tekintve, a Jónás történetének jelenetei, Dániel az oroszlánok között, a három ifjú háláéneke szerepelnek a bibliai témakörből legtöbbször a márványperemtöredékeken.

A görög szertartású keleti egyház ünnepi, hajnali istentiszteletének, az ú. n. orthrosnak a gondolkörében kizárólag ezek az ószövetségi történetek jelennek meg. Az orthrosnak egyik része a litia, vagyis az élelem megáldása. Ilyenkor a kenyér, az olaj, a gabona és a gyümölcs került beszentelésre. A keleti liturgia szertartáskönyvében⁵⁷ a litiának pontos leírását kapjuk. Tehát ezeknek a díszített peremű márványtálaknak az orthros egyik részében, a litiában van szerepük, ilyen tála helyezik a megáldandó ételeket.⁵⁸

Mindezeideig az ilyenfajta tálak rendeltetésére leginkább csak találgatások történtek ; azt hisszük, hogy az ábrázolt jelenetek és a liturgikus szöveg egybevetésével sikerült ezt a kérdést megoldani.

Míg a hivatalos egyházi használatban lévő tárgyak díszítései a szigorú egyházi szimbolika törvényeinek vannak alávetve, addig a lakosság által használt ókeresztény jellegű tárgyakon a felületeken a keresztény jelenetek sohasem jelennek meg tisztán keresztény környezetben. A keresztény kultusz ritusai sok hasonló vonást tartalmaztak a misztérium vallások szent cselekményeivel is. Meglátszik ez a kapcsolat mindkét fél templomában,

⁵⁵ Alföldi A. : Studi Italiani in Ungheria 1942. 6. 9., és Eusebius IX. 1. 7. skk.

⁵⁶ V. ö. Nagy T. : i. m. 93. sk.

⁵⁷ Kranyák G. : Szertartáskönyv, 1929. 13.

⁵⁸ Az idevonatkozó adatokat dr. Timkó Imre egy. m. tanárnak köszönöm.

ahol egyaránt a későantik művészet kifejezési formái nyújtották az áhítatkeltés és eszményítés eszközeit.⁵⁹

Ez a jelenség különösen jól megfigyelhető a pannóniai anyagban a bronz ládavereteken. Ezt tapasztaljuk a szentendrei példányokon, a két intercisai darabon pedig Meduzafő és egy női portréfej szerepel a Péter és Pál apostolokat ábrázoló medaillon mellett, s köztük apotropaionok töltik ki a teret. Egy harmadik intercisai darabon egy lemezkén a keresztény jelenetek mellett Orpheus is jelen van, a veret sarkaiiban Nagy Konstantinus-féle Krisztus-monogram és galamb jönnek elő, de ott találjuk még Jupitert kétszer, Minervát, Mercuriust kétszer, Marsot háromszor. — A császári ládavereteken a keresztény jelenetek mellett az évszakok és a hét istenségei fordulnak elő. A keresztény jeleneteknek syncretikus vegyítése a pogány mitológiával és az apotropaionok nagy szerepe a tartomány északi részének keresztény hitéletére világít rá. A mitologikus ábrázolások művészi vizsgálata pedig a hellenisztikus keleti művészet Pannóniában való nagy térfoglalását mutatja.⁶⁰

Nézzük meg közelebbről, hol vannak azok a művészeti centrumok, melyek csopaki márványtálunk és a hozzá hasonló példányok kőfaragó művészeire hatottak.

Már a pannóniai ládaveretek művészi eredetét kutatva Supka⁶¹ is utalt a keleti eredetre, sőt Drexel⁶² is a futó állatalakos mezőkben az alexandriai friesdekoráció utolsó újraéledését látja. Nagy Lajos a pannóniai ókeresztény jellegű anyagban a szentendrei, dunapentelei és kisárpási bronzlemezekben a futó állatokat hellenisztikus hagyománynak tartja. Volbach⁶³ a Londonban lévő Projekta menyegzői ládáján a csavartvonalas dísz és az árkádok alatt álló alakokat szíriai és keleti hatásokra vezeti vissza.⁶⁴

Ha most ezeket a tényeket és feltevéseket összevetjük az ismertetésünk tárgyát képező táltípus elterjedési térképével (v. ö. 9. ábra), lehetetlen fel nem figyelni az egyiptomi lelőhelyek nagy sűrűségére és különösen a tálak gyakori előfordulására a Nilus-delta vidékén. Ez az a terület, ahová a legkorábban elkerültek a görög művészet alkotásai, és ahol később kialakult a sajátosan helyi jellegű egyiptomi hellenizmus. De nemcsak a tárgyak és ábrázolások, hanem egykorú írásos feljegyzés is bizonyítja, hogy Egyiptomban ezek a márványasztalok hozzátartoztak a keresztény templomok felszereléséhez. Egy papyrus megőrizte számunkra Ibion község Apa Psaios szentegyháza kincseinek és egyéb felszereléseinek jegyzékét az V—VI. századból. Ezen a jegyzéken többek között szerepel egy márvány asztallap és egy bronzból való három ágú asztalláb is.⁶⁵

A római hódítás és kereskedelmi kapcsolatok elviszik Egyiptomba a római művészet alkotásait is, és ebből az eklektikus művészeti és kultúrkörnyezetből kerülnek ki a negyedik század elejétől ezek a sajátosan késő-

⁵⁹ V. ö. *Alföldi A.*: i. m. 1942. 6. kny. 11. és *K. Müller*: Kirchengeschichte 1. 2. 1929. 344. sk.

⁶⁰ *Nagy L.*: Pann. Sacr. 138. skk.

⁶¹ *Römische Quartalschrift* 1913. 162. skk.

⁶² *Alexandrinische Silbergefäße der Kaiserzeit*. Bonn. JB. 118. (1909). 192. és 218.

⁶³ *Metallarbeiten des christlichen Kultes in der Spätantike und frühen Mittelalter*. 1921. II—III. t.

⁶⁴ *Nagy L.*: Pann. Sacr. 138. sk.

⁶⁵ *Moravcsik Gy.*: A papyrusok világából. 1942. 266. sk. 145. sz. Az adatot dr. Radnóti Aladárnak köszönöm.

császárkori, egyiptomi alkotások, és innen terjednek szét jelenlegi ismereteink szerint az afrikai, keleti, dél- és középdunai provinciákba.

Tartalmuk szerint a következőképpen csoportosíthatjuk a feldolgozásunk tárgyát képező márványtálat: mitológiai tárgyú jelenetekkel díszített peremes, állatalakos és vadászjeleneteket ábrázoló peremek, vadászjelenetekkel vegyes mondai és bibliai tárgyú ábrázolások és végül ó- és újszövetségi történeteket bemutató reliefek.

Az ábrázolás sokfélesége ellenére is valamennyi tálat kivétel nélkül használhatták kultikus célokra — amit több esetben lelőhelyük is bizonyít — nemcsak azokat, melyek díszre kifejezetten bibliai tárgyú. Tudjuk, hogy a kereszténység az első századokban gyakran használ mitológiai tárgyú pogány ábrázolást, csak a téma új, keresztény értelmezést nyer. Gondolunk itt a keresztény szarkofágoknak az antik mitológiából vett ábrázolásaira is.

A tálaikon gyakran előforduló állatalakos díszítés különösen kedvelt a keresztény keleten és Egyiptomban, nemcsak a márványtálaton, hanem a trébelt ezüst edényeken⁶⁶ is állandóan visszatérő motívum. Xyngopoulos-nak igaza van, amikor ezt a márványtáltípust és díszítményeit kapcsolatba hozza az alexandriai ezüstművességgel, és megjegyzi, hogy az ábrázolt jelenetek mindegyike megtalálható az alexandriai ezüstpöttyösök témakincsében is.⁶⁷ A mi márványtálaink ábrázolásaihoz és térelosztásához a legközelebb áll egy a karthagói St. Louis magaslapon felszínre került ezüst tál.⁶⁸ Peremét vadászjelenetek és állatok díszítik, melyeket négy, profilban ábrázolt fej választ el egymástól. Közepében jópásztor ábrázolás. Dalton a darabot a IV—V. századra datálja.

A csopaki perem nyilazó alakjának szinte pontos mását egy keresztény faládika csont borítólemezen találjuk a British Museumban.⁶⁹ Dalton IX. sz.-i bizánci darabnak tartja. Véleményünk szerint korábbra határozható meg.

Összefoglalva az elmondottakat, a Csopakon felszínre került nyilazó alakjával díszített márványtálperem a keleti szertartású kereszténység körébe tartozó darab, melynek jelenléte a pannóniai leletanyagban az arianizmus itteni elterjedésével hozható kapcsolatba. Az ú. n. litia szertartásban van szerepe, és különösen azokon a területeken található, ahol az arianus hit gyökeret vert. Készítési helye Észak-Egyiptom, ahonnan a késői III. századtól kezdve elterjed. A táltípus hosszú ideig él, a legkésőbbi darabokat (a salonai és a capitoliumi példányt) VI—VII. sz.-inak tartjuk. A csopaki példány nem a legkésőbbi terméke ennek a későcsászárkori egyiptomi eredetű irányzatnak. Készítési ideje feltehetően a IV. sz. első évtizedére esik.

Constantinus uralomrajutása után a IV. sz. első negyedében épülnek a balatonvidéki bazilikák, amit a kékkúti bazilikából napfényre került Krisztus-monogram is bizonyít.⁷⁰ Talán nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy a publikációnk tárgyát képező márványperem találási helyén, vagy annak közelében, a csopaki szőlőben ugyancsak egy IV. sz.-i korakeresztény kultushely romjai húzódnak meg a föld felszíne alatt. Fel-

⁶⁶ V. ö. *Drexel*: i. m.

⁶⁷ A teljes fémtálatkra vonatkozó irodalom *Snyder*: i. m. 56. I—II. t. és *Xyngopoulos*: i. m.

⁶⁸ *O. M. Dalton*: Catalogue of Early Christian Antiquities. Brit. Mus. 1901. 79.

⁶⁹ V. ö. *Dalton* i. m.

⁷⁰ *Kuzsinszky*: i. m. 136. 175. ábra.

tevéseinkre természetesen csak egy hitelesítő ásatás fogja megadni a választ.

Végül hátra van még egy kérdés megvilágítása, mégpedig az, hogy a csopaki márványtál mikor pusztult el, és melyik az az időpont, amikor földbekerült. A terület életére vonatkozó közvetlen időjelző adataink vannak még a táltöredékeken kívül is, a Constantín és II. Valentinianus idejéből való érmek. Ezek azt bizonyítják, hogy a lelőhelyen közvetlen a talajszint alatt a későrómai kor emlékei rejlenek, és a szőlőforgatás ennek a kornak az emlékeit hozza napvilágra.

Constantinustól Gratianusig — néhány helyi jellegű betöréstől eltekintve — az élet aránylag békésen folyt a provinciában, különösen annak nyugati részén.

Ammianus mondja el egy helyen, hogy a 377 elején megindult és Thrakia felől jött nagy gót betörés egészen a quadok és marcomannokig felzavarja a barbár népeket, akik a Duna mentén csatangolnak.⁷¹

Ambrosius is az egész Dunamente veszedelméről beszél, megnevezve Valeriát is.⁷² A 378—79-es év folyamán a Dráva-Száva-közébe betörő keleti gótok, akik ott tudomásunk szerint legalább két püspökséget semmisítettek meg, a mursait és a dalmatiai stridóit, súlyos veszteségeket okozhattak a többi egyházaknak is,⁷³ egy-egy csoportjuk átkelt a Dráván és pusztította az északra fekvő területeket. Ezeknek a dúló bandáknak tulajdoníthatjuk az esetleg Csopakon állott keresztény szentély és berendezése elpusztítását.

Ezek a barbár betörések és portyázások — tekintet nélkül a különböző szektákra — az egész pannóniai kereszténységet megrendítették.

A Pannóniát ért támadások hírére Gratianus a Rajna mellől visszatér Pannóniába, és 380-ban békét köt a barbárokkal, és a gótok és alánok nagy részét letelepíti Pannonia Prima déli részén.⁷⁴

Azonban ez a politikai fogás sem hozza meg az áhított nyugalmat Pannónia népeinek. Rövid két évtized alatt a római szervezet teljesen felbomlik provinciánkban.

B. Thomas Edit

⁷¹ Ammianus XXX. 4. 2.

⁷² Alföldi A.: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. I. 1924. 58. sk.

⁷³ Nagy T.: i. m. 198.

⁷⁴ O. Seeck: Geschichte des Untergangs der antiken Welt. V. 486. Berlin, 1920.

GERMÁN LELET GYULÁRÓL

1954-ben a Történeti Múzeum Régészeti Osztálya germán leletet vásárolt, melyet évekkel ezelőtt Gyula határában, a Körös partján gödörásás közben találtak.

A lelet csatból, fésütöredékből, két fibulából és öt szem gyöngyből állott. A megtalálás körülményeiről, a pontos lelőhelyről, esetleges többi leletekről semmit sem tudunk. Arról sem sikerült felvilágosítást szerezniünk, hogy egy sír tartozékai-e a leletek. A leletegyüttes alapján mégis egy női sír mellékleteinek tekinthetjük az alábbi emlékeket.

1. Ezüst fibulapár, előlapja egész felületén aranyozás nyomaival. Öntvény (XX. t. 1—2). A fejlapon levő mélyvágásos csavart indadíszítés félkörben helyezkedik el. A két szélén felfelé néző, kampós csőrű, nagyszemű madárfejek vannak. A fejlap tetején homloknézetű állatfej van, melyen a szemet nem jelölték. A rombuszalakú láblapon ferde rácsmintában ékvágásos rombuszok helyezkednek el. A láb végére ugyanolyan állatfejet tettek, mint a fejlapra. Az állatfejek a hátoldalukon homorúak. Az erősen domborodó keskeny kengyelen a fejlap és a láblap közelében haránt bordázás van, őrizve a kengyelre csavart drót emlékét. A tűtartó erősen töredékes. A rúgószerkezet hiányzik, de a rozsdanyomokból arra következtethetünk, hogy vasból volt (XX. t., 1a—2a).

2. Ezüst csat, kerek csatkarikával, melyet haránt bordázás díszít (XX. t. 6). A csattövís állatfejben végződik, és erősen ráhajlik a karikára. Mind a tövis, mind a karika öntvények, de nem tömör öntéssel készültek, hanem hátoldalukon üregek (XX. t. 6a). A tövis állatfejének orrát keresztben rovátkák jelzik, az ovális szem erősen kidomborodó. A tövis végének keresztmetszete félkör alakú. Az egyenesen levágott véget szabálytalan elrendezésű, egymást keresztező, vésett vonalakkal díszítették. A szíjszorító-lemez előlapját domborított, pikkelyes elrendezésű indás minta díszíti. A domborítás kiigazításának utánvése jól kivehető. A hátlap egy lemezből készült az előlappal, de vékonyabbra kalapálták ki. A csatot hét félgömbös fejű nagy szeg erősítette eredetileg a szíjra; csak kettő van meg belőlük. A lemez előlapján nyolcadik átfúrás is látszik, de ez valószínűleg már használat közben került a csatra, s nem a készítő, hanem talán a tulajdonos munkája.

3. Kétoldalas csontfésű töredéke (XX. t. 7). A rozsdanyomok azt mutatják, hogy a középső tartóbordát vasszögekkel erősítették rá a fésűfogakra.

4. Légömbölyített élű, korongformájú borostyángyöngy (XX. t. 4).

5. Hordóalakú kalcedongyöngy (XX. t. 5).

6. Lapos henger formájú fekete pasztagyöngy, oldalán két sorban körülfutó zezzug vonalas díszítéssel (XX. t. 3).

7. Két kis üveggyöngy, töredékes állapotban.

A gyulai lelet fibuláinak hasonmását a székesfehérvári múzeum egy Dunapenteléről (Sztálinváros) származó leletéből ismerjük. Marosi két alkalommal említette, részletesebb leírás és képek nélkül.¹ A fibulákkal csontfésűt, gyöngyöket, agyagedényt, vascsatot és üveg pohár töredékét találták együtt.

Az ezüstből készült fibulapár előlapjának egész felülete aranyozott volt (XXI. t. 1—2.). Ez is öntvény. Formában és díszítésben egészen közel áll a gyulai fibulapárhoz, de a fejlapon a madárfejekből indadíszítés lett. A kengyel díszítetlen és a láblap kissé szélesebb. Az állatfejek tagoltabbak, a szem és a száj jobban kidolgozott. Kevés eltérés van a fej- és a láblap állatfejei között, ez utóbbin a szemek nem kerek, hanem oválisak. A tűtartók épebben maradtak meg mint a gyulai darabokon, s így azok formájára is felvilágosítást adnak. A rúgószerkezet vastekercse megvan, csak a tű hiányzik (XXI. t. 1a—2a.).

A kétoldalas csontfésű (XXI. t. 3.) valamivel szélesebb, mint a gyulai. A tartóbordákat bronz szegekkel erősítették fel. Öt legömbölyített élű korongos borostyángyöngy, hat kék üveggyöngy, öt fekete, egy téglavörös, egy levágott sarkú hasábalakú sárga, hét sötétkék, gömbölyű, egy hosszanti árkolással díszített világoszöld és egy kék alapú, sárgaszemű gömbölyű pasztagyöngy (ez utóbbi töredékes) alkották a gyöngysort (XXII. t. 1.). Két átfúrt szarvasfog és egy átfúrt nyúl sarokcsont (XXII. t. 1.) tartoztak még a lelethez. A szürke agyagedény kisperemű, összeszűkülő nyakú. Vállán két körbefutó domborodás van. Az üveg pohár töredékes.

A két lelet fibulái — mint láttuk — mutatnak ugyan apró különbséget, de ezek lényegtelenek, és valószínűnek látszik, hogy a két fibulapár azonos műhely készítménye. Különleges formák. Pontos másaikat eddig nem sikerült megtalálnom, de részleteikben, forma, díszítés és technika alapján mégis hozzákapszólhatók rokon leletekhez, amelyek legalább a lelet korának meghatározásánál segítséget nyújtanak.

A fejlap csavart indáját és a láblap rombuszmintájának díszítését — ha némi eltéréssel is — a hazai gepida temetők anyagából ismerjük. És pedig a szentes-kökényzugi temető 56. sírjából,² Bökénymindszentről,³ a hódmezővásárhely-gorzsai temető 30. sírjából⁴ és a kiszombori temető 88. sírjából.⁵ Ugyancsak rokonleletként említhetjük a miszlai leletet is.⁶ A kiszombori és a gorzsai példányok láblapján rombuszmintás díszítés van, és végükön állatfej. Éppen úgy, mint a gyulai és az intercisai láblapján, hiányzik még az oldalakon a kerekrekeszes, üvegbetétes kinyúló díszítés, melyet a szentes-kökényzugi és bökénymindszenti fibulákról, valamint Észak-Franciaországban, Belgiumban és a Közép-Rajna vidékén rokon példányokról ismerünk. Ha nyugat felé követjük a rombuszdíszítéses lábú fibulák útját, megtaláljuk mindazokat az átmeneti formákat (kerek oldalnyúlvány nélkül), amelyeket a kiszombori és a gorzsai példányok képviselnek nálunk, mind a bökénymindszenti és kökényzugi fibulák rokonait, amelyeknek ősfarmái

¹ Marosi A.: A. É. 1917. 7. — Székesfehérvári Szemle, 1939. 39—40.

² Csallány D.: A. É. 1942, 329—330. LVII. t. 1—2.

³ Hampel J.: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, III. 26/10.

⁴ Banner J.: Dolgozatok, 1933—34. 262.

⁵ Török Gy.: Dolgozatok, 1936. 155.

⁶ Szenárey Á.: A. É. 1928. 222—225.

— Kühn szerint — magyarországi eredetűnek látszanak és Ausztrián, Svájcban keresztül érkeztek a frankokhoz.⁷

Átmeneti, még nem teljesen kialakult formáknak tartják a norden-dorfi⁸ temető 45. sírjának fibuláit, a reudeni és a mühlhauseni példányokat.⁹ Ezeknek láblap rombuszai és fejlap indái rokonok két fibulapárunkkal is. Teljes kifejlődését az ú. n. hahnheimi típusban éri el a rombuszdíszes lábú és csavartindás fejlapú magyarországi ősfoma.¹⁰ A csoport névadó fibuláját a hahnheimi temető 57. sírjában pénz datálja (Teja : 552—553.).¹¹

Formában és díszítésben igen közel áll még a gyulai és az intercisai fibulákhoz a salusi temető 45. sírjának két aranyozott ezüst fibulája.¹² Fél-kör alakú fejlapjuk van, amelyet egymással teljesen összeérő nyolc kerek, lapos gomb keretel. Rombuszalakú, oldaldísz nélküli láblapjukat, a gyulai és az intercisai példányokhoz hasonló elrendezésben és kivitelben kis plasztikus rombuszok díszítik. A fejlap szélén lévő lapos, kerek gombok rajza és készítmódja ugyanolyan, mint a gyulai fibulák madárfeje, csőr nélkül, úgyhogy az a benyomásunk, hogy nagyszemű madárfejek csőr nélküli sorozatának fogható fel a salusi fibulapár fejlapjának keretdíszé.

A kampóscsőrű madárfej,¹³ csőrén a hosszanti mély árkolással, mellyel a csőrskéleket jelzik, jól ismert mind a pasztyrszkojei, mind a krimi fibulák díszítésében,¹⁴ de Magyarországon sem ismeretlen.¹⁵ A krimi és ukrainai példányok általában körkörös díszítésűek. A madárfejes fibuláknak ez a csoportja — mint tudjuk ¹⁶ — nyugaton is megjelenik, különösen Észak-Franciaországban, ahol rombusz mintával díszített lábú fibulákon is alkalmazzák, és helyileg készítik. A szóbanlévő fibulaformán általában két-két egymásmögé helyezett madárfej van egymással szembefordítva (a fejlapon). Vagy homloknézeti állatfejet, vagy ennek csökevényét, emlékét őrző gombot fognak közre. A gyulai fibulákon a fejlap tetején ülő homloknézeti állatfejet ugyan nem ennyire szorosan zárják a kampóscsőrű madárfejek, mégis ugyanannak a szellemi tartalomnak a kifejezését ismerhetjük fel bennük, mint krimi, pasztyrszkojei fibulákon¹⁷ és a hazai ezüstlemez fibulák nagy részének

⁷ H. Kühn : Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in der Rheinprovinz, Bonn, 1940, 160—161. Továbbiakban Bügelfibeln. — A dél-oroszországi leletek ellene szólnak a magyarországi eredetnek, v. ö. pl. H. Seger, Grabfunde der Völkerwanderungszeit aus Südrussland, Schlesiens Vorzeit. VI. 1912. I. t. 6—7.

⁸ M. Franken : Die Alemannen zwischen Iller und Lech. 2. I. t. 3 — H. Kühn : Das Jahr 550 als Wendepunkt in der Kultur der Völkerwanderungszeit. Mannus VII. Erg. (1927.) 170—171. I. kép.

⁹ W. Schulz : Edelmetallschmuck der Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland, IPEK, 1928. 60. 14., 16. kép.

¹⁰ H. Kühn : Bügelfibeln, 151—161.

¹¹ J. Werner : Münzdatierte austrasische Grabfunde, Berlin u. Leipzig, 1935. 39. 4. t. 1—2.

¹² B. Svoboda : Einige Edelmetallfibeln der Völkerwanderungszeit, IPEK. 1941—42. 106. 44. t. 10—11.

¹³ Felismerésükben László Gyula erősített meg.

¹⁴ J. Werner : Slavische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts. Mainz. 1950. 40. t. 33., 39. — Répnikov : Quelques cimetières du pays des Goths de Crimée, Izv. Imp. Arch. Komm. 1916. VI. t. 3., 5—6. VII. t. 1.

¹⁵ Bökenymindszenti nagy fibula : Hampel : i. m. III. 56/8.

¹⁶ H. Kühn : Bügelfibeln, 231.

¹⁷ László Gy. foglalkozik bővebben a kérdéssel : Adatok az avar társadalom történetéhez, II. rész (sajtó alatt).

fejlapdíszítésén.¹⁸ A mi példányunk madárfejeinek elhelyezését talán legjobban a Suuk-sui temető 55. sírjának fibulájával tudjuk összevetni, ahol a fejlapon csak egy-egy felfelé néző madárfej van (i. m. VI. t. 5.). E fibulák legnagyobb része széles kengyelű, de a néhány keskeny kengyelű darabon szintén megfigyelhetők azok a keresztrovátkák, melyekre a gyulai fibulák kengyelén felhívtuk a figyelmet.

A gyulai lelet csatja (XX. t. 6.) beleilleszkedik a gót csatok körébe. A Dnyeper vidékétől Ausztriáig, Itáliáig és Franciaországig sok változatban ismeretes.¹⁹

A bordázott csatkarikának is ismerjük rokonait. A šipovói kurgánleletek között levő bordázott csatról megemlítik, hogy a csatfej az alsó részen kivált.²⁰ Bordás karikás csatok hazai leletegyüttesekből Csornáról²¹ és Gyöngyösapátiból is ismertek.²² Bulgáriából Trojánból sugaras díszítésű fibulával együtt halomból került elő. 500 körülre teszik idejét.²³ A gyulai csat lemezének domborított mintája talán olyan rekeszes díszítés emlékét őrizi, mint amilyen a szeged-nagyszéksői lelet egyik csatján van.²⁴

A gyulai lelet kalcedongyöngye, borostyánja és zezug vonalakkal díszített fekete pasztagyöngye a hazai ezüstlemezfibulás leletek egy részéből ismert. Az intercisai lelet gyöngyei között színes pasztából készült szarmata gyöngyök is vannak, barázdált zöld gyöngye és borostyánjai szintén az ezüstlemezfibulás leletekben, de ezenkívül jóformán egész Közép-Európában ismertek.

Láttuk, hogy a gyulai és intercisai leletek fibulái bár pontos hasonmásait nem találjuk, mégis, díszítőelemeik, technikájuk és részben alakjuk alapján hozzákapcsolhatók olyan magyarországi fibulacsoporthoz, amely a gót rombuszlábú fibulából alakulva — egyes kutatók szerint — éppen területünkön fejlődik ki, és válik egy Nyugat-Európában szélesesen elterjedt fibulatípus ősevé. A láblapot díszítő ferde rácsminta és az apró rombuszminta kialakulására a későrómai ékvágásos csatok is feltétlenül erős hatással voltak.²⁵ Nagyon érdekes megjegyezni, hogy valószínűleg éppen Intercisából való az a IV. századi római övfelszerelés, amelyen az ékvágásos és csavartindás díszítés mellett a ferde rácsminta is szerepel.²⁶

A leletek korának meghatározásához — mint már említettük — támaszpontot adnak azok a hazai gepida temetők, ahol hasonló díszítésű fibulákat találtak. A kiszombori temető az V. sz. második felétől a VI. sz. közepéig lehetett használatban (a 40. sírban I. Anastazios érem).²⁷ A 88. sír fibulája ennek az időszaknak az első felére esik. Kühn 450—500. közé helyezi a kleinhünigeni

¹⁸ Hampel : i. m. III. 44/1 — Fettich N., Magyar Múzeum 1945. 67 — Kovrig I., A. É. 1951/II. XLIV. t.

¹⁹ K. Gloger : Germanen in Osteuropa, 1943. 158. 57. kép. — W. Kubitschek : Jahrbuch f. Altertumskunde V. III. t. 8—9. — N. Åberg : Die Goten und Longobarden in Italien, 293. — E. Beninger : Der westgotisch-alanischen Zug nach Mitteleuropa, 16. kép.

²⁰ Minajeva : ESA, IV. 201, 14. kép

²¹ Alföldi A. : Leletek a hun korszakból Arch. Hung. IX. VIII. t.

²² Nemeskürty J. : A. É. 1944—45. XCVII. t. 5.

²³ J. Welkov : Germania, 1942. 48. 9. t. 4

²⁴ Fettich : Arch. Hung. XXXII, I. t. 6.

²⁵ G. Behrens : Spätromische Kerbschnittschnallen, Schumacher Festschrift, 1930. 293—294.

²⁶ G. Behrens : i. m. 290. 8. kép.

²⁷ Török : i. m. 146.

126 (éremmel datált) sír fibulái alapján. A szentes-kökényzugi temető korát Csallány 480—550 között határozza meg.²⁸ A hódmezővásárhely-gorzsai temető a leletek és az I. Justinus arany tanúsága szerint az V. sz. második felétől a VI. sz. közepéig lehetett használatban. A bökénymindszenti fibulát Kühn hahnheimi csoportjához viszonyítva (a hahnheimi 57. sírban Teja: 552—553. érem volt) a VI. sz. első felére vagy közepére lehet helyezni, mert Kühn szerint 500 után jut el a frankokhoz ez a típus, és fejlődésének csúcsát 550 körül éri el. A miszlai leletet Szendrey a VI. sz. második negyedébe teszi. A leletösszetétel szerint ez az időpont túl késői. A reudeni rombuszdíszes fibulát az V. sz. közepére helyezik. Ennek is csak három gombja van a fejlapján mint a kiszombori 88. sír fibulájának és a gorzsai 30. sír példányának. A saluši fibulákat Svoboda szerint a VI. sz. második felében használták; arra gondol, hogy a Rajna vidéken készültek.

Az elmondottak alapján kitűnik, hogy a díszítés és részben a forma alapján a gyulai és az intercisai lelet fibulái az V. sz. második felébe illeszkednek be. A kormeghatározás alapját az oldalnyúlvány nélküli rombuszlábú fibulák szolgáltatták.²⁹ Figyelembe kell venni azt is, hogy fibuláink kengyele keskeny és erősen domború; hasonló az V. század első felének gót ezüstlemez fibuláihoz és nem lapos, széles, mint az V. század harmadik harmadától kezdődően sok más fibulatípus között az indás és ékvágásos fibuláké. Az V. század közepéig még a keskeny, domború kengyel az általános.

A rombuszdíszítést különben már az ezüstlemez fibulák néhányán is megtaláljuk (Tiszalök, Mezőkászony), préselt technikával készítve. Ugyancsak a két leletünk idejének meghatározása tekintetében fontosak még azok a leletek, amelyekben sima szélű, rombuszlábú és háromszögletes fejű, mély ékvágással díszített fibulák vannak. Gondolok itt a lévőai,³⁰ carnuntumi,³¹ jászberényi³² leletekre és a bodrogmonostorszegi temető 1. sírjára.³³ Ez utóbbiban ékvágásos díszítésű, négyszögletes lemezes csattal, kétoldalas csontfésűvel, szarvasfog csüngős, felsavartvégű karikával, borostyán- és pasztagyöngyökkel — közöttük átfúrt szarvasfogakkal (éppen úgy, mint az intercisai leletben) — együtt találták a fibulát. Párducz a bodrogmonostorszegi temetőt Bajmók-mórahalmi csoportjába sorozza a 350—450 közötti évekbe.³⁴ Párducz szíves szóbeli közléséből tudom, hogy a csongrádi hunkori temetőben (feldolgozás alatt) is megtalálták. Díszesebb formában a dombóvári leletből az V. sz. második feléből ismerjük.³⁵

Általában a 450—500 közötti időt jelölik meg, mint a spirális indás és ékvágásos díszítés együttes szereplésének korát. Áberg szerint az ékvágás 450 előtt nem lép fel a germán csatokon.³⁶ Beninger szerint igen és ebből kiindulva a székelői csatot az V. század első felére helyezi.³⁷ A gyulai

²⁸ Szeged Városi Múzeum Kiadványai, II. 4., 12.

²⁹ Sajnos, hogy a leletkörülmények ismeretlensége, a leletek valószínű hiányossága miatt a tipológiára nagyobb mértékben kell támaszkodnunk, mintha temetőről vagy legalább is hitelesen feltárt sírról lenne szó.

³⁰ Hampel: i. m. III. 10/4.

³¹ E. Beninger: Germanenzeit in Niederösterreich, 91. 45/1. kép.

³² M. T. Múzeum 1/1930. Közöletlen.

³³ Gubitz K.: A. É. 1902. 339—340.

³⁴ A szarmatakor emlékei Magyarországon, III. Arch. Hung. XXX. 79—81.

³⁵ Hampel: i. m. II. 688.

³⁶ Die Franken und Westgoten in der Völkerwanderungszeit, 55—56.

³⁷ Westgotisch 27—29.

lelet csatja átmeneti forma a tömör öntésű karikás gót csatoktól az V. sz. második felében használatban levő ékvágással, majd spirális indával díszített rombuszlapú öntvényes csatokhoz, melyeknek karikája már éppen olyan üreges, mint a gyulaié. A dombovári csat karikájának díszítése még utánozza a bordázatot. Csátunk lemezes szíjszorító lapja még az V. század első felében gyökerezik. Leleteink gyöngyei közül a hordóalakú kalcedonyöngyöt mind a szarmata leletekből, mind az ezüstlemezfibulás leletekből ismerjük. A barázdált zöld gyöngy is megtalálható lemezfibulás leletekben.³⁸

A leletegyüttesek, bár nagyon hiányosak, mégis alátámasztani látszanak azt a feltevésünket, hogy a fibulák adta idő, az V. sz. harmadik negyede megfelel a leletek korának. Feltételezhetjük, hogy az intercisai lelethez nem messze előkerült miszlai lelet is ebből az időből való. Sugaras hátú tűkre, polyäder csüngős fülbevalói, borostyángyöngyei, csatja, csipesze a fibulákon kívül is olyan leletegyüttest tárnak elénk, amely sokkal közelebb áll az V. századi gót jellegű emlékekhez, mint a VI. század közepének nehéz bronz-öntvényes állatdíszes, üvegberakásos emlékeihez.

471-ig a Dunántúl legnagyobb része keleti gót terület volt. Keleten bizonyára a Duna képezhette a határt, mint azt Schmidt a későbbi háborús eseményekből is következteti.³⁹ Intercisában más, V. sz.-i gót jellegű leleteket is találtak, közöttük lemezfibulát.⁴⁰ Meg kell azonban azt is jegyeznünk, hogy a rombuszdíszítéses lábú fibulák Itália keleti gót leleteiben teljesen ismeretlenek, éppen úgy, mint a nyugati gót Spanyolországban.⁴¹

Gyula környékéről szintén ismerünk gót lemezfibulás leletet az V. sz. második negyedéből vagy közepéről.⁴² Igen szép, fibulából átalakított bronz csat került elő ugyancsak Gyulán, amelyet Csallány a VI. sz. gepida emlékeihez sorol.⁴³

Nem kétséges, hogy a gyulai és az intercisai leletek fibulái díszítőelemek szerint rokonságban állnak a gepida temetők fibuláival. A leletegyüttesek képe a csat és a gyöngyök alapján azonban inkább V. századi gót leletekkel mutatnak szorosabb kapcsolatot. Fibuláink díszítőelemeinek egyes gepida temetők fibuláival való rokonsága nem kell hogy szükségszerűen ethnikum azonosságot is jelentsen, csupán azt árulja el, hogy területünkön az V. sz. közepétől a VI. sz. elejéig a germánok között ez a díszítési mód kedvelt volt. A gepidák V. sz.-i emlékanyagából eddig keveset ismerünk. (Reméljük, hogy Csallány most elkészült gepida corpora pótolja majd ezt a hiányt.) Ha feltételezzük, hogy a gyulai lelet a lelőhely földrajzi helyzete miatt a gepida emlékanyaghoz tartozik (s éppen a kevéssé ismert V. sz.-i emlékeket állítja elénk), akkor az intercisai leletet talán összeköttetésbe hozhatjuk azzal a gepida előretöréssel, amellyel 471-ben, azaz a keleti gótok elvonulása után elfoglalták Szlavóniát Sirmiummal, és kezükben tartották 504-ig, amikor Theoderik gótjai 30 évre ismét a gót birodalomhoz csatolják Pannonia secundát.⁴⁴

A hazai germán emlékanyag összegyűjtése és feldolgozása segíthet ennek a kérdésnek eldöntésében.

L. Kovrig Ilona

³⁸ Kovrig I.: A. É. 1951/2. 117. XLII. t.

³⁹ L. Schmidt: Die Ostgermanen, 270.

⁴⁰ V. ö. 1. jegyzet.

⁴¹ Kühn: i. m. 161.

⁴² Fethich: Magyar Múzeum, 1945. 64—67.

⁴³ A. É. 1941. 142. XXXIX. t. 2.

⁴⁴ Schmidt: i. m. 348, 534.

A IX—XI. SZÁZADI HAZAI RÉGÉSZETI ANYAG KRITIKAI KIADÁSÁHOZ

A honfoglaló magyarság társadalmi-gazdasági szervezetét és az árpád-kori magyar társadalom kialakulását csak akkor érthetjük meg, ha a kutatást biztos alapokra építjük. Ehhez pedig feltétlenül szükséges a hazai IX—XI. századi anyag feldolgozása. Csak ezzel a munkával nyújthat a régész adatokat arra, hogy milyen volt a honfoglalók műveltsége s hogy milyen azok az elemek, amelyek a magyarság keletéről hozott, honfoglalás előtti környezetének megfelelően fejlett társadalmát gazdagították ebben a hazában.

A IX—XI. századi hazai régészeti anyag nem használható fel teljes értékű forrásként addig, amíg nem végezzük el az első feladatot, amíg nem készítjük el ennek az anyagnak a kritikai kiadását. Ezt tűztem ki munkaközösségemmel feladatunkul. Nem lehet egy-egy temetőt vagy egy-egy leletet más hasonló megértéséhez felhasználni, míg nem állapítjuk meg, hogy milyen körülmények között került elő, és megbízható-e? Egy példával bizonyítom ezt. Amikor munkámat a székesfehérvári anyag feldolgozásával megkezdtem, már látnom kellett, hogy téves alapon dolgoztak és dolgoznak azok, akik a demkóhegyi szép magyar temető bizonyos darabjait más temetők megfelelő darabjai értékeléséhez felhasználják, és pedig azért, mert a demkóhegyi temető nagy részét magánvállalkozó ásta ki, aki a leleteket értékesítette, s a leletek közé keverte a szomszédos maroshegyi szláv temető néhány darabját is. A kritikai kiadásnak nemcsak az lesz a feladata, hogy pontosan leírjuk s fényképekben és rajzokban bemutassuk, s azután értékeljük az egész anyagot, de az is, hogy megállapítsa, milyen az anyag felhasználhatósága. Nem könnyű munka ez, mert a régi múzeumi anyagunkra vonatkozó összes adatokat fel kellett kutatnunk.

Alábbiakban csak egyetlenegy példát adok arra, hogy ilyen kritikai kiadás hiányában milyen téves következtetésekre jutottak a kutatók nagyon fontos kérdésekben — a mi anyagunkra támaszkodva külföldi kutatók is.

Pintér Sándor szécsényi ügyvéd, aki hasznos szolgáltatokat tett a magyar régészetnek, az AÉ VII. (1887) kötetében beszámolt a Szécsény környéki leletekről, közöttük egyes XI—XII. századi temetők S-végű hajkarikás sírjairól is. Ehhez a következőket jegyzi meg (433. l.): »Gyűjteményemben van II. Theodosius császár aranyával együtt lelt ilyen electronból készült karika, s a magyar sírokban lelt karikáktól csak annyiban különbözik, hogy teste ötszögletű, amazé simán gömbölyű, s ha bár bizonyossággal nem tudjuk is, de föl lehet tennünk, hogy a sós-hartyányi határban urnatöredékekkel együtt II. Theodosius aranypénzével talált ezen karika a hunok korából maradt ránk.

Vajon ez ékszernek használt karikákkal nem lehetne-e a hun-avar-magyar rokonságot szorosabban is összekapcsolni? Hátha Oroszország régiség-tárai jó útba igazítanak!

A legcsekélyebbnek látszó jelenség nem egyszer nagy és fontos kérdés megoldására vezetett már.

Ezzel a sós-hartyáni S-végű hajkarika elindult útjára, mint a legrégebb, V. századi S-végű hajkarika.

Lissauernek »A szláv halántékgyűrűk idomairól« c. nagyértékű cikkében, AÉ XI. (1891) 334, ezt olvassuk: »Sós-Hartyánban (Nógrádmegyében) találtak egy elektrongyűrűt, melynek huzala élekkel bír, és találtak mellette egy II. Theodosius-féle aranyérmet.« (Lissauer Pintér fenti közlésére hivatkozik.)

Még hozzáférhetőbb lett ez az adat Hampel útján, aki előbb »A régibb középkor (IV—X. század) emlékei Magyarhonban«, Bp., 1897. II., 394. lapján ezt írja: »a legrégebb adat, melyet eddig bírunk, a nógrádmegyei sós-hartyáni lelet, melyben II. Theodosius-féle aranyolidusszal (408—480) találtak ilyen halántékgyűrűt«. Később »Alterthümer«-je I. kötetének 80. lapján a következőket írja: »Das älteste datierte Exemplar eines Lockenringes, von dem wir in Ungarn Kenntnis haben, wurde in Sós-Hartyán (Com. Nógrád) in Gesellschaft einer Goldmünze des Kaisers Theodosius II. (408 bis 480) gefunden und befindet sich in Privatbesitz. Das Stück ist aus Elektum, der Draht hat fünfkantige Form und ist da, wo er die S-Form annimmt, abgeplattet.«

Ezt az adatot azután Hampel könyvéből sajtóhibájával együtt használják fel később, így azt is egyszerűen lemásolják, hogy II. Theodosios 408-tól 480-ig uralkodott.

Pl. Borkovský, Staroslovenska Keramika ve Střední Evrope (Praha, 1940) c. munkája 58. és 106. lapján említi ezt az V. századi S-végű hajkarikát, amelyből fontos következtetésekre jut: »Hampel hat schon früher angeführt, dass das älteste datierte Exemplar der Haargehänge in Ungarn in Sós-Hartyán (Com. Nógrád) gemeinsam mit einer Münze Theodosius II. (408—480) gefunden wurde. Der Haargehänge aus fünfkantigem Elektron-Draht hat das Ende, wo die S-förmige Schlinge sein soll, flachgehämmert. *Man kann also nicht a priori behaupten, dass der Haarschmuck mit der S-förmigen Schlinge im Westen entstanden ist und dass ihn von dort die Slaven übernahmen.*«

Pintér Sándor közlése azonban egyáltalán nem megbízható, sőt egész bizonyosan téves.

Pintér Sándor 1911-ben a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta gyűjteményét, benne az említett két darabot is (XXII. t. 2—3.). A MNM leltárkönyvében 86—244. 1911. számon ezt olvassuk: »Hajgyűrű electronból, élekkel, Sós-hartyán, 86—245. 1911. számon pedig: »II. Theodosius császár (408—480) aranyérme, amelyet a hajgyűrűvel együtt találtak. Találták Sós-hartyánban, az Aranyosgödörben.« (Látjuk, hogy a leltárkönyv is 30 évvel későbbre teszi Theodosios császár uralkodása végét Hampel mindkét könyvében meglévő sajtóhibája alapján.)

Ha megnézzük a két darabot; kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy semmi közük sem lehetett egymáshoz. A nem ötszögletű, hanem négyzetes átmetszetű és bordázott S-végű elektron hajkarika a XI. századból ismeretes, XI. századi pénzekkel kerül elő, ami azt jelenti, hogy Pintér a két aranytárgyat, a II. Theodosios-érmet és az elektron S-végű hajkarikát együtt

vásárolta meg és elhitte, hogy együtt is kerültek elő, ami nem felelhet meg a valóságnak.

Bordázott S-végű hajkarikák igen gyakoriak azokban a hazai szláv temetőekben, amelyeknek sírjaiban XI. századi Árpád-házi királyaink pénzei kerülnek elő. (Természetesen ezek a temetők használatban lehettek már a X. században is.)

Sőt a zalavári-vári temetővel bizonyíthatjuk is, hogy ilyen hajkarikák, mint ott egyáltalán az S-végű hajkarikák, csak késői időben voltak használatban. A temető régi, IX—X. századi sírjaiban egyáltalán nincs hajkarika, csak a temető legfiatalabb (XI. századi) részében kerülnek elő S-végű hajkarikák, és pedig bordázott S-végűek. Ez azt jelenti, hogy a zalavári-vári lakosságnál az S-végű hajkarika csak akkor lett használatos, amikor a környéki területek szláv lakosainál a bordázott S-végű hajkarikát használták.

A hazai szláv temetőkből gyakran kerülnek elő ilyen bordázott S-végű hajkarikák, például a Fiad-kérpusztai szláv vagy a Pilinirmányhegyi magyar-szláv temető szláv sírjaiban, amelyeknek korát XI. századi királyaink pénzei datálják.

Fehér Géza

HALIMBA-CSERES X—XII. SZÁZADI TEMETŐJE

A Veszprém megyei Halimba bauxitbányájának vezetősége 1952. évben felhívta a Múzeumi Központ figyelmét néhány csontvázas sírra, amelyet építkezés során a *Cseres* nevű határban találtak. A híradás nyomán a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeuma 1952—53. évben 650 sírt tárt fel.¹ A temető teljes feltárása az 1954. évben nyer befejezést.

Az egykori halimbai telep erdőségekben, hadi és kereskedelmi utaktól félreeső helyen feküdt. Temetőjének feltárása azért jelentős, mert leletanyaga két és fél évszázad egyenletes fejlődését tükrözi. A temető nagy részének összefüggő felületben történt feltárása, viszonylagos leletgazdagsága és a feltárt sírok magas száma miatt² (650), a magyarországi régészeti anyagban leginkább alkalmas az időrendi kérdések vizsgálatára, s ezen keresztül a X—XII. századi emléktanyag szétválasztására.

A temető, mint a térképről és a bemutatásra kerülő sírokból is kitűnik, nagyrészt egy-, néhány helyen kétrétegű (11. ábra, térképmellék a 96. old. után).

Sírok a X. század első feléből

A halimbai temető sírjaiban a csontvázak két csoportja hívta fel a figyelmet; a nagyobb csoport kinyújtott kéztartású, a kisebb behajtott kezű. Utóbbi csoport zömmel a temető délkeleti felületének alsó rétegében volt. Behajtott karú csontvázak a temető É-i és Ny-i, XI—XII. századi pénzekkel datált területein nincsenek. Mivel a behajtott karú sírokat a délkeleti felületnél a XI. századi pénzekkel datált sírok vagy elvágják vagy rajta fekszenek, azért a behajtott karú temetkezés a XI. századnál csak régebbi lehet. Ezek a sírok nagyrészt melléklet nélküliek, néhány sírban vaskés, kaurikagyógyöngy, pántgyűrű, fülbevaló, egyszerű hajkarika (nem S-végű, spirál vagy csavart végű) volt.

A 430. sírban nő (?) rossz állapotú csontváza feküdt. Térdéig mérve 101 cm hosszú. Iránya 272°. Sírmélység 82, szélesség 60 cm. Koponya jobbra dőlt, karok derékszögben a mellre hajtvva. A fiatalabb temetésű 426. számú sír mélyebbre ástott gödrének készítésekor a 430. számú sír csontvázának lábszár- és lábfejcsonthait levágták és megsemmisítették. A 430. behajtott kezű sír tehát a régebbi. A sírban melléklet nem volt.

¹ Téczei Béla bányagazgató és a halimbai bányászok lelkesen támogatták a múzeum munkáját. Az eddigi feltárásban hosszabb-rövidebb ideig Nemeskéri János, Deák Márta, Lipták Pál és Wenger Sándor antropológusok; Belényesi Márta, Lőrincze Lajosné, Sós Ágnes és Fehér Géza múzeológusok vettek részt.

² *Nemeskéri—Acsádi*: Történeti demográfiai vizsgálatok a kárpustai XI. sz.-i temető anyagából. Arch. Ért. 1952. 137—147.

Sírok a X. század második feléből

A temető délkeleti felületétől É-i és Ny-i irányba haladva a behajtott karú csontvázak helyett mind több nyújtott karút találtunk, és a sírok leletanyaga is gazdagodott az előzőkkel szemben (spirál-, csavart- és S-végű hajkarikák, edények, kar- és nyakperecek).

Az 520. sírban leánygyermek, 106 cm hosszú (bokától mérve), rossz állapotú csontváza feküdt. Iránya 258°. Sírméret: 72, 58, 142 cm (mélység, szélesség és hosszúság sorrendjében). Koponya kissé jobbra billent. Mellre hajtott karjai a hasüreg helyére csúsztak. A jobb halántékpikkely szélességében 5 db vékony bronzhuzalból készített hajkarika volt, a 10. ábrán bemutatott elhelyezésben. Ezekből 3 db S-végű (XXIII. t. 6., 7., 10.), 2 db

520. sír jobb.o.

10. ábra

egyszerű (XXIII. t. 8., 9.). A koponya bal oldala mellett, vakondtúrásban szétszórva 3 db S-végű (XXIII. t. 1., 2., 4.) és 2 db csavart végű (XXIII. t. 3., 5.), vékony bronzhuzalból készített hajkarika volt. Állkapocs alatt 3 db kaurikagyűrű, 1 db borostyán, 5 db üvegpasszta és több szétmálló, ólmos gyöngyszem volt (XXIII. t. 13—24.). Mindkét kéz gyűrűs ujján nyitottvégű bronzgyűrű volt (XXIII. t. 11., 12.). Az ujjperc-csontok és a gyűrűk helye mutatta, hogy a karok a mellről csúsztak a hasüregbe. A jobb kézen talált gyűrű laposháromszög keresztmetszetű.

Bal lábszáron nagyobb, eldőlt cserépedény feküdt (XXVIII. t. 3.), vörösesbarna, feketefoltos, kézi korongon készített; felülete sűrű, körbefutó besimítással egyengetett, koronglapról levágott.

Az 519. sírban férfi (?) kissé rossz állapotú csontváza feküdt, hanyattfekvő helyzetben, kinyújtott testtel és karokkal. A csontváz és sír iránya 284°. Sírméret: 90, 60, 200 cm. Koponya jobbra dőlt, karok a medencelapátokon. A jobb bokacsont mellett — valószínűleg zacskóban — vaskés, vásár, csiholóvas, fenőkö és két barna jaspiskő darabka volt (XXIII. t. 25—30.).

A 47. sírban leánygyermek 90 cm hosszú, rossz állapotú csontváza feküdt. Iránya: 272°. Sírméret: 70, 64, 122 cm. Koponya jobb oldalán vékony huzalból készült S-végű bronz hajkarika (XXV. t. 2.), mellette egy spirálcsüngős bronz fülbevaló (?) (XXV. t. 3-4.) volt. A koponyától 15 cm-re másik S-végű hajkarika, valószínűleg eredeti helyéről kimozdítva feküdt (XXV. t. 1.). Bal halántékpikkelynél szétrozsdásodott bronz fülbevaló (?), ólmos gyöngyszemmel (XXV. t. 4. után). Szorosan a jobb bokacsont mellett fekete színű, fenékbélyeges cserépbögre állt. (XXVIII. t. 2. és XXV. t. 5.), amely kavicsos, homokszemes anyaggal soványított agyagból, kézzel formálva készült. Felületének kontúrvonalain jól látszik 5 sor agyaghurkából való felépítése. Hiányos pereme alatt páros, szabálytalan hullámvonal, oldalán egy-egy alig benyomott, körbefutó vonaldísz van. Az edény domború fenékbélyegét (XXV. t. 5.), azaz a koronglap bearcolt jelét jól ki lehet venni.

A 80. sírban gyermek 84 cm hosszú, rossz állapotú csontváza feküdt. A csontváz 270°, a sírgödör 273° irányú. Sírméret: 62, 70, 155 cm. Koponya balra dőlt; bal kar elmozdult s a medencébe csúszott. Bal lábfej és a sírvég

11. ábra

között hiányos edény volt (felső részét földműveléssel pusztíthatták el), amelyet koronglapra helyezve kézzel formáztak, majd az agyaghurkákból épített oldala egyenetlenségeit függőleges mozdulatokkal simították el (XXVIII t. 1.). Felületét kettes és hármas árkolású, egymást keresztező, lapos hullám, vonal kötegek díszítik. A koronglap szabálytalan felületű volt, középen kettőskopott dudorral. Utóbbi az edény alján két mélyedésnyomot, a koronglap, szélén lecsurgó agyag pedig, vékony peremdudort hagyott.

Az 527. sírban nő 148 cm hosszú, kissé mállekony csontváza feküdt. Iránya : 262°. Sírméret : 70, 52, 198 cm. Jobb halántékpikkely mellett vékony bronzhuzalból másfélszeresen hajlított S-végű hajkarika (XXIV. t. 5.), a bal mellett csavart végű, vékony bronzhuzalból készített hajkarika volt (XXIV. t. 6.), mindkettő végeivel a vállcsúcsok irányába. Jobb kéz gyűrűs ujján zárt, tömör bronz karikagyűrű volt (XXIV. t. 7.). A csontváz jobb bokájától 10 cm-re cserépedényt állítottak. Az edény felső részét szőlőültetésnél elpusztították. Dürva, kavicsos, homokszemes agyagból készült (XXVIII. t. 4.). Barnás színű, füstös foltokkal. Oldalát spirálisan körbefutó árok díszíti. Kissé szabálytalanul felhúzott teste kézikorongolást árul el. Forгатása a díszítés alapján az óramutató járásával egyező irányba történt. Koronglapról vágták le, aminek következtében talpa egyik irányba kissé homorúan íves lett. Ennek ellenére a korong két vékony csíkjának domború nyomát — ahol az agyag magától elvált a korongtól — örzi.

A 439. sírban nő 134 cm hosszú, rossz állapotú csontváza feküdt. Iránya : 276°. Sírméret : 70, 70, 176 cm. Nyakcsigolyák körül egyes és összetett, zöldessárga színű, üvegpaszta-gyöngyök, néhány kék színű, lapos üveggyönggyel együtt voltak (XXIV. t. 1.). A jobb karcsonton ovális keresztmetszetű, nyitott bronz karperec (XXIV. t. 4.), a jobb kéz gyűrűs ujján fejes pántgyűrű (XXIV. t. 2.), középső ujján zárt bronz karikagyűrű (XXIV. t. 3.) volt. A fejes gyűrű hármas tagozású, apró pontsor szegélyezi, s mindhárom tagját egy-egy pontkörös mélyedés díszíti (XXIV. t. 2.)

Sírok a XI. század első feléből

A bemutatott X. századi sírok csoportjától nyugat felé haladva, mind ritkábban találunk vaskést, karperecet, egyszerű és csavart végű, vékony bronz hajkarikát, sőt az S-végű hajkarikák alakja is változik. E szakasztól nyugatra négy sírt mutatunk be, amelyek időmeghatározásához támpontot már pénzmedálék is nyújt.

A 624. sírban nő 146 cm hosszú, kissé mállekony állapotú csontváza feküdt. Iránya : 282°. Sírméret : 108, 68, 205 cm. Koponya balra dőlt. Homlokcsont fölött 1 cm-rel, egymástól 10 cm távolságra, két sima S-végű, vastag ezüst huzalból készített hajkarika (XXV. t. 6—7), nyakcsigolyáknál néhány szem szétmálló üvegpaszta-gyöngy (XXV. t. 8—12.), jobb kéz ujjpercei között gerezdelt, öntött, zárt bronzgyűrű volt (XXV. t. 13.).

A 625. sírban férfi 158 cm hosszú, kissé mállekony állapotú csontváza feküdt. Iránya : 282°. Sírméret : 101, 70, 210 cm. Kinyújtott jobb kéz csontjai alatt I. István (Szent István, 1001—1038) ezüst dénárja volt (Corpus Nummorum Hungariae I. 1.; XXV. t. 14.).

A 626. sírban nő 126 cm hosszú, rossz állapotú csontváza feküdt. Iránya : 282°. Sírméret : 91, 63, 202 cm. Koponyája balra dőlt. Halántékpikkelyek

mellett egy-egy ezüsthuzalból készített sima S-végű hajkarika (XXV. t. 15—16.) — S-végeikkel előre fordulva — volt.

A 406. sírban nő 150 cm hosszú, rossz állapotú csontváza feküdt. Iránya : 282° . Sírméret : 80, 62, 210 cm. A balra dőlt koponyájú csontvázat takaró deszka helyzete megfigyelhető volt, jobb térd mellett és jobb kar fölött a nyeregtetősen fedő deszka darabjai még eredeti dőlt helyzetükben voltak (rekonstrukcióját lásd a 12. ábrán). Mindkét halántékpikkelytől kifelé 3—3 vastag ezüsthuzalból készített, szélesre kalapált sima S-végű hajkarika volt (XXV. t. 17—22.). A csontváz alsó állkapcsa alá szorulva egy nagyobb ezüstgyöngy (XXV. t. 23.) és egy kis szétmálló üveggyöngy volt. Az ezüstgyöngy alaplemezt kettős domborulatú tőkén alakították ki, majd két darabot szembeillesztve, végeiket huzalgyűrűn hajtották vissza. Az így kialakított négyes tagolású gyöngyfelületet ráforrasztott ezüstgömböcskével díszítették.

12. ábra

Egyik oldala a föld nyomásától beszakadt. Az üveggyöngy világoszöld színű volt, de szétmállott. A bal kéz gyűrűs ujján talált vékony bronz pántgyűrű is szétrozsdásodott állapotban volt.

Sírok a XI. század második feléből

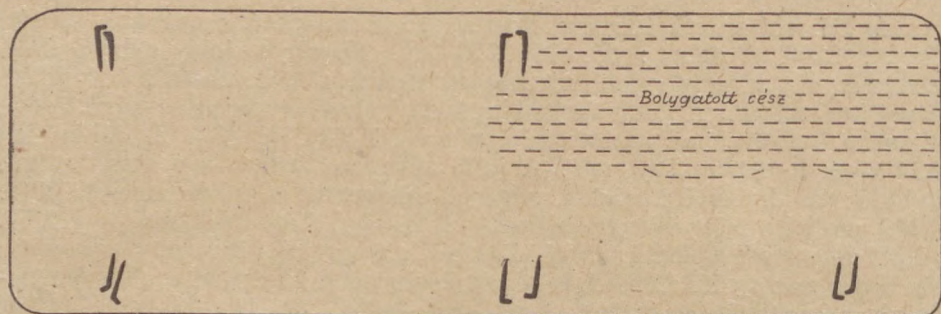
Ezeket a sírokat 40 esetben kísérték pénzmellékletek ; I. András, I. Béla, Salamon, I. (Szent) László pénzei (1046—1095). E sírok a délkeleti felület II., fiatalabb rétegét alkotják, néhol az I. réteg fölött, néhol azt átvágva feküdtek. A temető észak és nyugati irányba való növekedésének nem volt akadálya, mert ott, rátemetkezés nélkül, a XI. század második felének sírjait, a század első felének sírjain kívül találjuk. Emlékanyagban is észrevehető a különbség.

Az 513. sírban nő 158 cm hosszú, kissé mállekony állapotú csontváza feküdt. Iránya : 288° . Sírméret : 80, 62, 206 cm. Koponya kissé jobbra billent. A jobb halántékpikkely és a bal állkapocsszöglet mellett egy-egy bronz hajkarika volt. Bördázott S-végeikkel felfelé álltak, vastag huzalból készültek (XXVI. t. 17—18.). S-végeik oldala használatban megkopott. Az egyik nyakcsigolyacsonton I. Bélának vezér korában (1048—1060) vert ezüst dénárja volt (CNH I. 15. ; XXVI. t. 20.). Bal combcsonton belül, nyitott végei felé vékonyodó, utólagosan gömbölyített, négyszögkeresztmetszetű gyűrű ujjpercekkel együtt volt (XXVI. t. 19.). Az alkarsontok a combcsont külső oldala mellé nyúltak. Kezeket a temetéskor a halott combjaira helyezhették, ahonnan a bal kézfej széteséskor a combcsonton belül hullott le, míg a karcsont kívül.

A 206. sírban nő 165 cm hosszú, rossz állapotú csontváza feküdt. Iránya : 270°. Sírméret : 65, 75, 200 cm. Koponya jobb oldalra dőlt. Bordacsontok, csigolyák, jobb medencecsont és a jobb combcsont bolygatott állapotban voltak. A jobb halántékpikkely alatt bordázott S-végű bronz hajkarika, végével a fejtető felé nézve (XXVI. t. 13.). A hajkarikán kívül korhadtt bőrfoszlány volt. A jobb állkapocs mellett egy sima S-végű, kisebb bronz hajkarika feküdt, végével ugyancsak a fejtető felé (XXVI. t. 14.). A jobb könyökcsonton bordázott S-végű bronz hajkarika (XXVI. t. 15.), S-végével a földben volt. Bal kéz ujjcsontjai között nyitott végű, erős bronz pántgyűrű (XXVI. t. 16.), a koponyától 25 cm-rel jobbra (edényközépig mérve) talpára állított cserépbögre volt (XXVIII. t. 6.). A széttört bögre foltosszürke színű, homok és kavicszemekkel soványított agyagból, koronglapra helyezve, kézzel forgatva készült. A koronglapot hasított deszkából köralakúra faragták ki, s a hasításkor kiszakadt szálkák árkaiba benyomódott agyag, mint bordázat látszik meg az edény talpán. A koronglapra tett agyagból először kb. 23 mm-t húztak fel, majd erre építették az edény kissé vékonyabb falát. Felületét négy sorban spirálisan vezetett magas hullámvonal díszíti. A koronglap átmérője 70—71 mm, míg az edénytalp 75 mm. Koronglapról az agyag — forgatás közben — lefolyt, s az edénynek talpperemet adott. Ez a perem védte meg a koronglap szállaárkolását bordázat formájában. A halimbai cserépedények készítési módjára ez az edény igen jellemző.

A 274. sírban nő 152 cm hosszú, jó állapotú csontváza feküdt. Iránya : 282°. Sírméret : 70, 65, 200 cm. Jobb kéz egyik ujján laposháromszög keresztmetszetű, zárt, öntött bronzgyűrű (XXVI. t. 12.), ujjcsontjai alatt pedig Salamon (1063—1074) ezüst dénárja volt (CNH I. 19. ; XXVI. t. 11.). Bal bokától 15 cm-re a lábszárcsont mellett, cserépbögre töredékei voltak (XXVIII. t. 5.). Halimbán csak ez esetben fordult elő, hogy pénz és edény közös sírban voltak. A bögre foltos fekete és vöröses színű, talpán elmosódott köralakú bélyeggel. Felületét öt sorban spirálisan körbefutó magas hullámvonaldísz borítja. Kavicsos-homokos agyagból készítették. A koronglap használata a letöredezett talpperem ellenére is megállapítható. Készítésekor a koronglapra tett agyagból mintegy 2 cm magas falat építettek fel először, majd ezen húzták fel a többi részét, kézzel forgatás közben. Oldalívének az összeillesztés helyén törése van.

A 490. sírban nő 158 cm hosszú, rossz állapotú csontváza feküdt. Iránya : 274°. Sírméret : 87, 65, 200 cm. A halottat 5—6 cm vastag deszkából összeállított koporsóba tették, ámbár a faanyag elkorhadtt, de 10 db koporsószeg — köztük a leghosszabb 11 cm — megmaradt (XXVI. t. 21.). Egy-egy helyről két-két koporsószeg került elő, egymás fölött 6 cm-re. A szögek iránya szerint az oldaldeszkákat szögelték a közbeeresztett alsó és fedőlaphoz. A sír ÉK-i bolygatott sarkán két szög hiányzott (13. ábra). A lapos koporsó szélessége 57—58 cm volt. Koponya jobbra dőlt. Bal medencealapát és a bal lábsontok bolygatottak. Koponya mindkét oldalán két-két ezüsthuzalból készült, vastag hajkarika volt (XXVI. t. 1—4.). Vastag, laposra kalapált bordázott S-végeken némi kopással. A jobboldaliak szétestek, a baloldaliak száraikkal egymáson és S-végeikkel előre fordultak. Bordák és az állkapocs között egy sötétlila ametisztgyöngy és három gömbölyű, vöröses sárga karneolgyöngy volt (XXVI. t. 5—8.). A sír földjében, valószínűleg a bolygatott bal kéz egyik ujjpercéről leesve, ezüst gömböcsökkel díszített fejű gyűrű volt (XXVI. t.

490. slc

50 cm

13. ábra

10.). A bal medencelapát helyén I. László (Szent László, 1077—1095) ezüst dénárja volt (CNH I. 34.; XXVI. t. 9.).

Sírok a XII. század első feléből

E sírok leletanyagát Kálmán (1095—1116) és II. Béla (1131—1141) pénzén kívül, a ritkán előforduló cserépedények díszítésmódja, a hajkarikák nagyobb változata és a XI. század második felében is megtalálható tárgytypusok előfordulása jellemzi.

A 494. sírban férfi 158 cm hosszú, kissé mállekony állapotú csontváza feküdt. Iránya : 290°. Sírméret : 82, 60, 188 cm. Jobb medencelapát, bordák és a könyök között Kálmán korában vert kis ezüst dénár volt (CNH I. 45.; XXVII. t. 1.).

A 254. sírban nő 142 cm hosszú, jó állapotú csontváza feküdt. Iránya : 276°. Sírméret : 75, 64—58, 164 cm. A balra dőlt koponya alatt, két sima S-végű, ezüstnyomos bronz hajkarika (XXVII. t. 4—5.), a jobb felkarcsont fölött kopott végű, bronz hajkarika volt (XXVII. t. 3.). A bal felkarcsont könyök felé eső végéről II. Béla kis ezüst dénárja került elő (XXVII. t. 2.; CNH I. 57.). A jobb kéz gyűrűs ujján ezüst lemezből kivágott, nyitott pántgyűrű volt (XXVII. t. 6.), külső felületén zezgugos ároknyalábos díszítéssel, hozzározsdásodott textildarabkával.

A 258. bolygatott sírban leánygyermek rossz állapotú csontváza volt. Koponya előrebukott, a bal combcsont és a lábszárcsontok hiányoztak. Sírmélység 52 cm. Jobb halántékpikkelyen vékony huzalból készült S-végű bronz hajkarika (XXVII. t. 8.) textil- és bőrmaradvánnyal. Utóbbin a hajkarika hozzávarrásának nyoma látszott. A bal falcsont mögött, nagyobb méretű bronz hajkarika volt, aránylag kicsi S-végű és bronz spirálrúgós huzallal becsavarva (XXVII. t. 9.). Nyakcsigolyák körül öt darab világoslila, szabálytalanul csiszolt ametisztgyöngy és apró ólmos üveggyöngy volt (XXVII. t. 10.).

A 185. sírban nő 154 cm hosszú, kissé mállekony állapotú csontváza feküdt. Iránya : 300°. Sírméret : 68, 60, 200 cm. Állkapcsot, a gerincsigolyákat és a jobb karcsontokat egy üresen talált (Sz. n.) sírgödör ásásakor semmisítették meg. Koponya jobb oldalán bordázott S-végű, vastag huzal-

ből készített bronz hajkarika volt (XXVII. t. 11.), S-végével a lábak felé. Bal lábszárcsonton az előzőhöz hasonló hajkarika volt (bolygatáskor kerülhetett oda; XXVII. t. 12.); az S-végek használatból származó kopást mutatnak. Bal lábszárcsontok mellett, a sír szegélyén kívül 13 cm-rel — valószínűleg fülkében — eldől cserépbögre volt (XXVIII. t. 7.). A barnás színű edény, homok és kavicszemekkel soványított agyagból, kézzel formálva készült. Szájperemén belül és külső felületén 11 soros spirálisban futó, fogaskerékkel beprésselt díszítésű. Forgatása az óramutató járásával ellentétes irányban történt. Töredékes talprésze vizsgálatra nem alkalmas.

A 200. sírban férfi 160 cm hosszú, jó állapotú csontváza feküdt. Iránya : 282°. Sírméret : 94, 56, kb. 223 cm. A jobb combcsontközép külső széle mellett ujjcsontokkal együtt bronzgyűrű volt (XXVII. t. 7.), amely ovális keresztmetszetűvé kopott az egykori négyszögkeresztmetszetűből, nyitott végei felé hegyesedő. Koponya bal szélétől 18 cm-re (oldaláig mérve) nagy cserépbögre állt (XXVIII. t. 8.). Fekete színű, díszítése forgó fogaskerékkel benyomott 7 sor négyszögekből álló spirális. Anyaga kavicszemes homokkal soványított és rosszul kiégetett agyag. Talpa szétmállott. Belső felületén a spirálisán felrakott agyaghurkák nyoma látszik.

A 622. sírban nő 153 cm hosszú, kissé mállelony csontváza feküdt. Iránya : 276°. Sírméret : 85, 57, 202 cm. Jobb medencelapát alatt tükörfém-ből készült, négy helyen megvastagított gyűrű volt (XXVII. t. 17.); két oldalát szabálytalan közű reszelt árkok tagolják. Jobb lapockacsont szélénél két nagyméretű, szíjjal megkötött S-végű, négyszögkeresztmetszetű huzalból készült bronz hajkarika volt (XXVII. t., 13—14.), aránylag kis S-véggel, amelyen a bordázat nyomai még kivehetők. Bal halántékpikkely alatt ugyancsak két kopott bronz hajkarika volt, de az előzőknél kisebbek, kerek átmetszetű huzalból készültek és S-végükön a bordázat még jól kivehető (XXVII. 15—16.). Az utóbbi hajkarikák és a koponya között némi bőrfoszlány volt.

*

A temető leletterképén kirajzolódik, hogy ahol magyar forgalmi pénzek voltak, ott nincsenek edények. Kivétel a 274. sír, amelynél Salamon pénzével együtt edény is volt (XXVI. t. 11. és XXVIII. t. 5.). Az edényes sírok legnagyobb részét körül fogják a pénzes sírok. Az edényekben csont, amelyből hússal ételre lehetne következtetni, nem volt. A bennük talált földanyag vizsgálata ételre vonatkozólag nem hozott eredményt. Ezért fel kell tételezni, hogy folyadékot (vizet; tejet, mézbort) tettek beléjük. Útravaló jellege van az edényekbe tett ital és az edényeket felváltó pénz sírbátételének.

A temető több mint 120 sírjában előforduló edényeket más temetők edényeivel összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy Dunántúlon az oroszvári,³ külföldön a Morva-vidéki temetőkben találunk hasonlókat.

Főleg a temető középpterületén kerültek elő az oroszvárihoz hasonló mellékletű sírok. A halimbai temető középpterületén, koronglapra⁴ helye-

³ Nemeskéri János hívta fel a figyelmet Oroszvárra. Az anyag múlt században felásott részét Sötér Ágoston 1898-ban publikálta (A Mosonmegyei Történelmi és Régészeti Egylet Emlékkönyve 1882—1898.). 1940. után újabb sírok kerültek elő. Publikálatlanok.

⁴ «Koronglap» szó itt megfelel a «kerek alátét» fogalmának, amelyet Ribakov is használ a korongelv kidolgozásának előkészítő stádiuma magyarázatánál. (Ribakov Remeszlo dravnyev Ruszi 163—182.)

zett, kézzel formált, egyszerű és bonyolult fenékbélyegű, nagyobb részt alacsony edények és tálak voltak (X. sz. második fele). Az oroszvári temető 4. és 243. számú sírjában voltak a halimbai temető 32., 85., 521. és 577. számú sírjaiból ismert típusú tálak. A 8. sz. oroszvári sír edényében a koronglap lenyomatos és a 115. sz. sír edényében a kicsi, kézzel formált halimbai darabokra ismerhetünk. A 40., 54., 92., 95., 97., 106., 120. sz. oroszvári sírokban a halimbai XI. századi bögre és fazéktípushoz hasonló edények voltak, nyakukon hullámvonalas, oldalukon párhuzamos vonaldíszítéssel.

A halimbai temető egész területén megtaláljuk a hajkarikát; több mint 700 db vizsgálatra alkalmas példányt. A délkeleti rész régebbi rétegében (X. század első fele) csak egyszerűeket, e rész belső peremén és a hozzá csatlakozó nyúlványokban a csavart végű, a spirális végű és vékony S-végűeket, együtt az egyszerűekkel (XXIII. t. 1—10.). Halimbán tehát a X. század második fele az S-végű hajkarikák elterjedésének a kezdete. Oroszvárott a 40. sz. sírban másfélszeres S-hajlítású hajkarika szabályos S-végű és egyszerű hajkarikák kíséretében fordult elő; a 74. sírban csavart végű ezüst hajkarika volt. Halimbán a XI. század első felében az S-végű hajkarika az uralkodó típus, nagyobb részt szélesre kalapált, sima S-véggel (XXV. t. 6—7., 15—16., 17—22.). A szélesre kalapált S-végződés kínálkozott díszítésre; a XI. század második felében így kialakult a bordázott hajkarika (XXVI. t. 1—4., 13—15., 17—18.).⁵ A vastag huzalból készült, súlyos ezüst hajkarikák-ból gazdasági fellendülésre következtethetünk. A temető XII. századi szakaszában az S-végű hajkarikák változatos típusai vegyesen fordulnak elő (l.: XXVII. t. hajkarikáit). A hajkarikák viseletére vonatkozó szokás magyarázataként l. a XIII. századi Velislavovy bibliának egy képét,⁶ amely nő ujjára gyűrűt húzó férfit ábrázol, mialatt másik kezével a nő hajába kötött hajkarikákat érinti. Valószínűleg mindkettőt eljegyzés alkalmából aján-dékozza.

A 406. sírban szélesre kalapált sima S-végű hajkarikák kíséretében (XXV. t. 17—22.) egy nagyobb granulációs ezüstgyöngy is volt (XXV. t. 23.). Ugyanilyen, de sérültebb gyöngy került elő a 631. sírból is. Ezek a gyöngyök I. István, I. András és Béla vezérkori veretű pénzeivel meghatározott területeken belül voltak. Viselésüket és földbekerülésüket így a XI. század közepére tehetjük. A hazai régészeti anyagban csak Darufalváról ismerünk hasonló példányokat.⁷ Kormeghatározásuk tekintetében legutóbb Fettich Nándor támasztott kétséget.⁸ Fettich a darufalvi ezüstgyöngyöket néhány évszázaddal korábbi időre keltezi. A halimbai sírokban a fenti, pontosan meghatározott környezetben való előfordulása, valamint az arab pénzek elterjedési területén a Balti-tengerig nyomozható előfordulása arról győzhet meg, hogy a

⁵ Kalmár János Mezőberényben 1941-ben tárt fel egy temetőrészt, ahol a 33., 69. és 82. sírokban I. László (Szent László 1077—1096) pénzeivel egy sírból kerültek elő bordázott hajkarikák.

⁶ Niederle, Slovenské starozitnosti V. 602. l. 90. kép.

⁷ A darufalvi ezüstműleletet 1902-ben lelték s először Kugler Alajos közölte az A. É. 1904. 41—47. lapon. Hampel József 1907-ben az »Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről« című munkájában a 225—227. lapon és a 95—96. táblán mutatja be. Hampel József nagy tárgyi ismeretét bizonyítja, hogy a darufalvi leletet a honfoglalást követő idők emléktárához sorolta. Halimbai példányok a 95. t. 3—7. típusú gyöngyök változatai.

⁸ Régészeti tanulmányok a késői hun fémművesség történetéhez című, 1951-ben megjelent munkájában.

XI. században divatos ezüst ötvösmunkáról van szó Halimbán és Darufalván is s nem a késői hun fémművesség készítményéről.⁹

Az 1., a 254. és 258. sírokból talált textilfoszlányok mikroszkópiái képe D. Katona Imre vizsgálata szerint kender, illetőleg a két utóbbié len.

»A 254. és 258. sírokból talált textilfoszlányok mikroszkópiái képe a len struktúrátságát mutatja. Az elemi szálak színtelenek, áttetszőek. Festék és fénoxid szemcséknek semmi nyoma. Valószínűleg eredetileg sem voltak festettek. A honfoglalók által jól ismert s a népvándorláskori népek régészeti hagyatékában is megtalálható kenderszöveteket már a korai Árpád-korban a lenszövetek váltják fel... Nagy Károly Capituláriumának 43. fejezete már előírja, hogy a gyapjú mellett a len az, melynek termesztése a birodalom egész területére nézve kötelező.«

Nagy Károly rendeletét a IX. században ha nem is hajtották azonnal végre birodalma határmenti területén, de nagyon valószínű, hogy a len termesztése és feldolgozása elterjedt, s nem véletlen, hogy a halimbai temető 1. sírjában — a XI. század első felére jellemző tárgyak kíséretében — még a kenderanyag nyomát, míg a 254. és 258. számú XII. század közepére jellemző sírokból már a lent is megtaláljuk.

A temető néhány sírjából előkerült és minden esetben átfúrt római pénzekkel szemben nagy jelentőségűek a temetőben talált magyar pénzek. Huszár Lajos és Király Ferenc meghatározásai szerint CNH I. 1—57. számú típusai közé tartoznak az eddig előkerült darabok. Ezeket nem fúrták át, hogy díszként vagy emlékként használják, mint a római pénzeket. Néha a csontvázak bordáin, a nyakcsigolyákon, leggyakrabban a kar-, kéz- és medencecsontok körül voltak.

A 372. gyermeksírtól (!) eltekintve — ahol Salamon pénzeivel meghatározott sírok között került elő I. András ezüst dénárja — a pénzek előfordulása követi a temető növekedési irányát, pénzverési sorrendben. A pénzek verési ideje csak post quem értékű, tehát a Salamon (1063—1074) korában sírba tett I. András (1046—1060) pénze nem lephet meg. A halimbai temetkezési szokásokból az tűnik ki, hogy a »forgalomból kivont«, csak ezüstsúly-értékű I. András-dénár gyermeksírba tételének más oka lehetett, mint a felnőttek sírjában talált pénzekének.

A temető legrégebbi magyar pénze a 625. sírból került elő, I. István (Szent István) ezüst dénárja (1001—1038; CNH I. 1.).

I. András (1046—1060) dénárja volt a 635., 372. (CNH I. 12.), 359. (CNH I. 11.) és a 158. (CNH I. 12.) számú sírokból.

I. Béla vezérkorabeli (1048—1060) pénze a 482., 449. és 513. számú sírokból volt (CNH I. 15.).

I. Béla királysága idejében (1060—1063) vert pénz csak a 23. számú sírban került elő (CNH I. 16.).

A temetőtérkép DNy-i felétől ívben haladva Salamon-pénz volt a következő sírokból: 638. (CNH I. 19. és 22.), 639., 557., 418., 380., 381., 377., 378., 379. (CNH I. 22.), 274. és 412. (CNH I. 19.), 410. (CNH I. 20.), 209., 113. (CNH I. 22.), 75. (CNH I. 19.), 564. (CNH I. 20.). Leggyakrabban a CNH I. 22. típusú fordult elő, amely Salamon fiatalabb vereteihez tartozik, míg a 19-es és 20-as Corpus számú a régebbi veret.

⁹ Hasonló granulációs ezüstgyöngyöket l. még: *Niederle*: i. m. V. kötet 619. l. *Slavia Antiqua*, Poznan, Tom I. (1948). 485—534. 1. 7., 10., 14. ábra: *Arch. Rozhledy* 1953. 5. 283. ábra.

Bőséges adatot nyújtottak a sírok a XI. század végéről. A temető DNY-i sarkától körívesen haladva I. (Szent) László (1077—1095) pénzei voltak az 559. és 489. (CNH I. 32.), 487. (CNH I. 33.), 490. és 341. (CNH I. 34.) beljebb 333. és 332. (CNH I. 33.), 350., 334. és 331. (CNH I. 29.), 326. (CNH I. 32.); az ÉK-i sarok-felület belső határáként 110., 109. (CNH I. 34.), 107. (CNH I. 33.); végül a DK-i felület felső rétegében 588. (CNH I. 34.), 590. (CNH I. 32.) számú sírokban. Külön rá kell mutatni az ÉNy-i temető-részen I. László pénzeinek hármas csoportjára. Az ÉNy-i felület belső széléről a CNH. I. 29. (350., 334., 331.) és a CNH I. 32. számú (326. sírból) veretei kerültek elő. A középső ívből a CNH I. 33. számú (332. és 333. sírból), a külső szélről a CNH I. 34. számú (341. sírból) veretei kerültek elő. A temető széle felé haladva I. László pénztípusainak Corpus-számai tehát növekednek. Huszár Lajos tájékoztatása szerint a Corpus összeállításakor még nem állott rendelkezésre elég bizonyító anyag I. László pénzeinek verési sorrendjére vonatkozólag. Hóman Bálint vita tárgyává tette többek között I. László pénzeinek Corpus-sorrendjét.¹⁰ I. László korabeli emléletek vizsgálatára támaszkodva Jeszenszky Géza kritika alá vette Hóman Bálint megállapításait.¹¹ Jeszenszky helyesen indokolt »korrendje« szerint három csoportba sorolhatók I. László pénzei, melyek verési sorrendet is képviselnek.¹² Jeszenszky korrendjét igazolja a halimbai temető anyaga. A halimbai temetőből a 29. Corpus-számúak, amelyek a 28-as számú típusok körülnyírt példányai, tartoznak az első csoportba. A második csoportba a 32. és 33. Corpus-számúak és a harmadikba a 34. Corpus-számú. A 34-es a 37. számúval együtt I. László legfiatalabb verésű pénze. Az ÉNy-i felület hármas ívében előforduló pénzek közül a 29. számú csak a belső ívből, 32. és 33. számú a belső és középső ívből, 34. számú csak a külső ívből került elő. Figyelembe véve, hogy a belső ívnek 326. sírja (32. Corpus-számú pénze) esik legközelebb a temető É-i szélén fekvő 254. sírhoz (II. Béla ideje!), látszik, hogy a temető nemcsak Ny-felé, hanem É-felé is ugyanekkor növekedett. A CNH I. 32. és 33. számú pénzek sorrendje a temető növekedése szempontjából közömbös, mert verési éveik között jelentékeny idő nem lehetett, s így egykorúaknak vehetők.

A legfiatalabb, XII. század első feléből származott sírokból nem is került elő más pénz, mint a bemutatott 494. sírból való Kálmán (1095—1116; CNH I. 45.) és a 254. sírból II. Béla (1131—1141; CNH I. 57.) ezüst dénárja. E sírok a temető szélén találhatók.

A felsorolt magyar pénzes sírok temetőbeli helyzetéből látszik, hogy a bennük talált pénzek verésük után nem évtizedek múlva kerültek sírba, mert ez esetben a temető növekedésével egybevágó pénzverési sorrend betartása több generáció szervezett együttműködését tette volna szükségessé.

A temető leletanyaga is azt bizonyítja, hogy a halottakat olyan hagyományyszeretettel temették el, amely nem engedett rossz és használatból kiment holmit adni a halottaknak. Számos esetben a halott ujjára húzott gyűrű teljesen kopásmentes volt. Néha még az öntési varratot sem reszelték le, bizonyoságul, hogy a halott ujjára húzták fel először. Összegezve: a halimbai temetőben előforduló magyar pénzek nagyjából kibocsátásuk utáni év-

¹⁰ »A Magyar pénztörténet 1000—1325. Budapest. 1916« című munkájában.

¹¹ Numizmatikai Közlöny 1939—1940. (XXXVIII—XXXIX. évf.) 26—38. lapon. Jeszenszky Géza: Szent László korabeli magyar emlélet és tanulságai.

¹² U. o. 37. l. táblázatában a »Helyes korrend« alatt.

tizedben kerültek sírba, s indokoltá teszik a temető 50—50 esztendőös tagolását.

A két és fél évszázadon át folyamatosan használt halimba-cseresi temetőt a honfoglaláskor Dunántúlon talált lakosság¹³ népesítette be, s anyagának vizsgálata alkalmat nyújt majd arra, hogy a teljes temető anyagának közlésekor az ország más területein régebben feltárt temetők és egyes sírok pontosabb időmeghatározását adjuk.

Török Gyula

¹³ Erre a lakosságra vonatkozó adatokat l. : Milko Kos, *Conversio Bagoariorum Et Carantanorum Ljubljana* 1936.

ÁRPÁD-KORI PÉNZVÁLTÓ MÉRLEG

A Magyar Történeti Múzeum római gyűjteményéből egy, gazdaságtörténeti szempontból igen érdekes, Árpád-kori lelet került elő. A lelet kétkarú kézi mérleg. Karjai csuklós szerkezetűek, összehajthatók, középen hozzájuk szerelt nyelvvel és tartóval; a két serpenyője is megvan (XXIX., XXX. t.). A serpenyők a régi raktáranyag most folyó rendezése és azonosítása során kerültek elő, a mérleg karját pedig az egyik kiállítási tárlóból emeltük ki.

A leletre vonatkozó szűkszavú feljegyzések alapján csak következtethetünk arra, hogy miért került a római gyűjteménybe, s miért lappangott ott hosszú ideig.

A mérleget — amint a leltárkönyv adataiból kiderül — Óbudán, a Kórház u. 416. (ma 20.)¹ sz. alatt találták, és 1879-ben több más tárggyal — köztük római mécsesekkel — együtt Vargha Ignác építész ajándékozta a Nemzeti Múzeumnak.² A leltárkönyvben a mérleg karját aránylag részletesen, míg a serpenyőket csak igen szűkszavúan írták le.³ Nincs megemlítve az a különlegessége, ami nemcsak korát határozza meg, hanem nagyjából arról is tájékoztat, hogy mit mérlegelhettek vele. A mérleg egyik serpenyőjébe ugyanis Árpád-kori eredeti pénzveretővel bélyeget ütöttek be. A serpenyő két oldalán tehát a pénz veretének megfelelő rajz domborodik ki. Ez teszi számunkra rendkívül becsessé és a maga nemében szinte egyedülállóvá a leletet.

A beütött bélyeg igen feltűnő, s így érthetetlen, hogy mostanáig elkerülte a figyelmet. Mégis így kellett lennie, mert már a Magyar Nemzeti Múzeum Régiségtárának 1879 október havi gyarapodásában római mérlegtartóként írták le, s a serpenyőket nem említették.⁴ Mivel pedig a római leletek között vannak hasonló mérlegkarok, s a fentinek a leltári száma — valószínűleg rendbehozatalakor — olvashatatlaná vált, már régóta külön kezelhették a serpenyőktől.

A mérleg bronzból készült. (A leltárkönyvben tévesen sárgarezet és bronzot említenek.) Erősen rozsdátt. A két vékony serpenyő helyenként teljesen átrozsdásodott, úgyhogy rendbehozatalakor likacsossá vált. Más természetű rongálódás nyomain is láthatók rajta: tartójának szarai — többékevésbé — elgörbültek, a két serpenyőn pedig erős ütéstől származó horpa-

¹ A régi szám helyének megállapítása Városi Lipót által 1862-ben készített térkép (Situationsplan Alföfen) alapján történt (I. sz. Budapesti Levéltár. Lsz. nélkül).

² A leltárkönyv lelőhely rovatába csak Óbudát írták be. Biztosan megállapíthattam azonban, hogy az ajándékozó Vargha Ignác neve után bejegyzett Kórház u. 416. sz. a közvetlen lelőhelyet jelzi. Ugyanis a leltárkönyvbe 79/1880. 1—2. alatt beletárolzott római mécsesek lelőhelyeként Kórház u. 416-ot vezették be, a következő megjegyzéssel: »NB. A két mécses két évvel ezelőtt lelték egy bronz mérleggel s egy még a leírás előtt beépített föliratos kővel.«

³ Lsz. 110/1879. 3a—c.

⁴ L. AÉ. 1879. 362—363.

dás és repedezés van. Utóbbiak bizonyára egyetlen csákányütéstől származnak, amely az egymásba helyezett két serpenyőt — valószínűleg a találáskor — együtt érte (XXIX. t. 1—3., XXX. t. 1—2.).⁵

A mérleg karja 216 mm hosszú. Tömör rudacskából van, amely közepétől kissé ívelten vékonyodik. Középtájon kissé tojásdad, többi részén nagyjából kerek átmetszetű. Három tagból áll. A két karrészt ferde csapolással illesztették a középső részbe, és keresztben egy-egy szegeccsel erősítették össze. A karok csapolását igen gondosan készítették: a két kar a szegecs körül úgy mozgatható, hogy szétnyitva pontosan vízszintesbe kerül, innen pedig felfelé összehajtható (14. ábra). Felületét simára csiszolták. Lehetőséges, hogy kalapálással, reszeléssel formálták ki a három tagot, majd összeillesztés után simították le. Valószínűbb azonban, hogy a három tagot külön-külön öntötték.⁶ A karok két végük táján lementszett sarkú kockaalakú taggá vastagodnak, amelynek négy oldalán pontkörös ponccal beütött díszítés van. Akarok lapos, lekerekített végű, átfúrt taggal záródnak. Ebben huzalból hajlított karika csüng a serpenyők zsinórjának megerősítésére (l. XXIX. t. 1. és 14. ábra).

A mérlegkar közepébe függőlegesen lyukat fúrtak. Ebbe szegeccseléssel erősítették a mérleg lemezből kalapált, majd simára csiszolt — 61,5 mm hosszú nyelvét. Ez alul a karral egyező irányú lemez, amely fölfelé háromszögletűen elkeskenyedik és fokozatosan hegyesedő, kerek átmetszetű tőben végződik.⁷

A nyelv alsó részébe fúrt lyukba lemezből kivágott keskeny tengellyel illesztették be a mérleg tartóját. A tengely lemezét felül élesre formálták, hogy a nyelvvel minél kisebb felületen érintkezzék. Érdekes módon azonban a nyelv a tengely teljes hosszában (11 mm) mozoghatott, így nyilván minden méréskor igazgatni kellett. A mérlegtartót bronzlemezéből Ω alakúra vágta ki. Szárait a lemez eredeti síkjára keresztben álló, lefelé kissé szélesedő lemezzé kalapálták. (Teljes hossza 78 mm.) A belső, felfelé kissé ívelten szélesedő lemez felül vízszintesen záródik. Ehhez középtájon — a nyelv hegyének megfelelően — fúrt lyukká bővülő bevágás csatlakozik. A tartó lemezének felső része félkörös záródású szélesebb lemez. Legfelül középen átfúrt kis fül nyúlik ki belőle a fogó számára. (Utóbbi hiányzik.) A tartó felső lemezét és a száruk felső részét is mindkét oldalon beütött pontkörös dísszel töltötték ki⁸ (XXIX. t. 1. és 14. ábra).

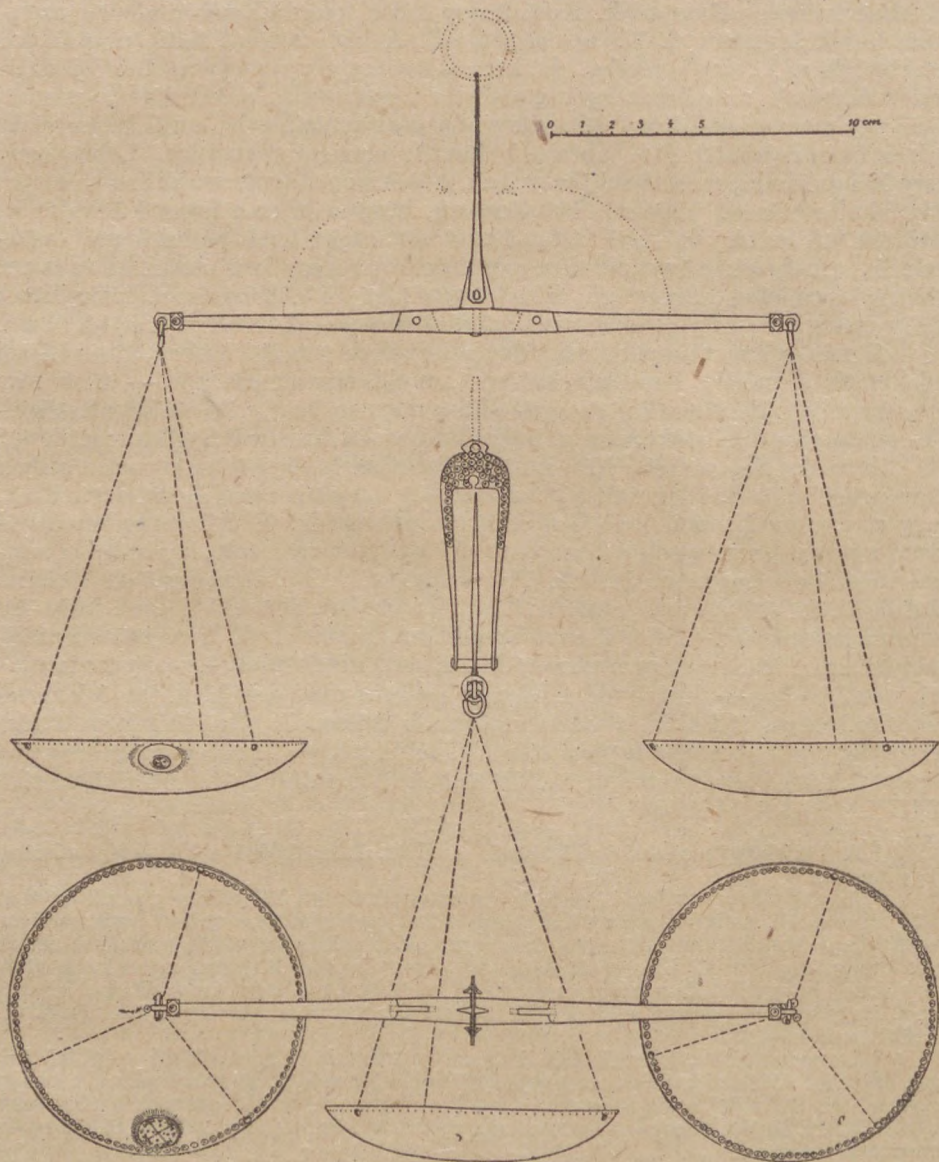
⁵ A leltárkönyv adatai is sérültnek említik. Baki Győző a horpadást részben kiegyengette.

⁶ Ennek ellentmondani látszik, hogy az egyik karon helyenként reszelt egyenes felületek vannak. Lehetséges azonban, hogy a mérleg karjai nem voltak egyensúlyban, s ezért a lentebbire billenő kart utólag megreszelték. A mérlegkar készítmódját biztosan csak anyagvizsgálattal lehetne eldönteni. Az anyagvizsgálat biztosan azt is kimutatná, hogy hazai vagy külföldi nyersanyagot (réz, ón, illetve antimon) használtak-e készítéséhez. Ez elősegítené annak a kérdésnek eldöntését, hogy nálunk vagy külföldön készítették-e a mérleget.

⁷ Lemezes részének széle két helyen egymással szemben kissé csipkéződött. Ez a díszítésnek látszó kettős bemélyedés akkor keletkezett, amikor a nyelvet a karhoz szegecselték. Satu híján ugyanis hegyével lefelé két különböző méretű lyukas szerszámba állították bele. Szegecselés közben a szerszám karimája nyomódott bele a nyelv lemezének szélébe.

⁸ A mérlegkart azért írtam le részletesebben, hogy a leírás és a szerkezeti rajz (14. ábra) alapján világosan kitéjünk: készítése, látszólagos egyszerűsége ellenére, minden ízében rendkívül gondos munkát, gyakorlottságot és ügyességet kívánt. Tehát olyan mester készítette, aki a mesterség minden fogását jól ismerte. Még érdekesebb eredményre vezet a serpenyők vizsgálata, mert — amint alább látni fogjuk — készítésükhöz olyan szerkezetre volt szükség, amelynek Árpád-kori használatáról eddig nem tudtunk.

A serpenyőket vékony — nyilván kalapált — bronzlemezből készítették. Átmérőjük eredetileg 98 mm, magasságuk 18 mm lehetett.⁹ Falvastagságuk 0,2—0,8 mm közötti. A serpenyők felületén körbefutó finom hornyolatok tanúsága szerint a lemez domborítását ún. nyomópadon végezték¹⁰ (l. XXX. t.

14. ábra

⁹ A serpenyők alakja a rongálódás következtében kissé eltorzult, s így méretük 1—2 mm-t megváltozott.

¹⁰ Itt mondok köszönetet Szentgróti László barátomnak, aki e készítmény mód lehetőségére felhívta a figyelmemet.

1—2.). Ennek lényege a következő: forgó tengelyre formát adó — rendszerint domborodó, néha bemélyedő — magot erősítenek. Ehhez közepén hozzáöngzítik a köralakban megfelelő nagyságúra kivágott, vékony, nagyjából sík fémlamezt. A tengellyel tehát a mag és a hozzáerősített lemez együtt forog. Forgás közben tompavégű szerszámmal (mai nevén nyomórúddal) a lemezt fokozatosan a magra nyomják. (A szerszámnak a lemezhez nyomott vége meg-megszakadó kör-körös hornyolatokat hagy.) Formálás után, forgás közben éles szerszámmal körülüvágják az elkészített tárgy szegélyét.¹¹

A mérleg serpenyőin megfigyelt nyomokat a Magyar Történeti Múzeumban lévő Árpád-kori nagy bronztálakon is találtam.¹² A különbség annyi, hogy a hornyolatok a mérlegserpenyők belső felületén, a tálaknak pedig a külső felületén látszanak tisztábban. Ebből arra következtethetünk, hogy a lemezt a serpenyőknél bemélyedő formába, tehát belső oldalról nyomták bele, míg a tálaknál domború maghoz, a külső oldalról formálták. Mind a serpenyők, mind a tálak belsejének közepén beütött pont van, s e körül kisebb körben nincsenek hornyolatok. Ezt a felületet egyenes, nagyjából párhuzamosan futó, de nem egyforma szélességű hornyolatok töltik ki (XXX. t. 1—2.; a serpenyők közepébe utólag pontkörös ponccal díszítést ütöttek. A középsőben a korábbi beütés miatt a többiektől elütő nagyságú pont van). Míg az előbbieknél a lemez felerősítésének módjával függhetnek össze, az utóbbi inkább a lemez nyomás előtti megmunkálásától származhat.

A fenti megfigyelések azt bizonyítják, hogy a nyomópadot, amelyet a tárgyi anyag tanúsága szerint már a rómaiak is ismertek, s napjainkban is — természetesen fejlettebb formában — általánosan használnak, az Árpád-korban is alkalmazták. Úgy látszik, elsősorban bronzlemezből készítettek ezzel az eljárással gömbölyödő formájú edényfélüket,¹³ szemben a hasonló formájú nemesfém tárgyakkal, amelyeket akkor is általában kalapálással alakítottak. Ennek oka részben nyilván az volt, hogy a nyomópadon egyforma tárgyakat olcsóbb fémből is sokkal gyorsabban és pontosabban készíthettek. A nemesfém szépségénél, értékességénél és a belőle készült tárgy áránál fogva is megérdemelte a teljes kézimunkát. Azonban az is közrejátszhatott, hogy a ridegebb bronzot kalapálással nehezebben formálhatták.¹⁴

¹¹ A mai nyomópad és a rajta való munka részletes leírását l. Wilhelm Braun—Feldweg, Metall. Werkformen und Arbeitsweisen. Ravensburg. 1950. 185—191.

¹² Ilyen pl. a Dombóváron (156/1882), a Pusztavasádon (37/1904. 1) talált tál stb.

¹³ A jelek szerint az Árpád-korban csak olyan egészen egyszerű gömbölyödő formákat tudtak nyomópadon készíteni, amelyeket egyetlen munkamenettel kialakíthattak. Ugyanis az említett tálak kihajló peremét már nem a nyomópadon, hanem — a köröskörül látható nyomok alapján — utólag, kalapálással formálták. A mai nyomópadon ennél sokkal összetettebb formákat is készítenek, több szakaszban, a végleges formát egyre inkább megközelítő nyomómagok felhasználásával (l. W. Braun—Feldweg, i. m. 186, 190—191.).

¹⁴ A nyomópad alapelvei tökéletesen egyeznek az esztergapadéval. A kettő közötti kapcsolatot még növeli az, hogy a nyomópadhoz szükséges nyomómagot — az Árpád-korban is bizonyára ugyanúgy mint ma — fából esztergályozták. A XII—XIII. században fából esztergályozott, gömbölyödő felületű edényeket is készítettek. Pl. igen szép darab a külföldi anyagban egy fahely (képét l. W. Dexel, Deutsches Handwerks-gut. Berlin. 1939. 186.). Ilyen faedény esztergályozását láthatjuk egy XIII. századi francia ábrázoláson (A. Parmentier — E. Lavis, Album Historique I. Paris. 1896. 154.). Ezen az ábrázoláson az íjas esztergárhoz hasonló megoldással, de nem — a még későbbi időben is alkalmazott kezdetlegesebb módon — kézzel (l. pl. E. Mummenhoff, Der Handwerker in der deutschen Vergangenheit. Leipzig. 1901. Beilage 4. — XV—XVI.

A serpenyők fenekének középső részén, kívülről is — ugyanúgy, mint belül — egyirányú, egyenes vonalú vékony besimítások részben kissé bekarcolódott nyomai látszanak. (Irányuk nem egyezik a belsőkével.) A besimításokkal — amelyekhez teljesen hasonlókat pl. a fentebb említett pusztavasadi nagy tálon is találtam — a nyomópadon való formálás után¹⁵ bizonyára a lemez egyenetlenségeit igyekeztek eltüntetni.¹⁶

Mindkét serpenyőn — peremének közelében — három-három, egymástól kissé eltérő távolságra lyukat fúrtak¹⁷ a felfüggesztő zsinórnak¹⁸ (l. XXX. t. 1—2. és 14. ábra).

A serpenyőbe beütött pénz (XXX. t. 3a—b) előlapján gyöngykörben pontokból álló egyenszárú kereszt van. Mindnégy szára ékekből formált keresztben végződik. A kereszttek szárai között egy ék és pont, ezenkívül $\cdot$ |-sigla látható.¹⁹ A hátapon vonalkörben négy ék van, egy pont körül keresztalakban elhelyezve.²⁰ A közönségesebb fajta XII. századi körirat nélküli pénzek egyikének mintája ez (CNH 144.). Ugyanilyen mintájú és siglájú²¹ pénzek — mégpedig több verőtővel készítették is — vannak a Magyar Történeti Múzeum Éremtárában.²² Így kétségtelen, hogy a mérlegnél eredeti pénzverőtövet használtak. Biztosan nem tudjuk, hogy ezt a pénzt melyik uralkodó verette, valószínű mégis, hogy a XII. század második feléből származik,²³

sz.), hanem lábbal hajtja az esztergályos a szerkezetet. Hasonlónak kellett lennie a nyomópad szerkezetének is, ha kezelője egyedül dolgozott, mivel munkájához mindkét kezére szüksége volt. Esztergályosokat nálunk már a XI. század közepétől említenek okleveleink. (A tihanyi apátság alapítólevelében [1055]: »Tornator I«, — Erdélyi L., A tihanyi apátság története I. Bp. 1908. 439. — A dömösi egyház birtokainak összeírásában (1138): »...et vasa de tornatoribus...« Fejér, Codex diplomaticus II. 108. — A pannonhalmi apátság birtokainak Albeus-féle összeírásában [1237—1240]: »...tornatorum qui... sunt VI mansiones...« Erdélyi L., A pannonhalmi főapátság története II. Bp. [1902] 772.). Feltehető tehát, hogy a nyomópadoth is a mérleg korát (XII. század második fele) megelőzően ismerték.

¹⁵ E besimításokat szemben a belső oldalon láthatókkal a domborítás, sőt a pontkörös beütött poncdísz elkészítése után végezték. Ezt részint az bizonyítja, hogy helyenként a körbefutó finom hornyolatokon is áthaladnak, részint pedig az, hogy a serpenyő közepébe belül beütött pontkörös díszítésnek a túloldalon nem látszik meg úgy az átnyomódása, mint a szegély mentén körül beütötteknek.

¹⁶ E rövid és más természetű dolgozatban az Árpád-kori nyomópaddal és a rajta készített tárgyakkal részletesebben nem foglalkozhatom. A fenti néhány futólagos megfigyelés is bizonyítja azonban, hogy a tárgyi anyag részletesebb vizsgálatából a kézművesség sok eddig tisztázatlan kérdésére kaphatunk feleletet. Ezzel pedig mind szilárdabb alapot biztosíthatunk a technika fejlődésének korok szerinti menetéről is.

¹⁷ A lyukakat a perem mentén körülfutó pontkörös poncdíszítés elkészítése után fúrták, amit a lyukak körül a poncnak helyenként megmaradó szegélyrésze bizonyít.

¹⁸ A mérleg készítéséhez többféle nagyságú fúrot használtak. A legkisebbel fúrták pl. a most említett lyukakat, a legnagyobbval pedig pl. a tartó fejének alsó részén levő lyukat.

¹⁹ A mintázat helyenként elmosódott, kettőződött (pl. a kereszt felső és bal szára) s részben nem is nyomódott ki világosan (pl. az említett száraz közötti ék, pont és sigla). Ez azt bizonyítja, hogy a verőtőre kétszer is rá kellett ütni, hogy a mintázat a görbülő s aránylag kemény fémfelületen világosan megáltsódjék.

²⁰ A pénzek mintáját Huszár Lajos írta le. Itt köszönöm meg neki is, hogy mind a pénzeket, mind pedig a kért irodalmat készségesen rendelkezésemre bocsátotta.

²¹ A sigláról l. Hóman Bálint: Magyar pénztörténet 1000—1325. Bp. 1916. 200—203.

²² Pl. 23/1913. 20.

²³ Hóman Bálint (i. m. 249—252) ezt az érmet Nuber után II. Géza (1141—1162) érmei közé sorolja, mégpedig az utolsó kibocsátású pénzének veszi. Ez a besorolás és időrendi megállapítás azonban csak feltételezésen alapszik.

de semmiképpen sem későbbi II. Endre koránál. Ugyanis az ő korában nagyrészt megszűnik a ponttechnika, és vésni kezdik az éremverő bélyegeket.²⁴ A pénzlennyomat verőtövét ugyanúgy, mint a XII. századi pénzekét általában teljes egészében ponttechnikával készítették.²⁵

A beütött bélyeg kétségtelenné teszi, hogy hitelesített mérlegről van szó.²⁶ Mivel pedig a bélyeget eredeti pénzverőtövön ütötték be, legkézenfekvőbb az a feltevés, hogy pénzváltó mérleg volt.²⁷ Ezt még a következők is alátámasztják:

²⁴ Kovács Ede: Árpád-házi királyaink pénzeinek technikájáról. Numizmatikai Közlöny II. 1903 (1—5) 4. — Hóman B.: i. m. 199.

²⁵ A serpenyő belső részének görbülő felületébe erősen belemélyed a pénzveret. Ez világosan mutatja, hogy a felső verető lapja alig volt nagyobb, mint a pénz külső karimája. A serpenyő külső oldalán is ennek megfelelő nagyságban nyomódott ki. A hátlap kisebb rajzának középpontja nem esik egybe az előlapéval. A hátlap rajzának ez a félrecsúszása és tengelyének elfordulása — amely pénzdarabonként az éremkép más-más oldalára esik — általános jelenség nemcsak az Árpád-kori pénzeinken, hanem abban az időben Európa-szerte. A két verető mintája tehát nem volt pontosan összeilleszthető. Félrecsúszás esetén a hátlap karimáján túl még azokon a pénzeiken is, amelyeken az elő- és hátlap rajza teljesen vagy nagyjából egyforma, sík felületet találunk a felső verető karimájának lenyomataíga. Ez is azt bizonyítja, hogy a pénz alsó lapjának mintázatát a felsőnél nagyobb lapba poncolták bele. A pénzverést ábrázoló középkori metszeteken is azt látjuk, hogy a tőkébe erősített alsó verető általában nagyobb. (L. pl. Kultur des Handwerks. München, 1927. 439. [XI. sz.] — E. Mummenhoff: i. m. 28. kép [XVI. sz.]. — G. Steinhausen: Der Kaufmann in der deutschen Vergangenheit. Leipzig, 1899. 93. kép [XVI—XVII. sz.] stb. Egyformának látszik pl.: Kultur des Handwerks i. m. 438. [XVI. sz.]). Ez nem jelenti azt, hogy valamennyi össze nem illeszthető verőtövet ábrázol. A pénzveretek ugyanis azt mutatják, hogy nálunk valószínűleg II. Endre, de biztosan IV. Béla korában valamilyen formában megkísérik a két verető lapjának összeegyeztetését. Bizonyára összefügg ez azzal is, hogy ugyanez a verőtöveken a pénzek rajzát — amely az elő- és hátlapon most már mindig egyforma nagyságú — vésni kezdik. Egyes veretsorozatoknál (pl. CNH 229.) ekkor már az elő- és hátlap körvonala szinte egybeesik. A továbbiakban az is megfigyelhető, hogy félreverés esetén az elő- és hátlap rajza egyirányban csúszik el. Kétségtelen azonban, hogy az összeegyeztetés — amely, úgy látszik, egyre pontosabbá válik — csak arra korlátozódott, hogy a kétoldali mintázat körvonala egybeesék. Ugyanis még Ferdinánd pénzein is az elő- és hátlap mintájának tengelye egymáshoz viszonyítva más és más. (A mondottakra összehasonlításként l. A. Luschn: Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte des Mittelalters und der Neuere Zeit. München—Berlin, 1926. 82—85.) Még akkor sem rögzítették tehát egymáshoz a két verőtövet pl. olyan harapófogó-féle szerkezettel, amilyent már a római korból és a XVI. század második feléből is ismerünk (A. Luschn, i. m. 53—54. kép). Ez ugyanis nemcsak azt biztosítja, hogy a veretek körvonala egybeesék, hanem azt is, hogy a kétoldali mintázat tengelye minden veretnél azonos legyen.

²⁶ Elképzelhető, hogy ez a hitelesítés összefügg a XII. sz. közepétől a font helyébe lépő 233,3533 g-os márkasúly bevezetésével is (Hóman B.: i. m. 90—92, 104.), ami viszont szoros kapcsolatban van az ezüstrúd valuta megjelenésével (Hóman B.: i. m. 278.).

²⁷ Hasonló mérlegeket láthatunk későbbi időből származó pénzváltókat és pénzverőházakat ábrázoló külföldi metszeteken. (L. pl. G. Steinhausen: i. m. 77. kép [XV. sz. vége?]; 65. kép [1539]; 93. kép [XVI—XVII. sz.]. — E. Mummenhoff: i. m. 28. kép [XVI. sz.]. — Kultur des Handwerks i. m. 438. [XVI. sz.] stb.) A hazai tárgyi emlékekből egy jóval korábbi és egy sokkal későbbi olyan mérleget említhetünk, amely közös vonásokat mutat a fenti mérleggel. A kunszentmártoni avarkori ötvössírban — bizánci súlyokkal együtt — egy szintén bronzból készült mérlegkart találtak, hozzá szerelt nyelvvel és tartóval. Töredezkes ugyan, de még így is világosan látszik, hogy ezeknek a mérlegrészeknek a nagysága és formája igen közel áll az óbudaieéhoz. Összeillesztésük módja pedig szinte azonosnak látszik. A különbség annyi, hogy nem csuklós szerkezetű (Csallány Dezső: A kunszentmártoni avarkori ötvössír. Szentes. IV. t. 6.). A másik mérleg a szepesi kamarának 1612-ből származó — ébenfadobozba zárható — súlyokkal felszerelt aranymérlege, amely a Jankovich-gyűjteményből (száma: 242) került a Történeti Múzeumba. Ez nemcsak jóval kisebb az óbudaínál, hanem abban is

a) az Árpád-korban a pénzváltás a pénzverők kiváltságai közé tartozott.²⁸ Ezek részint a nagyobb forgalmú kereskedő- és pénzverőhelyek pénzváltóházaiban váltották be a veretlen ezüstöt és a régebbi kibocsátású hazai, illetve külföldi pénzeket törvényes pénzre, részint vásárookra is kiszálltak, és az »új pénz idején«, vagyis az évi kötelező pénzbeváltás²⁹ idején hat hétig szerte jártak az országban, és forgalomba hozták az új pénzt.³⁰ A mérleg karját nyilván azért készítették csuklós szerkezetűre, hogy kezelője — össze-csukva — ide-oda utazva is könnyen, rongálódás nélkül magával vihesse.³¹

b) Ezt a mérleget éppen abban az időben használták, amikor a nagyarányú pénzromlás következtében a mérlegelt veretlen ezüst mint fizetőeszköz (ezüstrúd valuta) háttérbe szorította a vert pénzt, s így a mérlegelés különös fontosságúvá vált.³²

c) Mindezekhez hozzávehetjük azt, hogy maga a mérleg és teherbírása is kicsi; így elsősorban nemesfém mérlegelésére alkalmas.³³

Arra a kérdésre, hogyan került ez a mérleg Óbudára, s mikor került a földre, csak feltevésekkel válaszolhatunk. Ennek oka részint az, hogy az népvéres Árpád-kori szervezetéről alig tudunk valamit, részint pedig az, hogy az Árpád-kori Budáról (Óbudáról) is igen kevés adatunk van. Az adódó sok feltevés közül alább csak néhány kézenfekvőbbet ismertetek.

Nálunk a XIII. század elejéig — eddigi ismereteink alapján — csak egy királyi pénzverőház működött. Mivel ez valószínűleg Esztergomban volt, és mert legkorábban az esztergomi pénzverőket ismerjük,³⁴ feltehető, hogy a

különbözik attól, hogy karja, nyelve és tartója acélból van. Abban viszont egyezik vele, hogy serpenyőit nyomópadon domborították, és az egyik serpenyő közepébe hitelesítő bélyeget ütöttek (barokkos bemélyedő keretben bányászkalapács?). Hasonló teljes felszerelésű, dobozba zárható XVI. századi mérleg képét l.: *H. Gumbel* : Deutsche Kultur vom Zeitalter der Mystik bis zur Gegenreformation. Potsdam, 1936. 86. — A külföldi tárgyi emléanyagban legjobban hasonlít az óbudaihoz az a XIV. századra keltezett mérleg, amelyet a Pierrefonds-i királyi kastély ásátásakor találtak. Ez csaknem azonos formájú és ugyancsak csuklós szerkezetű kis mérleg. Serpenyői viszont eltérnek, mert kihajló vízszintes peremük van. Feltűnő és meggondolkoztató, hogy a két mérleget királyi udvar környezetében találták. L. Viollet-le-Duc, Dictionnaire raisonné du mobilier français II. Paris. 1871. 22—23.

²⁸ *Hóman B.* : i. m. 412.

²⁹ Ez II. Béla óta válik általánossá. *Hóman B.* : i. m. 259.

³⁰ *Hóman B.* : i. m. 413., 415—416.

³¹ Nem kétséges, hogy fa- vagy bőrtokja volt, súlyokkal.

³² Pénzverőket és pénzváltókat már a XII. század elején említene okleveleink (*Hóman B.* : i. m. 460. 2. jegyzet), mérlegelésről azonban csak később, abban az időben szólnak, amikor már általánossá válik az ezüstrúd valuta, sőt az adatok tanúsága szerint még a vert pénzt is mérlegelve használták fizetési eszközként (*Hóman B.* : i. m. 279—281., 286—288.). — Mérlegről Róbert Károly 1342. évi dekrétumában — amely a körömcői kamara bérleti szerződése — olvashatunk. (Magyar Törvénytár, 1000—1526. Bp. 1899. 151—163.) Ebben többek között a pénz beváltásakor előforduló visszaélések (a denárok közül a súlyosabbak kiválogatása vagy azoknak levágással való kisebbitése) elkerülésére elrendeli: »...hogy minden városban és közhelyen mindig egy súlymértékeivel ellátott mérleg álljon készen, és legyen kéznél.« (6. §.)

³³ A XII. században és a XIII. század elején használt országos súlymértéknek, a magyar márkának és részeinek (ferto, pondus) megfelelő vagy azoknál kisebb súlyú nemesfémeket könnyen s aránylag pontosan mérhettek vele. (1 márka = 4 fertó = 48 pondus; 1 márka = 233,35330 g, 1 fertó = 58,33832 g, 1 pondus = 4,86152 g. *Hóman B.* : i. m. 104, 109.)

³⁴ *Hóman B.* : i. m. 457—458.

mérleg Esztergomból került Budára, s talán az esztergomi ötvös-pénzverők³⁵ készíthették.

Kétségtelen, hogy a mérleget nemcsak a beléje ütött pénz forgalmának idején használták. Emellett szól az is, hogy mint hitelesített mérleg különösen értékes volt, és nyilván igen gondosan őrizték. Biztosra vehetjük, hogy még sok évtizeden — akár egy évszázadon — keresztül is mérlegeltek vele. Kézenfekvő és igen tetszetős lenne ezen az alapon a IV. Béla óta működő budai pénzverőházzal³⁶ kapcsolatba hozni, annál is inkább, mert ott — IV. Béla 1255. évi egyik oklevele szerint — esztergomi pénzverők dolgoztak.³⁷ Ám ugyanebből az oklevélből azt is biztosan tudjuk, hogy ez a pénzverőház nem Óbudán, hanem az újonnan épített budai várban — *in castro superius*³⁸ — állott.

Ha a mérleg a budai pénzveréssel eszerint nem is kapcsolható össze, abból a tényből kiindulva, hogy a középkori Buda (Óbuda) központjából került elő,³⁹ feltehetjük, hogy ezen a helyen legalább is egy állandóbb pénzváltóhely (királyi pénzváltóház?) volt. Ezt alátámasztani látszik az is, hogy különösen a XIII. század első felében, a tatárjárásig, Buda jelentősége nőni kezd.⁴⁰

³⁵ *Hóman B.*: i. m. 460—461; vö. még a 6. jegyzetben mondottakkal.

³⁶ Az itt vert budai márka (245,53779 g) hamarosan országos súlymértékké is vált. *Hóman B.*: i. m. 91., 97., 99.

³⁷ »...fabros nostros de Strigonio illos, qui tempore novae monetae, domi in fabrica laborarunt...« Lásd Fejér, CD IV. 2. 312.

³⁸ *L.* uo.

³⁹ Az eddigi kutatások azt mutatják, hogy Buda (Óbuda) a római Aquincum katonai táborára és táborvárosára települt. A település döntő tényezői a meglévő alapfalak és romok mellett a területen átvezető nagy jelentőségű római utak lehetnek. Ezen túlmenően azonban a középkori Budáról (Óbudáról) keveset tudunk. Ennek oka egyrészt az, hogy az írott forrásanyag hiányos, így pl. az Árpád-korból csak a krónikák vonatkozásait és néhány okleveles adatot ismerünk; másrészt pedig az, hogy az eddigi középkori ásatások igen szórányosak és többnyire kisméretűek voltak. Az a gazdag irodalom, amely Buda történeti helyrajzával foglalkozik — az említett okok miatt — a pontosabb helymeghatározásokban sokszor bizonytalan (l. pl. Budapest Régiségei és Tanulmányok Budapest múltjából kötetekben megjelent ide vonatkozó dolgozatokat és a bennük közölt irodalmat). Ennek ellenére a számunkra most leglényegesebb kérdésben aránylag egyöntetű feleletet kapunk. Ugyanis az oklevelekben szereplő fontosabb középkori épületek zöme a mai Óbuda központjában levő terek (Fő tér, Flórián tér, Szentlélek tér) közvetlen környékén állott, tehát azon a területen, ahonnan a mérleg is előkerült (l. erre elsősorban *Bátfai Szabó László*, Óbuda egyházi intézményei a középkorban, Bpest, 1935.). Az eddigi ásatások is alátámasztják ezt. Így pl. a református templom körzetében aránylag részletesebben — három (XIII—XIV. és XV—XVI. sz.-i) építkezési szakaszt mutató — épületromokat tártak fel. Ezek valószínűleg a királyi (királynői) vár maradványai. (L. ifj. Csemegi József érvelését Hol állott egykor az óbudai királyi vár? c. dolgozatában, Bpest, é. n.; az 1950—52. években — Seidl Kornél szíves közlése szerint — a feltárást tovább folytatták, s a várfalakat is megtalálták.) A Fő-téren egy XIV. századvégi háromhajós bazilika alapfalaira bukkantak. A falakba másodlagosan beépítve római kövekkel együtt korá-román faragott köveket is találtak (Budapest Régiségei XII. 1937. 274.); a bazilika körüli temető sírjaiból már korábban is tártak fel (Tanulmányok Budapest múltjából III. 1924. 9; uo. 12. o.-on a királyi várat környező területről Árpád-kori fenékbélyeges edényekről is kapunk értesítést).

⁴⁰ Az írott források gyér adatai mellett (pl. Rogerius szerint IV. Béla Budán szokta a börtöt tartani, s 1241-ben oda hívta össze az országgyűlést is; *Gombos*: *Catalogus fontium historiae Hungariae* III. Bpest, 1938. 2071) erről látszik tanúskodni az építészeti emlényag is. Ugyanis pl. az említett — feltehetőleg — királyi vár legkorábbi, nagy gondosságra és művészi igényre valló részeinek építését a XIII. század első harmadából keltezik (l. *Csemegi J.*: i. m. 5.).

A fentiek alapján a mérleg óbudai használatát a budai vár megépítése előtti időre tehetjük, s így a tatárjáráskor kerülhetett a földbe.⁴¹

Az Árpád-kori Budának ez a különlegesen érdekes gazdaságtörténeti emléke nemcsak nálunk, hanem — tudomásom szerint — e korból külföldön is példa nélkül áll. Benne a királyi jövedelem egyik forrásának tárgyi emléke maradt ránk. Az ország gazdasági romlásának idején használták, amikor az évi kényszer-pénzbeváltással nemcsak a király húzott igen nagy hasznot,⁴² hanem — különösen a pénzverésnek e korban meginduló bérbeadása⁴³ által — a pénzváltók kapzsiságának is mind tágabb tér nyílt. Utóbbiakra ez idő tájt még fokozottabban illik az, amit a Képes Krónika I. Béla pénzverését dicsérve a pénzváltókról mond: »Mert nem engedte, hogy a kereskedők és pénzváltók a fősvénység átkos kapzsiságával az egyszerű és paraszti emberektől fölösleges hasznot szedjenek össze. Mert ez az az ok, amely leginkább szokta a népet a szegénység és nélkülözés veszélyei elé sodorni...«⁴⁴

Méri István

⁴¹ Nyilván közelebb vinne a fenti kérdések megoldásához a mérleg lelőhelyén végzett ásatás. Éppen ezért, ha az óbudai városrendezés során e tájon ásatásra vagy kutatásra lehetőség nyílik, szem előtt kell tartani e nem mindennapi lelet által felvetett szempontokat is.

⁴² A pénzbeváltásból származó kincstári jövedelemre l. *Hóman B.*: i. m. 417., 424., 434.

⁴³ L. *Hóman B.*: i. m. 461. skk.

⁴⁴ *Erdélyi László*: *Krónikáink magyarul*, Szeged, 1943. 176; vö. *Hóman B.*: i. m. 219—221. — Munka közben sok becses adatra hívta fel a figyelmemet Szabó György, akinek e helyen köszönöm meg segítségét.

KIADATLAN KÖZÉPKORI MAGYAR PÉNZEK

A középkori magyar pénzek legutolsó összefoglaló feldolgozása egy félszázaddal ezelőtt látott napvilágot¹ és azóta az elmúlt évtizedek alatt nagy lépéssel haladt előre a középkori magyar pénztörténet kutatása. A Corpus a maga idejében egyetlen helyes tipológiai rendszeren alapulva, világos áttekintést nyújtott az akkor ismert pénzanyagról, de egy eljövendő újabb Corpus irányában már több követeléssel lehetne fellépni, és főként a XIV. sz.-tól kezdve a tipológiai rendszer helyett inkább a kronológiai sorrend figyelembevételével kellene rendezni a felkutatott éremanyagot. Természetesen a Corpus megjelenése óta eltelt idő alatt nemcsak a pénztörténet elméleti kidolgozása haladt előre, hanem az éremanyag maga is bizonyos mértékben gyarapodott, részint a nagyobb éremleletekből vagy a szórványleletekből előkerült újabb fajokkal, részint pedig régi gyűjteményekből felbukkant új típusokkal. Az így feltűnt új érmeek közlése és ezzel együtt a Corpus anyagának kiegészítése úgyszólván állandóan folyamatban volt,² mégis akad azért több olyan új faj, mely eddig még nem került közzétételre. Ennek következtében ezek beható ismertetése célszerűnek látszik. A középkori magyar pénzek iránt állandóan mutatkozó érdeklődés — mint láttuk — a velük való foglalkozást folytonossá tette, így tehát egyre kevésbé gyakori jelenség újabb fajok feltűnése, de amennyiben ilyenek mégis előfordulnak, a további kutatás érdekében igen kívánatos azok közzététele. A következő sorokban néhány ilyen, eddig nem ismert új fajt írunk le és kíséreljük meg ezeket beilleszteni az eddig közölt érmeek sorába. Ezúttal csak valóban önálló új fajokat vagy pénztörténeti szempontból jelentős hibrid párosításokat ismertetünk, nem terjeszkedve ki az ún. alfajokra vagy típusváltozatokra. Hasonlóképpen nem térünk ki (egyetlen kivételtől eltekintve) a Zsigmond kora óta gyakori és a Corpus megjelenése óta feltűnt új piefort veretek közlésére sem. Ugyanis e — különben igen ritka — vastagveretű pénzek végeredményben csak súlyosabb veretei már ismert pénzfajoknak, pénztörténeti szempontból tehát nem jelentenek éremtípus- vagy éremfajgyarapodást.

¹ Réthy László: Corpus Nummorum Hungariae I. Árpád-házi királyok kora. Budapest, 1899. és II. Vegyesházi királyok kora, 1907.

² Zimmermann Lajos: Pótlék a Corpus Num. Hung. I. füzetéhez. Bp. 1907., Zimmermann Lajos: Árpád-házi magyar pénzek, Num. Közl. III. (1904.), 38—39., Harsányi Pál: Árpád-házi királyaink kiadatlan pénzei, Num. Közl. XI. (1912.), 83—85., Gohl Ödön: A korponai középkori éremlelet, Num. Közl. VI. (1907.), 125—35., Harsányi Pál: A borossebesi és vaskohsziklasi Árpád-kori éremlelet, Num. Közl. XXI—XXII. (1922—23.), 12—20., Hóman Bálint: V. István korabeli liliomos obulus, Num. Közl. XV. (1916.), 1—3., Budai Antal: Árpád-házi magyar pénzek, Num. Közl. II. (1903.), 75., Baumgartner Egon: A friesachi denárok magyarországi utánvereteinek kérdéséhez, Num. Közl. XLVIII—XLIX. (1949—50.), 25—29. és Huszár Lajos: Újtípusú középkori magyar aranyforint, Arch. Ért. 76. (1949.), 98—100.

A leírt pénzek mind a Magyar Történeti Múzeum Éremtára gyűjteményében foglalnak helyet.

1. I. (Szent) István, denár (CNH. I. 7. sz.-hoz kapcsolódik).

E) $\text{ϠTEPHANVS} \cdot \text{REX} +$

Kereszt szárai közt vonások.

H) $\text{REGIA CI} \nabla \text{IT} \nabla \text{S} +$

Kereszt szárai közt vonások.

Ezüst, 20 mm, 1,12 g (15. ábra 1. sz.).

István pénzei, az első magyar pénzek, a bajor obulusok (féldenárok) mintájára készült veretek voltak. Átlagsúlyuk 0,768 g, átmérőjük pedig 15–19 mm között váltakozik. Azonban már régóta ismeretes két jóval nagyobb és súlyosabb érem István nevére verve, egyik a leningrádi Ermitage éremtárából (1,39 g, 20 mm), a másik pedig a debreceni Déri Múzeum gyűjteményéből (1,13 g, 22 mm). Ezekhez kapcsolódik harmadik ismert példányként a fent leírt veret. A leningrádi példány nyilván északi lelőhelyről származik, a debreceni példány a híres Windischgrätz-gyűjteményből való, és egy morvaországi leletből került elő, a mi darabunk eredete bizonytalan, állítólag Nuber Károly, az egykor ismert nevű éremgyűjtő gyűjteményéhez tartozott volna. Miután I. István pénzei rendes súlyban hazai lelőhelyekről aránylag nagy számban kerülnek elő, e súlyosabb veretek előfordulása viszont igen ritka, és közülük kettő bizonyosan északeurópai lelőhelyre utal, már régen az a valószínű feltevés alakult ki, hogy e súlyosabb és nagyobb érmek valójában nem is magyar veretek, hanem a magyar pénzek (féldenárok) mintájára készült idegen utánzatok.³ Megerősíti ezt a feltevést, hogy a rendes I. István-pénzek (féldenárok) mintájára verve is fordulnak elő idegen utánzatok (CNH. I. 5–6. sz.), méghozzá viszonylag elég szép számban. Mindezen utánveretek talán ugyanazon vend hercegek vereteinek tekinthetők, akik a XI. sz. folyamán a Sachsenpfennigek mintájára is készítettek utánvereteket az Odera és Elba közti területen. E három súlyosabb veret eredete a következőképpen képzelhető el. Észak-Európában, főként a Balti-tenger mellékén a XI. sz.-ban különböző idegen pénzek forogtak, elsősorban német és angol denárok, de hamar utat találtak ide a XI. sz.-i magyar pénzek is. A népszerű és jó magyar pénzek alkalmas mintának szolgáltak az utánveréshez. Mithogy azonban az érdekelt területen főként nyugateurópai denárok forogtak, melyek súlyosabbak voltak a magyar vereteknél, azért a magyar pénzek külső képét (obulus jellegét) átvették ugyan, de magát az utánveretet már a forgalomban levő nyugati denárok súlya és nagysága szerint verték ki. Érdekes megfigyelni a leírt utánveret technikai kivitelét. Az eredeti Szent István-pénzek köriratai poncolási technikával készültek, ennek az utánveretnek a köriratai pedig vésett eljárással — mint a nyugati pénzek általában — de mégis utánozni igyekeznek az eredeti magyar pénzek poncolási eljárást mutató karakterét. Így jöhettek létre ezek a különös éremfajok, melyeknek minden előkerült változatát önálló típusnak kell tekinteni, mert a különböző utánzatok egymástól teljesen függetlenül, különböző pénzveretők által jöhettek esetleg létre.

2. III. András, denár

E) M betűn álló kettős kereszt.

H) Húsvéti bárány b. zászlóval.

Ezüst, 12 mm, 0,36 g (15. ábra 2. sz.).

³ Huszár Lajos: Szent István pénzei. Szent István Emlékkönyv, Bp. 1938. II. 337–64. o.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

15. ábra

E denár évtizedekkel ezelőtt került elő — korábbi tulajdonosa bemon-dása szerint — Bihar községben a temető melletti kertekből. Az éremképek III. András korára utalnak, mert mind az előlapi kettős kereszt, mind a hátlapi húsvéti bárány gyakori éremkép III. András ismert pénzein. Legfőbb bizonyíték III. András korára nézve az előlapon előforduló *M* betű, mely anyja Tomasina Morosini nevére utal és III. András más pénzein is szerepel (CNH. I. 358., 359. és 374. sz.). A húsvéti bárány figurája nyilván a bécsi fillérek-ről került át a magyar pénzekre. Tehát e denár, bár semmilyen feliratot nem visel, a közvetett bizonyítékok alapján kétségtávol III. András veretének határozható meg.

3. III. András, obulus (CNH. I. 358. denár obulusa).

E) Körvonalban koronázott mellkép, jobbában kereszt, baljában liliomos jogar.

H) *M* betűn álló kereszt, oldalt *A—R* betűk.

Ezüst, 10 mm, 0,27 g (15. ábra 3. sz.).

E kis érem éremképének valamennyi eleme elárulja, hogy a veret III. András korából való. Az előlapi mellkép azonos a C. 358. sz. köriratos, tehát hitelesen III. András-hoz kapcsolható denár előlapi mellképével. A hátlapi kereszt gyakori éremkép III. András pénzein, az *M* betű — mint az előbbi denárnál említettük — anyja nevére utal, végül az *A—R* betűk feloldása nyilván csak Andreas Rex lehet. Mindent egybevetve, e kis érem bizonyosan a C. 358. sz. denár obulusának tekinthető. Az obulus éremképe általában kibővített utánzata a hozzátartozó denár éremképének, de itt annyi eltérés mégis észlelhető, hogy a denár hátlapján a keresztből kétoldalt elhelyezett két koronás fej helyett az obuluson *A—R* betűk foglalnak helyet.

4. Róbert Károly, obulus (CNH. II. 54A. denár obulusa).

E) REGIS KARVLI +

Kétrésztű magyar címer gyöngykörben.

H) Kettős kereszt, tőle oldalt fent csillag és félhold, középen két madár, lent két koronás fő.

Ezüst, 12 mm, 0,39 g (15. ábra 4. sz.).

Az érem hátlapi éremképe a szlavón báni denárok képére emlékeztet, és első pillantásra Róbert Károly CNH. II. 54A. sz. báni mintára vert denárának obulusa ismerhető fel benne. A C. 54A. denárról Schulek meggyőzően kimutatta,⁴ hogy az 1324-ben kerülhetett kiverésre, minthogy a király a rendek kérésére 1323-ban új pénzfaj verését rendelte el a IV. Béla kori szlavón denárok mintájára. Ez lenne tehát az obulus verési ideje is. Schulek a kronológiai táblázaton a C. 54A. denárhoz beosztott — kérdőjellel ugyan — egy némileg hozzá hasonló obulust (C. II. 26.), de most a denár tényleges obulusa előkerülvén, ez foglalja el az amúgy is kérdőjeles C. 26. sz. obulus helyét. Körirata miatt obulus jellege esetleg kétségbevonható, de részben nagysága és súlya, főként azonban a denárral egybevetve, kisebb rajzú éremképe nyilvánvalóan bizonyítja, hogy — bár nem íratlan pénz — mégis határozottan obulusnak tekinthető.

5. Nagy Lajos, denár *L—A*.

E) REGIS hVnGARIE + (gótikus betűk).

Kétrésztű magyar címer.

H) Pajzs, sisakdísz, oldalt *L—A*(?) betűk.

Ezüst, 11,5 mm, 0,28 g (15. ábra 5. sz.).

Nagysága és súlya után ítélve kétséges, hogy denár-e vagy obulus, de gondosabb vizsgálat mellett, főként a körirat előfordulása következtében

⁴ Schulek Alfréd: Vegyesházi királyaink pénzei és korrendjük, Num. Közl. XXV. (1926.), 153—154.

mégis körülvágott denárnak tekinthető. Az obulusok ugyanis általában fratlan pénzfajok. Az érem nem egészen kiadatlan, mert igen röviden említve előfordult már a Wilmersdorfer-gyűjtemény árverési katalógusában.⁵ (talán éppen ugyanaz a példány), ahol azonban még mint Róbert Károly obulusa szerepelt. A kifejtendő okoknál fogva azonban inkább Lajos korából származtatható e pénzfaj. A denár előlapi körirata egyezik Róbert Károly utolsó (C. 15. és C. 18.), valamint Lajos korai (C. 74.) pénzein előforduló körirattal, a hátlapi éremkép pedig azonos Róbert Károly legutolsó (C. 15.) és Lajos legelső (C. 71.) veretén előforduló hasonló éremképpel (sisakdísz). Ezek szerint a denár lehetne akár Róbert Károly, akár Lajos pénze. A címerkép sem perdöntő, mert Róbert Károly utolsó veretein (C. 7. garas, C. 45, 18, és 15 denár) és Lajos minden pénzén azonos a címerelemek (pólyák és liliomok) elrendezése. E bizonytalanságban mégis van azért olyan kiindulópont, mely közelebb vezet az érem meghatározásához, ez pedig a verdejegy. Ez határozott *L* és bizonytalan *A* (?) betűkből áll. Hasonló *L* jegy fordul elő általában Lajos korai pénzein (C. 69. és 70. garas, C. 72. és 74. denár). Lajos említett *L* jegyű pénzeinek veretési idejét Schulek 1343—1349 évekre teszi,⁶ és közülük a C. 69. garas és C. 74. denár *L* jegyét Lorandus-ra oldja fel, aki 1344-ben kimutathatólag az összes kamarák ispánja volt, és 1345-ben is még mint kamaraispán szerepelt.⁷ Minden valószínűség szerint ezen *L* jegyű pénzek csoportjába tartozik a mi denárunk is, és veretési idejét a negyvenes évek közepére lehet tenni. E tárgyi bizonyítékon kívül Lajos korába utalja még e veret két további jellemző sajátága is. Egyik az érem technikai kivitele, mely szoros kapcsolatot mutat Lajos többi veretével (C. 73., 78. és 82.), különösen a tömör és vaskos körirati betűk azonosságában. A másik az érem ritkasága, mely szintén arra vall, hogy Lajos korai veretével van dolgunk. E szubjektív indokok mellett azonban a verdejegy az a szilárdnak látszó alap, melyre a kormeghatározást építeni lehet.

6. Zsigmond, vastagveretű denár (CNH. 121B lehetne).

E) ISMV...

Kettős kereszt.

H) ... ECT...

Négyrésztű magyar címer, felette o.

Ezüst, 12 mm, 1,57 g (15. ábra 6. sz.).

Az előlap kiegészített körirata MON. SIGISMVN DI, a hátlapé REGIS VN GARIE ECTC (gótikus betűkkel). Bár előljáróban közöltük, hogy a Corpusban nem szereplő vastagvereteket ezúttal nem kívánunk közölni, ezzel azért tettünk kivételt, mert ez eddig a legelső ismert vastagveretű magyar pénz. A kopott példány nyilvánvalóan a C. 121. sz. denár piefort verete. Korábbi tulajdonosa (Jeszenszky Géza) közlése szerint a Montenuovo-gyűjteményből származott volna, de annak árverésekor 1888-ban kiadott katalógusban nem szerepel Zsigmond pénzei között. A C. 121. sz. denár Schulek időrendje szerint 1390—1425 közötti időben került kiverésre, tehát erre az időre esik e vastagveret keletkezése is. Mivel Zsigmond másik már eddig is ismert piefort denára (C. 124B) a C. 124. denár vastag verete és e C. 124. denár 1427—37. években került kiverésre, ezért tekinthető ez az első magyar vastag-

⁵ J. Hamburger, Aukt. Kat. 1909. VI. 21—30. No. 14 836.

⁶ Schulek Alfréd: A budai pénzverésről Károly Róberttől Zsigmondig, Num. Közl. XXX—XXXI. (1931—32.), 48—70.

⁷ Hóman Bálint: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában, Bp. 1921. 276. o.

veretű pénznek. Zsigmond előtti időből ilyesmi nem ismeretes. E vastag veretek természetesen nem forgalmi pénzek voltak, hanem talán próbavereknek tekinthetők, és ez a körülmény magyarázza ritkaságukat.

7. *Zsigmond* (Mária?) obulus (CNH. II. 125B/126. hybrid).

E) Négyrésztű magyar címer (pólyák és oroszlán), körülé S—V—R.

H) Egyenesszáru kereszt szárai közt három korona és M betű.

Ezüst, 9 mm, 15 g (15. ábra 7. sz.).

Ez az érem voltaképpen nem önálló új típus, hanem úgynevezett hibrid veret. Egyik oldala ugyanis a C. 126. előlapját, a másik oldal pedig a C. 125B hátlapját mutatja. (A C. 125. és C. 126. típusok között az eltérés egyébként az, hogy az előbbi előlapján sasos, az utóbbin pedig oroszlános címer látható.) Schulek időrendje szerint a C. 125. obulus (és változatai) verési ideje az 1390-es évektől 1424-ig tartott, a C. 126. faj verési idejét pedig 1325-re teszi. Mindenesetre annyi bizonyos, hogy a C. 125. és 126. sz. típusok körébe tartozó összes változatok verési idejét az 1426. évet megelőző évtizedekre lehet helyezni. E hibrid változat előlapján a kereszt szárai között a negyedik korona helyén M betű látható (ugyanúgy, mint a C. 125B változat előlapján). Schulek ezen M betűs változatot Mária (Zsigmond anyja) veretének tartja, aki mint Zsigmond uralkodótársa Zsigmond idejében is verethetett pénzt.⁸ Ezt a feltevést némileg valószínűsíti Máriának 1392. jún. 20-án kelt egyik oklevele,⁹ melynek idézett szövegéből arra lehet következtetni, hogy neki valóban volt saját pénzverése, de hogy az M betűs veretek tényleg az ő pénzei voltak-e, a feltevésnél több bizonyítékunk erre egyelőre nincs. A hibrid veret keletkezését illetően nem gondolhatunk egyéb okra, minthogy a pénzverdében tévedésből párosították a C. 126. előlapi verőtövével, a C. 125B korábban használt hátlapi verőtövével. Hasonló hibrid veretek létrejöttére másutt és más viszonylatban is van példa. Új fajt ezek nem jelentenek, de az időrendi problémák tisztázásánál gyakran hasznos bizonyítékot szolgáltathatnak az egymás után következő fajok összefüggését illetően, amint erre Király Ferenc is kitért e hibrid veret megemlékezésénél a szabadszállási nagy érmelet feloldozása alkalmából.¹⁰

8. *Hunyadi János*-denár I—n (CNH. II. 163A lehetne).

E) IOhAn ... +

Címerpajzs pólyákkal.

H) WLADISLAI R ...

Kettős kereszt, oldalt I—n.

Billon, 15,5 mm, 0,43 g (15. ábra 8. sz.).

Az előlapi körirat kiegészítése IOhAnE — SDhVnIE, a hátlapi M. WLADISLAI REG (mind gótikus betűkkel). Tulajdonképpen nem új típus, hanem csak a C. 163. sz. denár változata. Az eltérés abban áll, hogy a C. 163. sz. denáron a kettős kereszt körüli körirat tartalmazza a Johannes és a címer körüli körirat a Wladislaus nevet, e változaton pedig éppen megfordítva látható. Az Éremtár gyűjteménye e változathoz két példányt őriz, de az egyik csonka és hiányos. Egybevetve azonban a két változatot, az Éremtár gyűjteményében egyetlen példányban meglevő C. 163. denárral, úgy tűnik fel, hogy inkább e két változat jelenti az eredeti veretet, és a C. 163. falként leírt darab ezekhez viszonyítva a tulajdonképpeni változat. Ugyanis a C. 163. sz.-ként leírt denár annyira silány veret e két, aránylag jobb veretű denárhoz

⁸ Schulek : i. m. a budai pénzverésről.

⁹ ... non cum pecunia presentis nove nostre monete, sed cum pecunia antiqua... Mályusz E.: Zsigmond-kori oklt. 2539. sz.

¹⁰ Num. Közl. L—I. (1951—52.), 36.

viszonyítva, hogy az csak valami elverés vagy egyéb hasonló rendellenes előállítás eredménye lehet.¹¹ Tehát végeredményben e két példányban ismert változatot kell a C. 163. sz. főtípusának tekinteni, és ehhez kapcsolódnak az esetleges változatok (többek között az eddig C. 163. sz. alatt ismert denár is). Ennek a ténynek a megállapítása szempontjából volt kíváncsi közölni a leírt denártípust. Albert halálától I. Mátyás trónraléptéig az ország feldőlt politikai helyzetének megfelelően a pénzverés is rendkívül kuszált képet nyújt, és az inflációs jellegű billon pénzverés eredménye, hogy hasonló különös jelenségek bukkannak fel a fennmaradt pénzanyagban. Sajnos, e korszak átfogó pénztörténeti feldolgozása még hiányzik, és így csak kiragadott esetként lehet foglalkozni a hasonló problémákkal.

9. V. László hibrid denár B—P (CNH. II. 183B sz. lehetne).

E) MONETA · LADISLAI · DEI * (gótikus betűk)

Kettős kereszt szárai közt B—P.

H) S · LADISL · AVS · REX (gótikus betűk).

Álló király bárdal és országalmával.

Billon, 18 mm, 0,78 g (15. ábra 9. sz.).

Az érem lelhelye Szada (Pest m.). Ez a veret a C. 179. és 183. sz. denárok hibrid verete olyan formában, hogy előlapja a kettős kereszttel és a vonatkozó körirattal a C. 183. sz. előlapját, hátlapja pedig I. László alakjával a C. 179. sz. hátlapját mutatja. Verdejegye B betűjének bizonyossága szerint e denár a budai pénzverdéből került ki. Minthogy mind a C. 179., mind a C. 183. sz. denárnak vannak B jegyű (tehát budai veretű) változatai, e hibrid veret a verőtövek felcserélése révén e két faj egymáshoz közeli időben történt veretésére utal, és így V. László pénzei időrendjének megállapításához jó adatot nyújthat. Feltételezhető, hogy a C. 183. sz. denár 1452-ben került kiverésre, mert az érem képe szoros egyezést mutat Hunyadi János C. 157A denárának éremképével, és ismeretes, hogy Hunyadi János és Giskra János között (aki V. László nevére veretett pénzt az özvegy Erzsébet királyné megbízásából) 1452. VIII. 24-én megegyezés jött létre, mely szerint egyforma pénzt kell forgalomba hozni országszerte ugyanazon súllyal és tartalommal.¹² A C. 179. sz. denár veretési ideje pedig minden valószínűség szerint 1453, mert a hozzá tartozó hasonló típusú C. 180. sz. obuluson (vagy kisebb vereten) többek között K—h verdejegy is látható, ahol a K Körmöcbányát jelenti, a h pedig nyilván Konrad Hölczler nevét rejti, aki ebben az évben volt ottani kamaragráf.¹³

Tehát e két denár közel egymás után történt veretése — amit a hibrid denár létezése már eleve valószínűsített — így nyomatékosabban is igazolást nyert. Miután V. László pénzeinek időrendje rendszeresen még nincsen kidolgozva, az így tett megállapítások csak egyes bizonyító adatokon alapulnak. Ennek következtében e megállapítások, az egész anyag összefüggésében vizsgálva, esetleg még némi módosulást szenvedhetnek.

10. János-obulus K—B 1533. (CNH. II. 343C lehetne).

E) Négyrésztű magyar címer (pólyák, kettős kereszt, Szapolyai-címer és dalmát leopárdfók). Oldalt két rozetta, fent o. 1533 o.

H) Mária félholdon, jobbán Jézus, oldalt K—B.

Ezüst, 11 mm, 0,19 g (15. ábra 10. sz.).

¹¹ Nyilvánvaló, hogy a Corpus összeállításakor csak ez az egyetlen példányban ismert silány veret állott rendelkezésre és azért közli a Corpus ezt, mint főtípust, a másik két változat később kerülhetett az Éremtár gyűjteményébe.

¹² Szitnyai József: A körmöcbányi békekötés 1452-ben. Tört. Tár 1884. 609. o.

¹³ Krizsó Pál: A körmöci régi kamara és grófjai. 1880. 61. o. és Matunák M.: Z dejin slobodného a hlavného banského mesta Kremnice 1928. 134—143. o.

E kis érem nyilvánvalóan a C. 338. sz. denár obulusa. Ez a denártípus 1532—33. években került kiverésre *K—B* jeggyel, és abban különbözik Szapolyai János 1526—30. években kibocsátott denáraitól, hogy e két évben készült vereteken nincs szívpajzsa a címernek. Hasonló címerképet mutat a leírt obulus is. E C. 338. sz. denárnak eddig egyáltalán nem volt ismeretes obulusa, ezzel tűnt elő a denár veretési idejének legalább az egyik évéből származó obulus veret. A verdejegy *K* betűje szerint mind a denár, mind az obulus körmöci veret, de itt egy különös esettel állunk szemben. Ugyanis Kőrmöcbánya 1529 őszétől 1532 okt. haváig volt János hatalmában, ezután Ferdinánd uralma alá került a többi bányavárossal együtt. Így az 1532. évi veret János nevére még érthető, de az 1533. évi körmöci jegyű denár és obulus János nevére eléggé rejtélyes jelenség. E rejtély indokolt megoldását nem tudjuk adni, de két feltevés is felvethető magyarázatként. Lehetséges ugyanis, hogy esetleg előre elkészült verőtövekkel történt az 1533. évi pénzek kiverése még 1532-ben, de elképzelhető az is, hogy talán másutt verték az 1533. évi vereteket körmöci jeggyel a bányavárosok elvesztése után.¹⁴ Végleges választ erre a kérdésre csak hiteles bizonyítékok felmerülése esetén lehet majd adni. Mindenesetre az obulus előbukkanásával az 1533. évi *K—B* jegyű pénzek veretésének ténye újabb megerősítést nyert.

E tíz érem számottevő módon egészíti ki középkori pénzverésünk képét. Két teljesen új típussal gazdagodik III. András pénzverése, és a vegyesházi pénzek időrendi kérdéséhez újabb lényeges adatokat és kiegészítéseket nyújtanak. Attól még sajnós messze vagyunk, hogy az Árpád-kori pénzeink időrendjének megállapítására lehetne gondolni, még az egyes uralkodók között sem lehet teljes bizonyossággal szétosztályozni az ismert anyagot, de az Anjouk korától kezdve az időrendi meghatározás kerestülvíhető és sürgető feladat. Ezért kell alapos vizsgálattal közölni minden új fajt, mert ezek érezhető hiányokat pótolnak ki a felállított vagy felállítandó időrendben, és kétségtelen, hogy a kronológiai kérdések megoldásánál a hibrid veretek is igen jelentős segítséget nyújthatnak. Középkori pénzverésünk jellegzetes tünete — az évenkénti pénzkibocsátás és pénzbeváltás — okozza, hogy újabb és újabb fajok felbukkanásával állandóan számolni lehet, de attól mindenképpen óvakodni kell, hogy egyszerű bélyegváltozatokat vagy verési hibából eredő eltérő példányokat új fajnak tüntessünk fel. Ez a hiba, sajnós, néha a Corpus-ban is észlelhető. Nyilvánvaló, hogy az új fajok gyarapodása és a verdejegyek rejtélyének lassú feloldása előbb-utóbb szükségessé teszi különösen a Corpus második részének teljes átdolgozását és kiadását. Ennek érdekében kell tovább folytatni a hasonló természetű előmunkálatokat.

Huszár Lajos

¹⁴ Huszár Lajos: János király denárai, Num. Közl. I.—II. (1951—52.). 44.

A FALUSI KOVÁCS A XV—XVI. SZÁZADBAN*

A középkori falusi iparokkal a régészetünk eddig alig foglalkozott. Csupán a fazekasmesterség kutatásában tudunk némi eredményt felmutatni, azonban ez sem rendszeres anyaggyűjtés, és az írott forrás- és ábrázolásianyag felhasználásával történt. Semmit sem foglalkoztak a legfontosabb falusi iparral: a kovácsmesterséggel. Pedig a középkorban is éppen úgy, mint manapság minden faluban volt kovács. Ezt az írott források és az ásatásokból előkerülő emlékanyag egyaránt bizonyítja. Az alábbiakban ezt a mesterséget feldolgozó munkámból a következőket emelem ki: 1. A falusi kovácsmester nyersanyagai, 2. műhelye, annak felszerelése és a kovács szerszámai, 3. a kovács munkája. A rendelkezésemre álló hely korlátozott volta miatt a falusi kovácsok gazdasági és társadalmi helyzetét csak futólagosan érintettem.**

Az Árpád-kori kovácsokról kevés adatunk van. Annyi azonban az írott források és fennmaradt tárgyi anyag alapján megállapítható, hogy az Árpád-korban »fabri« névvel nemcsak az egyszerű kovácsokat jelölték. Közöttük a városokban már ebben a korban is találunk olyanokat, akik csak a kovácsmesterség különleges fajtáival foglalkoznak [üstkovácsok, kardesiszárok (?), pénzverő kovácsok].

Külföldi kutatások eredményei és az ásatásainkon egyre nagyobb számban előkerülő vascipók alapján valószínű, hogy a falusi kovácsok ősi módon maguk termelték ki és olvasztották a munkájukhoz szükséges vasat, és a szénét is maguk égették.

Társadalmi helyzetük nagyjából azonos volt a többi korabeli iparosokéval. Nagy gyakorlatot követelő és nehezebben elsajátítható munkájuk mellett azonban a falusi népek közül némiképp kiemelte őket gyógyításban való jártasságuk és a mesterségüket régóta körülvevő babonák (vas babonák).

A sokréttű mesterség munkáit családjuk tagjaival együtt végezték — mezőgazdasági munkával nemigen foglalkozhattak.

Az az osztódás, ami a mesterségeken belül a városokban már a XIII. században megindult, a XV—XVI. században nagyjából befejeződik. A kovácsok és lakatosok mellett, nagy számban dolgoztak páncél-, sarkantyú-, kard- és késkovácsok, lakatosok és szegkovácsok, valamint üst- és lemezkovácsok. Céhszervezeteik ugyanúgy voltak, mint a többi iparosoknak, azonban inkább a városi polgárság alsóbb rétegeihez tartoztak s csak néha

* A középkori kovácsmesterséget feldolgozó munkám első része, melyet részben az MTA XVIII. sz. munkaközösségének támogatásával készítettem.

** Itt köszönöm meg Méri István többirányú segítségét és útmutatását; László Gyula segítségét, Éri István értékes adatait, valamint Karáth József szép fényképfelvételeit.

kerültek be a városok tanácsaiba vagy igen ritkán — inkább csak a mező-
városokban — a bírói székbe.

A falusi kovács ebben a korban is elvégzett csaknem mindenfajta vas-
megmunkálást. Bár jó minőségű vastárgyakat (sarlók, kaszák, kések, balták,
bárdok) a falusiak már a városi kovácsoktól vásároltak. Azonban a falusi
kovácsnak is kellett újfajta gazdasági szerszámokat, házfelszerelési tárgyakat
— mégpedig egyre többet — készíteni. Jelentős mértékben megnövekedett
munkájukat nagyrészt segéd nélkül végezték. A kovácsokat munkájuk fon-
tossága mellett — az Árpád-koriaknál már említett — állatgyógyításban
való jártasságuk emelte ki némileg a jobbágyok közül.

*

A vasat, munkájának legfontosabb nyersanyagát a kovács főleg vásá-
rolta.¹ Nálunk nagyrészt hazai hámorokból kikerült vasat és acélt, továbbá
Ausztriából és Lengyelországból behozott acélfajtákat árusítottak. Ezeket
nagyrészt rúd, sínvas (singvas) alakban szállították és árulták. Nem voltak
sem túl hosszúak (1 sing kb. 60 cm), sem pedig túl súlyosak (1 sing vasból
csak 1—2 kapát vagy 1 fejszét stb. készíthettek).²

Az ilyen vasakat könnyen lehetett — az ókor óta közismert módon —
csomóba kötve szállítani.

A különféle fajtájú acél- és vasrudakat vagy más-más alakúra kalapál-
ták, vagy valamilyen módon megjelölték. Jelölhették a vasakat egyszerű
bevágásokkal, valószínűbb azonban az, hogy olyan bélyegeket ütöttek rájuk
— különösen a finomabb acélrudakra —, mint a drágább szerszámokra (ács-
fejszék, bárdok, sarlók, kések). A vasak jelölését bizonyítja az, hogy az in-
ventáriumokban készítési helyük szerint megkülönböztetik ezeket: pl.
1635-ben Sárospatakon a vár összeírásakor a régi cipóosztó házban 44 mázsa
és 112 font csetneki és erdélyi vas, 45 font csetneki acél volt (OL. UetC. f.
40. No. 40.)³ Az ásatásokból eddig csak egy bélyeggel megjelölt sínvasat
ismerek.⁴

A falusi kovács nemcsak vásárolt vasat dolgozott fel. Sokszor a meg-
rendelők saját vasukból készítették vele szerszámaikat. Ezt bizonyítják
a XVI. századi árszabások, melyekben a szerszámok készítésének árát attól
függően szabják meg, hogy a kovács adja-e hozzá a vasat vagy a készítettő.
Így pl. 1558-ban Alsólendván így szabják meg az ekevas nádolásának árát:
»Egy Lemes Nadlaftul az ember wafabul ha nadlya.« (OL. UetC. f. 33. No. 1.)
Máramarosszigeten 1569-ben: »Marokvas, Szigeti szekeresnek önnön vasából
16 denár.«⁵

Emellett az eltörött, elkopott szerszámokból is készítették vele apróbb
tárgyakat, s mivel a vas a középkorban — különösen falun — igen értékes
volt, a hulladékvasakat is biztosan felhasználták. A vas értékességét bizo-
nyítja az, hogy éppen úgy, mint az előző időkben, a középkorban is sok

¹ A középkori vaskereskedelemmel részletesebben egy másik dolgozatomban foglalkozom, s így itt csak vázlatosan írok róla és a kovácsok vas nyersanyagáról.

² Magyar Gazdaságtörténeti Szemle XI. (1904.) 39.

³ I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631—1648.), Bp. 1954, 241.

⁴ Járdányi-Paulovics I.: A vaskor régészeti kutatások eredményei. Debrecen, 1949. 13. V. tábla 2. — A rúd valószínű XVI—XVII. századi.

⁵ Századok, 1870. 264.

vasszerszámot rejtettek el. De emellett szól az is, hogy sok elpusztult középkori házban alig találunk vastárgyakat. Ezeket biztosan éppen úgy kiszedték a vissza-vissza térő lakosok, mint ahogyan egy XVII. századi oktató vers egyik részletében olvassuk:

Az nagy fa-Házak ha földig le éghnek,
Ne örülly annak bár az cserepének,
De ha Vas szegek az hamu közt lesznek,
Szedd fel, továbbá néked hasznot tésznek.⁶

A szén a kovács munkájához elengedhetetlenül szükséges. A középkorban a kovácsok — ugyanúgy mint az ötvösök — faszenet használtak. Míg a városi kovácsok szekerenként vásárolták a szenet a szénégető jobbágyoktól, a falusi kovácsok maguk égették a falvak közös erdeiben. Az írott források arra mutatnak, hogy egy-egy falu kovácsai közösen végezték ezt a munkát. Így pl. 1563-ban egy erdőrész bejárásáról írják: »In eius dextra parte Bresnenses fabri carbones conficiunt.«⁷ Emellett szól az is, hogy a szénégetésnél több ember munkájára van szükség, a gödör megásásához vagy a boglya felrakásához és szétszedéséhez, végül a kész faszén elszállításához.⁸ Hazai adatok hiányában külföldi leírásokból tudjuk, hogy a tölgyfából égetett szén volt a legalkalmasabb.

A kovácsoknak sok szén kellett. Úgy gondolom, hogy szenet csak nagyobb időközökben s éppen ezért nagy mennyiségben égettek, s műhelyükben így sok szén lehetett felhalmozva. Az írott forrásokban is sok adat utal erre: Pl. 1520-ban Várdai Ferenc erdélyi püspök fehérvári provizora számadáskönyvébe ezt írta: »Item pro carbonibus a fabris Albensibus ... cum cophinis XI dedi d XXXIII.«⁹

A XIV—XV. században a faluközösség erdeit nagy általánosságban még szabadon használták. A XVI—XVII. században azonban már mindinkább a földesurak sajátítják ki a közös erdőket is. Így a kovácsokat is mind több és több rendelkezéssel igyekeznek eltiltani a szabad szénégetéstől. 1632-ben Kassa város szabályrendelete megtiltja a kovácsok erdővágását: »Az kovácsok minemű nagy károkat tesznek esztendőnkint az erdőkben, hallásra is keserves; Kéri az nemes község az nemes tanácsot parancsolja meg serio az kovácsoknak, hogy ... az erdők vágásától és ott való szénégetéstől penitus supersedeájanak, és ott vágni erős büntetés alatt ne merészeljenek.«¹⁰ 1643-ból a Szinyei-Merse család tagjainak egyezsége erdeik használatáról: »Az egész jószágban az kovácsoknak se szabad se tilalmas erdőkben (ne) legyen szabad szénégetniök sub poena florenum 12, melyet ha valamelyik violál, magunk vehessünk meg rajta azon poenát avagy pénzzüll, avagy szegül.«¹¹

⁶ Sz. Bodó János, az Tékozló Fiúnak Históriaia... Ez Historia melle adatott az Vasrul való Ének. 1636. 21. (R. M. K. I. 661.).

⁷ Tagányi K.: Magyar erdészeti Oklevéltár I. 100.

⁸ Biringuccio XVI. századi munkájában részletes ábrázolásokkal kísérve leírja ezeket: L. Beck: Geschichte des Eisens in technischer und kulturgeschichtlicher Beziehung. II. 1893. Braunschweig. 98—99. — O. Johannsen: Geschichte des Eisens. II. kiad. 1925. Düsseldorf. 30.

⁹ Zichy Okm. Tár. XII. (1931.) 396.

¹⁰ Tagányi K.: i. m. I. 400—401.

¹¹ Tagányi K.: i. m. 454.

Kovácsműhely eddigi középkori ásatásainknál még nem került elő, azonban az írásos adatokból, a néprajzi párhuzamok segítségével s a szórványos régészeti leletek alapján nagyjából mégis le tudjuk írni.

Említettem már, hogy a XIV. századtól kezdve minden faluban volt kovács.¹² Munkájuk a falusi életben nélkülözhetetlen volt.¹³

A kovácsműhely tűzveszélyessége miatt többnyire a falu szélén, bizonyára mindig az út mellett állott. Így nemcsak a falubeliek, hanem a patkoltatni — szekeret vasaltatni — akaró utasok is könnyen megtalálhatták.¹⁴

16. ábra

A kovácsműhely még elpusztulása után is ismert és megjegyzett hely lehetett.¹⁵

¹² A sok idevágó írott forrásanyagból csak kettőre utalok. A Szatmár megyei Várdai-birtokokon lakó jobbágyok összeírásában minden faluban van kovács (Zichy Okm. tár. IX. 396.), sőt a nagyobb falvakban néha még egy lakatost is összeírtak (1453). Egy századdal később Trecsén vármegye rovásadó összeírásában is nagyjából ugyanezt tapasztalhatjuk (a Podmanini-Podmaniczky család Oklevéltára IV. 533.).

¹³ Jól bizonyítja ezt Zsigmond király adománylevele is, amelyben egy elpusztult és jobbágy nélkül levő birtok benépesítésekor ad »... libertatem quator operariorum mecanicorum, videlicet sutorem pistorem, fabrum...« [Zsigmond-kori Oklevéltár I. (1387–1399.), összeállította Mályusz Elemér. 1951. Bp. 536.].

¹⁴ Arács falunak a tihanyi apátság és a nemesek között való felosztásakor 1411-ben ilyen faluszéli, út melletti kovácsházat írtak le, s mivel a falu szélén állott, a határjelek közé is besorolták. [Erdélyi L.: A tihanyi apátság története. Bp. I. (1908). 620.]

¹⁵ Waya részbirtok elosztásánál 1393-ban a határ áthalad azon a helyen, ahol a váradi káptalan oklevele szerint »domus fabrilis« volt. (Zsigmond-kori Oklevéltár I. 358.)

A kovácsműhely előtt biztosan volt akkora szabad hely, amekkorán a vasaltatásra hozott szekerek álltak, s amelyen a patkolást is elvégezhatték. Ezen állott a patkoláshoz szükséges — a manapság is a műhely előtti — korlát. (Erről a patkolásról szóló fejezetben írok bővebben.) Középkori kovácsműhelyeink előtt is lehetett olyan faoszlopok által tartott féleresz, amely alatt rossz időben dolgoztak. Ásatásainkon előkerülő kovácsműhelyek feltárásánál erre is ügyelnünk kell majd.

A kovácsműhely belső berendezéséről és a kovács szerszámaiból kevés tárgyi emlékünks van. Így ezekről elsősorban főként a hazai írott források

17. ábra

(szójegyzékek, összeírások) és a korabeli külföldi ábrázolások tájékoztatnak bennünket, s mindezeket kiegészítik a néprajzi adatok.

A XV. század első feléből való szójegyzékek közül a besztercei szószedetben az alábbiak vannak: feretr, vag; 720. calips — akel, cos — fen, incos — ylew, maleus — vereu, mola — ezuere kezew, 730. faber — chouach, 735. fantum — pathko, babatum — pathko, angarium — corlath, scaptr — idem, feralé — patkolnya, 740. blanetus — patk.seg, forpex — oallow, 745. flebotus — vereu vas, 759. massa — zen vas.¹⁶

A vele egykorú schlagli szójegyzék is részletes: 1281. ferrum — vas, 1282. calips — achel, 1283. cos — fen, 1284. incus — wle, 1285. maleus — vere, 1286. ferrelanus — sen vas, 1287. forceps — ollo, 1288. mola — kezew,

¹⁶ Findly Henrik: A besztercei szószedet. Bp. 1892. 43—45.

1295. faber — coach, 1299. feriamentum — patco, 1300. babata — idem, 1301. angarium — corlat, 1302. scalprum — idem, 1303. sufferrare — pathcolny, 1304. connectere — idem, 1305. gonfus — zeg, 1308. forpex — ollo, 1309. flebotus — vas verw.¹⁷

E szójegyzékekben megtaláljuk tehát az átlagos kovácsműhely tűzi-szerszámaait: az üllőt, a verőt és a fogót, a patkolás szerszámaait, a körömfaragót és a korlátot. A kisebb szerszámok közül is megemlítik a köszörűt, a fenékövet és az érvágót. A szójegyzékek hiányosak. Így pl. az alapvetően fontos kohót és fújtatót nem említik. A jelentéktelennek látszó kis szerszámot, az érvágót azonban megtaláljuk bennük. (Erről később.)

A szójegyzékek másik hiányossága, hogy nem tudjuk meg belőlük azt, vajon hány üllő volt a kovácsműhelyben, hányféle kalapácsot használt, milyen kiegészítő szerszámok voltak, hány fújtatója volt a kohónak. Pedig ezek is rávilágítanak a falusi és városi, valamint a várbeli kovácsok közötti különbségekre.

Bőven kárpótolnak azonban a XVI. századi összeírások, amelyekben számszerint felsorolva találjuk meg a kovácsműhely berendezési és felszerelési tárgyait. Ezekben az összeírásokban nagyrészt várak kovácsműhelyeinek teljes felszerelés jegyzékét találjuk. Közülük a kisebb várak műhelyfelszerelését jól felhasználhatjuk a falusi kovácsműhely leírásakor.

1528-ban a gyulai vár kovácsműhelyében a következőket írták össze: »Instrumenta fabrilia: ij solliculi vel sufflatorii j ferreum instrumentum ad aspergandum ignem, vulgo kehlegyessew j ferreum instrumentum ad expurgandum feces de ferro ij ferrea instrumenta ad facienda ferramina vulgo likastho j ferreum instrumentum vulgo hassytho j ferreum instrumentum ad desecandum ferrum vulgo hassytho j forpicem ij reclusoria vulgari czipththew j malleum magnum j incudum magnum ubi ferra cuduntur j incudum iuniorem.«¹⁸

Az egi várban a kovácsműhelyben a következő szerszámok voltak: »Két nagy üllő...2, öreg verő...2, közép verő...2, fogó...2, fúvó...2, szító vas...3, új vaslapát...1, fogó szorítani való vasak...4.«¹⁹

Az egerszegi várban már több szerszámot írtak össze 1568-ban: »In officina fabry, Incudes duae, una maior altera parva rostrata...2, mallei...4, forpices...3, mallei perforatorii...2, folles...2« (OL. UetC. 76/17).

A sümegi vár kovácsműhelyében pedig még több szerszámot találtak az összeírók: »In officina fabrili, Incus...1, Malleus magnus...2, Item malleus aliquanto minor...1, Zarwas wlo...1, Zegh feyezo was...1, Wagho...1, Lykasztho...1, Forpices...2, Konyas...1, Ko leghejezo...1, Fogho kapcs...4, Lakat hiazzehohoz walo satho...1, Folles...2, Vas pleee...1«. 1572 (OL. UetC. 76/17).²⁰

¹⁷ Szamota: A schlägli magyar szójegyzék. Bp. 1894. 58—59.

¹⁸ Veress Endre: Gyula város oklevéltára. 1313—1800. Bp. 1938. 131.

¹⁹ Tört. Tár. 1881. 746.

²⁰ A felsorolt inventáriumokat úgy válogattam össze, hogy azok lehetőleg az ország más-más vidékéről legyenek. Csak néhány kiadott vagy saját gyűjtésemből származó összeírás között válogathattam. Úgy látom azonban, hogy több anyag feldolgozása sem fogja megváltoztatni azt a tényt, hogy a kisebb várak kovácsműhelyeinek felszerelése és berendezése nagyjából egyforma volt, s így a hozzájuk nagyon hasonló falusi kovácsműhelyeké is egyforma lehetett.

A XV—XVI. századi, főleg német ábrázolások mutatják meg a szőjegyzékekben és inventáriumokban csak megnevezett szerszámok formáját, s a velük végzett munkát is megelevenítik.²¹

Az ábrázolásokat állandóan összehasonlítottam a közelmúltban és még a jelenben is dolgozó kovácsok műhelyének felszerelésével.²²

18. ábra

²¹ A felhasznált ábrázolások jegyzéke : 1330. Sachsenpiegel, Dresda. (F. Philippi : Atlas zur weltlichen Altertumskunde des deutschen Mittelalters. 1924. Bonn u. Leipzig 49. tábla). — 1470. Acht Schalkheiten (16. ábra ; E. Mummenhoff : Der Handwerker in der deutschen Vergangenheit. 1901. Leipzig. 17.). — 1490. Ars memorativa aus der Offizin von Anton Sorg (17. ábra ; Facsimile Benno Filser Ausgabe, 1925. Augsburg). — XV—XVI. század. Porträt aus dem Mendelschen Zwölfbrüderhause zu Nürnberg. (E. Mummenhoff : i. m. 5. melléklet). — XV—XVI. századi fametszet (19. ábra ; Der Bilderschmuck der Frühdrucke XVI. k. 29. tábla 248. kép). — 1502. Részlet Vergilius Strassburg Grüniger kiadásból (18. ábra ; A. Bartels : Der Bauer in der deutschen Vergangenheit. 1900. Leipzig. 21.). — XVI. század. H. Burgkmair : Der Weisskunig. Die geschicklicheit und new erfynung der harnaschmeisterey. (Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses VI. 1888. 108—109.). — 1568. J. Amman : Der Schlosser (Beck i. m. II. 1893. 475.). — 1568. J. Amman : Der Nagelschmied (Beck : i. m. II. 1893. 496.). — 1568. J. Amman : Grob u. Hufschmied (20. ábra ; Beck i. m. II. 1893. 387.).

²² Frecskai J. : Mesterségek szótára. Bp. 1912. 165—182, 239—257. Bieber Károly : A díszműkovács. Bp. é. n. (Ipari Szakkönyvtár 104—106.). H. Phleps : Schmiedekunst. Ein Handwerksbuch 1949. Leipzig.

Az üllő helyét pontosan megszabta az évszázados gyakorlat. A kohóhoz közel áll, hogy az izzított vasat könnyen odavihessék, és körülötte szabad hely van, hogy a mester és legénye könnyen mozgoghassanak (16., 17., 20. ábra.).

Az összeírásokban általában kétfajta üllőt találunk egy kovácműhelyben. Az egyik nagyobb, széles hátú — ez a korábbi időkben használt négyszögletes kis üllőt váltotta fel.²³ A másik üllő kisebb, s legtöbbször egyik vagy mindkét végén kúpalakú, esetleg gúlalakú nyújtvány, »szarv« van rajta.²⁴ A szarvas üllő, amelyet azelőtt inkább csak az ötvösök használtak, a kovácműhelyben is nélkülözhetetlen lett.²⁵ Az 1. képen a nagy tőkén egymás mellett látjuk a két üllőt.

A XIV. századtól kezdve nő meg a szarvasüllő szerepe és jelentősége. A mezőgazdasági eszközök, a ház, és berendezése rohamosan fejlődött és differenciálódott. A különféle hajlított, ívelt, köpús stb. tárgyak könnyebb és gyorsabb készítése tette szükségessé az ilyen üllő használatát.

Eddigi középkori ásatásaink során csupán a solymári várban találtak egy XV—XVI. századi kis szarvasüllőt.²⁶

Az üllőket az üllőtökébe erősítették. Az üllőtöke vastag fatönk (16., 20. ábra), melyet néha még vasabronccsal is körülfogtak. A mai kovácműhelyekben legtöbbször tölgyfatönköt használnak. Alját igen sokszor 15—20 cm mélyen még bele is ássák a műhely földjébe, hogy szilárdabban álljon. Kiemelkedő része átlag 50—60 cm magas.²⁷

Az üllőket éppen úgy, mint a többi szerszámát a kovács bizonyára maga készítette (1. alább). A kovácsvasból készült üllő hátát is biztosan megacélozták, mint manapság.²⁸

A kohó helyét a műhelyben szintén az évszázados gyakorlat szabta meg. Egyenletesen megvilágított helyre építették, hogy az izzított fém futtatás színeit jól megfigyelhessék. Huzatos kéményt és szikrafogót (cserényt) építettek föléje, hogy a tűzfészekben égő szénnek jó és egyenletes izzása legyen. Ez egyúttal a füstöt és a keletkezett gázokat is elvezette.

A mai kovácműhelyekben a kohó vagy tűzhely kőből vagy téglából rakott, 80—100 cm magas, négyszögletű építmény. Közepén kerek bemélyedés van. Ez a tűzfészek, ide torkollik a fújtató vége, gégeje.

Az összeírások mindig párosával említik a fújtatókat.²⁹ Éppenúgy mint manapság is, bőrből készülhettek. Végük legtöbbször fából lehetett, éppen ezért

²³ Gyula: »J incudum magnum ubi ferra cuduntur«, Eger, »Két nagy üllő... 2«. — A továbbiakban a fentebb közölt négy kovácműhely összeírásának idézésekor csak a helynevet említem meg.

²⁴ Egerszeg: »Incudes duae, una maior altera parva rostrata« 1568 Sümeg: »Sunt Incudes 2 una maior altera minor cornuta«, 1572 Sümeg: »Zarwas wło«, 1597. Sümeg: »Horgas üllő vas 1« (valamennyi OL. UetC. ⁷⁶/₁₇).

²⁵ Dolgozatok (Kvár) IV. 1913. 289. — Reinert: Vorgeschichte der deutschen Stämmen. Leipzig 1940. II. 842—843. — P. Norlund: Trelleborg. IV. 1948. København XLVI. A. Oldeberg: Metalltechnik under förhistorisk tid. II. 1943. Lund. 21. Колчин, Чёрная металлургия и металлообработка в Древней Руси (Домонгольский период) 1953. Москва. 58.

²⁶ Közlője Valkó A. »Tábori kovács üllő«-nek nevezi. Rövid közleményében nagyságáról semmit sem ír — AE. (uf) XLVII. 1934. 164—165.

²⁷ Bieber K.: i. m. 58.

²⁸ Bieber K.: i. m. 55.

²⁹ Gyula: »ij Solliculi vel sufflatorii«, Eger: »Fuvó... 2«, Egerszeg: »In officina fabry folles... 2, 1588. Sümeg: »Az kouacz vinnyében. Egy pár fuvuo« (OL. UetC. ⁷⁶/₁₇).

nem érhetett be a kohó tüzeig. Manapság erre vascsövet húznak. Ez a gége, amely a tűzfészekig ér. Hogy a középkorban a gégét szintén vasból készítették-e, pontosan nem tudjuk. A régészeti anyagban a középkori ércolvasztó kohók fújtatóinak samottból készült gégéit ismerjük (XXXII. t. 7—8.).³⁰ Ilyen gégét is használhattak a falusi kovácsok a fújtatóhoz — különösen olyan területeken, ahol a kohóipar nagy szükségleteinek kielégítésére a városokban külön iparosok is foglalkoztak ezek készítésével.³¹

A kohóhoz tartozó apróbb szerszámokat csak felsorolom. Formájukat és használatukat jórészt megmagyarázzák a korabeli ábrázolások. 1594-ből

19. ábra

említenek »eg koh pemet«-et.³² A pemettel manapság is vizet hintenek a tűzre, vagy a kész munkára (17. ábra). A pemethez hasonló szerszám lehetett a kohlegyező.³³ Ezzel a szerszámmal élesztették a tüzet, s talán ugyanúgy

³⁰ Pl. Alsószuha határából a miskolci múzeumban, Szilvásvár határából a sárospataki múzeumban.

³¹ Így pl. a Felvidéken. Tört. Tár. 1880. 617.

³² Oklsz. 512.

³³ Gyula: »J ferreum instrumentum ad aspergandum ignem, vulgo kehlegyessew«, Sümeg, »In officina fabrili — Koh leghelyezo...!«.

vizet is hintettek vele a tűzre az égés meggyorsítására, mint a pemettel. Van még egy szerszámnév, amelyet érdemes megemlíteni, ez a kohnyárs.³⁴ Ezzel a hosszú, hegyes vasszerszámmal tisztították ki a fújtatók gégejét az odaégett salaktól. Másra is használhatták, mert egy másik összeírásban kissé eltérően magyarázzák meg a szerszám rendeltetését.³⁵ A »Koh válu«-ban az edzéshez szükséges vizet tartották, és innen vették a pemeteléshez is.

A középkorban főleg kézzel fújtattak (17. ábra). A falusi kovács — inasa vagy segédje gyakran nem lévén — legtöbbször maga fújtatott. Az egyik kezét teljesen lefoglalta a fújtatás. A lábbal való fújtatásra bizonyára azért tértek át, hogy mindkét kezük szabadabbá váljék, s az egyre bonyolultabbá váló munkájuk eredményesebb lehessen. Az áttérés a XVI—XVII. század folyamán mehetett végbe, s így a XVII. századból már több adat van a lábbal való fújtatásra.³⁶

A fogók és kalapácsok az üllővel együtt a tűzi megmunkálás legfontosabb szerszamai. Egy kovácsműhelyben legalább két-három fogó volt.³⁷

Egy falusi kovács kárainak összeírásában is három fogót említenek, amiket más szerszámokkal együtt a kifosztott műhelyéből elvittek.³⁸

Tárgyi emlékanyagunkban csak kevés tűzifogó van (XXXII. t. 1.).³⁹ A középkori városi fegyver- és finomabb munkát végző kovácsok többfajta szájkiképzésű fogót használtak. Ma is ez a helyzet a falusi kovácsoknál, így feltehető, hogy a középkori falusi kovácsoknál is megvoltak ezek.⁴⁰

A fogó szárainak végére fogókapcsot húztak (20. ábra), hogy a kovácsnak a tűzbentartáskor és a kovácsoláskor ne kelljen erősen szorítani azokat. Így a kovácsolandó tárgy megmunkálására jobban ügyelhetett.⁴¹ A fogókapcsok ugyanazon a helyen a kohó fölött rendszerint egy hosszú rúdon függték, hogy kéznél legyenek.

A középkorban is éppen úgy mint ma, többféle kovácskalapács — vagy ahogy akkor általánosan nevezték »verő«⁴² — volt. Kisebb kézi verőt a tárgyi emlékanyagból is ismerünk⁴³ (XXXI. t. 7. Nagyszékely). A mai pöröly régi magyar neve öreg verő.⁴⁴ A források említenek még középvérőt is (Eger).

A verőkkel éppen úgy dolgoztak, mint manapság (16., 18., 20. ábra). Ha a műhelyben legény is volt, a kohó felől álló mester tartotta fogójával az izzított fémet, s kéziverőjének apró ütéseivel irányította a legényt. Ez

³⁴ Sümeg »konyas« — használatának körülírása Gyula: »J ferreum instrumentum ad expurgandum feces« — azonban itt nevét nem említik.

³⁵ 1597-ben »Konias vass kiuel kouac szeten hanak ki« Oklsz. 512.

³⁶ Comenius: Orbis sensualium...etc. Lőcse 1685. 141. írja: »a Kovács a Kovács-kohban (műhelyben) fel fújja a tüzet a fúróval (fújtatóval), melyet fölemel (nyomdoz) lábával; es ekeppen tüzesíti a vasat«.

³⁷ Gyula: »J forpicem«, Eger: »Fogó...2«, Egerszeg: »Forpices...3«.

³⁸ 1513. Závodszky L.: A Hédervári család oklevéltára II. 1922. 393.

³⁹ A MNM Történeti Múzeum raktárában ismeretlen lelőhelyről.

⁴⁰ A mai műkovácsok fogóformáit l. Bieber K.: i. m. 52—53.

⁴¹ Eger »fogó szorítani való vasak...4« Sümeg: »Fogho kapes...4« 1597. »Fogo kapocz« (OL. UetC 101/3).

⁴² Hogy a verő szót mikor szorította ki a szláv eredetű kalapács elnevezés, egyelőre nem tudjuk. A kalapács szóra is több adatunk van ebből a korból (l. Oklsz.), úgy látszik azonban, hogy használata nem lehetett általános.

⁴³ Sümeg: »Ittem malleus aliquanto minor.«

⁴⁴ Gyula: »malleum magnum«, Eger: »öreg verő«.

az öreg verővel, a pöröllal nagyerejű ütésekkel mért a vasra. A munkához szükséges állandó ritmust a mester pengette kézverőjével az üllőn.⁴⁵

A verő és a fogó a kovácmesterség jelképeivé lettek. Céhpecséteiken legtöbbször ezek vannak, mellettük még a kovács egyik fő munkáját jelképező patkóval.

20. ábra

⁴⁵ Ez a magyarázata annak, hogy a kovács munkája a középkori szimbolikában a ritmus, a ritmusosság jelképe lett. Így pl. egy 1350 körüli müncheni kódexben is (*Speculum humane salutis*) *Philippi*: i. m. 53. tábla vagy egy 1500 körüli kódexben is, ahol a zene allegóriáját — több kovácsot látunk. *Der Gelehrte in der deutschen Vergangenheit*, Leipzig 1900. 30. 27. kép. — A kovácsmunka e kor magyarországi költőit is megihlette. Pl. Schäsius (1540—1585) egyik versében:

Kormányozzon török pontusi vidéket,
vesződjék Rajnánál a bugyogós német!
De köztük üllőre tett az ég csapása
S ránk ver a zord idő szörnyű kalapácsa.

(Geréb L. fordítása. A magyar renaissance költői, Bp. é. n. 82.)

A különféle lyukasztók és vágók is igen fontos szerszámai a kovácsnak. Fontosabbak a nyeles vágók és lyukasztók,⁴⁶ de használtak kisebb nyélnélkülieket is (XXXI. t. 2—5., 9., XXXII. t. 3—4.).⁴⁷ Fogóval fogták őket, s így vágtak velük.⁴⁸ Lyukasztókból is kisebbeket (XXXI. t. 9.)⁴⁹ és nagyobbakat (XXXII. t. 4.)⁵⁰ egyaránt használták.

A szegfejező is nélkülözhetetlen szerszáma a kovácsnak a várban, faluban egyaránt.⁵¹ Több fajtája is volt.⁵²

A középkori szegkovácsok szegfejező üllőt használtak, melynek hátán a különféle szegek szárátmérőjének megfelelő lyukak voltak.⁵³ Néhány helyen ma is ehhez hasonlót használnak. A középkori falusi kovács szegfejezői azonban az üllőbe erősíthető egyszerűbb, kisebb, lapos szerszámok lehettek, olyanok, amilyenek népvándorláskori sírokból is előkerülnek.⁵⁴

A szegkészítéshez szükség volt még egy egyszerű vágóra, ezt legtöbbször az üllőtökébe erősítették.⁵⁵

A lemezből készült tárgyak készítéséhez feltétlenül szüksége volt a kovácsnak lemezvágó ollóra. (XXXI. t. 8.).⁵⁶ Az olló egyik szára derékszögben volt meghajlítva, ezt a hegyes részt a tőkébe verték, míg másik szárának végébe fanyelet ütöttek.⁵⁷

A falusi kovácsműhely felszereléséhez tartozott a köszörűkő és a fenőkő.⁵⁸ Ezek hasonlóak lehettek azokhoz, amelyek egyszerű falusi házak kiadásakor kerültek elő.⁵⁹

A műhely felszereléséhez nyilván hozzátartoztak még a reszelő, kisebb fogók és más apróbb szerszámok, ezekről azonban adataink nincsenek. A patkolás szerszámairól alább írok.

Az írott források és korabeli ábrázolások alapján leírt műhelyben folyó munkát hadd elevenítse meg a csaknem ugyanebben a korban élt Gyöngyösi István verse:

...
Hatan állnak elő kovácsok számából.

Vaspor szennye ülte hízott pofájokat,
Szenek pozdorjája füstölte nyakokat,
Sok szikra csípdeste feltűrött karokat,
Egy-egy pöröly telte bégogott markokat.

⁴⁶ *Gyula*: »ij. ferrea instrumenta ad facienda ferramina vulgo likastho j ferreum instrumentum vulgo hassytho j ferreum instrumentum ad desecandum ferrum vulgo hassytho«. Egerszeg: »mallei perforatorii...2«, Sümeg: »Wagho...1 lykaszttho...1«.

⁴⁷ (XXXI. t. 1—5., 9. Muhirol a miskolci múzeumban. XXXII. t. 3—4. Mohács—Cselepaták a MNM Tört. Múzeumban.)

⁴⁸ Jól láthatjuk ezt Phleps i. m. 14. o.-on.

⁴⁹ Muhi.

⁵⁰ Mohács—Cselepaták.

⁵¹ Sümeg. »Zegh fejezo was...1«, l. még a 38. jegyzetet.

⁵² 1678. Munkácsi vár: »Szegh fejező... Nr. 1. Sing zegh fejező vas... Nr. 1., kapuhoz való zegh fejező Nr. 1.«

⁵³ Beck: i. m. II. 496.

⁵⁴ Dolgozatok (Kvár) IV. (1913), 289.

⁵⁵ Beck: i. m. II. 496.

⁵⁶ Muhi.

⁵⁷ H. Burgkmair metszete l. 21. jegyzetet.

⁵⁸ B. Sz., SchSz. l. 16—17. jegyzetet.

⁵⁹ Szabó K.: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Bp., 1938. 111.

Ritkult a szakállok csapdozó tüzekkel,
Éktelen homlokok pörsöllett szenekkel,
Orcájok varasult gyakor égésekkel,
Merő félördögök kormos személyekkel.

De mind óriások temérdek tagokkal,
Hegyeket bírának emelni vállokkal,
Labdaként játszanak az ülő vasakkal,
Mindent végbevisznek erős munkájokkal.

...

Azért a nagy fúvók kezdenek szelelni,
Azoknak Eurusa tüzet is nevelni,
Magát vélnéd itten Vulcanust mívelni,
Cyclops társaival a pörölyt emelni.

Felgerjedvén a tűz, a szikrák ropognak,
Hevül a vas, arrul a rozsdák pattognak,
Az erős kovácsok mellett forognak,
Kezdet munkájukhoz serénységgel fognak.

A fúvó gégeje körül szít ez tüzet,
Pemete botjával az hint reá vizet,
A verő pörölyhöz készít némely kezet,
Fogók szájátul falt vasat némely vezet.

Hajnalszint mutat már a vas setétsége,
Megpirosította a tűz melegsége,
Minden mocska, szennye, rozsdája leége,
Engedelmeskedik lágyult keménysége.

Zúgnak a pörölyök felemelt kezekben,
Úti ki-ki, lehet mennél erősebben,
A munka és a tűz hevíti testekben,
A repülő szikrák dongnak a műhelyben.

Húnt a nap: setéte van az éjszakának,
Fényes tüze látszik akármely szikrának,
Mondanád a műhelyt lángozó Etnának,
Az hol a nagy vason ezek kalapálnak.

Üstökös csillagot minden ütés csinál,
Sok ugrosó szikra szökdéccsel a kohnál,
Tüzes lidérceket éjjel, ha ki tanál,
Itt minden fuvallás több szikrát ad annál.

Öt részből áll a vas, melyet kalapálnak,
Hajtottak már egyet a jobbik szárának,
Sűrőn jár a pöröly, majd mást is csinálnak,
Készül abroncsa is karikák pántjának.

Mind az öt darabot már öszveköttették,
 Suhog rajtok a víz, mellyel megöntötték,
 Vége van a műnek, a pörölyt letették,
 Izzadt homlokokat s nyakokat törölték.⁶⁰

...

*

A falusi kovács munkáját elsősorban középkori falvaink ásatásaiból előkerült tárgyak vizsgálata alapján ismertetem. Főként a tárgyakon látható különféle készítési nyomokat és szerkezeti jellegzetességeket vizsgáltam meg. Eddig ezt és a tárgyak belső szerkezetét megmutató metallográfiai módszereket elhanyagolta a hazai kutatás.⁶¹ A metallográfiai vizsgálatokat csak némileg pótolják a XVI—XVII. századi ötvöskönyvekben megmaradt edzési, lágyítási receptek, a néprajzi gyűjtésanyagban pedig a mesterség technikai fogásaira alig van adat.

A falusi kovács legegyszerűbb munkája a házak felszereléséhez elengedhetetlenül szükséges *ajtó-, ablakpántok és vasalások* (XXXV. t. 19.), s a hozzájuk tartozó *sarokvasak* vagy *pipák* (XXXIII. t. 17—20.) készítése volt. Ezekből nagyon sokat készített a kovács, amit legjobban bizonyít az, hogy nagy számban kerülnek elő középkori ásatásainkból.⁶²

A pántokat hol szélesebb, hol keskenyebb kovácsvas-szalagokból vagy sínvasakból egyszerű hevítés után kovácsolta. Egyik végüket sarkosan, esetleg hegyes levél formájában levágta. Másik végüket szarvasüllőn karikába görbítette, vagy ahogyan a régi kovács műszó mondja, »hajtotta« — és összekovácsolta. Ezután lyukverővel megfelelő számú szögletes vagy kerek lyukat ütött beléjük a szegek számára. A muhi ásatásból származó egyik pántvason lyukasztó próbálgatásának nyomai maradtak meg (XXXIII. t. 2.)⁶³. A pipavasak készítése is igen egyszerű. A megfelelő hosszúságúra vágott szögletes — vagy szögletesre kovácsolt — sínvas egyik végét kerekre kalapálták, másik végét pedig hengerre tömörítették. A hengeres és szögletes rész határát laposra ütötték (XXXIII. t. 18.), hogy könnyebben meghajlíthassák, s hajlításkor el ne törjön. Ezután derékszögbe hajlították.

A különféle *retesző-vasakat* (XXXIII. t. 22., 24., 26.) úgy készítették, hogy vékony, lapos, szögletes vaspálcika két végét hegyesre kovácsolták, majd a két szárát a szarvasüllő szögletes szarván derékszögbe hajlították. Az ütközővasakat pedig csak egyszerű derékszögű hajlítással állították elő.

A különféle *szegek* (XXXIII. t. 1., 3—11.) készítése szegfejező segítségével történik. A szeget a mai cigánykovácsok a következőképpen készítik: megfelelő hosszúságú vaspálcikát vágnak le. Egyik végét hegyesre kalapálják, másik végét tömörítik. Ezután a félig kész szöveget bedugják a szegfejező megfelelő lyukába, s ott a tömörített, félig kész fejet néhány kalapácsütéssel a megfelelő formájúra alakítják. Természetesen a középkori kovácsoknak nem volt előkészítve a szög vastagságára előre kovácsolt vas-

⁶⁰ Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. — II. rész. 949—950.

⁶¹ A régészeti leletek metallográfiai vizsgálata nálunk csak most indult meg, külföldön már nagyszerű eredményeket értek el: 1. *Kolcsin*: i. m. és uő. Опыт металлографического исследования древнерусских железных вещей. КС. XXX. 1949. 42—53.

⁶² Szabó K.: i. m. 85.

⁶³ Jost Amman lakatosokat ábrázoló fametszetén nyeles lyukasztót láthatunk használat közben (l. 21. jegyzet).

pálca, így tehát azt is magának kellett elkészítenie. A leletanyag tanúsága szerint a középkori kovácsok is nagyjából ilyen módon készítették a szögeket.

Ablakrácsokat is készített a falusi kovács. Muhiról került elő egy bújtatott rácsrészlet (XXXIII. t. 25.). Készítése ugyanúgy történhetett, mint a mai műkovácsoknál: a megfelelő hosszúságú rúdvason az előbb már tömörített helyen először lyukasztóval jelölték meg a tágitás helyét, majd nyelesvágóval átvágták, és hosszúkásra tágitották az eredetileg kis lyukat. Ezután szögletes tágitóval adták meg a lyuk végleges formáját, amelyen a rács ellenétes irányú szálát húzták keresztül.⁶⁴

Az *ajtó- és ládazárakat* (XXXV. t. 14.) s a tárgyi emléanyagban gyakran szereplő *koporsózárakat* és *vasalásokat*⁶⁵ már inkább lakatosok készítették. Ezek főleg a városokban dolgoztak, de mint már dolgozatom elején említettem, a nagyobb falvakban két-három kovács mellett mindig találunk egy lakatost is az összeírásokban. A falusi kovácsok természetesen foglalkoztak a záruk javításával, így biztos, hogy egyszerűbb zárat néha maguk is készítették. (XXXV. t. 14.).

A *láncok* közül a kisebbek, ajtók, ládák zárszerkezetéhez tartoztak,⁶⁶ s legtöbbször lyukasfejú vagy karikás szeggel erősítették rájuk. A nagyobbak általában a béklyóláncok (XXXIV. t. 11.), szekérhez és ekéhez való láncok voltak. A parasztgazdaságban ebben a korban különösen a növényi gúzsokat felváltó s az eke hatékonyságát erősen növelő ekeláncok lettek fontos felszerelési tárgyak.

A láncok készítése igen egyszerű munka. A láncszemeket két vékony vaspálcikából hajlították. A pálcikák végét a nagy húzásnak kitett láncoknál ma is használatos ékhegesztéssel kötötték össze, míg a többieknél inkább csak egyszerű egymásrakovácsolással.

Apróbb háziszerszámok közül a *tűzcsiholó acél* készítése egyszerű munka volt. Különösen a kéttalpú formáé (XXXV. t. 16.), mert azt egyszerű szögletes pálcikákból hajlították, s a végét összekovácsolták. Az egytálpúnál (XXXIV. t. 15.) a vaspálcikát megfelelőképpen formálták, de főformáját ennek is egyszerű hajlítással adták meg. Keménységének és tartósságának növelésére mindkettő talpát acélozni kellett. (A használt acélozási eljárásról később fogok írni.) Egy másik, de sokat használt háziszerszám a *kovácskaparó* vagy *teknővakaró*. Többféle módon is készítették a középkorban. Van egy darab vasból kovácsolt (XXXV. t. 15.), amelynek lapos, kétélű pengéjét egyszerű kalapálással alakították ki, s hajlították meg, szárát pedig úgy készítették, hogy az izzó vaspálcikát megcsavarták. Végét laposra kalapálták, s karikába görbítették, biztosan azért, hogy a belefűzött zsineggel a falra akaszthassák (XXXV. t. 15.). Másfajta is ismerünk (XXXV. t. 17.). Ennek pengéje háromszög alakú, amelynek felső csúcsához alig 2 cm széles szalagot szegecseltek hozzá. A nyél végét szintén karikába görbítették. Pengéje is, nyele is lemezből készült. A *nyársak* végét hegyesre és laposra kovácsolták, szárát legtöbbször megcsavarták.⁶⁷

A vasháromláb felső részét karikából hajtott a bronzból készítette a kovács, ehhez szegecseléssel fogta hozzá a háromlábát, amelyeket többnyire

⁶⁴ A mai rácskészítést l. Bieber K.: i. m. 132—137.

⁶⁵ Szabó K.: i. m. 56—57.

⁶⁶ Szabó K.: i. m. 86.

⁶⁷ Szabó K.: i. m. 114.

szintén a bronzvasból készített.⁶⁸ A bronz- vagy rézlemezből készült *üst javítását* végezte inkább csak a kovács, mert ezek nagyrészt ebben az időben már a városi üstkovácsok készítették.

Ma is egyik legfontosabb munkája a falusi kovácsnak a *szekerek* vasalása. A szekérvasalások készítése már nehezebb, mert a különböző vasalásdarabokat (XXXIII. t. 12—16.) — melyeknek hossza és szélessége aszerint változott, hogy mit borítottak velük — hajlítani is kellett. Végeiket vagy ékalakban vágták le, vagy legömbölyítették. A tengelypuskákat és más — nagy súrlódásnak kitett — vasalásdarabokat manapság megacélozzák, azt azonban, hogy a középkorban is ezt csinálták, csak a sokat emlegetett metalográfiai kutatások fogják megmutatni.

A kisebb gazdasági szerszámok közül igen sok zablát, lóvakarót, béklyót — s hozzávaló kulcsokat — készített a falusi kovács.

Az egyszerű *zablák* közül csak az általánosabbak készítmódját írom le. A csikózabla (XXXIV. t. 5—6.) csuklós szájadzó részeihez két egyforma hosszúságú pálcikát vágott le. Ezek egyik végét laposra kovácsolta, s karikába hajtva egymásba kapcsolta. Másik végükbe lyukat ütött, ebbe pedig a — szintén pálcikából hajlított — zablakarikákat kovácsolta. A másik fajta zabla (XXXIV. t. 7.) készítéséhez vastagabb vaspálcikát vágott. Ezt széles pengéjű lándzsaformára kalapálta. A szárnyakat kúposan összehajlította, hegyét és szárát kissé ellapítva, karikába hajtotta. A továbbiakban ugyanúgy járt el, mint az előbbinél.

A *béklyók* készítése bonyolultabb munka volt. — A béklyó három fő részből áll: kengyelből, zárból és láncból. A kengyelt rúdvasból készítette, melynek középső nagyobb részét laposra verte, félköralakúra hajlította, s hogy az állat lábát ne sértse, domborúra kovácsolta. Rúdnak hagyott végeit hengeresre formálta, s egyiket kisebb karikába hajlította, a másikat nagyobb láncszemre formálta. Ezekbe kapcsolódott bele a zárszerkezet. Ez az egyszerűbbeknél⁶⁹ két láncszemből áll, melyek közül az egyiket vége felé keskenyedő, lekerekített négyszögre alakította; a másikat körtealakúra kovácsolta, és keskenyebb végét kampósan visszahajlította. A két láncszem összekapcsolása — kapocsszerűen — zárta a béklyót. A láncot a kengyel nagyobb láncszemre formált végébe kovácsolta. Egy másik zárszerkezet többnyire hengeralakú lakat (XXXIV. t. 11.). Ezt lemezről kovácsolták, és két végét rendszerint megpántolták. A lakat egyik végét kis füllel kapcsolták a kengyel láncszemre formált végéhez. Itt a véglapon kerek nyílást készítettek a kulcs bedugására, míg másik vége táján a hengeres testre hosszúkás nyílást vágak: ebbe járt bele a kengyel kis karikává formált vége. A hengeres fejű rúgós zár, melynek kettős lemezű tollát rugalmasra edzette a kovács, zárta a lakatot. A kulcsot egyszerű hajlítással készítették — fején a megfelelő formájú nyílást pedig kivágták (XXXIV. t. 12.).

A *lóvakarót* (XXXIV. t. 16., 8., 21—22.) általában két részből állították össze, vakaró részét téglalap alakú lemezről hajlították, általában vályú formájúra. Fogait reszelővel vágták ki. Nyelét vaspálcából kovácsolták. Egyik felét hegyesre verték, hogy a fanyélbe beleüthessék. A másik felét hosszában kettévágták, és villaszerűen széthajlították, majd hozzázegecselték

⁶⁸ Szabó K.: i. m. 15.

⁶⁹ L. Méri I. Turkeve-mórici ásatásról írott beszámolójában (AÉ. 1954., nyomás alatt).

a vakaró fejéhez. A lószerszámhoz tartozó különféle csatokat (XXXIV. t. 9., 10., 23—24.) nagyjából úgy készítették, mint a láncszemeket.

A nagyobb gazdasági szerszámok készítéséhez a kovács minden mesterségbeli tudására és ügyességére szükség volt. Nemcsak formájuk kovácsolása volt nehéz, hanem rajtuk az élek acélozása, edzése is.

A nádvágót (XXXVI. t. 11., 12.) kovácsvas-szalagból készítették. Hevítés után lapjában meghajlították, majd pengéjét kovácsolták ki. Végét vastagabbra tömörítették, s kikalapálták rajta a makkot. Valószínű, hogy élet ugyanúgy, mint a középkorban külföldön — amit metallográfiai vizsgálatokkal mutattak ki — vagy a közelmúltban nálunk is igen sokszor edzették.

A kapákat is rúdvasból vagy singvasból készítették (XXXV. t. 4—8.). Ezt lándzsa- vagy levélformájúra lapították, majd kissé íveltre kalapálták. Vaskos rövid szár részét lyukasztóval átiütötték, majd tágitó segítségével köpút formáltak belőle. A kapák egy részének élet biztosan edzették, acélozták. Erről tanúskodik néhány frott adatunk, amely a kapák nádolását említi.⁷⁰ A nádolás vagy nádlás manapság is azt jelenti, hogy a kovács az élre, a megkopott élre vagy az elvékonyodott tengelyre acélszalagot hegeszt.⁷¹ Edzeni csak acélt lehet, s így a kapákra hegesztett szalagot már megedzhatték a középkori kovácsok is. Néhány kapán meg is látszanak a nádolás nyomai, vannak azonban olyanok, amiken nádolásnak nincsen nyoma. Ezeket saját anyagukban acélozták (cementálták), s ezután edzették. (Az edzési eljárásokról később.)

A nádolásnak különös jelentősége volt az ekevasnál, mert ennek élet keményre, szilárdra, testét pedig rugalmasra kellett készíteni. Az ekevasat (XXXVI. t. 9.) több singvasból kovácsolták össze. Ezeket háromszögalakban tömörítették, majd kikovácsolták az élet, és behajlították köpújét. Élet nádolták,⁷² de edzhatték is. Köpúje és hosszú oldala — miután kovácsvasból (frissített vasból) készült — rugalmas lett, éle pedig kemény.

A csoroszlyákat (XXXVI. t. 6—7., 8.) szintén rúdvasból vagy sínvasból készítették. A rúdvas egyik harmadából kovácsolták az élt, amelyet inkább saját anyagában, s nem nádolással acélozhatták. Az ásóvasalások (XXXV. t. 1—3.) élet is inkább így acélozhatták.

Külön jelentősége volt az acélozásnak a fejszék, balták (XXXI. t. 10—12., XXXIV. t. 19—20., XXXVII. t.) készítésénél. Ezek ugyanis a falusi gazdaságban a legfontosabb fakitermelő és famegmunkáló szerszámok voltak. Éppen ezért készítésükkel részletesebben foglalkozom. A fejsze alap részét egy középen összehajlított sínvas adta. Hurkos fejéből képezték ki a köpút, míg két végét összekalapálták, majd pengévé alakították.⁷³ Ez volt a fejsze készítésének egyszerűbb módja. A másik, összetettebb eljárásnál a fejsze alaprésze szintén összehajlított sínvas volt. Itt azonban az ellapított vége közé még egy külön — valószínűleg acél — élt illesztettek be. Az él

⁷⁰ 1520. Várdai Ferenc provizorának számadáskönyvében: »Item Bartholomeo fabro pro nadlas lignonum X dedi d XL« (Zichy Okm. Tár. XII. 1931. 390).

⁷¹ MNy. VI. 1910. 239.

⁷² 1558. »Egy Lemes (ekevas) nadlastul az Ember wasabul ha nadlya, öth krai-czarth wéhessen« (t. i. a kovács) (MGTSZ VI. 1901. 137.). — 1587. »Zantho wasak nadlasara ket masa wasat« (Oklsz. 675.).

⁷³ Hasonlót l.: Воронин—Карпер—Тиханов: История культуры Древней Руси (Домонгольский период) М.—Л. 1951. 89. 50. kép.

beillesztésének helye jól látszik a XXXVII. táblán bemutatott fejszén.⁷⁴ Ezt az acélélt bizonyára végül meg is edzették.

A középkori falusi kovácsok is olyan edzési eljárásokat használhattak, amilyeneket egy XVII. századi ötvöskönyv őrzött meg. Ezeket az ötvösök kardok, kések s szerszámaik edzésére használhatták. Nagyjából azonosak a külföldi hasonló korú s metallográfiailag is kimutatott eljárásokkal,⁷⁵ s ma is megvannak a kovácsok gyakorlatában. Fontosságuk miatt, meg azért is, mert az eljárást teljes egészükben leírják — szó szerint közlöm őket: »Vassat vagy aczélt eccenyi. Az körömöt égesd meg, törd meg, tölcs hurinát köziben, tedd egy cserepben, tedd éledetlen szénben, had füllyön magában fel, kétszer is vess szentet rea, had füllyön erőssen meg, azután vedd ki, vedd tiszta vízben, jó kemény leszen. — Azonról más. Melegics meg az aczélt az tűzön, azután verd be sós vízzel ugyan suhogjon az acélon, azután tedd az tűzben had füllyön meg, vedd ki, tedd az megrontott köröm közé, tarcas ott egy kevésbé, azután tedd az tűzben fücs meg szép pirosan, ocs meg, jó leszen« (Kecskeméti W. Péter Ötvöskönyve. AÉ. 1884. 299—300). Ez az eljárás a cementálás s az utána való edzés. Az agyagedénybe, jól égő (sok szentet tartalmazó) anyagok közé beágyazott vastárgy levegő nélkül izzítva, sok szentet vett fel, s így megacélozódott.⁷⁶

A fenti edzési eljárásokra még inkább szükség volt a vékonypengéjű, féloldalas kis *bárdok* (XXXI. t. 11—12.) és a *kétkézvonók* (XXXI. t. 13.) készítésénél. Ezeknél fokozottabban megvolt az a követelmény, hogy csak élük legyen kemény, acélos, többi részük pedig tartsa meg a frissített vas eredeti rugalmasságát. Ezeknél az edzési eljárást úgy végezték, hogy a penge többi részét, amit acélozni nem akartak, agyaggal kenték be — így az acélozástól megóvták — a kihagyott élt pedig nyugodtan acélozhatták.

A fentiekben csak néhány jellegzetesebb eszköz készítését is csak futólagosan elemeztem. Mivel ezek az elemzések főleg a tárgyakon látható külső jeleken alapulnak, csak megközelítően tudják megmutatni a kovácsmesterség technikai fogásait és eljárásait.

A falusi kovács leggyakoribb munkái közé tartozott a *patkolás*. A rossz utakon gyorsan elkopó és elvesző patkókat sűrűn pótolni kellett.

A patkolás legtöbbször a műhely előtt történt. Külön korlátot — *an-garium*⁷⁷ — állítottak fel a műhely előtt. Ma is sok helyen találhatunk a kovácsműhely előtt ilyen korlátot. A korlát két erős és mélyen a földbe ástott kb. 1—1,5 m magasságú cölöpökre erősített 2,5—3 m hosszú rúdból állhatott. Lehetett kettős, közéje állították a lovat; de lehetett egyes is, amelyhez a mester és segédje — vagy ha segéd nem volt, a ló gazdája — hozzászorította a lovat.

A ló patáját — éppen úgy, mint manapság — először megtisztogatta a kovács; leggyakrabban a benne maradt vagy beletörött szögeket kellett kiszednie. Ezután a körömnek és a nyirnak megigazítása következett.⁷⁸

A körömöt és a nyirt a patkó védi, s így egyik sem kopik, hanem növekszik. Ezeket tehát a patkolás előtt meg kell faragni és behasadozott körömöt

⁷⁴ A MNM. Tört. Múzeum gyűjteményéből való.

⁷⁵ L. Kolcsin: i. m. több helyen is (61. jegyzet).

⁷⁶ Hasonló eljárásokat l. Kolcsin: i. munkáiban.

⁷⁷ BSz. SchSz.

⁷⁸ A patkolás leírásánál igen nagy haszonnal forgattam Herman Ottó kiváló cikkét. MNy. 1906. 199—209., 241—251.

kiigazítani. A faragást a *körömfaragóval* végezték.⁷⁹ Összetett szerkezete arra mutat, hogy igen finoman igazodik a pata és a kényes nyír faragásának sok figyelmet és gondosságot követelő munkájához (XXXII. t. 5—6.). A mester munka közben egyik kezében a nyelet fogja, s a pengét irányítja, másik kezével a gömbös fejű fogantyúrészt fejét üti. A nyirázás munkájánál igen nagy szükség van a segéd közreműködésére (19. ábra).

A nyirazásnál a kovácsnak igen óvatosan kell dolgozni. Ha a szarutakarót túlságosan lefaragja, elvékonyítja, az eleven rész könnyen megsérül, s a ló megsántul.⁸⁰

Ha a ló nyirázás közben megsántult, a kovácsnak kellett gyógyítani.⁸¹ A rossz nyirázás s az azt követő gyógyítás gyakori eset volt.⁸² A kovácsnak gyógyító munkájával tehát elsősorban saját hibáját kellett kijavítani, s innen van a kovácsok nagy gyógyító gyakorlata, s részben ez az alapja annak, hogy orvos hírébe kerültek.

Valószínűnek látszik, hogy a falusi kovácsnak is — éppen úgy, mint napjainkban — előre elkészített patkókból és patkószegekből nagyobb készlete lehetett. Későközépkori ásatásainkból igen sok patkó került elő. Ezeket nagyjából két csoportra lehet osztani. Az egyikbe a keskeny, de vastagszárú patkók tartoznak. Ezek szárainak végén kikovácsolt sarok van (XXXIV. t. 4.). A másik csoportba tartozók széles lemezesek — közepükön hosszúkas, esetleg szögletes kivágás van. Sarkuk nincsen, csak végük van néha egy kicsit visszahajlítva (XXXIV. t. 1—2.). Eldöntetlen kérdés az, hogy a kétfajta patkót időszakonként változtatták-e (téli—nyári), vagy pedig attól függően használták egyiket vagy másikat, hogy hátsólovat, ígásovat stb. patkoltak-e velük.⁸³ Igen sok jobbágykovácsnak patkóban és patkószegekben kellett lerónia jobbágyi szolgáltatását a földesúr számára is.⁸⁴

⁷⁹ 1597. »Az kouacz uinnye hazban 1 keöröm faragó« (Oklsz. 539.) 1597. »1 keorom kerítő« (Oklsz. 539.) 1552. »Ferramentum keremwas« (Oklsz. 539.). A Schlagli Szójegyzékben 1301. angarium — corlat — 1302. scalprum — idem, a Besztercei Szójegyzékben 735. angarium — corlath, 736. scapr — idem. A középkori latinságban a »scalprum« szó jelentése — »éles szerszám, amivel faragnak. De később is ez a jelentése, sőt Páriz — Pápai »Dictionarium«-ában jelentése már körömfaragó (550. o.). A szójegyzékek írói nem tudva a szó pontos magyar jelentését, egyszerűen »idem« szót írtak oda, vagy gondolkodás nélkül másoltak egy másik szójegyzékből. A »scalprum« szó jelentését azok a szavak is meghatározzák, amelyek a szójegyzékben körülötte vannak. Ezek mind a patkolás műszavai, s közülük csak egyetlen fontos patkolószerszám hiányzik, a körömfaragó. Ezek alapján nyugodtan föltehetjük, hogy a szó jelentése körömfaragó. Megtaláljuk a XV—XVI. századi kovácsábrázolásokon (19., 20. ábra), XVI—XVII. századi dísz-körömfaragók pedig német és francia gyűjteményekben vannak eredeti fanyéllal. (Bernt W.: Altes Werkzeug. München 1939. 67. t.)

⁸⁰ 1504. »Kolozwaraht patkoltateek louamat akkor megnyirazaak megsanthula« (MNY. 1906. 249.).

⁸¹ 1560. Kecskemét. »Mikor valakik az kovács mesterek közül... (a lovat) ... megnyiraznája, olyankor az mester gyógyítani tartozik.« (Hornyik: Kecskemét története II. 296.)

⁸² 1693. »Ha az lónac az nyirját igen megfaraggyák, hogy lába megdagadna, ved az lenmagot, föld meg, kösd a ló lábára.« (MNY. 1906. 250.)

⁸³ A patkó történetére l. Zimmermann A.: A patkó eredetéről vonatkozással az Árpád-ház korabeli magyar leletekre. MGTSZ. 1906. 55—59., Winkelmann F.: Über das Hufeisen. Germania, XII. 1928. 135—143., Garnat G.: Le fer a cheval a travers l'Histoire et l'Archeologie. Paris, 1951.

⁸⁴ 1620. »Az kovács mind az tavalyi s mind az idei patkókkal és szegekkel adós...«, »...Az kovácsot az patkókkal és minden patkolószerszámokkal ide felküldjétek, de először az patkókat és szegeket szépen megegyengesse és meghomorítsa, mert itt nem lesz hol megegyengetni« (MGTSZ. 1895. 199., 1631.) — Egyik kovács szerjás helyett évi 40 patkót és 240 patkószeget ad. (I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai.) (1631—1648.) Bp. 1954. 103.

A patkószögek nagy tömegben való elkészítésére szolgált a *patkószeg-fejező* szerszám.⁸⁵

A kovács a nyirazás után a patkót biztosan éppen úgy, mint ma, fekete melegen felpróbálta a patára, majd vöröstre hevítve, az állón hozzáigazította a pata formájához. Ezután még forrón illesztette a patára, hogy kissé beleégjen — tehát teljesen összesimuljon vele. A patkó felszegezéséhez külön kalapácsot használtak, a *patkóverőt* (XXXII. t. 2.).⁸⁶ A MNM Történeti Múzeumában levő XVII. századi — céhjelvény — dísz-patkolókalapácshoz hasonlíthattak a középkori közönséges patkóverők.⁸⁷

A patkó felszegezése igen kényes és sok ügyességet kívánó munka volt. A szöget úgy kellett beverni, hogy az csak a köröm szaruállományán menjen keresztül, s a pata elevenjét ne sértse meg. Ha a kovács a pata elevenjébe verte a szöget, vagyis megnyílta a lovat, akkor az megsántult. A nyilazás éppen úgy, mint az ügyetlen nyirazás igen gyakori eset volt.⁸⁸

A megnyilazott lovakat nyilván ugyanúgy gyógyították, mint a megnyilazottakat (l. 82. jegyzetet).

A bevert és visszahajlított patkószeg hegyét a *patkószeg-fogóval* csipték le, s az esetleg rosszul bevert szeget is ezzel húzták ki.⁸⁹ Erre a célra használhatták a kurittyáni leletmentésből származó fogót⁹⁰ (XXXI. t. 6.). Vele azonos lehet a patkoló fogó is.⁹¹

A patkolás utolsó munkamozzanatában a közelmúltban is *reszelővel* hozzáfőrmálták a patát a patkóhoz.⁹²

A patkolás fontosságára mutatnak azok az előbb már idézett törvények, amelyek már a XIV. században anyagi ellenszolgáltatást követelnek a kovácstól, ha a lovat megsérti. A fentiekben láttuk, hogy a patkolásra és abból is a nyirazásra maradt fenn aránylag a legtöbb adatunk, köztük hatósági rendelkezések. Ez is bizonyítja azt, hogy igen nagy gondot fordítottak arra, hogy a ló meg ne sérüljön, meg ne sántuljon. Érthető ez, hiszen a középkorban az egyik legfontosabb és legértékesebb igavonó állat, a legfontosabb közlekedési eszköz, a ló használhatatlanná válása súlyos csapás volt gazdája számára.

⁸⁵ 1549. »Eg patko zeg feyezo« (Oklsz. 758.).

⁸⁶ 1510. patkowero (OL. D. 26251., 1528. Unum wulgo pathko werev., 1597. Az kowac uinnye hazban l patko vereo« (OL. UetC 101/3., Oklsz. 758.).

⁸⁷ Jost Amman metszetén (20. ábra) a baloldalon pörölyvel dolgozó legény kötélynének hasítékában egy ilyen patkóverő van fűzve. A dísz-patkolókalapács céhjelvényként való használatát jól mutatja az 1638-ból való somorjai céhlevél: »...A legények (közül) — az, kinek mentéje nintsen, patkoverő légyen kezében« (t. i. az utcán való sétáláskor). Népr. Múzeum Etn. Adattár. 001176.

⁸⁸ 1376. Nagy Lajos által a százsóknak kiadott céhszabályzatban: »Faber etiam sufferando equum gumpho laedens equum laesum gratis curare teneatur, pabulum tamen possessor equi persolvat...« (Zimmermann—Werner: Urkundenbuch der Deutschen in Siebenburgen: II. 1897. Hermannstadt 451.). — A XV. századi Budai Törvénykönyvben: »Vernagelt der hufsmid ainem statman sein pferdt, das sol ym der selbig statman pey nacht vnd pey tag zu wissen thuen, so sol der hufsmid das krank pferdt zu ym nemmen, vnd so lang pey ym halten an seiner zerung, vntz das es gesund wirt...« (Michnay Endre—Lichner Pál: Ofner Stadtrecht von MCCXLIV—MCCCCXXI. Pozsony, 1845. 83.)

⁸⁹ Jost Amman metszetén (20. ábra) a nagy üllőtőke oldalára erősített tartóba fűzött fogó is ilyen.

⁹⁰ Miskolci Múzeum.

⁹¹ 1549. »Eg patkoló fogó.« (Oklsz. 758.)

⁹² Jost Amman már többször idézett metszetén (20. ábra) valószínűleg ilyen simító reszelő van az üllőtőke oldalán levő tartóban.

A falusi kovácsok állatgyógyító munkájára vonatkozó adatunk kevés van. A kevés adat nagy része is a XVII. század elejéről való. De mivel egy század alatt a mesterség lényegesen nem alakult, ezeket az adatokat is éppen úgy fel lehet használni, mint a korabeli városi kovácsokra vonatkozó adatokat.⁹³

Hogy a kovácsok értettek az állatgyógyításhoz és különösen a lovak »nyavalyáihoz«, azt több írásos adat is bizonyítja.⁹⁴ Gyógyító munkájuk már a patkolásnál megkezdődött. A túlságosan megnőtt szarurészek lefaragása (nyirazás és körömfaragás) már részben gyógyító munka, hiszen a behasadozó, letöredező köröm, s az erősen megnőtt nyir miatt is megsántulhatott a ló. (A rossz nyirazásból és a nyilalásból származó sérülések gyógyításáról már előbb volt szó.)

Az állatgyógyító orvosságok nagy részét főleg a kovács készítette.⁹⁵ Az orvosságok készítéséhez használt nyersanyagokról is írnak a források.⁹⁶ Orvosság — vagy amint említik is — ír készítéséhez használtak avas hájat, timsót, zöld gálicot, tojást és mézet. Hogy melyik betegség gyógyítására mi volt a legjobb, egyelőre nem tudjuk pontosan. A méz mindenesetre jól bevált gyógyszer lehetett, mert később is sokszor említik.⁹⁷

Kisebb állatsebészeti műtét volt az érvágás.⁹⁸ Fontos munkája lehetett a kovácsnak, mert a XV. századi szójegyzékek — mint már előzőleg is említettem — a kovács szerszámai között mindig felsorolják az érvágáshoz való kis szerszámot, az érvágót, vagy »verő vasat«.⁹⁹ Ezt az egyszerű — de mégis már műszernek nevezhető — szerszámot ásatásokból is ismerjük (XXXIV. t. 13.).¹⁰⁰

Hasonló módon nyilván más állatokat is gyógyított a kovács.

*

A fentiekben — mint arra már a dolgozat elején is utaltam — csak vázlatosan írhattam le a XV—XVI. századi falusi kovácsmesterséget. Éppen

⁹³ A középkori kovácsok állatgyógyító munkájáról részletesen külön dolgozatomban írok. Éppen ezért itt csak röviden, a kép teljessége miatt ismertettem.

⁹⁴ 1631-ben Petrován feljegyzik, hogy egy zsellér kovácsmesterséggel szolgál s »louak nyaualiajához is tud« (OL. UetC. f. 21. no. 2/a., I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai [1631—1648] Bp. 1954.).

⁹⁵ 1493. Eger. »Iterum ad Medicamina equorum fabro domini dedj den. Li.« (Bakócz egri számadáskönyvében *Kandra K.*: Adatok az egri egyházmegye történelméhez, II. 1887. Eger, 367. — 1527. Gyula. »Pro medela magi equi domini Illi magistro fabro soluti sunt d LIX« (Veress i. m. 108.).

⁹⁶ A pozsonyi városi lovak gyógyításához a kovácsműhelynek a következő gyógyszerekre adtak pénzt: »Item wir geben den Smidges II. n von ainem Ros vmb Ertzney vmb honigh vnd vmb ayer vnd umb ir mue III. sch. Wien, den. — Item am freitag vor kolomanni martiris vmb ertzney zu ainem Stat ros Ald Smer und Allawn und grünspat XXXVI den. Wien. (Ortvay, Pozsony története. II., III. rész. 174.)

⁹⁷ 1647. körül »Hat rendbeli szekeres lovak számára orvosságra kiadatott 3 itcze mézet ...« (I. Rákóczi György gazdasági iratai [1631—1648.] Bp. 1954. 106.)

⁹⁸ 1544. »Az kouacznak az ki az ket szabalt louat meg uagdalta az eret...« (Okisz. 526.)

⁹⁹ SchSz. 1309. flebotus-vas werew, BSz. 745. flebotus-vereu vas.

¹⁰⁰ *Szabó K.*: i. m. E szerszám azonosítását a tokaji sebészek 1691-ből való pecsétje is bizonyítja, melyen szintén ugyanilyen érvágó van (*Magyari-Kossa Gy.*: MOE. III. 435). — Az érvágás neve »Ader schlagen« utal arra, hogy miért nevezték verő vasnak (*Magyari-Kossa Gy.* MOE. III. 121.).

ezért most a munka közben felmerült és részben megoldatlanul maradt kérdések alapján néhány olyan szempontra szeretném a figyelmet felhívni, amelyek a továbbiakban hozzájárulhatnak a kovácsmesterség részletesebb megismeréséhez.

1. Feltétlenül szükséges az írott forrásanyagból a nagyrészt még közöletlen inventáriumok összegyűjtése. A közöltek közül pedig — pl. az Oklevél Szótár címszók szerint szétszabdalt anyagát — műhelyek szerint újból össze kell szedni. Mindezek a kovácműhelyek teljes felszerelésének megismerését segítik elő, a mai egyszerűbb kovácműhelyek szerszámanyagának összegyűjtése pedig ezt kiegészítheti.

Döntő jelentőségű azonban a középkori kovácműhelyek feltárása. Ez ugyanis nemcsak a műhely berendezését, hanem környezetét is elénk tárja. A képes ábrázolások tanulságát — éppen azért, mert külföldiek — e tekintetben is csak megfelelő kritikával vehetjük figyelembe.

A műhelyfeltárásokkal kapcsolatban néhány szempontra és körülményre külön fel szeretném hívni a figyelmet. Egy-egy feltárt házban talált kováczszerződések nem feltétlenül jelentik azt, hogy ott kovácműhely volt. Az írott források¹⁰¹ és az eddigi falufeltárások is azt bizonyítják, hogy kovács — vagy más mesterségre valló — szerződések előkerülhetnek egyszerű lakóházakból vagy azok melléképületeiből is. Viszont a szerződések hiánya sem jelenti feltétlenül azt, hogy nem kovácműhellyel van dolgunk.

Vannak olyan jellegzetes vonások, amelyek a kovácműhelyt feltétlenül megkülönböztetik más rendeltetésű épületektől. Ezeket kell az ásatásokon figyelembe vennünk.¹⁰²

A fentiekben láttuk, hogy a kovácműhelyre legjellemzőbb a kohó és az üllő. Ezek egymáshoz közel eső helyének felismerése egyszerűen eldönthető a kérdést. A kohót ugyanúgy, mint az egyszerű házak szemes- vagy sütőkemencéit, valamelyik falhoz építették. Lényegesen különbözik az utóbbiaktól abban, hogy tűzfészeke nem a padló közelében, hanem 40–60 cm-rel magasabban van. Tehát míg a kemencék sütőfelületét — ha a ház padlóját nem szántották el — mindig megtaláljuk, úgy a kohónak ilyenkor is inkább csak kő-, tégl- vagy sáralapozását találhatjuk meg. Előtte azonban a padlóba taposva, széndarabkák tömegének kell lenni.

Ha az üllőtőkét beleásták a földbe — ami akkor is megeshetett — helyét könnyen megtalálhatjuk. Ha nem ásták be, akkor is elárulja helyét az alatta erősen megdöngölődött — s nyilván kissé bemélyedő — földfolt. Ezeken kívül a körülötte erősebben letaposott földben nyilván nagy számban található apró vasdarabkák és vashulladékok is biztos útmutatást nyújtanak.

A megfigyelések finomításával a kohó mellett a fűttatót tartó — az ábrázolásokon sokszor megfigyelhető — karószerkezet lyukait, a műhely előtt a korlát és féleresz oszlopainak helyét stb. is felfedezhetjük.

¹⁰¹ Pl. Zigetly Pál deák középrendű nemes birtokos udvarházának 1576-i leltárában ezt olvassuk: »Annak az eles haznak az heaia (n) ... eg öreg zaruas üüle, egy patkolo lada, eoreg vere, eoreg fogo... Az wy hazban... egy eoreg kouacz fuo, az melle walo mü zerzam, eg öreg uló, eg szaruas ylois, vere, fogo, egjes waszerzámokkal egjetemben...« (AE. uf XXXIX. 1920–22. 106–108).

¹⁰² Az alábbiak a várak kovácműhelyeinek felismerését is megkönnyíthetik, bár ezeknél a vastag törmelék és bontási réteg alatt sok esetben a műhelyek berendezése épebben, szerződéskészlete hiánytalanabban megmaradhatott, mint elpusztult falvaikban.

2. Láttuk azt, hogy a kovács munkájának megelevenítésekor nagy segítséget jelent az, ha a vastárgyak készítésének külső nyomait vizsgáljuk. Ezt a jövőben sem hanyagolhatjuk el, sőt a középkori tárgyi anyag vizsgálata mellett a mai kovácsok munkájának tanulmányozásával egyre inkább gazdagítanunk kell. Ám ez csak igen szerény része a tárgyi anyagon végezhető vizsgálatoknak. Az előbbieken többször is utaltam arra, hogy a metallográfiai vizsgálatok a tárgyak belső szerkezetére, anyagának összetételére is fényt vetnek. Arra kell tehát törekednünk, hogy ezek a külföldön már régóta alkalmazott vizsgálatok minél nagyobb ütemben induljanak meg.

A metallográfiai módszer alkalmazásával ugyanis a következőket tudhatjuk meg: *a)* Feleletet kapunk arra, hogy milyen vas- és acélfajtákat használtak, s hogy ezek közül melyek a hazaiak, és melyeket hozták be külföldről. E vizsgálatok alapján elkülöníthetjük egymástól az egyes hazai vasbányák és kohók termékeit is. Ezen túlmenően megismerhetjük a hazai vasolvasztás korok szerinti módszereit és fejlettségi fokát. *b)* A vizsgálatok a tárgyak — különösen a nagy mennyiségű szórványos leletek — pontosabb kormeghatározását is elősegítik. Például az Árpád-kori — részben gyepvasérből készült — tárgyakat jól el tudjuk majd különíteni a későbbiektől, amelyeket másfajta vasércekből kohósított vasból készítettek. *c)* A tárgyakon készített metszetek megmutatják azt, hogy hány darabból, milyen eljárással készítették ezeket. Meg fogjuk ismerni a különféle edzési, acélozási eljárásokat. Ezeket jól kiegészítik majd az idézett XVI—XVII. századi acélozási és edzési receptek.

A fentebb elért eredmények és a felvetett kérdések is világosan mutatják azt, hogy a jövőben a középkori kovácsmesterség kutatásában a régészeti feltárásoknak s a belőlük előkerülő tárgyakon végzett vizsgálatoknak döntő fontossága lesz.

Szabó György

A KISVÁRDAI VÁR KÁLYHACSEMPÉI

A Szabolcs megyei Kisvárdán, a község központjától alig néhány száz méterre ÉNy-ra terül el az ú. n. Várkert. Itt a környező lapályból néhány méternyire kiemelkedő domb DNy-i részén állanak a kisvárdai vár még meglevő téglafalai. A több emelet magas falak nagyobb várépület déli részének maradványai. A várdomb átlagos szintjénél is magasabb emelkedésen fekvő várépületet (a belső várat), hat bástyával megerősített földsánc veszi körül.

A várat valószínűleg a környéken már a XIII. század második felében szereplő Várdai család¹ építtette. Bár magáról a várról csak a XV. század közepéről van írásos adatunk,² a várdomb területén szórványosan előkerülő árpádkori cseréptöredékek bizonyítják, hogy e hely korábban is lakott volt.

Az 1460-as években Várdai István kalocsai érsek építtette át és bővítette a várat, majd — valószínűleg a XVI. század második felében — a külső földvárat alakították át. Komoly hadijelentősége sohasem volt. Ezzel magyarázható, hogy a XVI. század végétől — a Várdaiak férfiágának kihalása után — a leányági örökösök meglehetősen elhanyagolták a védelmi berendezéseket. Mivel a Szabolcs megyei alispánok többnyire Várdai-örökösök lévén, a vár részbirtokosai voltak, a XVII. század elejétől kezdve mintegy száz éven keresztül itt volt a megye egyik székhelye. A század folyamán a megyegyűléseket is leginkább itt tartották.

A XVII. század első felében mehetett végbe a belső várépület átalakítása. Amint a meglevő épületromon is látható, a falakat tágas ablaknyílásokkal törték át, a kulcslyukalakú lőréseket befalazták, és a saroktornyok hajlított felületű pártázatán levő ágyúlőréseket néhol ablakká alakították át. A kuruc szabadságharc folyamán több ízben volt az ekkor már kissé elhanyagolt és megrongálódott vár a kuruc seregek gyülekezőhelye. Megfordult itt néhányszor a fejedelem is. A következő évtizedekben egyre jobban pusztult. Ennek jele pl., hogy a várban lakó egyik részbirtokost, Krucsay Mártont, 1732-ben már nem a várbeli Szent Zsigmond kápolnába — a várurak korábbi temetkezőhelyére — hanem a helység templomába temették. 1759-ben felépült Kállóban a megyeháza, s ezzel végleg megszűnt a helynek a megye életében játszott szerepe is.

A vár végleges pusztulását csak hozzávetőlegesen tehetjük a XVIII. század közepetárára, mivel időpontjáról írásos adatunk ezidáig nem került elő. Épületeit, falait a század második felében a kisvárdaiak nagy iramban bontották. 1827-ben a közbirtokosság a még megmaradt s ma is álló épületmarad-

¹ A család első, névszerint ismert tagját, Gutkeled nembeli Aladárt először egy 1280-as oklevélben említik. Zichy Okmtár, I. 45.

² 1451-ben szerepel egy Gergely nevű várnagy »castelli de Kyswarada«. Zichy Okmtár, IX. 304. — Egyébként a XV. század első felében már mezővárosi jellegűvé fejlődött Kisvárdá állandóan a család birtokainak középpontja volt.

ványok további rongálását megtiltotta. A vár területét nemsokára kertté alakították át — innen a Várkert elnevezés — és felszínét nagyjából elegyengették.

1954 márciusában sportpályát kezdtek itt építeni. A földmunkálatok során szükségessé vált leletmentést és megfigyelő munkát Szabó Györggyel együtt március 19-e és április 17-e között végeztük. Ezalatt került sor a belső vár omladékát magában rejtő emelkedés északi partoldalának lebontására. Mintegy 40×100 m-es területen kb. 170 cm vastag földréteget hordtak el, amelyben kb. 3 m vastag, tehát mélyen az egyengetés szintje alá lenyúló törmelékréteget találtunk. Az itt ásott kutatóárkokban talált falmaradványok alapján arra következtethetünk, hogy itt záródott le a belső vár. A falakat az alapozásig kiszédték. Az így keletkezett árkot a helyszínen található — jórészt a bontásból származó — törmelékkel töltötték be.

Ebből a törmelékrétegből nagyszámú cserépedény és kályhacsempe töredéke — köztük egy teljesen ép kályhacsempe — került elő, néhány vas-tárgy és üvegedény darabjaival együtt. Valamennyi kerámiatöredék késői, nagyrészt a XVII. századból való. Az edénycserepek jobbára egyszerű, vékonyfalú korsók, fazekak, mázatlan vagy belül egyszínű mázzal bevont töredékei. Van azonban közöttük néhány mázas, többszínű, főleg virágos díszítésű korsó és táltöredék.³

Ebből a rétegből korábbi kerámiatöredék nem került elő. Ez azt mutatja, hogy a XVIII. században kitermelt falak helyét csak a vár végleges pusztulásakor szétszóródott, tehát a legfelső rétegben található törmelékkel töltötték be. Őskori és Árpád-kori edények néhány töredéke a későközépkori járószint alatt, a külső földsánc ÉK-i részét átvágó kutatóárkokból került elő. XIV—XV. századi kerámiatöredéket a leletmentés során sehol sem találtunk.

*

A részben mázatlan, részben zöld vagy többszínű mázzal (sárga, barna, fehér, kék) díszített kályhacsempék legnagyobb részükben laposak, négyszögletesek (oldalaik hosszúsága 20—22 cm). A lábazati és a párkánydarabok között akadnak görbülő felületűek, a perem- és pártatöredékek között pedig más formájúak is. Néhány négyszögletes, tálalakú, mázatlan kályhaszem darabjai is előkerültek.

Mintegy 250 kályhacsempéhez tartozó töredéket találtunk. Ezeket nyersanyaguk alapján két nagy csoportra oszthatjuk. Felerészük anyaga a megszokott pirosas égés szín különböző árnyalatait mutatja, a többi azonban olyan fehér agyagfajtából készült, amely az égetés után is megtartotta fehér színét. A továbbiakban a kályhacsempéknek — a nyersanyaga alapján jól elkülöníthető — utóbbi csoportjával foglalkozom.

Kiégetés után is fehér színű agyag hazánkban igen kevés helyen található.⁴ Kisvárdán zárt leletanyagból kerültek elő ilyen agyagból készült

³ Egy csaknem teljesen összeállítható, nagyméretű tál mintázata a sárospataki vár ásásánál előkerült, hasonló formájú tálak díszítésével egyezik.

⁴ A Földtani Intézet XIX. század végén begyűjtött, mintegy ezer agyagmintája között mindössze 18, az ország különböző helyeiről származó fehérre égő agyagminta volt. A fehér agyagfajta előfordulási helyei: a Dunántúlon: Mányok, Pécs, Szántó, Városlőd; a Felvidéken: Bélabánya, Beregszász, Dubrinics, Hollóháza, Radvány, Selmechánya, Sztranya N. Mihály, Telkibánya; Erdélyben: Felsőbánya, Kovászo, Láposbánya, Papfalva, Párva, Székelyudvarhely. I. *Kalecsinszky S.*: A magyar korona országainak megvizsgált agyagai. Bpest, 1905. — Valószínű, hogy korábban sem ismerték ennek a ritka és értékes agyagnak sokkal több lelőhelyét.

csempék töredékei, tehát feltételezhetjük, hogy nyersanyaguk egy helyről származik. Mivel pedig mintakincsükben is számos egyező és rokon vonás mutatkozik, szinte biztosra vehetjük, hogy egy helyen készítették őket. Készítésük időpontjára nézve pedig az a zöld mázas, csaknem teljesen ép pártacsempe tájékoztat, amelyen 1632-es évszám van. Ez a darab nem most, hanem korábban került elő⁵ (XXXVII. t. 8.).

A pártán, meglehetősen kezdetleges barokkos indakeretben igen gyatra kiképzésű szárnyas fej van (angyalfej). A csempe bekeretezett téglalapalakú alsó részén a két oldalsó rekeszben indákat, a középsőben 1632-es évszámot láthatunk. Ugyanilyen pártához tartozó két szegélytöredéket a mostani leletmentésen is találtunk (XXXVII. t. 6. és 7.). Nyilvánvaló tehát, hogy a fenti is a törmelékrétegből való.

A csempéken túlnyomó a növényi díszítés. Alig egy-kettőn van alakos ábrázolás. Néhány töredéken az indák mértanias díszek közé illeszkednek (XXXVIII. t. 14., 16. és 17.). A négyzetes csempéken többféle díszítést találunk ugyan, de legtöbbször azonos módon helyezkednek el a díszítő-elemek: a négy sarokban levél vagy virág, az oldalak középvonalában egyszerű vagy bonyolult rajzú levélminta van. E növényi elemek meglehetősen szervesen tapadnak a közepén levő, egy-kétsoros bordával határolt körhöz, amelyben többnyire kereszt látható. A csempék átlós szerkezetű mintázatát általában keretbe foglalt, egymást csúcsukkal érintő rombuszokból, nyelvecskékből vagy indákból álló díszítés veszi körül. (Hasonló indadísz láthatunk az évszámmal jelzett darab keretének alsó két rekeszében is.)

Az azonos mintakincsű darabok kidolgozás szempontjából sokszor feltűnően eltérnek egymástól. Ezt az eltérést elsősorban néhány jellegzetes csempefajta mintázatának változatai mutatnak be. Pl. a XXXVIII. t. bemutatott csoportban a 1. sz. töredék a leggondosabb és legaprólékosabb kidolgozású. Figyelemreméltó, hogy ez a csempe anyagában is különbözik kissé a többiétől. Azokat meglehetősen finom — valószínűleg iszapolt — agyagból készítették, ennek anyagában sok az apró kvarcsem; emiatt a kiégett darab törésében sárgás-fehér színű. A kidolgozás a többi darabon elnagyoltabbá válik, a kidomborodó díszek ellaposodnak. (Pl. a XXXVIII. t. 10. alatti darab keretelésének mintája már alig emelkedik ki a csempe lapjából.)

A többi darabon az egységes hatású kompozíció többnyire szétesővé válik, s bizonyos helyeken egyöntetűen megváltozik. Így az oldalak felezésénél levő, összefogott, egyszerűbb levélmintát, amely középen kereszttel, csücskein pontokkal van díszítve, bonyolultabb, kacsokból, levélkékből és bimbóból összezsúfolt mintával cserélték fel. Lényegesen egyszerűsítették viszont a középső körben levő keresztalakot (XXXVIII. t. 6.). A rombuszokból álló keretelést néhol az indás díszítés váltotta fel (XXXVIII. t. 2. és 9.).

A bemutatott azonos díszítésű csempék nemcsak a kidolgozásban, a minta egyes elemeinek átalakításában, egyszerűsítésében és felcserélésében térnek el egymástól, hanem a használt zöld máz színének árnyalataiban és minőségében is.

Egy másik mintázatú csempe változatait a XXXIX. t. 1—8. alatt láthatjuk. Ezeknél a daraboknál — amelyekre a tulipán alkalmazása a jel-

⁵ A csempe a nyíregyházi múzeumban van, leltári száma nincs. Előkerülésének helyét és idejét a csempe hátlapjára írt szövegből tudjuk meg: »Kályha töredék. Találtatott a Kis-Várdai várkertben 1890. évben. Dr. Jósza Andrásnak ajándékozta Dr. Küzmös György 1890. Sept. 3-án.«

lemző — a keretdísz egyszerűbbé válása éppúgy észrevehető, mint a tulipán egyre kezdetlegesebb kiképzése.

Ugyanígy összevethetjük a már említett évszámos pártán levő szárnyas fejlet egy másik, hasonló pártatöredéken látható, sokkal tökéletesebb mintázású, hajékes női fejjel (XXXVII. t. 5.). Néha nemcsak kidolgozásban, hanem méretben is eltérnek egymástól a csempék azonos mintái. Így pl. a XXXVII. t. 4. alatt látható, két szirént ábrázoló párkánytöredéknél a balsarokban levő (a nagyobb résszel össze nem tartozó) darabon a szirén teste szélesebb és nagyobb.

A csempéken mutatókozó eltérések nyilvánvalóan azzal magyarázhatók, hogy elkészítésüknél más-más formát (negatívot) használtak. Amikor azonban készítésük módját akarjuk megvizsgálni, nagy akadályokba ütközünk. Ugyanis a kályhás mesterek eme legfontosabb munkaeszközéből alig egy-két későközépkori darab maradt meg, és került múzeumainkba.⁶ Emellett készítésükről nem találunk részletesebb leírást. A kályhásság mesterségbeli eljárásaira, technikai fejlődésének állomásaira vonatkozó adatok, vagy megjegyzések is alig vannak. Nem áll rendelkezésünkre összehasonlítás céljából néprajzi anyag sem, mivel a népi kályhásság munkamódszerének összegyűjtése — amikor arra még nagyobb lehetőség nyílt — nem történt meg. A Dunántúlon még a legutóbbi évtizedekben is dolgozott ugyan néhány fazekas-kályhás mester, ők azonban inkább korongon formálható kályhaszemeket és nem csempéket készítettek.⁷ Már a múlt század végén is igen kevés volt azoknak a kályhásoknak a száma, akik nem gyári gipszmintában, hanem maguk-készítette formában állították elő a kályhacsempéket. A kályhásság, csempékészítés, mint népi kismesterség, legtovább talán Erdélyben, a Székelyföldön maradt meg. Sok jel arra mutat, hogy nemcsak mintakincsükben vannak 2—300 éves elemek, hanem munkamódszerük is sokban a régi. Éppen ezért még nagyobb kár, hogy munkájukról érdemleges leírásunk nincsen.

A középkori és későközépkori csempenegatívok túlnyomó része minden bizonnyal kiégetett agyagból volt.⁸ Ezeket nagyrészt úgy készíthették, hogy agyagmintázó szerszámokkal magát a negatívot formázták meg, s utána kiégették. Feltehető azonban olyan eljárás is, hogy agyagból vagy fából készült pozitív mintát nyomtak bele az agyagba.⁹ Az ilyen formák alkalmazása sok előnnyel járt. Bizonyos ábrázolások kidomborodó formában való elkészítése sokkal könnyebb lehetett. Emellett, ha a kályhasnak pozitív mintája volt, az elkopott, eltörött negatívok helyett bármikor újat készíthetett.

Az agyagformák mellett meglehetősen elterjedhetett a fából készült negatívok használata, amint arra néprajzi párhuzamokból is következtet-

⁶ Egy Besztercebányáról származó példány az Iparművészeti Múzeumban van. Csalog József etei ásatásán talált két darabot. A. É. XXIX. 1937. 332. o. 16. ábra. Mindhárom agyagból készült.

⁷ A rájuk vonatkozó legújabb, általam is felhasznált adatokat l. *Dömötör Sándor* 1950. évi Vas megyei néprajzi feljegyzései között, *Ethn. Adattár* 2231 és 2335. sz., továbbá *Némethy Endre*: Zala megyei falvakban fazekasságra, halászatra vonatkozó gyűjtés, 1950. *Ethn. Adattár* 2468. sz. Némethy Sümegen egy kályhás mester szerszámkészletét is megvásárolta. Ez most a készthelyi múzeumban van.

⁸ A XVI. századtól az agyagból készült negatívok használatát tartja általánosnak Konrad Strauss is. (*Kacheln und Öfen der Mark Brandenburg*, Strassburg, 1926. 19.)

⁹ Strauss még fém vagy bronz öntőminták csempékészítésre való felhasználását is valószínűnek tartja.

hetünk.¹⁰ Alkalmazásuknál bizonyára szintén az a szempont játszott döntő szerepet, hogy az aprólékosabb, finomabb kidolgozású mintákat könnyebben lehetett fába vésni, mint agyagba mintázni. A fába vésott negatívok feltétlenül tartósabbak, könnyebben szállíthatók és kezelhetőbbek voltak az agyagból készületeknél. Alakjuk sem torzult, míg az agyagból készült formák kiegészítő formátlanodhattak.

Ezeket a fanegatívokat olyanformán készíthették, mint a későbbi idő mézeskalácsosainak bábsütőmintáit. Nemcsak a készítésbeli eljárás azonossága, hanem a mintakincs egyes elemeinek hasonlósága révén is kapcsolat van a két mesterség fából készült formái között.¹¹ Ezt igazolja a kisvárdai leletmentés során éppen előkerült, lovast ábrázoló csempe is (XXXVII. t. 3.). Ugyanis a rajta látható lovasalak sokban emlékeztet az egyik legáltalánosabb mézeskalácsalakra, a huszárra.¹² A csempe épp úgy, mint a XXXVIII. t. I. alatti töredék, szintén kvarcsezemekkel kevert agyagból készült, és világos sárgára égetett. Ennek alapján feltehető, hogy egy helyen készültek. Peremének középső, kissé kidomborodó sávjában, a rombuszalakot kitöltő, nyelves díszítése pedig feltétlen a fehér agyagból készült csempék köréhez kapcsolja. Valószínű, hogy a XVII. század első felében készült. Ugyanis az üresen maradt helyeket dúsan kitöltő indadíszítéssel közrefogott lovas nyugati mintájú páncélzata és lovának jellegzetesen magyar nyeregzserszáma XVI—XVII. századi.¹³

A kályhás legfontosabb munkaeszközeinek, a kályhacsempe-negatívok elkészítése — agyag- vagy faformák egyaránt — sok munkával járt, s olyan szaktudást, gyakorlottságot kívánt meg, amellyel nem minden mester rendelkezett. A szegényebb, főleg falvakban dolgozó kályhások — akik ezt a mesterségüket többnyire a fazekasság mellett mellékesen űzték — nyilván egyszerűbb formákat készítettek, mint a vagyonosabb rétegek igényeit is kielégítő városi mesterek. Általánosságban ezzel magyarázható az a kezdetleges készítmény, amely a kisvárdai, fehér agyagból készült csempék vizsgálatakor is szemünkbe tűnt. A bemutatott csempetöredékek azonban azt is elárulják, hogyan segíthetett magán, szebb készítmények mintakincsének utánzásával, a mester. Ez az eljárás a kályhások általános szokása lehetett.¹⁴

¹⁰ *Viski Károly*: »Adatok a székely építkezés ismeretéhez« c. cikkében (Néprajzi Értesítő 1911.) írja, hogy a Küsmöden dolgozó fazekasmesterek műhelyében fanegatívokat látott. Az egyes csempék korának megállapítása terén azt a figyelemre méltó megjegyzést teszi, hogy a legkorábbi darabok mindig a leginkább kidomborodók, s a későbbiek az egyre inkább laposodó mintázat jellemzi.

¹¹ Magyarazatként felvethetjük, hogy ezeket a formákat nem a kályhás vagy a mézeskalácsos, hanem faragó mester készítette. Ezt a feltevést egyébként az is alátámasztja, hogy egyes darabok valóban nagy tudású, művészi érzékű, faragásban gyakorlott mester kezére vallanak.

¹² A Néprajzi Múzeum bábsütőmintái között nem találtam olyant, amely a lovas alakja mellett várat is ábrázolna. Csempénkkel azonban kompozíció szempontjából nagy hasonlóságot mutat egy, a németországi Neuss múzeumában őrzött bábsütőminta. (Fényképét I. Bossert H., *Geschichte des Kunstgewerbes aller Zeiten und Völker*. Berlin 1935. VI. köt. 354. o. 4. kép.) A csempe lovasalakjának viselete természetesen elüt a mézeskalácsuszárokétól, mivel jóval korábban készült, mint a múzeumokba bekerült bábsütőminták.

¹³ Kalmár János szíves közlése.

¹⁴ Némethy Endre fent idézett gyűjtéséből megtudjuk, hogy még a legutóbbi idők kályhásmeisteri sem idegenkedtek ilyenfajta »lopásoktól«. Mindig hordtak magukkal zsebükben agyagot, hogy szebb öntvényekről (pl. vaskályha díszei), faragásokról »levegýék« a mintát.

A minták átvételének legegyszerűbb módja az, lehetett, hogy a kész csempéről agyaglenyomatot készítettek. Ilyenkor azonban a lenyomat mintája meg sem közelíthette az eredetit, mivel a csempe mázrétege a finomabb díszítésrészeket teljesen befedte. A domború minták fokozatos ellaposodása ezzel elég jól megmagyarázható.¹⁵ A lenyomatot a kályhás úgy is felhasználhatta, hogy annak alapján dolgozta ki, vagy alakította át a forma mintázatát. Egyes csempeformák utánzását talán szükségessé és megszokottá tehetette az is, hogy értékes, messze földről hozott díszes kályhák eltörött csempéit kellett pótolni.

A kisvárdai fehér agyagból készült kályhacsempék másik sajátossága, hogy néhány csempefajta töredékei között mázatlanok és zöld mázasok egyaránt vannak (XXXIX. t. 9—11.). Másoknak ezek mellett még többszínű mázzal díszített változatát is megtaláltuk (XXXVIII. t. 11—17. sz. darabok.). A mázatlan és többszínű mázzal bevont csempetöredékek a mintegy 120 csempéhez tartozó fehér agyagú darabok negyedrészt teszik ki. Túlnyomó a zöldmázás csempe.

Valószínű, hogy a mázatlan csempékből rakott cserépkályhák a cseléd-ség, az őrség lakószobáiban állottak, míg az élénk színhatású, többszínű csempékből álló kályhákat a vár urainak díszesebb berendezésű szobáiban állították fel. A csempék árát ugyanis a mázolás — különösen a többszínű máz használata — jelentékeny mértékben emelte.¹⁶

Már említettem, hogy fehér agyagból igen kevés helyen készíthettek kályhacsempéket. Így a leletanyagban is csak itt-ott számíthatunk előkerülésükre. A sárospataki vár ásatásakor talált nagyszámú (ezernél több) XVII. századi csempetöredék között csak 10—12 olyan töredéket találtam,¹⁷ amely anyag és mintakincs tekintetében a kisvárdai töredékekkel teljesen azonos. Közülük a legjellegzetesebbeket a XXXIX. tábla 12—15. alatt mutatom be. A XXXIX. t. 12. és 13. alatti darabok, kidolgozás szempontjából a legszebb kisvárdai töredéktől (l. XXXVIII. t. 1.) alig valamivel különböznek, és szintén kvarccal soványított agyagból készültek. Biztosra vehető, hogy a sárospataki csempék más formák felhasználásával ugyan, de a kisvárdaiakkal egy helyen készültek.

*

A fehér agyagból készült, Kisvárdán és Sárospatakon egyaránt megtalálható kályhacsempék műhelye egyelőre ismeretlen előttünk. Helyét legkézenfekvőbb lenne a sokszázéves fazekasműlttal bíró Sárospatakra tenni. Ennek azonban ellenemond nemcsak az, hogy az itteni várleletanyagában igen kisszámú ilyesféle töredék van, hanem az is, hogy a sárospataki késő-középkori fazekasok nem ismerték vagy legalább is nem használták az újabban (a XX. század elején) művelés alá vett helybeli kaolinleőhelyet. A régi sáros-

¹⁵ A kisvárdai anyagban fellelésemet igazoló példányra nem akadtam. A díszítő elemek eltérő méretűek és kidolgozásúak voltak. Amelyeknél pedig a méret egyezett, azok egy és ugyanazon formából kerültek ki (pl. XXXIX. t. 9—11.).

¹⁶ Bethlen Gábor 1627-es limitációjában olvashatjuk: »Az Fazokasok egy zöld mázas kályhát adgyanak hat pénzen. Egy tarka cziifrás mázas kályhát adgyanak nyoltz pénzen. Egy veres cziifrás kályhát három pénzen... Német módon csinált szép tarka őszvejáró virágos kályhákat nagyokat tíz pénzen.« (Történelmi Tár, 1871. 238.)

¹⁷ Holl Imre hívta fel a figyelmemet arra, hogy a sárospataki ásatás leletanyagában hasonló darabok lehetnek.

pataki kerámia jellegzetes ismertetőjele a sajátos, élénkvörösre égetett agyag-szín.¹⁸ Nem helyezhetjük a műhelyt Kisvárdára sem, mivel még rosszabb minőségű agyag sem igen található a környéken. A XV—XVII. században Kisvárdán közönséges cserépedényeket vagy kályhaszemeket készítő fazekasok sem igen dolgozhattak.¹⁹

Kétségtelen azonban, hogy a műhelyt a közeli fehéragyag-lelőhelyek tájékán kell keresnünk. Itteni fazekasműhelyre vonatkozó adataink nincsenek. Tisztázatlan az a kérdés, hogy vajjon a kvarcsezemekkel kévert anyagú darabok szintén odavaló műhelyből származnak-e vagy sem? Szinte biztosra vehetjük azonban, hogy a többi, kezdetleges kivitelű csempét egy kályhás-mester készítette, aki a XVII. század első felében, 1632 körül dolgozott, és készítményeit Patak és Kisvárdá mellett bizonyára más környékbeli helységekbe, várakba is eljuttatta.

A fehéragyagból készült csempékből álló kályhákat Kisvárdán a vár XVII. század első felében lefolyó nagyobb szabású átalakítása folyamán rakhatták fel. Ezeket egészen a vár XVIII. századi pusztulásáig használták. A vár év nélküli, de a XVII—XVIII. századi fordulójára keltezhető inventáriumából azt látjuk, hogy ezidőtájt már nem sok gondot fordítottak a jó-részt lakatlan helyiségekben levő megrongálódott cserépkályhák pótlására, javítására. Az összeírók többnyire »rossz, semmirevaló kemencét«, »régí kemencét« találhatnak a szobákban.²⁰

A kisvárdai várból előkerült kályhacsempék egy részének vizsgálatával elsősorban arra törekedtem, hogy néhány adatot szolgáltatassak a magyar kályhás mesterség elhanyagolt történetének kutatásához.

Éri István

¹⁸ A sárospataki fazekasság történetének kutatásával foglalkozó Román János megállapítása és szíves közlése.

¹⁹ Várda mezővárosának 1453-ból és 1521-ből származó, számos mesterségnevet felsoroló urbáriumában egyetlen fazekasra valló név sincs. (L. Zichy Okmtár IX. 396., ill. XII. 343.)

²⁰ Az inventáriumot közzétette és ismertette az Országos Levéltárban folytatott kutatása alapján, de pontosabb utalás megadása nélkül Virágh Ferenc a »Felsőszabolcs« c. hetilap 1935. 18—20. számában.

EGIDIUS SADELER MAGYAR ARCKÉPEI

A német rézmetszés a XVI—XVII. század fordulóján a portréművészetet részesíti előnyben a többi műfajjal szemben. A XVI. század első felének nagy mesterei után kisebb tehetségű, de megfelelő technikai tudással rendelkező művészek foglalják el a porondot. Ezek a metszők a németalföldi metszetművészet gondos technikáját és hűvösebb művészi magatartását ültették át német talajba. Sokan közülük németalföldi származásúak voltak, onnan kerültek át a nagy német metszőközpontokba, ahol rövidesen önálló kiadó-vállalatokat is alapítottak. Dominicus Custos, Sadeler János és Rafael a legjelentősebbek ezek között a művészek között. Az utóbbi kettő unokaöccse, Sadeler Egidius szintén a Németalföldről indult el, és útja egészen Prágáig vezetett, ahol három császárnak, I. Rudolfnak, II. Mátyásnak és II. Ferdinándnak volt udvari rézmetszője.

Ifj. Sadeler Egidius 1570-ben született Antwerpenben. Apja, id. Egidius szintén rézmetsző volt. Művészetének elemeit nagybátyjánál tanulta, és német és olaszországi tanulmányutak után, 1597-ben I. Rudolf udvari rézmetszője lett. Ettől fogva egészen haláláig 1629-ig csekély megszakításokkal állandóan Prágában tartózkodik. Működése kiterjed a rézmetszés műfajának az időben kultivált minden területére. Vallásos és mitológiai képek, Prága városának hatalmas panorámája mellett természetének javát arcképei teszik ki. Mint udvari rézmetsző állandóan megfordult a császári udvar minden jelentős eseményénél, látta a követségbe jött diplomatákat, a német-római birodalom egyes részeiből tanácsadásra vagy számonkérésre felrendelt államférfiakat. Nem csoda tehát, hogy akik az említett három császár uralkodása alatt a Habsburg-politikában jelentős szerepet játszottak, mindannyian Sadeler műveiről ismeretesek. Sadeler portréstílusára gondos természettanulmány, technikailag megbízható visszaadás és a sötétebb és világosabb részek egyenletes, fontosabb részeket kiemelő váltogatása jellemző.

A művész udvari működése a 15 éves háború, I. Rudolf és II. Mátyás trónviszálya és Bocskay felkelése idejére esik. Hazánk történelmének tehát igen fontos korszakát fogja át, s ezért érdekes, hogy kiket tartott e kor szereplői közül megörökítésre méltónak. Nagyszámú portréi között három magyar arckép van: Báthory Zsigmond, Forgács Zsigmond és Thurzó György képmásai.

Vegyük most szemügyre az egyes arcképeket, és próbáljunk keletkezésükkal — autenticitásukkal kapcsolatban — a korabeli források segítségével tiszta képet alkotni.

Időrendben a legkorábbi Báthory Zsigmondnak a barokk korban szokásos allegorikus mellékalakokkal díszített arcképe (XL. t. 1.). Maga a portré, mellkép ovális keretben, melyet kétoldalt a dicsőség és a bőség allegorikus alakjai fognak közre. Az ábrázolt szembenéz, kissé jobbra fordul. Jelleg-

zetes vonás a baloldalra fésült haj. Öltözete páncél, kihajló inggallérral, nyakában az aranygyapjas rend lánc, ami, mint később meglátjuk, a szűkebb datálásnál fontos szerepet játszik. A portré fölött és alatt a barokk szimbolika további alakjai a kardos, kormánypálcás, kiterjesztett szárnyú sas, valamint a bujaság és fösvenység leláncolt figurái. A portré keletkezése a szignatura tanúsága szerint 1597-re tehető. Báthory Zsigmond 1597. február 17-én érkezett Prágába, hogy országa átadásáról tárgyaljon. Március 4-én kapta meg az aranygyapjas rendet, a portrének tehát 1597 márciusában kellett keletkeznie.¹ Bár a szignatúra nem említi, hogy az arckép közvetlenül élet után készült, a művésznek valószínűleg több alkalma volt rá, hogy a fiatal fejedelmet láthassa, s vonásait ilyen személyes szemlélet után vethette papírra. Egy Prágában őrzött és ugyancsak 1597-ből kelt rajz Báthory Zsigmondnak a metszettel megegyező arcvonásait örököltette meg, s a kép alatt és fölött egykorú kézírással a Sadeler-metszet feliratai olvashatók.² Összevetve a metszet és a rajz keletkezési idejét, a feliratok és a portré megegyezését, kézenfekvő, hogy az említett lap Sadeler Egidius metszetének »Vorlage«-ja. Ezzel kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy Sadeler szakállas, bajszos portréja-e az autentikus Báthory-arckép vagy a Joachim ab Ach rajza után készült Custos-metszet, mely az Atrium Heroicum-ban jelent meg. A kérdés megoldásának nehézsége abban rejlik, hogy Báthory Zsigmond külsejéről nem maradt fenn részletes leírás. Amit külsejéről tudunk, az csupán annyi, hogy középtermetű, erős testalkatú férfi volt, aki minden lovagi gyakorlatban kitűnt.³ Mivel Johann ab Ach is udvari festő volt, nyitva marad a probléma, hogy az ő bajszos, de szakálltalan vagy Sadeler férfiasabb, szakállas, bajszos portréja a hiteles-e, bár Sadeler portréja időben előbb készült, és egészen pontosan kapcsolható Báthory Zsigmond prágai tartózkodásához. Báthory 1598-ból való 10 dukátos aranyán, melyet nem Erdélyben vertek, szintén szakállasan jelenik meg.⁴ Érdekes szemügyre venni azt is, hogy mit takarnak a Sadeler-portré allegorikus alakjai és dicsőítő verse. Az arckép — mint előbb említettük — abban az időben készült, amikor Zsigmond komolyan megaludott a császárral Erdély átadására vonatkozólag, s a Habsburg-uralkodó és környezete szeme előtt régi tervük, Erdély megszerzésének körvonalai bontakoztak ki. Ebből érthetjük meg a metszet dicsőítő sorait, Báthory Zsigmond hadi tetteire utaló dicsőségallégoriáját, a bőség alakját, amely a fejedelem »bölcs« kormányzására utal, természetesen osztrák szemmel. A fiatal fejedelem hiúságának kívántak kedvezni ezzel a meglehetősen zsúfolt kompozíciójú lappal, s amint tudjuk, az allégoriák utalása éppen visszajára változott. Zsigmond haditetteinek vitézségét és az ezzel járó dicsőséget elmosta határozatlanságának és ezzel kapcsolatban az országra zúduló számtalan bajnak, pusztulásnak és szenvedésnek képe, míg a bőség allégoriája a nép nyomorára, a »Básta szekere« közismert történelmi tényére mutat.

¹ Lénárt József: Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem élete, jelleme és politikája. Erdélyi Múzeum, 1880. 250.

² Lénárt József: idézett mű. 247. — Mikó Imre: Erdélyi történeti adatok I. Kolozsvár, 1855. 211. jegyzet.

³ Marczali Henrik: Adalékok Erdély történetéhez a párizsi nemzeti könyvtár kézírataiból. Történelmi Tár, 1878. 970—971. Pietro Bustonak Báthory Zsigmond olasz udvari zenészének leírása.

⁴ Adolf Resch: Siebenbürgische Münzen und Medaillen. Hermannstadt, 1901. 247. sz.

Látjuk tehát, hogy a Sadeler-portré politikai célokat is szolgált, segített megnyerni a fiatal fejedelmet Erdély átadására, és azt hangsúlyozta ki, hogy Báthory Zsigmond ezáltal nem lett kisebb, sőt kiváló tulajdonságai még jobban előtérbe kerültek, s eddigi érdemeinek mintegy megkoronázása volt lemondása Erdély fejedelmi trónjáról.

Thurzó György portréja (XL. t. 2.) tíz évvel később, 1607-ben készült mellkép, ovális keretben kórkorlát mögött. Szembenéz, jobbra fordul, bajuszt és a hajjal egybefolyó szakállt visel. Öltözete tollforgós prémsüveg, előlgombos köntös és prémgalléros, nyakban összefogott köpeny. A portré a szignatúra tanúsága szerint élet után készült. Thurzó György 1607. május 24-e és július 21-e között tartózkodott Prágában⁵ I. Rudolf udvarában, Mátyás főherceg megbízásából. A császár ugyanis az erdélyi fejedelemnek személyében átgondolt várak és birtokok visszavételére történt békétárgyalások pontjait nem volt hajlandó megerősíteni. Ezért küldte öccse bizalmas emberét, a békétárgyalások egyik királyi biztosát Thurzó György főasztalnokmestert I. Rudolffhoz. Thurzónak sikerült is elsimítani az ellentéteket és prágai tartózkodása személy szerint fényes jutalmat jelentett, mert családi címerébe felvehette a kétfejű sast és a császár rendeletéből elnyerte a grófi rangot.⁶ A portré tehát a fentemlített két dátum között készült, de 1607. július 21-én már készen is volt, sőt az ábrázolt kapott is belőle. 1607. július 21-én Prágából kelt levelében ezt írja feleségének, Czobor Erzsébetnek utóiratként: »Szerelmes szívemnek im előljáróban magam képét küldtem. Adgya Isten, hogy magamat is vihessem neked, édes szívemnek, vígan és nagy jó egészségben«⁷ A portrét tehát maga az ábrázolt is hűnek és sikeresnek tartotta. E portré keletkezése nem annyira történelmi, mint család-történeti szempontból érdekes. Egy, a közpályán egyre nagyobb tekintélyt kivívó család történetének jelentős állomásán örökíti meg annak legkiválóbb tagját a grófi cím elnyerésekor. Sadeler valószínűleg látta a császár bizalmát Thurzóban, látta a kegyeket, mivel az uralkodó elhalmozta, s igyekezett a felfelé ívelő pályájú főurat megörökíteni. Tekintettel arra, hogy élet után készült, teljesen autentikus, és hitelesíti az árvai várban régóta őrzött ravatalképet, mely a nádort kiterítve ábrázolta, s melynek arcvonásai — a művészi kvalitáskülönbséget figyelembe véve — hasonlítanak Sadeler arcképéhez.

Nyolc évvel később, 1615-ben metszi rézbe a művész Forgách Zsigmond országbíró, későbbi nádor portréját (XLI. t. 1.). Félalak ovális keretben, melyet dekoratív fegyvercsoportok vesznek körül. Szembenéz, kissé jobbra fordul. Bajuszt és szakállt visel. Öltözete tollforgós süveg, előlgombos köntös és a nyakban összefogott, prémgalléros köpeny. A szignatúra nem említi, hogy élet után készült volna a portré, s az életrajzi adatok tanúsága szerint Forgách 1615-ben nem is járt sem Bécsben, sem Prágában. Sadelernek azonban lehetett alkalma arra, hogy udvari látogatásai egyikén-másikán személyesen is láthassa. Összevetve a Sadeler-portrét egy korabeli eredetiről készült s a század elején a család birtokában levő másolattal,⁸ mely a nádort fiatalabb

⁵ Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez. II. — Budapest (1876), 182., 199.

⁶ Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez. I. — Ifj. Kubinyi Miklós: Thurzó György. Életrajzi vázlat, I.—II.

⁷ Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez. II. 199.

⁸ Közölve *Bátfai Szabó László*: A Hunt-Pázmán nemzetségbeli Forgách család története. Esztergom, 1910. 379.

korában ábrázolja, láthatjuk az arcvonások, szemek, orr és szakállviselet megegyezését, csupán a hajviselet eltérő, mert a festményen a későbbi nádor sima, hátrafésült hosszú hajat visel, míg a Sadeler-portrén nyírt haja van. Az a különbség, ami a Sadeler-portré életszerűségéből adódik, a festmény kissé sematikus beállításmódjával szemben a művészi kvalitás különbözőségének számlájára írandó. Mindenesetre a két kép, ha nem is élet után, de személyes szemléletből táplálkozva készült. 1615-ben Forgách Zsigmond már hosszú idő óta számottevő szereplője a politikai életnek. Mint katolizált főúr, az udvar szemében Thurzó György ellenlábasa az 1609-i nádorválasztáson, amikor azonban megbukott. 1611-ben ő vezette azt a sereget, amely megkísérelte Erdély elfoglalását a Báthory Gábor elleni felkeléssel kapcsolatban. A vállalkozás csúfos kudarcot vallott, és Forgách Zsigmond csak kerülő úton, serege roncsaival jutott vissza a királyi Magyarországra. 1618-ban Thurzó halála után nádorrá választották. Az eddig elmondottakból látható, hogy az udvar bizalmi embere volt, akit sokszor állítottak a protestáns nádor mellé, hogy a dinasztia érdekeit jobban érvényesítse. Sadeler ajánlása, amelylyel a metszetet ellátta: *Hanc illustrissimi Comitis effigiem dei patria et S. C. Regiaq. Matte meritissimi, gloriae, ac memoriae, consecra: eidemq. lubens, merito, D. D. Egidius Sadeler, S. C. M. sculptor anno M. DcXV.*

Összegezve Sadeler magyar portréival kapcsolatos kutatásainkat, megállapítjuk, hogy három magyar arcképe nemcsak az ábrázoltak személye miatt fontos, hanem azon történelmi események révén is, amelyekkel keletkezésük kapcsolatba hozható. Külön érdekességet kölcsönöz az arcképeknek, hogy három közül kettő a XVII. század eleji Habsburg-politika egyik sarkalatos kérdésével, Erdélynek a királyi Magyarországhoz való csatolásával és a korona számára való megszerzésével van kapcsolatban. A történelmi személyek portréja így nemcsak magukat a szereplőket örökíti meg, hanem bekapcsolódik az események folyamatába is.

Cennerné Wilhelmb Gizella

MEGJEGYZÉSEK A MAGYAR TÖRTÉNETI IKONOGRÁFIA NÉHÁNY KÉRDÉSÉHEZ

A »Magyar Művelődéstörténet«-című kiadványnak a XVI—XVII. századdal foglalkozó kötetében megjelent egy kép, amely az aláírás szerint a költő Zrínyi Miklós fiatalkori képmása (XLII. t. 1.). Az ábrázolt fiatalabb férfi a képen derékig látható, jobbra fordul és szembenéz. Tojásdadalakú arcát hosszú haj keretezi, nyírott bajuszt visel. A jobb válláról a bal csípője felé haladó mentekötő láncot bal kezével fogja. A reprodukció eredetije az erre vonatkozó jegyzet szerint 1643 körül keletkezett olajfestmény, velencei festő munkája.¹ A kép Ernst Lajos gyűjteményében volt, azzal együtt 1932-ben kiállították a Nemzeti Múzeumban,² de a gyűjtemény árverésén, 1939-ben már nem volt meg.³

Zrínyi Miklós fiatalkori arcképei közül Elias Widemann 1646-ra datált rézmetszete kínálkozik az összehasonlításra⁴ (XLIV. t. 1.). Az 1634 és 1666 között működött Widemann ezt a metszetet 1646-ban, Pozsonyban kiadott Comitum Glorise Centum-című, 100 arcképet tartalmazó sorozatában jelentette meg. A szignatúra szerint a rajzot is ő készítette hozzá. A művész Bécsben dolgozott és Pozsonyban is járt, így feltehető, hogy látta a költőt, és rajza természet után készült. A rézmetszettel való összehasonlítás útján könnyen meggyőződhetünk arról, hogy az Ernst-gyűjtemény képe nem Zrínyi Miklóst ábrázolja. Nem szükséges az összes eltérések részletes felsorolása, elég csak a legfontosabbakat kiemelni. Zrínyi fejformája — többi metszetábrázolásával egybehangzóan — szélesebb, szögletesebb, mint a festményen ábrázolt férfié. Lényeges eltérés mutatkozik az orr formájában és a szemöldök ívében is.

Az Ernst-féle kép tehát nem Zrínyi Miklóst ábrázolja. Bár az eredeti nem áll rendelkezésünkre, és így az összehasonlításnál színekre nem támaszkodhatunk, a reprodukció alapján annyit mégis megállapíthatunk, hogy az Ernst-gyűjtemény képe a Magyar Történelmi Képcsarnok 560. leltári számú

¹ Magyar Művelődéstörténet. Szerkesztette Domanovszky S., Bp. é. n. 3. köt. 506, 562.

² Varju E.—Höllrigl J.: Ernst Lajos magyar történelmi gyűjteménye. Bp. 1932. 47. lap. 21. sz. »Kétségen kívül élet után festett képmás.«

³ Az Árverési Közlöny XX. évfolyama 1939. 1. rk. számában nem szerepel.

⁴ Felirata: »COM: NICOLAUS A ZRINIO, S. C. Rq. M. CONS: BEL: CAM: LEV: EQVIT: GEN: per EXERC: GERcos VIG: SVP: PRAEF: AGAZ: REG: MAG: et LEGRAD: SVP: CAPIT: 1646.« — Alul jelmondat: »NEMO ME IMPVNE LACESSET.« — Jelezve jobbra lent: »Elias Wideman delin: et sculpsit.« — Rézmetszet. — 14,7×11,8 cm. — Magyar Történelmi Képcsarnok lt. sz. 4674. — Szechy K.: Gróf Zrínyi Miklós. Magyar Történelmi Életrajzok. Bp. 1896—1902. 1. köt. 139—40. (képpel). — Pataky D.: A magyar rézmetszés története. Bp. 1951. 246. lap. 103. sz.

festményének felhasználásával készült⁵ (XI.I. t. 2.). A Képcsarnok festményén ugyanazt a férfit láthatjuk, de egész alakban. Megegyezik a beállítás, a balkéz tartása, a hajnak az arcot körülvevő vonala, az orr finom hajlása, a vastag szája, a bajusz formája és a szürös tekintet. Még a bal kéz kisujján viselt gyűrű is megtalálható mindkét képen. Az eltérések lényegtelenebbek. Az Ernst-féle festményen — valószínűleg a másoló kényelmére — elmaradt a csípőretett jobb kéz, aminek pedig a kivágás mérete szerint rajta kellene lennie, és a fej kissé balra hajlik. A feltűnően vastag prémmel díszített mentének a jobb vállon látható két gombja hegyes, a mentekötő zsinórnak a csomóból kiálló végei hosszan lelógnak. A Képcsarnok képen a mellet nem lánc, hanem zsinór szeli át, és nincs meg a háttérben a függöny zsinórja.

A Magyar Történelmi Képcsarnok képe Enea Lanfranconi gyűjteményéből származik. A Magyarországra telepedett olasz származású mérnök metszetgyűjteményét még életében a fővárosnak adományozta, könyv- és magyarvonalkozású festményanyagát halála után szerezte meg az állam a Nemzeti Múzeumnak. Az átvételkor, 1895-ben felvett jegyzékben képünk még ismeretlen férfi képmásaként szerepelt.⁶ Később Batthyány Boldizsár neve kapcsolódott hozzá.⁷ Ugyanebből a gyűjteményből azonban a később levágott felirat bizonyossága alapján ismerjük az 1590-ben meghalt Batthyány III. Boldizsár arcképét.⁸ Ez és az 560. számú kép nem ugyanazt a férfit ábrázolja. További adatok felbukkanásáig tehát a Magyar Történelmi Képcsarnok 560. leltári számú festményét ismeretlen férfi arcképeként kell nyilván tartanunk, valószínűleg a Batthyány családból. A Lanfranconi-gyűjteményből származó sorozat ugyanis egy Batthyány kastélyból, esetleg Rohonczról származó ösgaléria. Legrégibb része, így az 560. számú kép is, a stílus és a viselet tanúsága szerint a XVII. század közepén keletkezett.⁹

Természetes, hogy ha a Magyar Történelmi Képcsarnok képen ábrázolt férfi ismeretlen, akkor a felhasználásával készült Ernst-gyűjteménybeli festményen ábrázolt személyt sem ismerjük. De a két kép közötti eltérések, érdekes módon, ismét Zrínyi Miklóshoz vezetnek bennünket. Az elveszett olajfestmény néhány részlete, mint a mellen áthaladó lánc, a mentekötő zsinórjának hosszúság végei, a jobb váll hegyes gombjai olyan feltűnő módon egyeznek a párizsi Balthasar Moncornet (kb. 1600—1668) kiadásában megjelent és Zrínyit ábrázoló rézmetszet megfelelő részleteivel, hogy fel kell tételeznünk, hogy az állítólagos »Zrínyi«-arckép festője ismerte a metszetet¹⁰

⁵ Olajfestmény, vászon. — 222×139 cm.

⁶ Országos Szépművészeti Múzeum irattára. 1895/140. sz. A jegyzék 571. sz.

⁷ A Történelmi Képcsarnok műtárgyainak leíró lajstroma. Bp. 1907. 29. lap 12. sz. — *Lehel F.*: Magyar művészet a török világ idején. Bp. 1913. 6. 23. kép. — Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum állagai. IV. Magyar Történelmi Képcsarnok. Bp. 1915. 53. — A Magyar Történelmi Képcsarnok katalógusa. Bp. 1922. 21.

⁸ Olajfestmény, vászon. — 223×140 cm. — Lt. sz. 561. — A Történelmi Képcsarnok műtárgyainak leíró lajstroma. 20. lap 12. sz. (az ábrázolt téves meghatározásával). — *Lehel*: i. m. 37. kép. (mint Batthyány I. Boldizsár). — Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum állagai. IV. 53—4. — V. ö.: *Nagy I.*: Magyarország családai. Pest, 1857—1868. I. köt. 242. — A kép valószínűleg egykorú eredeti után készült későbbi másolat.

⁹ V. ö.: *Zichy I.*: Lórántffy Zsuzsána állítólagos arcképe. Bp. 1943. 5.

¹⁰ Francia nyelvű felirata 7 sorban főleg a dedapa hősi halálával foglalkozik. Kezdeté: »NICOLAS ESDRIN Comte de SERIN Hongrois de nation General des armées de l'Empereur en Hongrie contre des Turcs...« — Jelezve jobbra lent: »Balthasar Moncornet ex. avec priu. du Roy.« — Rézmetszet. — 23×16,8 cm. — Magyar Történelmi Képcsarnok Lt. sz. 4688. — *Széchy*: i. m. I. köt. címkép. — *Gerevich T.* — *Genthon I.*: A magyar történelem képeskönyve. Bp. 1935. 150. (képe).

(XLII. t. 2.). A fordított állás ellenére megegyezik a fej ferde beállítása és a mente dús prémje is. Az Ernst-féle kép festője tehát a Batthyány galéria képének és Moncornet rézmetszetének elemeit vegyítette olajfestményén. A metszettel mutatkozó egyezések alapján feltehető, hogy már a kép megfestésekor Zrínyi Miklóst akarták ábrázolni. Ez azonban feltétlenül a költő halála után következett be, amikor az érdeklődés fokozott mértékben fordult személye felé. Későbbi keletkezésre mutat egyébként az említett előképek felhasználása is. Bár a reprodukció biztos ítéletet nem tesz lehetővé, az arc és a kéz megfestése alapján úgy látszik, hogy az Ernst-féle festmény a XVIII. században keletkezett és magyarországi festő műve.

Sajnos, első publikálói nem jegyezték fel, hogy felirat vagy családi hagyomány alapján tartották-e a képet Zrínyinek, vagy csak az első pillanatra mutatkozó hasonlóság vezette őket erre a feltevésre. Azt már ők is megjegyezték, hogy »egészen egyéni ábrázolás; az ismert metszetek egyikével sem hozható kapcsolatba«. ¹¹ Nekünk tovább kell mennünk, és a képet ki kell rekesztenünk Zrínyi egykorú, hiteles képei közül. Kár, hogy egy sokat forgatott kézikönyvben megjelent, mert sok félreértésre és tévedésre adhat alkalmat. ¹² Pedig a haladó hagyományaink között jelentős helyet elfoglaló nagy költő, hadvezér és politikus megértéséhez és igazi értékeinek felismeréséhez az is közelebb visz bennünket, ha külsejéről alkotott képünket minden téves sallangtól megtisztítjuk. ¹³

*

Kupezky János (1667—1740), a kiváló barokk arcképfestő, vallásuk miatt hazájukból kiüldözött és Magyarországon letelepedett cseh szülőktől született Magyarországon. Így — annak ellenére, hogy főleg Bécsben és Nürnbergben dolgozott — hosszú ideig magyar festőnek tartották és művészetével a XIX. században sokat foglalkoztak Magyarországon. Budapesten láthatók a Szépművészeti Múzeumban a művész legkiválóbb művei közül »A művész családja« és a »Fuvolás férfi« című képek, és ugyanoda került a Fővárosi Képtárból a Zichy-féle gazdag Kupezky-gyűjtemény is. A Kupezkyvel foglalkozó XIX. századi irodalomban a romantikus nacionalista szemléletmód következtében — és mivel tanulmányfejek elkeresztelése konkrét személyekre egyébként sem szokatlan jelenség — a mester néhány képe a Rákóczi névvel került kapcsolatba.

Azt a tévedést, mintha Kupezky I. Rákóczi Ferencről arcképeket festett volna, Mihalik József már 1911-ben megcáfolta. ¹⁴ Könnyen megtehetette ezt, mert egy korábbi alkalommal éppen ő publikálta Rákóczinak akkor

¹¹ Varju—Höllrigl: i. h.

¹² Átvette: A magyar nép története. Bp. 1951. 152. lap után.

¹³ Megemlítjük még, hogy a költő művészileg legkiválóbb és hitelesség dolgában is kiemelkedő képét Johann Thomas rajza alapján Gerardus Bouttats metszette rézre. 1664-ben keletkezett, minden valószínűség szerint terméskészlet után. Megvan a Magyar Történelmi Képcsarnok metszetgyűjteményében. — Széchy: i. m. 2. köt. 2. rész. cím-kép. — Szilágyi S.: A magyar nemzet története. Bp. 1895—98. 6. köt. 510. lap után (képe).

¹⁴ Mihalik J.: Egy ismeretlen magyar rézmetsző. Múzeumi és Könyvtári Értesítő. V.(1911)22—25. — V. ö.: Felvinczi Takács Z.: Kupezki János. A Gyűjtő. III. (1914) 157.

Sárospatakon lévő, egyetlen hiteles arcképét.¹⁵ Cikkének megállapításait azonban a későbbi szerzők nem mind vették figyelembe és a Kupezkyről szóló legújabb monográfia szerzője, Eduard Šafařík is a Rákóczi nevet veti fel a képekkel kapcsolatban, bár beismeri, hogy a kérdést nem tudja eldönteni.¹⁶ Mivel pedig Mihalik adatai bizonyos pontokban kiegészítésre szorulnak, indokoltnak látszik a kérdésre még egyszer visszatérnünk.

Kupezky állítólagos »Rákóczi«-képeivel kapcsolatban a Mihalik cikke előtti irodalomban mind I., mind II. Rákóczi Ferenc szerepel mint ábrázolt.¹⁷ Gyakran ugyanaz a szerző mindkét felfogásnak helyet ad. Az óvatosabbak — a pontos meghatározást elkerülve — csak Rákóczi Ferencről beszélnek. És azon az alapon, hogy Kupezky Rákóczi-arcképet festett, elterjedt az a tévedés, miszerint a mester a Rákócziak udvari festője lett volna. Ezzel a kérdéssel Mihalik nem foglalkozott. Természetesen ebben a kérdésben is voltak, akik szerint művésznünk a Habsburgok elleni szabadságharc vezérének udvarában, míg mások szerint az ő édesatyjánál dolgozott.¹⁸ Kupezky szóbanforgó képei azonban sem I., sem II. Rákóczi Ferencet nem ábrázolják. Így tehát az egyetlen vélt bizonyíték megdőltével bele kell nyugodnunk, hogy nem is volt udvari festő a magyar fejedelmi család egyik tagjánál sem. Nem kétséges, hogy barátja, tanítványa és életrajzírója, Johann Gaspar Füssli (1706—1782) bevette volna ezt a tényt Kupezky életrajzába, ha a valóságnak meg-

¹⁵ Mihalik J.: Emlékek a Thököly—Rákóczi-korból. Múzeumi és Könyvtári Értesítő. IV. (1910) 198—201.

¹⁶ E. Šafařík: Joannes Kupezky. Prag, 1928. 100, 115—6, 125.

¹⁷ Döbrentei G.: Kupezky János. Erdélyi Múzeum. VIII. (1817) 101. — Kazinczy levele Döbrenteihez 1820. dec. 15. Kazinczy Ferenc Levelezése. Kiadta Váczy J. Bp. 1890—1927. 17. köt. 304. 1. 2924. sz. — G. K. Nagler: Neues allgemeines Künstler-Lexikon. 3. kiad. Lpz. 1835—1852. 24. köt. 188. — W. E. Drugulin: Allgemeiner Portrait-Katalog. Lpz. 1860. 16798. sz. — C. Wurzbach: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. Wien, 1856—1891. 13. köt. 404. — Kertbeny, K.: Ungarns Männer der Zeit. Lpz. 1862. 109. Ezt az adatot Fejös Imrétől kaptam. — Kazinczy Ferenc Utazásai. Pest, 1873. 159. — Zsilinszky M.: Kupezky János. Bp. 1878. 30, 62—3. — Ormós Zs.: Kupezky János mint ember és művész. Temesvár, 1888. 38, 60, 66—8, 121, 136, 156—7. — A. Nyári: Der Porträtmaler Johann Kupetzky. Wien, 1889. Címkép, 69, 107, 114—5, 118—9, 123. — Ezzel szemben U. ö.: Kupezky János és Mátyók Ádám a Szépművészeti Múzeumban. Művészet. V. (1906) 250.: »Kupezky... sohasem volt a fejedelem udvarán, a fejedelmet sohasem látta.« — Angyal D.: Thököly Imre. Magyar Történeti Életrajzok. Bp. 1888—1889. 2. köt. 274. lap után. — Wagner L.: Kupezky János festőművész élete. Pozsony, 1899. 17—9. — A Vasárnapi Ujság Karácsonyi Albuma. Bp. 1903. 36. — Malonyai D.: A magyar képzőművészet története. Bp. 1905. 6. — Márki S.: II. Rákóczi Ferenc. Magyar Történeti Életrajzok. Bp. 1907—10. 1. köt. 48. lap után és 3. köt. 680. lap után. — Rákóczi Album. II. Rákóczi Ferenc és kurucai. (Bp. 1907.) 13. — Katalog der Gemälde-Sammlung des Germanischen Nationalmuseums in Nürnberg. 4. kiad. Nürnberg, 1909. 460. sz. — A magyar festőművészet albuma. Bp. é. n. Pesti Napló kiadása. 15. — A Mihalik cikke óta megjelent irodalmat 1. az egyes képeknél.

¹⁸ Századok. II. (1868) 204. — Thaly K.: Irodalom és műveltség-történeti tanulmányok a Rákóczy korból. Bp. 1885. 48. — Zsilinszky: i. m. 21. lap jegyzet és 29. — Nyári: i. m. 69—72, 74. — Malonyai: i. m. 6. — Pekár Gy.: A Rákócziak udvari festői. A magyar festőművészet albuma. 59—60. — Diváld K.: Magyarország művészeti emlékei. Bp. 1927. 214. — II. Rákóczi Ferenc életrajzában Márki Sándor az életrajzi adatok összevetése alapján tagadja, hogy I. Rákóczi Ferenc udvari festője lett volna, de könyvében a »Rákóczi és a művészetek« című fejezetben foglalkozik Kupezkyvel, közvetlenül Mátyók Ádám után. i. m. 2. köt. 491—2.

felelt volna, hiszen részletesen foglalkozott a különböző uralkodókhöz, így többek között Nagy Péter cárhoz fűződő viszonyával.¹⁹

Három Kupezky-képpel került kapcsolatba a Rákóczi név. Az egyik, a »Kuruc vitéz«, a mester egyik legszebb műve, a Zichy-gyűjteményből jutott a Fővárosi Képtárba, majd a Szépművészeti Múzeumba (XLIII. t. 1.). Derékig látható, hosszú hajú és bajuszú, őszszakállas, marcona férfit ábrázol, aki összehúzott szemmel kissé jobbfelé néz. Bal kezével kardja hüvelyét ragadja meg, míg jobbajával kardját készül kirántani. Felső testét páncél takarja, vállára piros béléses kacagány borul.²⁰ A kép több, legfeljebb kisebb részletekben eltérő példányban ismert.²¹ A Rákóczi Ferencel való azonosítás P. Westermayernek Kupezky halála után, a XVIII. század második felében keletkezett rézmetszetére vezethető vissza.²² A metszet feliratából — amelynek életrajzi adatai egyébként nem pontosak — az derül ki, hogy rajta I. Rákóczi Ferencet akarták ábrázolni.

Mihalik a következő érvekkel bizonyítja be, hogy a kompozíció nem I. Rákóczi Ferencet ábrázolja: 1. Rákóczi 1676-ban halt meg, Kupezky viszont 1667-ben született. Így a festőnek 9 éves korában kellett volna megfestenie a képet. 2. A kép 50–55 éves férfit ábrázol ősz hajjal, Rákóczi viszont 31 éves korában meghalt. 3. Az ábrázolt nem azonos a sárospataki képen látható személlyel, aki pedig kétségtelenül I. Rákóczi Ferenc. 4. Az ábrázolt »kosztümje éppenséggel nem fejedelmi egyénhez méltó«. — Mihalik érvei kétségtelenné teszik, hogy a kép nem I. Rákóczi Ferencet ábrázolja. Üzleti érdek magyarázza az elkeresztelést és annál kevesebb akadálya volt ennek, mivel a metszet keletkezésekor sem az »ábrázolt«, sem a festő nem élt már. Az Artaria-cég, amely a rézmetszetet kiadta, jobban megtalálta számítását, ha a metszetet — nyilván elrettentés céljából — a nagy szabadsághős apjának képeként hozta forgalomba, mintha egyszerűen »Tanulmányfej« vagy »Kuruc vitéz« címmel dobja piacra. Az eredeti festmény nem is készült arcképnek, inkább egy jellegzetes típust megörökítő ideálportré, amely már a zsáner határát súrolja.²³ Megjegyzendő, hogy a Mihaliktól idézett, hiteles

¹⁹ J. Ch. Füssli: *Leben Georg Philipp Rugendas und Johannes Kupezki*. Zürich, 1758. — Szövegét l. *Sajárik*: i. m. 227–242.

²⁰ Olajfestmény, vászon. — 94 × 75 cm. — Az Ernst Múzeum kiállításai. XIII. Első csoportkiállítás. Bp. 1913. 13. lap. — Budapest Székesfőváros Gróf Zichy Jenő Múzeumának katalógusa. Bp. 1923. 63. sz. — *Sajárik*: i. m. 89–90. 142. — Kupezky és kortársai kiállítás. Országos Szépművészeti Múzeum. Rendezte Garas K. Bp. 1954. 6. 19. lap 23. sz. — (Mind kuruc vitézként közlik.) — Mihalik tévesen azt írja, hogy a kép azonos a nürnbergi városháza példányával, amely később a Germanisches Museumba került. Múzeumi és Könyvtári Értesítő. V. (1911) 23.

²¹ Nürnberg, Schrag-gyűjtemény: *Sajárik*: i. m. 117. — Turbánnal a nürnbergi Germanisches Museumban: *Sajárik*: i. m. 115–6, 119–121.

²² Felirata: FRANCISCUS RAGOCZY, Transilvaniae Dux, Pater Francisci Leopoldi, ex Capite Criminis Perduellionis LEOPOLDO Imo Imperatore regnante post fugam Neostadii 30ma Aprilis 1703 damnati. Nat: 1644 vita privata obiit 1681. — Jelezve: »Kopezky pinx. — P. Westermeyer sc.« — Adressz: »In Wien bey Artaria Compagnie.« — Rézmetszet. — 26,4 × 21,1 cm. — Magyar Történelmi Képcsarnok lt. sz. 3718. — *Sajárik*: i. m. 217. — H. W. Singer: *Allgemeiner Bildniskatalog*. Lpz. 1930–1936. 74924–5. sz. — U. Thieme—F. Becker: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*. Lpz. 1907–1950. 35. köt. 449. (mind mint I. Rákóczi Ferencet említik.)

²³ Hasonló elkeresztelésekre v. ö.: Vayer L.: Rembrandt és »Rákóczi«. Magyar Múzeum. 1945. 80–87. — U. ö.: Mégegyszer Rembrandt és »Rákóczi«. Magyar Múzeum. 1947. 35–40.

I. Rákóczi Ferenc-arckép azóta a Magyar Történelmi Képcsarnokba került²⁴ (XLIII. t. 3.).

Hogy Kupezky festménye nem ábrázolhatja II. Rákóczi Ferencet, arra kár is szót vesztegetni. Elég csak a Mányoki Ádám (1673—1757) kiváló arcképéről jól ismert vonásaira emlékeztetnünk, hogy ez nyilvánvalóvá váljék. II. Rákóczi Ferenc — hiteles arcképeinek bizonyysága szerint — sohasem viselt szakállt.

Képiünk a fentebb elmondottak ellenére mégis mint I. Rákóczi Ferenc arcképe örvendett nagy népszerűségnek. Stock János Márton (1742—1800) másolata Nagyszebenben van a Bruckenthal Múzeumban.²⁵ Lumnitzer János György (1783—1864) 1804-ben fordított állású rézmetszetet készített Westermayer metszete vagy az eredeti festmény alapján.²⁶ Donát János (1744—1830) 1820-ban másolta a kompozíciót.²⁷ Barabás Miklós (1810—1898) — feljegyzései szerint — 1831-ben Bethlen Ferenc számára másolta.²⁷ Egy reprodukcióról ismert, gyenge olajfestmény, ismeretlen mestertől, a Westermayer-féle rézmetszet feliratának orosznyelvű fordítását viseli, tehát a metszet alapján készült.²⁸ Andrássy Manó tulajdonában volt egy mozaik, amely valószínűleg ugyanezt a kompozíciót őrizte meg.²⁹ Szerepel Szemlér Mihálynak (1833—1904) a Rákóczi családot ábrázoló, 1861-ből származó kőrajzán.³⁰ Végül a Rákóczi-induló Engeszer Mátyástól és Zapf Antaltól megzenésített változatának kottáján a kép mint II. Rákóczi Ferenc tér vissza.³¹

Kupezkynak másik, hasonló jellegű ideálportréjáról, amely öreg magyar nemest ábrázol, Bernhard Vogel (1683—1737) készített mezzotintot³² (XLIII. t. 2.). Ez még a festő életében megjelent, és így nem kapott félreértésekre okot adó feliratot. Csak néhány magyar kutató nevezte Rákóczi Ferencnek az

²⁴ Felirata jobbra közepén: »FRANCIS: RÁKOCZI PRINCEPS TRANS: FUND: RESIDAE: PATAK: S: IESU OBIIT 8 IULY 1676.« — Olajfestmény, vászon. — 76 × 59 cm. — 1910-ben Endrődi Sebestyén restaurálta, amint a bal alsó sarokban látható felírás tanúsítja. — V. ö.: *Genthon I.*: Magyarország műemlékei. Bp. 1951. 172. — A *Calendarium Tyrnaviense* 1662. évi kötetének címlapján lévő kép nem hozható kapcsolatba ezzel a festménnyel, bár felirata szerint: »Princeps Franciscus Georgius Rakoczi-t ábrázolja. — *Iványi B.* — *Gárdonyi A.*: A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története. Bp. 1927. 38. (képe). — *Pataky*: i. m. 231. lap 13. sz. és 298. (képe). — A beállítás, az arcvonások, a haj és a viselet egyezése alapján nem lehetetlen, hogy Rákóczi Lászlónak Widemann-féle arcképét követi, amely 1652-ben jelent meg. — *Szilágyi*: i. m. 7. köt. 93. (képe). — *Pataky*: i. m. 248. lap 186. sz.

²⁵ *Šafařík*: i. m. 46.

²⁶ Új levonata megvan a Magyar Történelmi Képcsarnok metszetgyűjteményében. — Múzeumi és Könyvtári Értesítő. V. (1911) 23. (képe). — *Éber L.* — *Gombosi Gy.*: Művészeti Lexikon. Bp. 1935. 2. köt. 49. (mint I. Rákóczi Ferenc). — *Pataky*: i. m. 49. 177. lap 1. sz. (mint I. Rákóczi Ferenc).

²⁷ Kazinczy Ferenc Levelezése. 17. köt. 304. lap 2924. sz.

^{27a} Barabás Miklós önéletrajza. Kolozsvár, 1944. 230. lap 40. sz.

²⁸ Magántulajdonban volt, fényképe a Magyar Történelmi Képcsarnokban.

²⁹ *Nyári*: i. m. 114.

³⁰ A nagyméretű litográfia megvan a Magyar Történelmi Képcsarnok metszetgyűjteményében. — *Nagy Z.*: A magyar litográfia története. Bp. 1934. 124.

³¹ Az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárában. — Rákóczi Emlékkönyv Bp. (1935) 2. köt. 225. (képe).

³² Felirata: »PANNONIUS passim gelidas disiectus in Alpes. Tibull.« — Jelezve: Joannes Kupezky pinx. Pars 4*** N°. 43. — Cum Priv; Sac. Caes. Maj. — Bernard. Vogel juxta Originale sculps. et excudit Norib. 1737.« — Mezzotinto. — 35,2 × 25,6 cm. — Magyar Történelmi Képcsarnok lt. sz. 3719. — *Szilágyi*: i. m. 8. köt. 39. (képe). — *Šafařík*: i. m. 177. — Magyar Művelődéstörténet. 4. köt. 156, 656. (képpel; mind mint magyar nemes képét közlik.).

ábrázoltat. A metszeten derékig látható, hosszú hajú, bajuszos és szakálltalan férfi homlokát ráncolva balfelé tekint. Fején tollforgós kucsmá, vállán párdúc-bőr kacagány. Bal kezében rövidnyelű fokost tart. Mihalikkal egyetértésben ezt a képet is ki kell zárunk a meghatározott személyt ábrázoló arcképek sorából. Ez a festmény is több példányban maradt ránk.³³

A harmadik Rákóczi-val kapcsolatba hozott Kupezky kép olajfestmény, amely Keglevich István tulajdonában volt (XLIII. t. 4.). Csak a Magyar Történelmi Képcsarnok régi fényképéről ismerjük. Mihalik sem említi.³⁴ Reprodukciója ezúttal jelenik meg először.³⁵ Derékig látható az ábrázolt, jobb keze csípőn, a balban buzogányt tart. Feje fedetlen, hosszú haja és hegyes bajusza van. Álla borotvált. Ruházata fehér ing és prémes kabát. A reprodukció alapján ítélve lehet Kupezky műve, de sem első, sem második Rákóczi Ferenc hiteles arcképeihez nem hasonlít.³⁶ Így — bár a három tárgyalt kompozíció közül ez a leginkább portrészzerű, — a Rákóczi-képek sorából ezt is ki kell rekeszteniünk, és ismeretlen (magyar?) férfi képmásaként kell nyilvántartanunk. Kupezky állítólagos »Rákóczi«-képeinek esete tipikus példája a könyvről könyvre vándorló ikonográfiai tévedések szívósságának és annak, hogy milyen könnyen keletkeznek belőlük téves következtetések.

*

A Napoleon hódító törekvései ellen szövetségre lépett uralkodók, Ferenc osztrák császár és magyar király, I. Sándor orosz cár és III. Frigyes Vilmos porosz király 1814 őszén, a bécsi kongresszus alatt ellátogattak Pestre. Látogatásuknak Pest vármegye emléket kívánt állítani, és ezért még ugyanabban az évben megbízta Szentkirályi László első alispánt, hogy gondoskodjék az esemény méltó megörökítéséről.³⁷ Az alispán erre vonatkozó javaslatát az 1816. március 19-i közgyűlésen tette meg. Azt javasolta, hogy Peter Krafftal készíttessenek reprezentatív arcképet. A képre vonatkozó feljegyzésekből kiderül még, hogy az alispán 1816. június 5-én bemutatta a kép vázlatát. A király a megye iránti »különös kegyelemből« ült is a képhez, amely ugyanazon év december 15-én érkezett meg Pestre. A művész 200 konvenció aranyat kért munkájáért, amit a közgyűlés meg is szavazott neki.³⁸ A megrendelésben szerepe volt Szvetics Jakab kamarásnak is, aki Krafft későbbi magyarvonatkozású munkáinál is közvetítő szerepet játszott.³⁹

A nagyméretű festmény 1951-ben — a megyeháza bombázások elől Pomázra menekített festményanyagával együtt — a Magyar Történelmi

³³ Štrahov, premontrei kolostor: *Šafařík*: i. m. 125. — Gotha, hercegi múzeum: *Šafařík*: i. m. 100. l. — Egy későbbi másolata Debrecenben a Déri Múzeumban.

³⁴ *Šafařík*: i. m. 94. (mint II. Rákóczi Ferenc képét említi, de nem látta).

³⁵ *Angyal*: i. m. 2. köt. 274. lap után és *Márki*: i. m. 3. köt. 680. lap után Cserna Károly átdolgozásában közölték.

³⁶ *Kampis A.*: II. Rákóczi Ferenc arcképéről. Rákóczi Emlékkönyv. 2. köt. 88. (helyesbíti a tévedést).

³⁷ Budapesti 2. sz. Állami Levéltár (volt Pestmegyei Levéltár). Pestmegyei Közgyűlési Jegyzőkönyvek. 1814: 3219. sz. — *Kelényi B. Ottó*: A Szent Szövetségben egyesült uralkodók látogatása Buda-Pesten. Városi Szemle. XVI. (1930) 1415. Kelényi nem ismerte fel az esemény és Krafft festménye közötti összefüggést.

³⁸ U. o. 1816: 1029, 2082, 2682, 3483, 4543. sz.

³⁹ U. o. 1822: 1933. sz. — Szvetics röpirata Krafftnak a Múzeum számára festendő képeiről: Országos Levéltár. Széchenyi család levéltára. I. 13. II. 119. — *Esztergár L.*: Kazinczy és Krafft Péter Zrínyi képe. Művészet. IV. (1905) 64—7.

Képcsarnokba került.⁴⁰ Az uralkodó egész alakban áll a kép előterében, kissé balra fordul, szembenéz. Arca borotvált, haja ősz. Huszártábornoki egyenruhát visel, kesztyűs jobb kezével kócsagtollas csákóját az előtte lévő sziklatömbre támasztja. Bal oldalán kard, prémes mentéjét bal vállára vetve viseli, ezért bal keze nem látszik. Nyakában az aranygyapjas rend jelvénye, mellén négy érdemrend, köztük a Szt. István-, a katonai Mária Terézia- és az osztrák Vaskorona-rend nagykeresztjei. Felnyergelt lovát jobboldalt egy gyalogos vezeti, mellette két kivont kardú huszár látszik. Balra hátrább Sándor cár és Frigyes Vilmos közelednek kíséretükkel. A háttérben a találkozás színhelye, Párizs látképe látható. Jelezve balra lent: »Krafft pinxit Wien 1816«. Az arckép nem hízeleg, nem szépíti meg Ferenc arcának kifejezéstelen vonásait. Csak annyiban tér el a valóságtól, hogy merev hadvezéri pózban állítja elénk az uralkodót, aki pedig maga nem vett részt háborúiban, a fővezérséget testvérére, Károly főhercegre bízta.

Egy, a képhez készült tanulmányrajz már régebben a Magyar Történelmi Képcsarnokban van⁴¹ (XLIV. t. 2.). A rajzon csak a király alakja látszik, a környezet és a háttér még nincs kidolgozva. A beállítás már a végleges, az arc és a ruházat már egészen kidolgozott. A művész, a főalak mellett jobboldalt, a ruha részleteihez készített néhány tanulmányt. Ezek: középen két részlet a mente ujjának díszítéséből és két sújtás. Fent a gallérnak egy és az aranygyapjas jelvénynek két részlete. Az utóbbiak nagysága meg egyezik a festmény hasonló részletének méretével. A festményen megjelenő formákat már mind megtaláljuk a képen. Kisebb eltérések: a tarsolyról leelőző szíj a rajzon szélesebb, mint a festményen és a mente ujjának árnyékolása a rajzon még hiányzik. A császár arckifejezése a rajzon talán még üresebb, mint a kész képen. A lap jelzetlen, és eddig ismeretlen mester műveként szerepelt a gyűjteményben.

Az olajfestményről Karl Rahl (1779—1843), szintén Pest megye megbízásából, megegyező állású rézmetszetet készített.⁴² A metszet az olajfestményt a legapróbb részletekig hűen követi. Szentkirályi László alispán az

⁴⁰ Olajfestmény, vászon. — 242 × 156 cm. — Lt. sz. 2230. — Nagler: i. m. 8. köt. 53. — Hunfalvy J.: Magyarország és Erdély eredeti képekben. Darmstadt, 1856. 122. — Kazinczy F.: Utazásai. Pest, 1873. 57. — Kazinczy Ferenc Levelezése. 22. köt. 426. lap 5623. sz. — Kazinczy F.: Pestre. Kiadta Rexa D. Bp. 1929. XXXVII. t. és 56. (képét közli, de tévesen azt írja, hogy Pest a háttér). — Lyka K.: Magyar művészet. 1800—1850. Bp. (1939) 486.

⁴¹ Fehér és fekete kréta, kék papíron. — 45,5 × 30,1 cm. — Lt. sz. 11505.

⁴² Felirata fent: »FRANCISCUS I.« — Lent, középen a magyar címerrel: »DOMITA GALLORUM FEROCIA USURPATIONIBUSQUE COERCITIS VINDICES LIBERTATIS EUROPAE FELICI FOEDERE JUNCTI PRINCIPUM UNIONIS LUTETIIS PARISIORUM APPROPINQUANTEM 17 CALENDARUM: MAII 1814 OBVII EXCEPERUNT BUDAM PANNONUM PROPECTUM 8 CALENDARUM NOVEMBRIS E. A. JTINERIS COMITES SECUTI SUNT.« — Szignatúra: »P. Krafft Socius Academiae Caes. Reg. Artium Viennensis pinxit. — C. Rahl. Socius Academiae Caes. Reg. Artium Viennensis sculpsit.« — Adressz: »Ad Mandatum I. Comitatus Pesthiensis.« — Rézmetszet. — 60 × 45 cm. — Magyar Történelmi Képcsarnok lt. sz. 1255. — Próbanymat lt. sz. 1790. — Írás előtti példány lt. sz. 7594. — Kazinczy Ferenc Levelezése. 17. köt. 368. lap. 3938. sz. — Nagler: i. m. 13. köt. 428. — C. Bodenstein: Hundert Jahre Kunstgeschichte Wiens. Wien, 1888. 156. — Wurzbach: i. m. 24. köt. 246. — G. Duplessis: Catalogue de la Collection des portraits français et étrangers conservée au Département des Estampes de la Bibliothèque Nationale. Paris, 1896—1911. 16543/110. sz. — Tolnai Világtörténelme. A legújabb kor. A francia forradalom és Napoleon kora. Bp. é. n. 391. (képe).

1817. november 25-i közgyűlésen számolt be első példányainak elkészültéről.⁴³

A forradalmi mozgalmak elnyomására létrehozott »Szent Szövetség« alapítói képmásának megörökítését Pest megye lojális gesztusa nem jelentéktelen művészre bízta. Peter Krafft (1780—1856) a XIX. század eleji bécsi festészet fontos alakja. Bécsben Füger tanítványa volt, de annak vértelen klasszicizmusától egyre inkább elfordult. Párizsban David volt a mestere. Párizsi tartózkodásának emléke képünk háttérében a város látképe. Krafft életében polgári zsánerképeit ünnepelték, és ezekben a rokokó finomkodásához és a klasszicizmus eszményítő irányzatához képest valóban közeledést mutat a mindennapi élet ábrázolása felé. Az uralkodóház tagjairól és a főúri körökről festett arcképei egyszerűek és józanok, sokkal inkább meg tudja mutatni rajtuk az ábrázolt jellemét, mint Füger. I. Ferenc arcképét 36 éves korában készítette, amikor már túl volt első nagy sikerén, a »Nemzetőr búcsúja« című képének nyilvános ünneplésén és már tagja volt a bécsi képzőművészeti akadémiának. Arcképünket Krafft művészetében fontos hely illeti meg. Az arckép műfajában mutatja a festőnek két korszak között átmenetet képező művészetét. Már hiányzik belőle a barokk pátosz és a klasszicista idealizálás, és már jelzi a XIX. század folyamán magasra emelkedett bécsi arcképfestészet további fejlődésének útját. A nagy bécsi arcképfestőknek főleg az akvarellben és litográfiában jelentkező könnyedségét azonban még hiába keressük Krafft képen. Krafft arcképeinek megfestésére sok tanulmányt készítve, gondosan készült, mint ezt képünkhöz készült és fennmaradt rajza is mutatja.⁴⁴ Több műve készült Magyarország számára.⁴⁵ Két magyar tanítványáról tudunk: Kozina Sándorról és Miklóssy Józsefről.⁴⁶

Érdekes, hogy Krafft I. Ferenc képe milyen népszerűvé vált nálunk, nyilván az említett rézmetszet közvetítésével. Egyedül a Magyar Történelmi Képcsarnokban három másolata található. Az egyik, az eredetivel nagyságban és nívóban majdnem egészen megegyező, ismeretlen festőtől származó másolat a Kúria épületéből került a gyűjteménybe.⁴⁷ Ezen a képen már nem az eredeti kép történelmi jelenete a háttér. A király egy épület erkélyén áll ugyanolyan ruhában és beállításban, mint Krafft képen, de a háttérben a Duna és a budai vár látszik. Ezt a kompozíciót másolta Martzinkey Elek (megh. 1835), akinek képen az alak derékig látszik.⁴⁸ A harmadik másolat, amelyet a Képcsarnok 1932-ben szerzett meg, Krafft eredeti képének kompozícióját őrizte meg. Mestere ismeretlen.⁴⁹

Az I. Ferenc arcképen és a törzsanyagban lévő, publikált festményeiken kívül⁵⁰ 1945 óta még négy sajátkezű Krafft-kép került be a Magyar

⁴³ Budapesti 2. sz. Állami Levéltár. Pestmegyei Közgyűlési Jegyzőkönyvek 1817: 4349. sz., 1818: 526. sz.

⁴⁴ Thieme—Becker: i. m. 21. köt. 402.

⁴⁵ Lyka: i. m. 16, 22, 110, 322, 425.

⁴⁶ U. o. 182, 188.

⁴⁷ Olajfestmény, vászon. — 239×132 cm. — Lt. sz. 2204.

⁴⁸ Olajfestmény, vászon. — 84×64 cm. — Lt. sz. 2309. — Jelezve balra lent: »Alex. Martzinkey 1822.« — A balassagyarmati múzeumból.

⁴⁹ Olajfestmény, vászon. — 141×88 cm. — Lt. sz. 2028.

⁵⁰ A Történelmi Képcsarnok műtárgyainak leíró lajstroma. 120, 178—9. — A Magyar Nemzeti Múzeum képtárának festményei és grafikai állaga. I. Bp. 1909. 609, 611. — A Magyar Történelmi Képcsarnok katalógusa. 34, 47.

Történelmi Képcsarnokba.⁵¹ Így gyűjteményünkben a mesternek összesen hét festménye látható. Ezekhez csatlakozik a most közzétett tanulmányrajz is, amely Krafftnak egyetlen Magyarországon őrzött rajza.

*

A Magyar Történelmi Képcsarnok 1953-ban vétel útján megszerezte a potsdami születésű és Magyarországon megtelepedett Lieder Frigyesnek, (1780—1859) egy vízfestményét⁵² (XLII. t. 3.). A képen zöldhuzatú, faragott karosszékben idősebb férfi ül a szemlélővel szemben. Arca borotvált, parókájának fürtjei rendezetlenül borítják feje tetejét. Kékesszürke ruhát visel fehér nyakravalóval. Két keze a karosszék karfáján nyugszik, a jobban szelencét és kékmintás kendőt tart. A háttér a szobafal egyszerű építészeti tagolását mutatja. Az eladó a képet mint ismeretlen férfi arcképét kínálta fel megvételre.

A Lieder megszokott könnyedségével megoldott akvarell kompozícióját a Képcsarnok egyik olajfestményén látjuk viszont, amely Váray József ajándékaként 1908-ban került a festménygyűjteménybe⁵³ (XLII. t. 4.). A vízfestmény és az olajkép szinte teljesen megegyezik. A vízfestmény világosabb háttérével ellentétben az olajfestmény háttére sötétszürke, amit a művész az arcszín élénkítésével ellensúlyozott. Az olajfestményen a karosszék támlájának mintája kék színű, és felső széle egyenesen végződik. Az olajkép a leltárban mint Motesiczky IV. Pál trencsényi követ arcképe szerepelt, ismeretlen festő műveként a XVIII. század végéről.⁵⁴ A két kép egyezése alapján, amely nemcsak a kompozícióban, hanem a megfestés módjában is megmutatkozik, rögtön helyesbíthetjük ezt az adatot. Az olajfestményt is Lieder Frigyes készítette, valószínűleg nem sokkal a vízfestmény elkészülte, tehát 1843 után. Az említett eltérések akkor keletkezhettek, amikor a művész a természet után készült vízfestmény felhasználásával az olajfestményt festette. A karosszék sima támlája ugyanis a kompozíciót nyugodtabbá, kiegyensúlyozottabbá teszi, s a művész nyilván ennek érdekében változtatta meg eredeti kompozícióját. Megjegyzendő, hogy mindkét képen a kezek kidolgozása a leggyengébb, ezek valószínűleg már nem természet után készültek.

Motesiczky Pál — e néven a családban — 1769-ben született, tehát 1843-ban, a kép festésekor 74 éves volt. Csak annyit tudunk életéről, hogy 1790-ben és 1796-ban Trencsén megyét képviselte az országgyűlésen.⁵⁵

⁵¹ a) Sándor főherceg lovasképe. — Olajfestmény, vászon. — 61 × 75,2 cm. — Lt. sz. 1905. — Jelezve balra lent: »J. P. Krafft.« — A királyi várból. Nagyon gyenge.

b) Barkóczy Ferenc kamarás képmása. — Olajfestmény, vászon. — 190 × 128 cm. — Lt. sz. 2221. — Jelezve jobbra lent: »Krafft pinx. Wien 1812.« — A pesti megyeháza anyagából. A kép még Füger hatását mutatja.

c) József nádor képmása. — Olajfestmény, vászon. — 221 × 143 cm. — Lt. sz. 2307. — Jelezve balra lent, a szignatúra vége lepattogzott: »Krafft ...« — A balassagyarmati múzeumból.

d) Barkóczy Ferenc hercegprímás arcképe. — Olajfestmény, vászon. — 96 × 75,5 cm. — Lt. sz. 53.155. — Jelezve hátul a vásznon: »Peter Kraft pinx.« — A Hadik-Barkóczy anyagból. Krafft másolata egykorú eredetiről.

⁵² Vízfestmény, papíros. — 26,5 × 19,1 cm. — Lt. sz. 53.668. — Jelezve jobboldalt középen: »F. Lieder 1843.«

⁵³ Olajfestmény, vászon. — 90 × 66 cm. — Lt. sz. 1218. — Jelzetlen. — A két kép kapcsolatára Vayer Lajos figyelmeztetett.

⁵⁴ Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum állagai. IV. 186.

⁵⁵ Nagy I.: i. m. 7. köt. 572.

Lieder Frigyes — a képeket készítő művész — Párizsban, miként Krafft is, David tanítványa volt. Hazatérve a főúri körök kedvelt arcképfestőjévé vált. Bécsben, majd Magyarországon fejtette ki működését. Pesten halt meg. Lieder magyar vonatkozásainak és magyar közgyűjteményekben őrzött számos művének teljes feldolgozása külön tanulmányt igényel.⁵⁶ Bemutatott képei jól tükrözik kiváló rajztudását és jellemző készségét, amely tulajdonságai akvarelljein könnyedséggel párosulnak. A két, eddig különböző helyen lévő kép összekerülése egy csapásra megoldott a művekkel kapcsolatban felmerült minden kérdést, az ábrázolt és a mester kilétére és a keletkezés idejére vonatkozóan.

Rózsa György

⁵⁶ Grünstein 1926-ban megjelent Lieder — monográfiáját nem sikerült megszerezni. Liederre v. ö.: *Thieme—Becker* : i. m. 23. köt. 203—4.

A MAGYAR PORCELÁNGYÁRTÁS KEZDETEI

Ha hitelesnek fogadnánk el a XVIII. század második felében Londonban járt Becher német szakember egykori adalékát, akkor a porcelánkészítés titkára Európában magyar ember bukkant rá.¹ Ezek szerint magyar keramikusé a dicsőség, magyar alkotómunka diadala a hosszú évszázadokon át nagy buzgalommal kutatót kínai titok megfejtése. Ennek, az Angliában, Ruprecht herceg udvarában élt magyar keramikusnak edényeit Londonban »széltére« árulták. Neve, de ami még sajnálatosabb, egyetlen alkotása sem maradt reánk. Működése, úgy látszik, örök rejtélybe burkolózik, élete gyümölcse is a múltba tűnik. De annyi mégis bizonyosnak látszik, hogy noha a német tudós bármily makacsul is állítja és tartja őt a porcelán európai felfedezőjének, nem más ez, mint jóhiszemű tévedés. Az 1680 körüli angliai magyar keramikus valószínűen csupán egyike azoknak, kik ekkor már évszázadok óta kutatták a porcelán anyagának és gyártásának titkát, s kik közül oly sok maga is hitte, hogy reábukkant a kerámiai »bölcsék kövére«.

Az európai keramikusműhelyeket a XVIII. század fordulóján a porcelán rejtélyének megoldása állandó és izzó lázban tartja. Mindenfelé kísérletezgetnek, csaknem valamennyi országban. Egy ilyen korszakos nagy felfedezés nem maradhatott volna elszigetelt. Híre azonnal szétfutott volna, úgy, miként az meg is történt, midőn a szász király »aranycsinálója«, Böttger, 1709-ben valóban rá is bukkant a nagy titokra.

Egy évtized múlva Bécsben már nemcsak ismeretes a hétpecséttel őrzött nagy titok, hanem a porcelánkészítés már annyira lábrakap, hogy Meissennel szemben felépül a bécsi versenyyár is. És ahogy azután Velencében, Szent-péterváron, annyi sok nyugati országban és városban szinte gombamódra szaporodnak a gyárak, úgy terjedt volna Béctől keletre is, hazánkban a porcelánkészítés, ha az uralkodói parancs nem teremt monopolisztikus helyzetet a bécsi gyár számára, hogy a porcelángyártás jövedelmét magának biztosítsa s e célból szigorún nem tilalmazza a gyártás terjedését.

Magyarország ezzel is gyarmati függő helyzetbe kerül Ausztriával szemben. A bécsi gyár üli meg az óriási magyar piacot és ebből nincs kiút, mert a császári gyár érdekében éberem őröködnék s könyörtelenül letörlik a magyar próbálkozásokat. A XVIII. század hetvenes éveiben Batthyány Tódor ezek ellenére is kis műhelyt létesít, gyártja is a porcelánedényeket, mindaddig, míg Bécs le nem csap rá, gyártmányait össze nem töreti s művezetőjét meg nem bünteti.

Európa egyik legtehetségesebb kerámiai népe a magyar; császári és osztrák érdekek miatt mesterségében és művészetében mégis korlátozzák és

¹ I. Becher: Närrische Weisheit und weise Narrheit. 51.

visszaszorítják. A magyar talentum csak a bécsi porcelángyár keretében élheti ki alkotóvágyát, képességét és tettekkészségét.

A XVIII. század végén a porcelán készítése már alig titok. Nyomtatott könyvek terjesztik ismeretét. Sokan Magyarországon is tudnák már készíteni, szeretnék is, de minden igyekezetük megtörik az osztrák kormánynak a bécsi gyár érdekében emelt akadályain. Bécs keze mindenki felé tiltóan emelkedik. Magyarország engedelmes, tűr és ez annál inkább is veszteségteljes és érthetetlen, hiszen Csehországban két házaló fittyet mer hányni mindenre, a bécsi gyárat vezető Sorgenthal tiltakozásai ellenére bátor szívvel olyan vállalkozásba kezd, mely végül is megalapozza és megvalósítja a cseh porcelángyártását — a csehek egyik szinte legnemzetibbé vált művészetét.

»Vivat Böhmen«, mondja a kísérleti darabul készült első csésze felirata 1794-ben, s ez a jókívánság elismerésként és emlékműként illetheti azokat a keramikusokat, kik szívük bátorságával s vállalkozásuk merészségével áttörték az osztrák elnyomó iparpolitika gátjait és egy olyan művészeti ág kifejlődését segítették elő, mely nélkül nemcsak a cseh, hanem az egész egyetemes művészet szegényebb lenne egy gyönyörűség fejezetével.

Mindezt Magyarországon is meg lehetne valósítani, sokkal gazdagabban és pompázatosabban. Hiszen ott van Budán Germain Gáspár, aki már a faenzai Ferniani fajanszgyár igazgatója volt s az egész országban talán mindenkinél hivatottabb és alkalmasabb arra, hogy magyar porcelánt készíthessen. Érti és ismeri a porcelánt, mit a Ginoriak megbízásából színes porcelán égetésére szolgáló kemence tervrajzának elkészítésével is már rég igazolt.² Míg azonban Csehországban segítik a vállalkozókat, a társadalom minden rétege, kinek csak módja s eszköze van, kereskedők, polgárok, főurak, hivatali funkcionáriusok csak azon törik a fejüket, hogyan segíthetik elő s miképp vihetik a buktatókon keresztül az eredményesség felé a cseh porcelán ügyét, addig Magyarországon merev az egész apparátus, a paragrafusokba ragadt bürokraták segítség helyett folyton csak sújtanak, akadályoznak, elutasítanak.

A zseniális, nagy horizontú Germain Gáspárnak nemcsak a porcelán iránti álmait foszlatják szét, hanem még a kőedénygyártástól is elütik. Ily körülmények között még szerencsésnek mondható az a magyar keramikus, ki felismeri már a francia példákra s a főúri osztály használatára készített művészi fajansz alkonyát, de nem juthat el a legnagyobb rangú kerámiai terméknek — a porcelánnak — készítéséhez, hanem legalább kőedény- (keménycserép-) gyárban élheti ki munkavágyát.

Annyi sok más között Tichler Ferenc is, a holicai fajanszgyár művezetője lehetett volna e korban egyike a magyarországi porcelánkészítés megalapozója és megindítója, ha az ottani gyári igazgatóság a bécsi porcelán érdekében nem tiltja el őt a vele való foglalkozástól. Holicson, ebben a pompás nagy gyárban csak fajanszt és kőedényt volt szabad készíteni, a porcelánnal való foglalkozás csupán annyira terjedt, hogy 1809-től három éven át 40 000-nél több pipát készítettek helyi eladásra.³

Ahogy Tichlerre ügyelnek, nehogy művészete a bécsi gyár érdekeit veszélyeztető porcelánedények készítéséig szélesedjék, éber szemük éppen-

² *Mihalik Sándor*: Gasparo Germano faenzai magyar keramikus. Történetírás III (1939).

³ *Johann Csaplovics*: Topographisch-historisches Archiv des Königreichs Ungern. Wien, 1821. II. 139.

úgy ott van mindenkin, aki csak él és mozog az országban, aki nagyot akar és aki konkurrenciát jelenthet. A veszély nagy, mert a magyar porcelán készítésének vágya ott él a magyar keramikusok szívében s bármilyen nagy is az éberség, még jobban kell fokozni, mert minduntalan próbálkoznak. 1802-ben Mazoviczky Ádám óhajt például porcelán-manufaktúrát létesíteni Pesten.⁴ A Helytartótanács a városi testület útján formailag tökehiány címen utasítja el a kérést, valójában pedig ezzel akadályozza meg a magyar porcelán készítésének a XIX. század elején történhető megvalósítását s ennek feloldozásával védi meg a bécsi porcelángyár kiváltságos egyeduralmi helyzetét.

Így törik meg a magyar keramikusokat, fojtják meg a magyar porcelán-készítés nagy vágyait s akadályozzák hosszú évtizedeken át makacsságukkal, ostobaságukkal s rövidlátásukkal azt, hogy a magyar porcelán a magyar kerámiai kultúra nagy fokához méltóan, az európai művészet történetében szereplő rangjának megfelelően még a XVIII. század második felének korai évtizedeiben megvalósulhasson. Sok évszázad ragyogó kerámiai teljesítményei és azután számos korai porcelángyártási kísérlet erőszakos megghiúsítása után, csakis az osztrák elnyomó iparpolitika káros eredményeként így szorulnak hátra zseniális keramikusaink a legművészebb kerámiai termék területén. Meddőségre kárhoztatott nagy tudással így lesznek hátulkullogói az európai porcelánmesterek hatalmas seregének.

Múlnak az évek, sőt újabb két évtized is lepereg, mikor egy véletlen újra aktualizálja a magyar porcelán készítését. Úgy látszik 1823-ban vagy 1824-ben a regényes szépségű Eperjes-tokaji hegylánc közében, Telkibánya közelségében, a Kövecsvérvölgyben porcelán készítésére alkalmas kaolinra bukkantak. Azt lehetett volna gondolni, hogy annyi más mellett ez is elsiikkad, hiszen a porcelán alapanyagának nem ez volt az első magyarországi felismerése: a bécsi porcelángyár már hosszú idők óta Magyarországról szerezte be nyersanyagának egy részét, a cseh gyárak közül is több használt fel magyarországi anyagot. Ennek, a telkibányai leletnek azonban kellő időben és kedvező körülmények között történő találása konkrét, sorsdöntővé vált a magyar kerámia történetében. Felhívták rá ugyanis földesuruknak, a sárospataki várban székelő regéci hercegnek, Brezenheim Ferdinándnak a figyelmét. Ennek a fiatal, akkor 22—23 éves, amúgy is különböző terveket formáló nagyműveltségű hercegnek kitűnő alkalmul és éppen kapóra jött ez a felfedezés. Rövidesen elhatározássá szilárdult benne az az ötlet, hogy azt a legméltóbban hasznosítja. Csak nemrégiben, atyja 1823 február 27-én történt elhalálózásakor lett a sárospataki és regéci egykori Rákóczi birtokok ura. A magyar történeti nemes hagyományokkal és emlékezésekkel átitatott uradalmakat szerző édesatyja — Kazinczy Ferencnek gróf Gyulay Karolinához intézett sorai szerint⁵ — még oly szegényül élt, mint régen egy fényes magyarországi nemes. Brezenheim Ferdinánd ennél többre vágyott. Bár ismerte a helyi legendát, melyet Melczér László írásban is lerögzített: ⁶ »hogy ezen a két Domíniumon a Rakotzy átka vagyona« — s uradalmi szinte reménytelenül »lerongyolott« állapotban voltak, neveltsége, műveltsége s örökségének nagyszerű

⁴ Mérei Gyula: Magyar iparfejlődés 1790—1848. Budapest, 1951. 105—106.

⁵ Kazinczy Ferenc levelezése. XVIII. kötet. Budapest, 1908. 99—100.

⁶ Melczér László Pesten, 1804 május 6-án írt leveléből. Az Országos Levéltárnak a pataki és regéci uradalom Brezenheim uralom (1807—1847) alatti levéltári részlegében, a 106. csomagban.

hagyománya arra indította, hogy elsősorban hercegi rangjához méltó építkezésekbe, különböző reformokba kezdjen, Patak és Regécz múltba tűnt nagyságát újra felemelje s teremtmő erőként működjön közre a magyar kultúra területén.

Bár kilenc évvel fiatalabb volt, e korkülönbség ellenére is gróf Széchenyi István baráti körébe tartozott. És mikor mozdulni kezdett az élet Magyarországon s a keletkező reformkor egyik csírájaként angol hatás alatt az egyesítés, nemzeti közérzés eszménye jegyében és elősegítése ügyében Széchenyi 1823-ban személyes jó barátaiból Rókavadásztársaságot hozott létre, a részvényes tagok között ott volt Breczenheim Ferdinánd is, illetőleg Breczi, ahogy Széchenyi a regéczi herceget becázta.⁷ Még ekkor tulajdonképpen nem is tudják programszerűen és konkrétan, hogy mit is csinálnak, még csak az vezeti őket, hogy bármit is, csak valamit, mely megmozgatja a magyar élet állóvizét, vagy utat kezd törni valami nemesebb magyar ügy felé. Maga Széchenyi volt ezzel leginkább tisztában, hiszen a Rókavadásztársaságról is nyíltan írja: »Bármily léhának látszik, végül mégis fontos hasznót hajthat hazánkban.« De egyek és együtt vannak — Széchenyi és Breczenheim — azokon a megbeszéléseken és annak a gondolatnak a kiformálásában, mely végül is a pesti — későbbi Nemzeti — Casino alapítását eredményezi.

Ebbe, a reformkor nagy felemelő hullámainak első lendületébe és a mozgalom csírázási állapotára és idejére esik a kaolinnak a regéczi uradalomban való előbukkanása. Breczenheim kísérletezgető próbálkozásokba kezd. Kis műhelyt rendeztet be s — a hagyomány szerint — maga is pepecsel, jóformán még csak azzal a Széchenyi rókavadászai gondolattal: bármily játéknak tűnik, végül mégis fontos hasznót hajthat a hazánkban. És mikor baráti körében egyre jobban tudatosodnak a nemzet felemelése érdekében végzendő teendők, mozgalommá szélesedik a Tudományos Akadémia létesítésének ügye, a magyar nyelv ápolása, használati jogának elismertetése, ábrándozni kezdenek már a Nemzeti Színházról, Breczenheim is felismeri s tudatosan úgy érzi, hogy reá vár és szükségszerűen az ő feladata, hogy a nemzeti felemelkedés kulturális nagy feladataként a kerámia területén is megtörténjen a haladás: az osztrák elnyomó iparpolitika akarata ellenére is teremtdjék meg s induljon meg végre a magyar porcelán gyártása.

Breczenheim vállalta is ezt a szerepet. S noha a főúri tőke előnyös befektetése, felhasználatlanul heverő javainak jövedelmeztetése volt és maradt mindvégig letörölhetetlen egyik nagy karaktere és indítója e tettének, mégis merészség és bátorság kellett mindezt megcselekedni, mert mindmáig még mindig semmi nyoma, hogy a porcelángyártásra és gyáralapításra valaha is engedélyt kért, szerzett vagy kapott volna. Vállalkozása felett állandóan ott lebegett az a veszély, hogy Bécs arról tudomást szerez és éppenúgy lesújt reá, tönkreteszi és betiltja, mint ahogy azt tette előzőleg már minden egyes alkalommal, mikor a magyar porcelángyártás egyes álmódosói a megvalósítás gyakorlati mezejére kezdtek lépni. Nagy rizikóval járó cselekedet volt tehát Breczenheim öntudatos kiállása. Vállalását nobilesen, eredményesen, áldozatkészséggel végezte s elősegítette azt a munkát, melyet a művészet területén a kerámia fellendülésétől, a magyar porcelán megalakulásától várt a reformmozgalom, a haladó ország.

⁷ Kitéűnik ez Széchenyi 1846 augusztus 20-i naplójegyzetéből.

Már régóta ismert és tudott dolog, hogy »Regéczi« jelzéssel ellátott porcelánjai valóban a szépség jegyében fogantak, gyára oly művészi darabokat készített, melyek bátran versenyeztek az elnyomó bécsi porcelángyár darabjaival, a cseh gyárak termékeivel.⁸ Egy fedeles dohánytartó feliratából tudtuk azt is, hogy a legrégibb magyar porcelángyárnak — mely a magyar porcelán bölcsője volt — a regéczinek, Breczenheim Ferdinánd volt az alapítója és tulajdonosa. Egy másik dohányos edényre és egy pipára festett képből a gyár (későbbi időből származó) képét is ismerjük. A gyár alapításának időpontja azonban teljesen ismeretlen volt. Növelte a bizonytalanságot az is, hogy mindmáig 1831 előtti regéczi készítményeket nem ismerünk és ezek ellenére hitelt érdemlő monografusok és kutatók mégis sokkal korábbi időpontban, az 1820. évben jelölték meg a gyár alapításának az évét.⁹

Nyilvánvaló ennek az állításnak a tarthatatlansága, hiszen 1820-ban, mikor még Breczenheim Károly August a sárospataki és regéczi birtokok ura, Breczenheim Ferdinánd nem alapíthat porcelángyárat — legalább is 1823 február végéig, míg atyja élt. A gyárat csakis az uradalmakba való beiktatása és az idáig ismert legrégibb darab készítése közötti időben, 1823 és 1831 között alapíthatta.

A reánk maradt pompázatos regéczi porcelánok birtokában méltatlan és hálátlanság volt az is, hogy a magyar iparművészet történetének azok a hősei és mesterei, kik ezeket formálták, festették és alkották, a teljes feledésbe merültek.

Művészettörténeti kutatásunk régi tartozását véltük leróni most azzal, hogy a sárospataki és regéczi uradalmak reánk maradt iratait, okmányait, számadásait átvizsgáltuk s a regéczi porcelán múltjára vonatkozólag még a kassai és az Országos Levéltár egyes részlegeiben is kutattunk. S ha a második világháború pusztításai miatt sok feljegyzés és irat csak csonkán vagy igen hézagos sorozatokban maradt reánk, munkánk mégsem maradt eredménytelen, mert — noha csak vázlatyszerűen — mégis némi képet adhatunk a regéczi porcelán gyártásáról, az első magyar porcelánkészítési kezdeményezésekről.

A legelső feljegyzés, mely a regéczi porcelángyártásra vonatkozólag reánk maradt, a »S(áros). Nagy Pataki és Regéczi Uradalmak kész pénz béli bevételének és Kiadásának megmutatása 1825-ik Esztendőben« című okmányban bukkan elő.¹⁰ Ebben az elszámolási iratban a »Kiadások«-nál — a számadókönyv 24. oldalára hivatkozva — Büky Ferenc inspector, az uradalmi számadás készítője felemlíti, hogy a »T: Fabrika Építésére« a tályjai kassza summán 15 532 forintot és 15⁸/... krajcárt adott, illetőleg fizetett ki.

Megilletődéssel és meghatottsággal szemléljük ezt az adalékot, mert egyéb anyag hiányában ez a magyar porcelángyártás legkorábbi, hiteles, történeti bizonyítéka. A benne lévő rövidítéseket feloldva s a feljegyzés szűkszavúságát kibővítve, arról szól, hogy a regéczi herceg porcelángyára Telkibányán, 1825-ben épült.

⁸ *Divald Kornél*: A regéczi porcelán. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 1913.

⁹ *Mattekovics Sándor*: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor. Budapest, 1898. VII. kötet, 587. és ugyanezt mondja *Mérei Gyula* is: id. mű 122.

¹⁰ Jelenleg az Orsz. Levéltárban, a pataki és regéczi uradalmak Breczenheim korszakából származó levéltári részlegének a második részében.

Ez az adat ad arra is közvetett bizonyítékot, hogy az 1823 február 27. utáni időben talált Kövecspágyi kaolinnal való kísérletezés közben a régi agyagmalom mellett felállított kis műhelyben Breczenheim felismerte és meggyőződött, hogy e munkájukban benne van a jövő győzelem csírája. A próbálkozások hamarosan oly sikereket értek el, hogy Breczenheim ezek alapján a regéczi porcelánnak további reménykeltő és immár nagyobb szabású készítésére már 1825-re gyár építésére határozta el magát. Ezzel a tétével gyakorlatilag is megalapítja s megindítja a magyar porcelángyártást.

A regéczi porcelán gyára a Telkibánya keleti végén lévő egyik nagyobb uradalmi gazdasági épület átépítéséből alakult. Az építkezési költségek részletezése szerint a téglára, cserépre és vályogra 161 Ft 30 krajcárt fizettek ki, mésztért és gipsztért 1348 Ft 18 krajcárt, vasért és acélért 451 Ft 53 krajcárt, szögekért 782 Ft 7 kr-t, épületfákért 54 Ft 45 kr-t, zsindelyért, deszkáért, léccért 1362 Ft-ot, nádért és gyékényért 71 Ft 49½ kr-t, különféle építőszerekért 122 Ft 20 kr-t, a »T. Fabrika építésére« (mihogy meglévő épület alakításáról volt szó) csupán 290 Ft 8 kr-t, a kőművesnek és segédjeinek 2887 Ft 55 kr-t, ács és faragóknak 1931 Ft 48 kr-t, téglás és cserepesnek 1659 Ft 51 kr-t, kőfejtő és faragónak 765 Ft 45 kr-t, lakatos és asztalosnak 349 Ft 2 kr-t, fazekas és üvegesnek 283 Ft 41 kr-t, kerékgyártó és kovácsnak 397 Ft 52 kr-t, különféle mesterembereknek 32 Ft 53 kr-t, különféle munkásoknak 2212 Ft 23 kr-t, végül építésbéli munkásoknak 366 Ft 14 kr-t. Ezekkel a költségekkel formálódott ki az a kétemeletes épület, mely az 1863-ban készült fedelse dohánytartóra festett képen még teljes egészében bontakozik ki előttünk, de ma már csak újabb átalakításokkal, felső részében változott állapotban szolgál a református egyház lelkészének lakásául.

A regéczi porcelángyár főúri tőkésérdekek, a nagykiterjedésű erdőségek kihasználatlanul fekvő fájának értékesítése céljából létesült. De ugyanakkor nem szabad szem elől téveszteni azt sem, hogy egy kis, csupán három helyiségből (egy munkaszobából, egy kis kamrából és egy edénykemenecéből) álló kísérleti műhely után a tulajdonképpeni és végleges gyárepület — a legelső magyar porcelángyár — ugyanabban az évben épült, 1825-ben, mikor az országgyűlésen Felsőbüki Nagy Pál nagyhatású beszédének végén egy fiatal huszárkapitány állt fel és birtokainak egyévi jövedelmét ajánlotta fel a Magyar Tudományos Akadémia megalapítására. Az Akadémiát alapító gróf Széchenyi István barátjának, Breczenheim Ferdinándnak a sárospataki és regéczi uradalmából ebben az évben 155 344 forint folyt be. A bevételből pontosan egytized részt, kereken 15 000 forintot fordított az első magyar porcelángyár alapítására és létesítésére. Jelentékeny, hatalmas áldozat volt ez a részéről, hiszen éppen ezek az évek nehezek voltak a számára. A sárospataki vár és lakópalota helyreállítása és hercegi rangjához méltó rendbehozása — miként 1840-ben kelt első végrendeletében maga mondja¹¹ »önn szükségéi«-nek korlátozásával volt csak elérhető, ezeknek az éveknek kiadása csak kölcsön-pénzekből telhetett ki. De Breczenheimet a korlátozottságok között is hajtotta a vágy, hogy Széchenyi Istvánhoz és annak baráti körében megismert ifjakhoz hasonlatosan, ő is nagyot tehessen nemzete kultúrája érdekében és a magyar porcelán megteremtésével egyik részese lehessen a magyar élet nagyot lendítőinek és maradandót építőinek.

¹¹ Kassa város levéltárában; számozatlan. V. ö.: *Mihalik Sándor: A regéczi porcelán. Gerevich Emlékkönyv. Budapest, 1942.*

Íme, nem is telik el két év és a Rókadavásztársaságba egybesereglettek köréből így emelkedik, így nő ki két férfiú, kikben a »valami fontos hasznót mégis csak hajthat hazánkban« bizonytalan gondolat már cselekvő tette tudatosodik. Áldozatukból és hazafiúi szeretetükből így valósul és teremődik meg az Akadémia, a magyar tudományosság nagy motorja és a regéczi porcelángyár, a magyar porcelán, iparművészetünk szépséges nemzeti kultúrkincse.

De Breczenheim a gyár megépítésével nemcsak támogatta a magyar porcelán gyártásának elindítását, hanem évek hosszú során át további áldozatokkal merészen meg is oldotta a magyar porcelán gyártását és jelentékenyen segítette is erőre kapását. 1826-ban 760 forint és 25 krajcárt,¹² 1827-ben pedig 4483 forint 52 krajcárt juttatott a »Fábrica költségére«.¹³ Ezen támogatásokat és áldozathozásokat látva, midőn a regéczi porcelángyár alapítását részben főúri tőkés üzleti vállalkozásnak minősítjük, nem feledkezhetünk meg Breczenheim végrendeletének ezekről a szavairól sem: »mindenki meggyőződhet afelől, hogy uradalmainak ily lábra való hozása, melyen azok jelenleg (1840) állanak, egyedül nagyszerű áldozatokkal párosítva munkás fáradozásainak tulajdonítható legyen.«

A sárospataki és regéczi uradalmak havonként készült »generális extraktus«-aiban szereplő feljegyzésekből nyomon követhetjük a regéczi porcelán sok menetének, gyártásának fázisait, a legrégebbi magyar porcelánkészítés izmosodását, fejlődését. Ezek szerint az 1827. év első hónapjában csupán 5 forintot fizettek még csak ki a regéczi porcelánt gyártóknak, illetőleg — ahogy őket ezek a számadások nevezik — a »T(elki) Bányai Fabrikánsok«-nak. De márciusban már 200 R forintot, áprilisban 18 Ft 10 kr-t, májusban 841 Ft 15 kr-t kapnak. Júliusban a »T. Bányai Fabricánsok Contójára« címen történik a 340 Ft 9 kr-os kifizetés, augusztustól kezdve ismét a T. Bányai Fabrikánsok kapnak 756 Ft 2½ kr-t, szeptemberben 365 Ft 21 kr-t, októberben 680 Ft 42 8/10 kr-t, novemberben 100 Ft-ot és decemberben 1177 Ft 12 kr-t.

Fontos adalékok, kétségtelen nyomai és bizonyítékai, hogy 1831 előtt (mely évtől ismerjük csak, illetőleg ez időtől fogva maradtak fenn a regéczi porcelángyártás első tárgyi emlékei) már fejlett, rendszeres munka folyt a regéczi porcelán műhelyében, gyárilag és módszeresen folyt a termelés. És ez annál különösebb, mert az 1827-re előírányzott »A S(áros) N(agy) Pataki és Regétzi Uradalmak Salarialis Deputatualis Personalis Státusa«-ban (az uradalmakban és vállalatokban dolgozók személyi kimutatásaiban) nyoma sincs egyetlenegy regéczi porcelánt gyártó személy beállításának, vagy azok költségei előírányzásának, holott a Telkibányán lévő regéczi porcelángyárban a munka egész éven át javában és szervezeten folyik.¹⁴

Az 1828-as év az előbbivel szemben már az egyenletesebb, céltudatosabb s jobban elosztott termelésé. A márciustól reánk maradt kimutatások szerint¹⁵ márciusban 222 Ft 30 kr-t, áprilisban 338 Ft 30 kr-t, májusban 391 Ft

¹² »Kész Pénz béli Bevételeknek, Kiadásnak és Tiszta Jövedelem Summájának specificatiója pro Anno 1826.« Orsz. Lev. t.

¹³ »Generalissimus Extractus Kész pénzről egész 1827-ik Esztendőre szóló.« O. L.

¹⁴ A generalis extractusok és a personalis státus az O. L.-ban. Ugyanott az 1827 január 9-én készült (1827-re szóló) »Holz Specification« is, melynek 5. tétele alatt irányozták elő a porcelángyár faszükségletét és a »Schlem werk« részére szánt anyagokat.

¹⁵ Helytartótanácsi Dep. Comm. 1828. Fons 15. pos. 172. O. L.

16 kr-t, június havában 357 Frt 28 kr-t, júliusban 111 Frt-ot, augusztusban 665 Frt 28½ kr-t, szeptemberben 353 Frt 12 kr-t, októberben 50 Frt-ot, novemberben 283 Frt 49 kr-t, végül decemberben pedig 906 Frt 40 kr-t fizettek ki a »T. Bányai Fabricansok«-nak. Ebben az évben Breczenheim rézből való árukat, valamint porcelánokat szerzett be külföldről, melyek felhasználását óvatosan »saját szükségleté«-ben, »saját használatá«-ban jelölte meg, elhallgatva, hogy azok tulajdonképpen gyára részére szükségesek és egyáltalában ekkor még mindig óvakodva hallgatott arról, hogy Magyarországon, a bécsi gyár érdekvédelmi területén, porcelángyára van.

A pénzügyi és munkabefektetések ekkor már hasznot hajtóan gyümölcsöznek. Az évi mérlegből kitűnik, hogy míg 1828-ban a telkibányai fabrikánsoknak 3679 Frt 53 kr-t fizettek ki, addig a »T. Bányi Fabrika részére« a készpénzbeli bevétel: 9294 forint 18½ krajcár.¹⁶

Az 1829. év kifizetéseinek tanúságai szerint január havában 200, februárban semmit, márciusban 468 Frt 55 krajcárt, áprilisban 100 Frt-ot, májusban 130 Frt 9 kr-t kaptak a fabrikánsok. Júniusban a fabrikánsnak fizetnek ki 77 Frt 16 kr-t, júliusban a »T. Bányai Fabrica contójára« címen utalványoznak 429 Frt 30 kr-t, augusztusban ismét a fabrikáns kap 140 Frt 9 kr-t, szeptemberben pedig 311 Frt 29½ kr-t, októberben 90 Frt 9 kr-t, novemberben 960 Frt 47 kr-t, decemberben 858 Frt 45 kr-t kapnak a fabrikánsok.¹⁷ 1829 egész év folyamán összesen 3767 Frt 10 kr-t utalt át kifizetésként a Breczenheim uradalom tállyai kasszája a Telkibányi Fabrikához.¹⁸

1829-ben a regéczi porcelángyártás történetében új fejezet kezdődik. Ez év november havában Breczenheim Ferdinánd ugyanis egyezményt kötött Hüttner Mátyással, ki tőkéjét is a porcelángyárba fektetve, mint igazgató vette át a telkibányai gyár irányítását.¹⁹

Hüttner Mátyás a teljes ismeretlenségből bukkan elő és iktatódik most a magyar kerámia történetébe. A külföldi szakirodalom sem ismeri. Jóformán sejteni sem lehet, hogy a magyar porcelángyártás első és néven is ismert igazgatóját cseh, bécsi, vagy melyik német porcelángyárból szerződtette Breczenheim 1829 november 23-án, vagy 29-én a regéczi porcelángyártás élére. Közvetett adatokból értesülünk, hogy 1828-ban már Telkibányán él, feleségével, József fiával és Franciska leányával együtt.²⁰ Azon az alapon, hogy fiának foglalkozását a későbbi években a színmagyar iratokban is németül jegyzik fel, arra lehet következtetni, hogy Hüttner Mátyás külföldi származású.²¹ Hihetőleg azoknak a Hüttnereknek sarja, kik a cseh porcelángyártásban jó emléktű szerepet vittek. Az első, kit soraikból ismerünk: Bernhard

¹⁶ »Generalissimus Extractus Kész Pénzről egész 1828^{ik} Esztendőre«. O. L.

¹⁷ A Breczenheim uradalom »Acta Oeconomia 1829« havi számadások kötegyében. A sárospataki vármúzeum levéltárában.

¹⁸ »Extractus Generalissimus Proventuum utriusque Domini de Anno 1829«. O. L.

¹⁹ Az 1838 augusztus 29-én tartott gazdasági igazgatósági ülés jegyzőkönyve. O. L.

²⁰ Leánya ugyanis ez évben Tóth András és Horváth Erzsébet leányának, Erzsébetnek keresztelésénél (»Tettes Director Heysel Antal ur«-ral együtt) mint keresztszülő szerepel. A telkibányai református egyház anyakönyve.

²¹ Származásának adatait elhalálozásakor bizonyára feljegyezték. De a telkibányai református és a hernádvécei evangélikus egyház feljegyzéseiben nem szerepel, a gönczi római katolikus egyház anyakönyvéből pedig éppen azok a lapok kallódtak el, melyekre az akkori adatokat jegyezték fel.

Hüttner »Zeugmachermeister«. Ennek fia az 1794-ben született Johann Hüttner, ki előbb szülővárosában a schlaggenwaldi porcelángyár tanulója, majd 1834-ig ugyanott ugyancsak a legjobb színesvirág festőinek egyike. 1835-től az unterchodau-i porcelángyár résztulajdonosa, 1840-től az elbogeni gyár dolgozója, majd újra a schlaggenwaldi gyár tevékeny közreműködője. Felelése szintén ennek a gyárnak az egyik dolgozója.²²

Johann Hüttner — még mint a schlaggenwaldi porcelángyár növendéke — egy Carl Paulus-sal volt együtt. Talán nem különös véletlen, hogy a két tanuló családi nevével egyező Hüttnert és Paulust a regéczi porcelángyárban is találunk. Ez készlet arra a gondolatra, hogy helyes ezeket a nyomokat figyelni és követni; Hüttner és Paulus nem magyarországi származású mesterek lehettek, hanem csehek, kiket a barátság hozott össze s juttatott végül a regéczi porcelán gyárába.

Azzal, hogy Hüttner Mátyás a telkibányai gyár élére került, a regéczi porcelán gyártásának új szakasza nyílt meg. 1830-ban a »Fabrique Director«: Hüttner Mátyás; a számadói tisztséget Dutsay János, a regéczi uradalom perceptora látta el. Kívülük még Pitich Jakab »Törő Molnár« és Jakab Ferenc »Porcelán Molnár«, összesen tehát 4 személy tartozik a »T. Bányai Fabrica«, az első magyar porcelángyár állandó, véglegesített személyzeti létszámába.²³ Hüttner fizetése évi 600 forint készpénz, »véletbeli« járuléka pedig 12 kila — mint ahogy a tulajdonképpen kile régi úrmértéket ott, a regéczi uradalomban nevezték — tiszta búza, 30 kila kétszeres, 24 kila gabona, ugyanannyi árpa, 30 kila zab, 5 hordó bor, 72 mázsa és 2 öl széna, a két ló tartásával együtt.²⁴

Minthogy 1830-tól a havi elszámolásokat »Kész Pénzbéli« és »Naturaliak-ról« szöllő« elválasztott, két részből állították össze, a porcelángyár 1829-ből átszármazott állományáról is bizonyos tájékozódást nyerünk. Ezek szerint a gyári felszerelés ekkor a következő: 2 darab porcelán masszaszárító új ruha, mely 38 rőf vászonból készült, 3 db sajbára való új ruha, 488 77/100 mázsa rimaszombati föld, 4 sajba, 4 rosta, 4 szita, 4 kapszli tisztító pemzli, 82 fenyőfából készült »Rundli«, 7 téglá forma, 4 db drót rost, 2 félkéz fűrész, 5 bánya kutya, 5 kalapács, 2 fűrő, 4 reszelő, 3 fejsze, 1 széles kapa, 2 csákány, 1 ásó, 1 harapófogó, 1 nagy mázsa, 4 vasbunkó, 4 faabroncsos kupa, 47 faabroncsos gönci hordó, 5 vasabroncsos kád, 25 faabroncsos kád, 6 dézsa, 50 db fábriai molnár eszköz, 89 fábriai házi mobília.²⁵

A porcelán alapanyagát a kaolint, helyben szerezték be, a gyárban helyi anyagot dolgoztak fel. Tanúsítja ezt nemcsak az 1830 február havi számadási kimutatás is, hanem más számos pénzelszámolási irat is, melyekben sűrűn előforduló tételek: »A T. Bányai Porcel. Föld Ásásáért«, a »T. Bányai Porcel. föld válogatásáért Libellus szerint« kifizetett összegek.

²² Hans Meyer: Böhmisches Porzellan und Steingut. Leipzig, 1927. 28—29. 35., 37., 42., 235. és 288.

²³ »A S. N. Pataki és Regéczi Uradalmak Salarialis Deputatualis-Personalis, Statusa 1830-dik Esztendőre«. O. I.

²⁴ Dutsay a gyári megbízatás révén csupán 60 forint évi külön készpénzt kap, mert egyéb illetményeit és járulékait a regéczi uradalom számadói hivatala útján utalják ki a részére. Pitich fizetése 60 frt készpénz, 6 kila búza, 18 kila gabona. Jakab jutását 30 frt készpénzben, 4 kila búzában, 20 kila gabonában szabják meg s az észrevétel rovattal biztosítva van a részére még »egy szekér termő réte«.

²⁵ »Januarius Holnapi 830-dik Esztendei Extractus a' Bányai Porcel. Fábrika részéről«. O. I.

A búzát, rozsot, Főnyből kapták s ugyancsak az uradalmi gazdaságtól — folyó áron — az egyéb élelmiszereket. A »Bik« tűzifa hasonlólag az uradalomból került ki. Az április havi számadásokból értesülünk, hogy a rimaszombati földet főleg a kapszlik készítésére használták fel. Ekkor említik a már régebben meglévő »szánka Fakó«-t s a 4 darab polirerozó (vagyis simító és fényesítő) csontot. A »gipsz kő«-vet Sárospatakról, a meszet Sátoraljaúj-hegyről, a kemény gerendafát a telkibányai erdőről s a lágy szarufát a hutai hegyből küldték a gyárnak.

1830 májusában a telkibányai porcelánföldből 150 mázsát dolgoztak fel »Tégla és kapszliknak« s további 20 mázsát porcelánedénynek. A kimutatások szerencsére azt is feltüntetik, hogy a 20 mázsából mit készítettek. Ezek szerint 16 »Porcell. Leveses Tálly«-at, 1000 különféle tányért (melyekből 26 az étetéskor a kemencében elromlott), 115 »Vízi Korsó«-t (12 elromlott), 180 »Kávé Findzsa Pár«-t (melyből 18 az étetéskor elromlott, 6 darabot pedig Sárospatakra küldtek), 95 fedeles tejeskannát (5 ment Patakra) és 24 »Czukor Pixis«-t (melyből 6 a kemencében elromlott).

Ekkor, 1830 májusában, 73 új gipsz edény-formát és 86 új »Edény Platni«-t szereztek be.

A júliusi gyártás eredménye: 1170 tányér, 2 vízikorsó, 4 tejeskanna, 389 gipszforma és platni, 99 különböző tál. Ekkor bukkanunk reá arra is, hogy előzőleg 83 »Kalamáris Postament«-et is gyártottak már. Augusztus havában a gyártmányok további 242 porcelántányérral, 10 korsóval, 86 kávéfindzsával, 294 tejeskannával, 73 kisebb-nagyobb tállal s 32 virágtartó edénnyel szaporodtak.

A szeptemberi gyarapodás: 320 tányér, 2 korsó, 136 tejeskanna, 2 éjjeli porcelánlámpa, 40 sótartó, 600 »Apothekai Edény« és 17 különféle sálka.

Az októberi gyártás: 11 levesestál, 470 tányér, 100 kávéfindzsa-pár, 50 tejeskanna, 10 cukorpixis, 38 különféle tál, 260 sótartó, 18 éjjeli lámpa. Novemberben 200 új kávéfindzsát, 50 cukorpixist, 38 különféle sálkát és 200 közönséges pipát gyártottak és égettek ki.

A havi kimutatások közül különlegesebb értékkel bír a decemberi, mert összesítő kimutatást tartalmaz arról, hogy 1830-ban milyen fajta regéczi porcelánkészítményeket gyártottak s azokból az év végén hány darabot raktároznak. Tizennégyféle készítményük van: 1. Leveses tál (melyből az év végén 41 van a gyári raktárban). 2. Tányér (3200). 3. Korsó (56). 4. Kávéfindzsa (333). 5. Tejeskanna (427). 6. Cukorpixis (64). 7. Kalamáris (62). 8. Különféle tál (144). 9. Virágtartó (18). 10. Sótartó (211). 11. Gyógyszertári edény (600). 12. Különféle sálka (119). 13. Éjjeli lámpa (18) és 14. Közönséges pipa (130).

Az 1830. évben a regéczi hercegi uradalombeli számadó hivatal generális összkiadása 77 153 forint. Ebből a telkibányai fabrikánsoknak 9991 forint 12¼ krajcárt fizettek.²⁶ Magára a regéczi porcelán gyártására — »A Bányai Fabricára« — azonban ennél sokkal többet: 12 869 forint 43¹²/₁₀₀ krajcárt költöttek, »Melyekből az Építésekbe foglaltatik 8678 Frt 39¹²/₁₀₀ kr. És így kitenni való 4191 Frt 4 kr (ami hiány nélkül »Bé jött«).²⁷ Ez a jelentékeny tiszta jövedelem arra mutat, hogy Hüttnernek a gyárba való bekapcsolása valóban

²⁶ A regéczi uradalom tálljai perceptoratusi hivatalának havi extractusaiból. O. L.

²⁷ »Extractus Generalissimus Proventuum utriusque Domonii Saáros Patak et Regécz de Anno 1830«. O. L.

a regéczi porcelángyártás új fellendülésének kezdetét eredményezte. Szakértelme és működése lendítővé tudott válni.²⁸

A reá következő év, az 1831-es, szintén a továbbvirágzást, a regéczi porcelán újabb előretörését és további erőrekapását mutatja. Porcelánedény-eladásokból valósággal ugyan csak 571 Ft 2 kr, idealiter pedig további 916 forint 40 krajcár folyt be, de a gyár teljes bevétele — (inventáltatott, más kasszákból, edényeladásokból, italokból, gabona és takarmányból, építőszerekből, tűzifából, munkabéli erőből) — valósággal 17 926 Ft 56 1/2 kr, idealiter pedig 7638 Ft 54 kr volt.²⁹ Ebből maguknak a fabrikánsoknak 12 826 Ft 50 krajcárt fizettek ki.³⁰

A regéczi porcelán kibontakozását a termelési statisztikai csupasznek látszó szám adatokon kívül a készítmények 1831. évi augusztusi összeírása mutatja a legjobban. Ekkor — az előző évi 14 fajta gyártmánnyal szemben — már 42 féle porcelán kerül ki a gyárból: 1. Suppen Topf (ebből nyers állapotban van 54, kiégetett 13). 2. Glocken Schüsl (81—22). 3. Ovale (10 nyers). 4. Vier Ekige (2 nyers, 2 kiégetett). 5. Runde (250—8). 6. Suppen Teller (229—536). 7. Speise Teller (múlt hóról maradt 2606, új 300, összesen 2906 nyers és 536 kiégetett). 8. Salatier mit Ritl (116 régi, 12 új, összesen tehát

²⁸ A Ducsay (Dutsay) János számadó által 1830 december 31-én készített »A Regéczi Uradalmi Telki Bányai Porcellán Fábrikának egész Esztendő által Bévelt és Kiadott Pénznek Generalis Extractussa 1830^{dik} Esztben« felsorolja a tételeket:

Ezek szerint: *Bevételeként* »Más Cassáktól béjött valósággal 9991 Rfrt 4 1/4 Kr. idealiter 3164 frt 34 kr.« A *kiadások*: Conventionatusok fizetésére 751,50, deputatum váltságára 80, Uti költségekre 1114 ft 9 Kr, Bányai Porcel. Agyag ásásáért 202,30, hordásért 60,44, Különféle föld és gipszért 273,39, Fábrikáns Legényeknek Holnapszám szerint 149, napszám szerint 28, darabszám szerint 1501,57, Bányai Por. föld válogatásáért 50,18, különféle napszamosoknak 1269,31 1/4, munkásoknak 182,27 1/4, ölfa hordásért 332,30, különféle fuvarért 415,28, kőműveseknek 579,29 3/4, ács és faragóknak 822,1, kő törőknek 109,45, lakatos és asztalosnak 227,51, fazekas és üvegesnek 17,48, kovácsnak 137,16, bodnárnak 27,2, különféle mesterembernek 25,18, zsír, gyertya, fagyúért 66,5, különféle italokért valósággal 12,32, idealiter 182,24, mindennemű gabonaért idealiter 648,9 3/4, tűzi fáért idealiter 548,5, különféle fa edény, szerszám és eszközökért valósággal 26,54, idealiter 127,48, építő szerekekért valósággal 26,52 2/4, idealiter 1264,54 3/4, apró kiadásokra 620,50, vas és acélért 581,18, munkabéli erőért idealiter 393,15 1/4, interestek fizetésére valósággal 12 forint 7 krajcár. Ezek után a telkibányai számadó kezénél az 1831. évre átviteli maradékul 285 frt 53 3/4 kr. van.

A telkibányai fabrikánsoknak a következő összegekben fizették illetményeiket: 1830 januárjában 500, febr. 1,100, márc. 825, ápr. »T. Bányai Fábrika szükségére« címen) 400, máj. 450, június 400, júl. (fábrika szükségére) 833,42 3/4, aug. 450,30, szept. 560, okt. 880, nov. 2032 frt 8 kr, dec. 1559 frt 51 1/2 kr.

A *legelső* kimutatás szerint porcellán készítményekért a következő bevételeik voltak: 1830 januárjában 30 frt idealiter, februárban 57 frt idealiter, áprilisban 40 frt. »A sárospataki uradalom levéltára a Brezenheim uralom alatt«, második rész 64. táblás kötegetben — melyet az Országos Levéltár »csomó«-nak nevez — őrzik az 1830. évi (június hó kivételével) egész évi, hónapról hónapra készült »Extractus Bányai Porcellán Fábrika részirül« című kimutatásokat. Ugyanott van az 1830-as évet összegező »A Bányai Fábrika részirül készült Generalis Extractus 1830 Eszt« is, az 1831 augusztusától a havi kimutatások és az évet összefoglaló számadás, ezenkívül az 1832-es havi kivonatok (december hó és az évi Generalis Extractus kivételével). Ezek közreadása még a magyar iparművészet történeti kutatások szempontjából fontos volna.

²⁹ A T Bányai Porcellán Fábrikát illető Generalis Extractus Kész Pénzről 1831^{dik} Esztb. O. L.

³⁰ »A Tállyai Perceptoratus Generalis Extractusa pro Anno 1831.« O. L. — A kifizetések részletezése: jan. 594 frt 36 kr., febr. 700 frt., márc. 1208 frt 9 kr., ápr. 675 frt 33 1/2 kr., jún. »T. Bányai Fabrikánsoknak v. Más Cassába) 703 frt 34 1/2 kr., júl. 675 frt., aug. 30 frt 12 kr., szept. (mint jún.-ban) 750 frt., okt. 347 frt 20 kr., nov. 2148 frt 27 1/2 kr.

128 nyers és 14 kiégetett). 9. Salatier ohne Ritl (4 nyers). 10. Sosier ovale (505 nyers). 11. Thee Schaale (64 nyers és 86 kiégetett). 12. Kaffe Schaale (1220—130). 13. Chynesische Schaale (79—15). 14. Parade Schaale (50 nyers). 15. Einsatz (44—39). 16. Kaffe Kannen (117 a múlt hóról, 15 új, tehát 132 nyers és 184 kiégetett). 17. Thee Kannen (86 múlt havi, 30 új, tehát 116 nyers és 62 kiégetett). 18. Lavor (14 nyers és 15 kiégetett). 19. Lavor Schüsl (14—5). 20. Antique Kaffe Kannen (71 nyers). 21. Chynesische Thee Kannen (2 kiégetett). 22. Milich Topf Meiszner (10 múlt havi, 15 új nyers és 4 kiégetett). 23. Chynesische Milich Topf (2 kiégetett). 24. Salz Faszl (325 nyers és 118 kiégetett). 25. Zucker dose (148 múlt havi, 125 új, tehát 273 nyers és 32 kiégetett). 26. Boulet (81—5). 27. Mit strei (53 nyers). 28. Blumen vasen (38—7). 29. Blumen Topf (50 múlt havi, 60 új, tehát 110 nyers). 30. Nacht Lampen (19—3). 31. Nacht Geschier (81—94). 32. Casserol (40 nyers). 33. Tobaks Topf (4 nyers). 34. Gottische Krüge (1 kiégetett). 35. Türkise Krüge (1 kiégetett). 36. Krüge Ordinare (91—54). 37. Milich Töpfe (172—92). 38. Löffl mit Hängel (123—3). 39. Apotheker Tiegl (684 múlt havi, 800 új, tehát 1484 nyers). 40. Trinck Glaszer (40 nyers). 41. Schreibzeug (20—48). 42. Pfeifen ord. (39 múlt havi, 600 új, tehát 639 nyers és 50 kiégetett).³¹

Ez az összeírás már sok mindent tükröz vissza: elsősorban azt, hogy a regéczi porcelán ekkor már a magyar élet, a magyar küzdelmek, a jövőt ötvöző munka eleven ható segítségével.

De még sok a tennivaló és a megoldandó, legfőképpen a készítmények festése körül. Porcelánedény-festésért, 1831-ben elég tekintélyes összeget: 1311 forintot és 17 krajcárt fizettek ki. Éppen ebből az időből 3 vázát ismerünk, ennyi bukkant elő idáig a legrégebb regéczi porcelángyártmányokból. Mindhárom azonos formájú, s mindhárom — a hagyomány szerint — 1831 június 27-re készült. Brezenheim Ferdinándot óhajtották vele meglepni, ki e napon tartotta esküvőjét Schwarzenberg Karolina hercegnővel. Mindhárom váza arról tanúskodik, hogy a színeket nem tudták ekkor még kellően kiégetni. Ők is küzdöttek és bajlódtak azzal, hogy »eltűnnek, kiégnek« a színek. A kassai múzeumban lévő regéczi vázával még nincs baj, mert a szépiában, tehát egy színben való égetés sikeres volt. De az Iparművészeti Múzeumban lévő két ikervázán már nem tudták a kompozíciókat több színben kiégetni, s ezért azok ékítését hideg úton, olajfestéssel oldották meg.³²

³¹ »Augustus Holnapi Fabrikai Extractus 1831 Eszt.« O. L.

³² Az 1831. évi gyártásról még a következő adatok maradtak reánk: Augusztusban a kapszli készítőknél Libellus szerint valósággal kiadatott 107 frt 10 kr., gipsz formákért (ugyancsak Lib. alapján) 7 frt 13 kr., »Porzell. Edény festésér Libellus szer« 114 frt 8 kr. — Októberben a porc. edény eladásából 51 frt 57 kr folyt be, edény aranyozásért és festésért 190 frt 5 krt fizettek. — Novemberben edény eladásból 28 frt 59 kr volt a bevétel, edény aranyozásért és festésért 109 frt 8 krt adtak ki. — Decemberben az eladott porcellán edényből 27 frt 12 kr volt a jövedelem, az edény festésért való kiadás pedig 119 frt 27 kr.

Az egész évi összegező kimutatás szerint 1831-ben (valószínűleg Brezenheim esküvőjével kapcsolatban) »Eö Herczgsége részére« 916 frt 40 kr értékű edényt küldtek el. A fabrikáns legényeknek 3648 frt 67 krt fizettek. Különféle fabrikai szerekért 200 frt 19 kr, conventionatusok fizetésére 938 frt 40 kr, különös szegődségekre 9 frt, massa materialékért 730 frt 11 kr, gipsz formákért és platnikért 557 frt 30 kr, agyag-ásásért és válogatásért 782 frt 5 kr a kiadás.

1831 augusztusában 597 előző havi és 4 új, összesen tehát 601 gipsz formát és 694 gipsz platnit jegyeznek be.

A kiadások után a telkibányai pénztár átviteli maradványa 1832-re: 34 frt 18 kr

Így próbálkoznak s munkálkodnak a regéczi porcelán gyárában, mely egyre tökéletesedik és terebélyesedik. Személyzeti státuszuk létszáma két év alatt 1832-re, négyről kilencre nő: Hüttner Máttyás direktor mellé — ahogy helyi szokás szerint mondták — egy »Contralor«-i állást szerveznek, s ezt Haisel (Heyszl) Antallal, a gyárigazgató vejével töltik be.³³ A számadó továbbra is Dutsay. Masszaörlő Kolosy György, a törös molnár Segdinszki József. Bárány Mihály a kocsis és a három fábrikai munkás: Kiss András, Király István és Menyhér Pál.³⁴

A telkibányai fabrikánsoknak kifizetett összeg ebben az évben 12 324 forint és 21 krajcár.³⁵

Mióta a regéczi herceg a gyárat megépítette és a magyar porcelán kialakításának programját magában kidolgozta, tudatosan megfogalmazott igazi célja szerint arra törekedett, hogy a legelső magyar porcelángyár ne váljék a bécsi gyár vagy a cseh műhelyek epigonjává. Az 1831. évi leltárban említett kínai modorú sálkák, tejeskannák és tejesfazekak igazolják: nem feledkezett meg arról sem, hogy a porcelán igazi őshazája Kína. Az ugyanott említett meissenai tejesköcsög és a török korsó szintén hiraói annak, hogy a regéczi gyárnak programos célja volt számot adni az osztrák és cseh földeken túl eső világról is. Sokoldalú és sokfajta ábrázolásban akarta bemutatni a porcelán színes, pompás művészetét, s minél jobban és gazdagabban emelni a magyar kultúrát. E törekvéseiben segítséget kapott gróf Széchenyi Istvántól is, ki nemcsak személyes baráti alapon támogatta, de azért is, mert politikai gondolatába amúgy is bele illett, hogy maguk a nagybirtokosok legyenek a kapitalista nagyipari üzemek tulajdonosai is.

1832-ben tett angliai útján az állandó híd és a gőzhajózási problémákon kívül behatóan tanulmányozta a gyárakat, kereskedéseket és találmányokat a »kődös napok, de tiszta ész« országában. Sokat vásárolt ismerősei számára. Egy »Angliában lakó fő asszony« jó ízlését használta fel, hogy Breczenheim számára edénymintákat választott s rendelt,³⁶ az Angliában e részben tett némi kiadásokkal együtt 486 Ft értékben.

Ezeket az Angliából származó »külömbféle cserépedény-mustrákat« úgy kellett azután Trieszten át — jóformán — becsempészni az országba. 1833 november 1-én »A Nagy Méltóságú Magyar Királyi Helytartó Tanácsnak legalázatosabb szolgálja, gr. Széchenyi István« — »Herceg Breczenheim

³³ A telkibányai református egyház anyakönyvei Heysel Antalt 1828-ban Direktornak említik. Pandák István és Szakáts Mária fiának, Györgynek 1831-ben történt keresztelőjénél — 1828-cal szemben — Hüttner Francisca már Heizli Antal feleségeként szerepel.

³⁴ Hüttner fizetése és járuléka változatlan. Haisel évi 200 frt készpénzt, 6 kila tiszta búzát, 18 kila kétszerest, ugyanannyi gabonát, 12 kila árpát, 20 kila zabot, 3 hordó bort és 36 mázsa szénát kap. Kolosy és Segdinszki fizetése (fejenként) 96 frt, 6 kila búza és 18 kila gabona. Báránynak 43 forintot, 3 kila búzát, 18 kila gabonát, 1 ujjast, 1 ujjast, 2 pár új csizmát, 1 fejelést, 1 kalapot és 1 nadrágot adnak. A három munkás fizetését fejenként 53 forintban, 3 kila búzában, 18 kila gabonában, 2 új csizmában és 1 fejelésben szabták meg — az Orsz. Levéltárban levő »A S. N. Pataki Salarialis Status 1832-re« szerint.

³⁵ »A Tállyai Perceptoratus Generalis Extractussa pro Anno 1832«. O. L. — Havi részletezések szerint: jan. 753,50, febr. 350, márc. 1067,37, ápr. 1132,5, máj. 1436,55, jún. 1383,35 1/4, júl. 1234,7 1/2, aug. 344,38 1/2, szept. 400, okt. 995,33, nov. 2522 frt 35 krajcár.

³⁶ Gróf Széchenyi István levelei (Majláth Béla összegyűjtésében). Budapest, 1889. I. kötet, 483—484.

nevében» — külön kérvényben fordul a Helytartótanácsához. Előadja, hogy »Mivel ezen cserépedények azon célból szereztettek, hogy a nevezett Herczeg műhelyeiben mívpéldául szolgáljanak, annál fogva fabricatumainak javítása e' részben is eszközöltessék« — »alázatosan esedezik, engedélyezzék ezek behoztatását és a harminczadot engedjék el.«³⁷ Pesten is és Bécsben is »sok futkározás után« tudták csak valahogy az ügyet elintézni, a 60 percent fizetését kikerülni. Többek között — miként maga Széchenyi írja — 30 forinttal »kentük az utat«.

Mikor végre az áruhoz hozzájutottak, Breczenheim a küldeményből »az egésznek felénél jóval többet választott« s maga Széchenyi állapította meg, hogy »igaza volt, mert ő érette eszközöltetett a dolog, a leghelyesb dolgokat kiszemelte«. A megmaradt rész Széchenyié lett, »noha — miként mondja — nekem hátrahagyott edénymintáknak nagy hasznát nem vehetem, minthogy gyárom nincs«. Azonban nem sajnálta, hogy tulajdonképpen a nyakán maradt, hiszen a magyar porcelán ügyét óhajtotta segíteni, a regéczi gyáron akart lendíteni, amelyért »igen szívesen áldozok néhány forintot a herczeg hazafiúi céljaira.«³⁸

Az Angliából hozatott mintákon kívül — miként arról egyes, 1834. évi februári adatokból értesülünk — Breczenheim a szicíliai királyságból is hozatott régi etruszk edényeket, gipsz és porcelánból készült formákat, sablonokat, hogy azokat is mintául használva, még sajátosabbá, gazdagabbá formálhassa a regéczi porcelán arculatát.³⁹

Nemcsak mecénás és műpártoló volt ő, hanem valóságos úttörő egy olyan korban, mikor még a főúri körökben is csak szűkebb terjedelmű érdeklődés és megértés volt a porcelán irányában. Az 1834-ben Magyarországon járt írórszági Quin jegyezte fel,⁴⁰ hogy Széchenyi egyik öregasszony rokonának különböző porcelánokat küldtek ajándékba. Többek között egy női mosdót is, melyről nem tudták mire való. Minthogy szép volt, nem rejtegették. Egy vendéglátás alkalmával, melyre Széchenyi és több külföldet járt főúr volt hivatalos, nagy meglepetéssel látták, hogy abban sültmalacot tálaltak fel.

Breczenheim törekvései annál inkább megbecsülést érdemelnek, mert még hosszú évtizedek múlva is sokszor küzdeni kellett a magyar porcelán iránt mutatkozó közöny ellen. A múlt század hetvenes éveit elején is megtörtént — többek között — hogy mikor a herendi porcelángyár válságba került vezetője a szomszédságból származó Kerkápoly Károly pénzügyminiszterhez fordult állami iparpártolásért, az akkor úgynevezett honi ipar megmentése címén, a miniszter azt felelte: szép, szép a hazai ipar fejlődése, de erre nincs olyan nagy szükség »hiszen nálunk nem porcelán-, hanem a leg-többben fazék-, vagy fatányérból esznek.«⁴¹

³⁷ Helytartótanácsi iratok 30,971. szám. Dep. Comm. 1833. Fons 15. pos. 839. U. ott a helytartótanácsi (nov. 12. és 27.) ülések erre vonatkozó iratai is.

³⁸ Széchenyi Pesten, 1834. aug. 22-én kelt, Kendelényi Károly fiscalishoz intézett leveléből. (Levelei, I. kötet, u. o.)

³⁹ A behozatali engedélyezésért és a harmincad elengedését kérő iratok a Helytartótanácsi akták között az O. L.-ban. 1834. febr. 4. 3933, majd később 8560. sz. Dep. Comm. 1834. Fons 15. pos. 69.

⁴⁰ Londonban 1835-ben »A steam voyage down the Danube« címmel megjelent művében, *Kropf Lajos*: Gróf Széchenyi István angol ismerőseiről (Budapesti Szemle CL. kötet, 1903, 336.) szóló dolgozatának adata szerint.

⁴¹ Farkasházy Hugónak 74 éves korában írt emlékezése szerint. (A herendi porcellángyár budapesti irodájának adattárában.)

Fanatikus hittel küzdöttek, hogy a regéczi porcelán le ne törjön. Brezenheim, Hüttner nem csüggedt és a Kiss Andrásokkal, Király Istvánokkal és Menyhért Pál gyári munkásokkal egybefonódott és egybehangolt munkájukból nemcsak kihajtott a magyar porcelán, hanem igen magas nivójú ragyogó porcelánművészet sarjadt ki, mely különösen a magyar szabadságharcot megelőző években, 1846 körül teljesedett ki és virágzott a legjobban. A regéczi porcelán megvalósulása méltó és hasonlatos nagy munka a reformkor nagy tetteihez. A művészi szenvedély, mely ezeket a porcelánokat létrehozta, megfelelő kifejezést nyert. A forma egységben és harmonikusan olvadt össze a tárgyakat átfűtő eszmével, érzelemmel.

Mihalik Sándor

EGY HERENDI MŰVEZETŐ EMLÉKEZÉSEI

A Herendi Porcelángyár budapesti irodájában a gyár egyik régi iratokat őrző mappája Ullrich Károly kerámiai szakmunkásnak hatvanadik születésnapjára megírt önéletrajzát tartalmazza.* Ullrich Károly 1951-ben halt meg, de életrajza az 1931. évvel, Herendre való visszatérésével zárul. A hiányzó húsz évre és életének korábbi szakaszára vonatkozólag Ullrich sógora, Eckert Vendel, a Herendi Porcelángyár mintázója, a gyár legöregebb, 77 éves dolgozója adott felvilágosítást. Ullrich Károly életrajzában számos olyan mozzanatot találunk, amely a herendi gyár és a magyar kerámia történetéhez néhány eddig ismeretlen adatot szolgáltat.

Ullrich Károly 1874. március 1-én született Herenden, elemi iskoláit is itt végezte. 1885-ben, az elemi elvégzése után, apja a herendi keménycserép-gyárba vitte kisinásnak. Ullrich Jakab (Károly apja) herendi születésű volt, főkorongosa a gyárnak. A keménycserép-gyár ekkor a pápai Sauer Jakab vaskereskedő tulajdonában volt.

Ullrich 11 éves, amikor a gyár festőműhelyében »blimli és bund« festéssel heti 1—1,30 forintot keresett. A blimliért (elszórt kis virágok) 30, a bundért (nagyobb csokor a tányér közepén) 50 krajcárt kapott 100 darabonként. Kétévi inaskodás után apja ismét elemi iskolába küldte; itt is két évet töltött.

A keménycserép-gyárat 1886-ban az akkor már állami részvénytársasággá alakult porcelángyár vette meg. Ullrich Jakab, aki továbbra is a gyár főkorongosa, ide szerződtette fiát tanoncnak. A négyéves tanoncidő alatt tanulta meg a korongolást, sablonkészítést és gipszformaöntést. A tanoncidő lejártával, 1894. januárban a magdeburgi »Buckauer Porzellan-Manufaktur« szerződtette. Herendről való távozását önéletírásában nem indokolta meg, de ennek oka nyilvánvaló. Sorsa nem egyedülálló: Schindler István, Édl István festők, Eckert Vendel mintázó, Ullrich Jakab főkorongos — hogy csak a legjelesebb szakmunkásokat említsük, kénytelenek — ha csupán átmenetileg is — ezidőtájt Herendet, külföldi, esetleg más hazai munkahellyel felcserélni. A gyár hanyatlásnak indult, aminek létszámcsökkentés lett a következménye.

A kiegészítés utáni évektől kezdve, a lassan, de állandóan fokozódó hazai kapitalista fejlődéssel szemben, Herenden ellentétes irányú, hanyatló korszak állt be. Herenden az alapítás évétől, 1839-től szinte mind a mai napig manufaktúrális jellegű, művészi iparüzés folyt, ahol a gyártás minden szakaszát kézi erővel végezték. Az általános fejlődéstől elmaradt, gépekkel sohasem dolgozó üzem a korszerűbb berendezésű gyárakkal versenyezni nem tudott.

* Ezúton is köszönetet mondunk Geisse Ottónak, a Herendi Porcelángyár osztályvezetőjének az iratok átengedéséért.

Herend történetének múltja azt mutatja, hogy a gyár fejlődése fénykorát akkor élte, amikor a gyár művészi vezetőjének szakmai tudása párosult a társadalom vásárlóképes rétegének igényességével. Nem véletlen, hogy Herend virágkorát a múlt század 50—60-as éveiben érte el, azokban az évtizedekben, amikor a gyáralapító Fischer Mór megtalálta művészi porcelánjainak vevőkörét, vagyis ki tudta szolgálni a luxusigényekkel fellépő hazai és külföldi főúri osztályt. Amint azonban ez az uralkodó osztály, a társadalmi fejlődés folyamatának megfelelően, rövidesen elvesztette politikai és gazdasági hatalmát, Fischerék nem alkalmazkodtak azokhoz az új követelményekhez, amelyeket a polgárság támasztott, és nem tértek át a művészi kerámia tömegcikként való gyártására.

A fokozatos hanyatlás nem állt meg az 1884—96-ig terjedő időszakban sem, amikor a gyár három egymást váltó részvénytársaság tulajdonába került. Ha történetek is ebben az időben kísérletezések a polgári tömegek igényeinek megfelelő, olcsóbb porcelán vagy keménycserép gyártására, az egymást cserélgető, művészi ízlés híján levő vezetők a gyárat csődbe juttatták. A tehetséges parasztfiúkból képzett festők, mintázók, korongosok egy része, megélhetésének biztosítását, szakmai továbbfejlődésének lehetőségét külföldi üzemekben és gyárakban kereste.

Ullrich Károly is a magdeburgi porcelángyárban vállalt mintázói állást, és szakmai tudása fejlesztésére beiratkozott a »Kunstgewerbe und Handwerker Schule« esti rajz- és mintázó tanfolyamára. Jó előmenetele már az első félév után tandíjmentességet biztosított számára. Valószínűleg sokirányú tapasztalatszerzés céljából változtatta munkahelyeit. 1895-től kezdődően három porcelángyárban, a Karlsbad melletti Anger in Aichban működő »K. u. K. Porzellanfabrik«, a meyerhöfeni »Gebr. Benedikt« és a kaltenhofi »Karl Spek« (Elbogen mellett) porcelángyárakban dolgozott, mint mintázó és korongoló. Ekkor úgy érezte, a porcelángyártásban már kellő gyakorlatot szerzett és elhatározta, hogy a »Steingutba is belenéz« (keménycserép). Mosdó- és kávéskészlet tervezeteivel megpályázta az annaburgi keménycserép-gyár (Nyugat-Németország) mintázói állását. Ezt el is nyerte, sőt egyévi munkája után a gyár főkorongosa lett.

Ebben az időben nősült. Alig 23 éves, amikor menyasszonya, Eckert Teréz, Eckert Vendel húga — aki szintén Herenden született — Budapestről Annaburgba érkezett. Házasságát megelőzően a gyóntató pappal vitába keveredett. Ezért állását felmondták, mivelhogy »...megbízhatatlan egyén, vagyis szociálista...«

Ezután a wilhelmsburgi »Gebr. Lichtenstein« keménycserép-gyár (Alsó-Ausztria) alkalmazta főkorongosnak. Hosszabb ideig azonban itt sem működhetett. A gyár vezetői ugyanis azzal bízták meg, hogy a kezdetleges felszerelés mellett, a munkások munkaerejének fokozott kihasználásával a gyár termelékenységét növelje. A munkásság erre egységesen sztrájkot hirdetett és minthogy Ullrich a sztrájkot letörni nem tudta és nem is akarta, önként lemondott állásáról.

Innen tért vissza Herendre, amely ebben az időben, 1897-ben az átmeneti időszak nehézségeivel küszködött. Farkasházi Fischer Jenő, a gyáralapító unokája a részvénytársaságok csődje után, 1896 végén vette át a gyár vezetését. Ez a tehetséges szakember még súlyos anyagi gondokkal vívódott, amikor Ullrich Károly mintázóként hozzákerült Herendre. Minthogy »pénzt csak nagyritkán és édeskeveset« kapott, hat hónap után ismét Németországban, ezúttal utolsó külföldi munkahelyén találjuk.

A breslaui keménycserép-gyárban, ahol leghosszabb ideig — majd négy évig — dolgozott, megtanulta a kemenceépítést, majd mint »Werkmeister« laboratóriumi agyagvizsgálatokat végzett. A kerámiaművesség minden gyártási fázisát — kivéve a festést, a díszítő eljárásokat — nyolcéves külföldi tartózkodása alatt sajátította el.

1901—02-ben (pontos évszámot nem közöl) a hódmezővásárhelyi állami agyagipariskola vezetését vállalta. Az ipari tanműhely célja a Hódmezővásárhelyen és környékén dolgozó fazekasok művészi és technológiai továbbképzése volt. Ullrich az iskola létesítésének időpontját az 1899. évre teszi. Kiss Lajos az »agyagipari tanműhely« felállításának dátumát 1907-ben állapította meg.¹ Az 1907-es időpontnak azonban ellentmond az a körülmény, hogy Ullrich ekkor már saját műhelyében Orosházán dolgozott, és nagy elfoglaltsága mellett nem vállalhatta el a tanműhely vezetését. De ellentmondanak a »Vásárhely és Vidéke« tudósításai is, amelyek szerint egyrészt Dániel Ernő kereskedelmi miniszter 1898-ban a tanműhely költségeinek fedezésére 3000 forint évi segílyt és egyszersmindenkorra 5000 forint forgótőkét ajánlott fel² — másrészt a tanműhely 1900-ban már első kiállítását rendezte.³ Samu János, az 1904-ben Hódmezővásárhelyen rendezett néprajzi kiállításról írt ismertetésében, a kiállított fazekasmunkákról többek között ezeket írja: »A gölönccsérmenterek kiválóságát bizonyította különben az ipari-kiállításon levő, rendkívül nagyszámú edény is, bár az állami agyagipari tanműhely vezetése mellett újabb időben a régi egyszerűbb formák mellett újabb s sokszor nem is magyaros formák és díszítések is feltűnnek.«⁴ Samu János észrevételei a kiállított edények egy részén alkalmazott, idegen formákkal és díszítőelemekkel kapcsolatban, a külföldön tanult Ullrich befolyására és hatására vonatkozhattak.

Az 1899-es, Ullrich által említett iskolaalapítás éve tehát elfogadhatónak látszik, a tanműhely megszüntetése pedig 1904 végén történhetett. Kiss Lajos az iskola »rövid ötévi erőltetett fenntartásáról« ír,⁵ és ez a terminus Ullrich életrajzi adataival is megegyezik.

Ullrichnak az álláshoz fűzőtt nyugdíj-reménye ilyenformán szétfoszlott. Első sikertelen hazai vállalkozása azonban nem kedvetlenítette el és ezután önálló kerámiai műhelyt létesített. Orosházán a vasút melletti volt vendéglő helyiségét bérelte ki és ott családjával együtt munkához látott. »Gyártmányaim paraszttalak, tejesköcsögök és csuprok voltak. A tálak engobirozva fehér öntőmasszával teljesen Steingut utánzat voltak... a köcsög és csuprok belül fehér engob és kívül kék, sárga, piros és zöld színűek...« A durva alapanyag elfedését szolgáló, finomabb agyagból készített vékony borítómassza, az engob, karcolt vagy festett technikával, fazekasműhelyeink egyik kedvelt díszítómódja volt. Ullrich használati edények belső felületének bevonására alkalmazott tűzálló beregszászi agyagból fehér engobot. Az edények díszítésére vonatkozóan ezeket írja: »... A festésre feleségemet és anyósomat tanítottam be, akiknek staniolból kivágott sablonokat készítettem, amely segítségével igen

¹ Kiss Lajos: A hódmezővásárhelyi tálasság története. Dolgozatok a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Archaeológiai Intézetéből. Szeged, 1926. 189.

² »Vásárhely és Vidéke«, 1898. V. 5. sz.

³ U. o. 1900. IV. 5. sz.

⁴ Samu János: A hódmezővásárhelyi néprajzi kiállítás. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője. 1904. X—XI. havi sz. 293.

⁵ Kiss Lajos: i. m. 189.

hatásos festéssel fazekas árut készítettem...» Sajnos, további részleteket ezzel a technikával kapcsolatban nem közöl. Papírsablonok használata az edények díszítő eljárásánál hazai fazekasmestereink körében is ismeretes volt. A sablonokat a különböző díszítőmotívumok formájának megfelelően papírból vágták ki, és az edény falára rányomva festették be az edényeket. Így a sablonok helye alakjuknak megfelelően világos maradt.⁶ Ez a díszítési mód a gömöri fazekasoknál volt a legelterjedtebb, de ismerték a mezőcsátiak is.⁷ Ullrich feltehetően azért használt staniolsablonokat, mert a staniol vékony és formálható felületével jobban tapadhatott az edény falára, mint a papírból készített sablon. A család naponta 4–500 edényt festett, amiket mint újdonságokat a közönség nagyon megkedvelt. Az egyre növekvő rendeléseket a nagylétszámú család (felesége, két fia, anyósa, kétszögóra) sem tudta teljesíteni, ezért két tanoncot szerződtetett. Hetenként két kereskedő egy-egy szekérre való, 6–700 darab vegyes edényt szállított el tőle, 60–70 korona értékben. Az edényeket tűzálló tokok nélkül, vályogkemencében égette. Egyszerre 5–600 darab cserép került égetésre, 4–500 kg fa felhasználásával.

Egyévi megfeszített munka után 3000 koronáért házat vett, amelyet szinte kizárólag műhelynek rendezett be, lakásnak csak a legszűkebb lyukat megtartva». A műhelyt, »ahol ekkor még a három korongot lábbal rúgták«, Veres József Orosháza képviselőjének közbenjárására, a hazai iparfejlesztés keretében gépekkel látták el. Az új gépeket — egy malom, egy agyagygyúró, két gépkorong (egyik a magasabb, másik a lapos tárgyak formázására) — egy 6 HP Bánki—Csonka-rendszerű benzinmotor hajtotta. A gépekkel elért eredményeket az 1905-ben rendezett első házi kiállításán mutatta be. Ullrich a kiállításról nem közölt részleteket. Az »Orosházi Hírlap« tudósításaiból megtudjuk, hogy az 1905 április 23-án Ullrich telepén (Vasúti sor 330. sz.) megnyílt kiállításon háztartási edények, kályhák, takaréktűzhelyek és különböző dísz tárgyak szerepeltek. Ezek az egyheti nyitvatartási idő alatt mind elkelték, sőt nagyszámú utánrendelésekkel is elhalmozták Ullrichot.⁸ Ezt igazolja június 4-én közzétett hirdetése is, amelyben tudatja, hogy a nála húsvétkor rendezett házi kiállítás alkalmával utánrendelt tárgyak elkészültek.⁹

A kiállítás sikerét bizonyítja az is, hogy az Aradi Iparkamara megbízottja több tárgyat választott ki az ugyanez év májusában rendezendő országos iparművészeti kiállítás számára. Ezen a kiállításon Ullrich összes kiállított tárgyait Thék Endre vette meg.¹⁰ Aradon bronzérmes és oklevelet nyert, majd az 1907. pécsi országos kiállításán ezüstérmével jutalmazták munkáját.

1908-ban, a Kolozsvári Iparkamara felkérésére, Wesselényi Béláné zsidói birtokán agyagipari műhelyt rendezett be, 3 gépkorong, 1 kemence, 1 malom és 1 agyagygyúró felszerelésével. A műhely részére a modelleket szögóra, Eckert Vendel készítette. További részleteket erről a vállalkozásáról nem ír, és másutt sem lehet találni.

Az elért sikerek és eredmények további munkára ösztönözték. 1914. évi húsvéti kiállításáról büszkén írja: »...ekkor már egy nagyobb szabású kiállítást rendeztem a telepemen...» Ekkor szerepelnek először önálló munkájukkal fiai, a technológiát végzett idősebb Ádám és a fiatalabb Károly. A kiál-

⁶ Domanovszky György: Mezőcsáti kerámia, Bp. 1953. 16.

⁷ Domanovszky György: Népi fazekasság, Bp. 1942. 18.

⁸ »Orosházi Hírlap«, 1905. IV. 16., IV. 30.

⁹ U. o. 1905. VI. 4.

¹⁰ U. o. 1905. V. 14.

lítás meglepetése az első ízben bemutatott bunzlai főzőedények utánzatai, amelyeknek készítési módját a kiállítás előtt való évben fiával együtt a helyszínen tanulmányozta. A beregszászi és poltári tűzálló agyagokból engobozott, barna mázas edényeket egy külön e célra épített, széntüzelésű kemencében 1300 C° körül, tehát magas hőfokon égette. Magyarországon ezeket a főzőedényeket Ullrich készítette első ízben kisipari műhelyben, bonyolult technikai kivitelezésük gyáripari előállítását igényelték.

A szakmai gondossággal előkészített anyag forgalomba hozatalára azonban már nem kerülhetett sor a háború miatt. 1914 nyarán Ádám fia, majd munkásai is bevonultak. Orosházi műhelyében Ullrich a háború kezdetén még eldolgoztatott feleségével, de később Ádám fia elvesztése és a háborús károk miatt műhelyét leszerelte. Orosházi munkásságáról és társadalmi megbecsüléséről így ír: »...köztisztelőtben álló és nagyrabecsült egyén voltam... Jótekonysági és egyéb intézményekben részemet bőven kivettem... Orosházán neveltem 7 tanoncot, amely közül 5 az ország különböző helyén önálló mesterek és igen jó sorban vannak...«

A háború után a felszabadult és átmentett tőke új nyereszkesedési lehetőségek után kutatott. »Kerámiai láz fogta el a spekulánsokat«, írja. Számosan keresték fel társulási ajánlatokkal. Ezek közül egy Zirc melletti pusztán, Tündérmajoron alakuló vállalatba társult. A sok ajánlat közül azért kötött ki ennél, mivel a vállalat geológusa megállapította, hogy Zirc vidékén »fehérre égő kaolin van«. Házát eladta, gépeit vagonba rakva, családjával Tündérmajorba költözött. Két társa, Walla földbirtokos és Rainprecht ny. főispán azonban, a kaolin meséjével becsapta.

Ullrich megcsömörlött a csaláson alapuló vállalkozástól, és a »Fischer-féle kerámia gyár R. T.«-hoz (Bp. X., Liget u. 11.) szerződött művezetőnek. Egyben 26 millió koronával részvényese is lett a gyárnak, amelyet modernül átszerveztek, új berendezéssel és gépekkel láttak el. De itt sem maradt sokáig, mert személyi ellentétek miatt hamarosan kilépett a vállalatból.

Életének újabb fejezete 1924-ben Sárospatakon kezdődött. A sárospataki kaolintelep további részlegének feltárására alakult részvénytársaság hívta meg szakelőadónak. Közreműködéséért 50 darab részvényt kapott. Ekkor érlelődött meg benne a sárospataki kerámiai műhely létesítésének terve. 1925 december 22-én »Ullrich Károly és Tsa kerámiai különlegességek gyára« elnevezéssel betéti társaság alakult. A társas-üzlet alapításához Ullrich 50 részvényével és az időközben megszűnt tündérmajori vállalatból elhozott gépeivel járult. »A gyár közvetlenül a MÁV állomás közelében, 16 méterre a szélső sínpár mellé épült. 1926 február 15-én indult meg az építkezés; a gyár teljesen új alapra épült, és 30 személy felvételére lett berendezve... Az üzem csakhamarosan saját betanított munkások s egy néhány Bpesti tanítványaim beállításával nagyon szépen megindult...« Főleg bazárut, gyerekjátékokat, fonott kosarakat, virágtartókat, köcsögöket stb. készítettek. Ezek egy részét exportként Hamburgba és Bécsbe szállították. A kezdeti sikereket felmutató kis üzem azonban az egyre mélyülő gazdasági válsággal nem tudott megküzdeni. A belföldi kereskedőknek 30–90 napra adott hitelek nagyrésze nem folyt be, így a csekély tőkével dolgozó üzem sem tudott saját fizetési kötelezettségének eleget tenni. Ullrich, mint a társaság egyedüli tagja, 1927. március 1-én kénytelen volt kényszeregyezséget kérni. Társa, aki a közös vállalatban csak vagyonbetételének jobb kamatoztatását remélte, a hitelezőkkel megegyezve, Ullrich ellen árverést kért. Neki azután

mint egyedüli vevőnek az egész üzemi berendezés, a gépekkel együtt, tulajdonába ment át.

Ullrich Károly közel 50 éves munkásságának eredménye igen tipikusan mutatja a kapitalizmus kérlelhetetlen törvényszerűségét: a nem versenyképes kisüzemek pusztulását. Bukása után Bodrogkeresztúron élő fiának fazekas-műhelyébe vonult vissza, ahonnan egy év múlva Fischer Emil levele Herendre hívta, 1931 május 1.-én lépett ismét a Herendi Porcelángyár kötelékébe, ahol 70 éves koráig művezetőként dolgozott.

Ullrich 13 évi működése számos technikai újítás bevezetését, külföldön nyert tapasztalatainak gyakorlati alkalmazását jelentette a herendi porcelán gyártásánál. Ullrich vezette be a külföldről akkor még készen érkezett porcelánmassza tisztítását is. A zsákokban szállított, gyakran szennyeződött nyersanyag okozta selejtes árut így a minimumra csökkentette. Elsőnek alkalmaztatott női munkaerőt is a gyárban. A finoman áttört készletek, dísztárgyak nőkorongozói az ő tanítványai voltak. A tányérok és lapos tálak ún. rákorongolásánál használt, addig lábbal hajtott korongokat villanyerőre építtette át.

Ullrich Károly 11 éves korától 70 éves koráig dolgozott a kerámiaiparban. Ez alatt az idő alatt sokirányú szakmai tapasztalatra tett szert, amely jórészt szorgalmának és igyekezetének tulajdonítható. Nem törték meg azok a kudarcok, amelyek élete folyamán érték. Sorsa tipikus a századvég és a század első felében élő műiparosra, aki tehetségének és szorgalmának gyümölcseit nem élvezhette a hazai hanyatló kapitalizmus gazdasági és társadalmi viszonyai miatt.

Hegedűs Gyuláné

A 150 ÉVES MÚZEUM TÖRTÉNETE A KÉZIRATOS NAPLÓKBAN

A múzeumi feldolgozó munkálatok egyik igen fontos részlete a »naplózás«. A múzeumba, a gyűjteménybe bekerülő tárgyak *anyakönyvezése* — amely anyakönyvezés a tárgy lehető legpontosabb leírásából, provenienciája, lelet-körülményei feljegyzéséből — a rávonatkozó méret, súly, kondíció, ár- vagy értékközlésből és egyéb fontos vagy jellegzetes adatok lerögzítéséből tevődik össze.

Az alig 150 éves Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeuma, illetőleg annak Történeti Osztálya 24 ilyen naplókötettel rendelkezik. 1824-ben jelenik meg a *Cimeliotheca* — a múzeumban őrzött tárgyak első, latin nyelvű, nyomtatásban kiadott lajstroma.

Ebben az éremgyűjtemény elkülönítve — a tárgyak pedig történeti szempontból két csoportra osztva, mint görög és római — s nemzeti szempontból fontos és jellegzetes régiségek szerepelnek.

A gyűjtemény *kéziratos naplói viszont az 1846-os esztendővel kezdődnek*, és körülbelül egységes típust képviselnek egészen 1951-ig. Beosztásuk ugyanis idáig egyszerű — alig rubrikázott. Sorszám- és dátum-rovat, — tükör-rész a tárgy, illetőleg az első kötetekben »ajándok és szerzemény« leírásnak — rovat a proveniencia számára: »találtatott« — és az igen fontos »Jegyzet« rubrika.

Ez az osztás a későbbi, a XX. századi modernebb kötetekben is megmarad — sőt még jobban leegyszerűsödik, viszont az 1951-es újformátumú naplók 19 rubrikára osztottak, s az 1952. év második felétől pedig az egész ország minden múzeumában egységesen vezetett, javított újtípusúak 16 rovatra redukálódtak.

Az 1814-től fennálló Tárakat illetően 1926-ig a naplózást együtt vezeti a Régészeti, az Éremtári és a Történeti részleg »*Érem és Régiségvár*« — az együttes hivatali címük is, — de innen kezdve a Régészet mint önálló osztály különvállal és külön naplóz.

Már 1877-től külön naplóz az Éremtár, 1935-től a *Történelmi Arcképcsarnok*, valamint külön naplót vezet a Fegyvergyűjtemény.

1951-től kezdve kettévállal a Történeti részleg is *Közép- és Újkorra*, és ettől kezdve a naplózás itt is külön-külön történik.

Ennek a kis tanulmánynak, illetőleg tanulmány-részletnek közzétételét bizonyos mértékig az indokolja, hogy a múzeumi leltározó, egyeztető és revíziós munkálatokkal kapcsolatos és így szinte önként adódott múzeumtörténeti adatgyűjtési lehetőségeket ismertesse.

A múzeumi leltározás területén, mint említettük, a közelmúltban lényeges újításokat hoztak be — megszűnt a régi naplózási forma és technika —, érdemes tehát a régi módszer sajátosságaival foglalkozni, azokat lerögzíteni,

s jó és rossz oldalait megvilágítva a múzeumi »belső munkálatok« érdekes, mindig a kort, s magában a korban az eszme és stílusáramlatot oly híven és kendőzetlenül közvetítő kortársi megnyilvánulásait megfigyelni.

Az élő, az eleven, illetőleg a valamikor élt és a múzeumi munkába »benne-élt« *előd* kezennyoma és kézírása az adatközlésen felül is sok mindent szeizmográfszerű érzékenységgel közvetít.

A »glosszákbán«, a jegyzet-rovatokban pedig igen sokszor jelentkezik egy, kifejezetten »Történeti Múzeumban« mindig különösen fontos és érdekes, szinte történelem-hitelesítő »pecsét«.

A franciáknál a nemes óbor sajátos ízét, zamatát jelző pecsét után »cachet-nek« nevezik az ilyen szembetűnő és értéket, minőséget, stílust sűrítetten jelző és adó sajátosságokat. A *Nemzeti Múzeum naplóköteteiben sok az ilyen hitelesítő cachet*. Mindezekon felül a múzeumi szakterület minden dolgozója ismeri és meghatottan őrzi és vigyázza alapításunk története legszebb dokumentumát: a Nádori emlékiratot (»A nemzeti gyűjtemények elintézése feltételi Magyarország hazafiai számára«), mely útmutatásul szolgálhat az utánunk következő nemzedékek hosszú sorának is, hiszen oly pontosan rögzíti le a múzeumi gyűjtemények célját, hasznát, létjogosultságát és nem utolsó sorban szükségességét.

Ezt az utasításszerű feliratot, mely annak idején arra szólította fel a »nemzet fiait«, hogy »drágaságait, emlékeiket, avagy látásra méltó kézimunkáikat a magyar tudománynak szentelt oltárra tegyék le, hogy azok inkább ide behozzatnának, mintsemhogyszoros, magános falak között, hol itt, hol amott minden haszonnélkül penészedjenek és portól motskoltassanak...« — tulajdonképpen szem előtt kell tartani ma is. Jó és biztos fundamentumnak bizonyult, tehát érdemes nyomon kísérni, hogy »elhangzása« után — milyen kihatása volt. Hogy miképpen keletkezik, miképpen »áll össze« egy ilyen nemzeti gyűjtemény, mint a mi múzeumunké — azt leghívebben a múzeum kéziratos naplói tanúsítják.

A közelmúltban rendezett »150 éves Nemzeti Múzeumi emlékkiállítás« külön hangsúlyozta a gyűjtemény kezdeti, hősi korszakainak jelentőségét — s ez a tanulmányrészlet is főleg ezeknek az időknek naplóbéli megnyilvánulásaiaval foglalkozik, éspedig 24 naplókötetből mindössze 6-tal: a 48-at közvetlenül megelőző, a forradalmi időket és az abszolutizmus korát a naplókban híven tükröző időszakasszal. Elöljáróban azonban rögtön szeretnénk kiemelni egy-két jelentős momentumot.

Haladó szellemű elődeink elég keserű szájjal, de büszkén és számos publikációban szögezték le gyűjteményünk nemzeti sajátosságaként azt a tényt, hogy míg más államok múzeumai nagy hagyakozók bőkezűségének, már meglevő híres gyűjtemények továbbfejlesztésének köszönhetik felvirágzásukat — addig nálunk egy mindenéből kifosztott és kiforgatott nemzet, úgyszólván önerejéből és önmaga szította-gyújtotta lelkesedéséből vetette meg e Nemzeti Múzeum alapjait.

»Létét tisztán és kizárólag a Nemzet összességének és nem egyes nagy uralkodók hajlandóságának köszöni« — írják múzeumunkról a régi tanúságtévők, s kiegészítésképpen hozzáfűzik, hogy »tisztán a hazai kulturális emlékekre való zárkózása mellett, múzeumunk gazdagságban vetekszik nagy közgyűjteményekkel is — s mindezt nem fejedelmi kegygel és nem mágnáskedveteléssel szerző«.

A másik jelentős és évtizedekre kiható probléma mindjárt a kezdet kezdetén az együtt alapított könyvtár és múzeum lassú szelektálódása — hiszen

az első letéteményező, az alapító gyűjteménye impozáns könyv-, okirat-, oklevél-, metszet-, térkép- — tehát *papíros-anyag* volt. Szakirodalom hívja fel a figyelmünket azonban arra is, hogy jól szem előtt kell tartanunk azt is, hogy »nálunk a közgyűjteményen a XIX. század közepéig jobbára könyvtárát értettek«. Ez még az írott betű, a könyv, a »közvetítő« feltétlen uralma a művelődés menetében.

Az csak természetes, hogy a köztudatba is jobbára Széchényi grandiózus ajándékozási gesztusa ment át, sőt, egy esztendővel azután, hogy a 20 000 tételszámú anyag bekebelezetett, újabb letéteményező jelentkezik, és ugyan-csak hasonló természetű anyaggal, amennyiben a derék *Kindli Mátyás pesti szűcsmester* 1803-ban 48 magyar könyvből álló kis könyvtárát a múzeumnak — a »tudománynak szentelt oltárra« ajánlja fel.

Nem nagy név, sőt kis ember Kindli Mátyás — ám a kéziratos naplók kötetei évtizedeken át hosszú sorban jegyzik fel a hozzá hasonló becsületes, lelkes honfitársak adakozásait. Itt van mindjárt a legelső években *Jablonszky András királyi egytlemi szolga* és nyilván jó barátja *Ferenc az Arany Sas fogadó alkalmazottja*, kik régi pénzeket ajándékoznak egyazon esztendőben és nyilván egymás buzdítására a Nemzeti Múzeumnak.

A gyűjtemény igazában így áll össze, és így alakul, kerekedik szénessé, komplexé, hiszen már nemcsak könyv és okirat, meg érem és régi pénz áramlik be. Átliggatott cseréptányérkát hoz be *Szemián Károl pesti asztalos*, Dunából kihalászott kőveccsel megrakodott, régi vas-csáklyát *Vurm József halászlégény*, régi üveg poharat az egykori kőművessegéd, sajátkezü faragványt az *óbudai hajógyár ácsmestere*, s 1860-ban Abaújban a Szent-András és Szántó között vasutat építő kubikosok ajándékozzák az általuk lelt *bizarr-gyönyörű aquamanile-t*, amit a múzeum 1860-ban naplózó tollnok-írnoka még így jellemez: »Emberfejből és emberderékből, alól lóból szerkesztett kéz mosdó rézkancsó» — nem ismer-vén, vagy nem mervén jelezni a sokkal egyszerűbb, de pogány *kentaurt*.

Beadja nagyapja mesterremekét, a gyöngyökből kirakott testőrfigurát a *gombkötő inaska*, s akár ne is számoljuk a gyűjteménygyarapító »tanulókat», akik nyilvesszőszárnyat, érmecseket, kőkorsócskát ajándékoznak, s mint »tanuló-mérnök», »orvos-tanuló», avagy »a pest-budai hangászegyleti zenede nevendéke»-ként szerepelnek, de van úgy is, hogy precízen: *Müller Károl és Gusztáv testvérek pesti tanulók*.

Előfordul, mint foglalkozás, ajándékozóink, gyarapítóink körében *törzsporkoláb és szekerész főhadnagy is*. Szerepel és feltűnik a naplóoldalakon »*haditörvényszéki jegyző*», és foglalkozása jelölése latinul is fel van tüntetve: »*actuarius*».

Sokáig sorolhatnók a variációkat, miképpen gondolt gyűjteményünkre a maga szerény, avagy jelentős »ajándokával« a »*megyei sebesz*» éppúgy, mint a »*titloknok*», sőt a »*gyorsutazási hivatal ügyvivője*» meg a »*vojvodinói postahivatal tollnoka*» is. Érmeket küldenek be a *pesti kocsmárosok*: Csendes János és Fafferner József is. 1848-ban, arannyal hímzett selyem cipellőpárt pedig Baks Dóra árva-intézeti nevelőnő.

Az industrializálódás előrehaladtával azután megjelennek a »*gyárosok*». Már 1847-ben Zsigmond Ferenc Károl *budai szőnyeggyáros* lép ajándékozóink sorába. 1855-ben római köveket, szarkofágokat fedeznek fel Goldberger Samu *kartonyfestő gyártelepén Óbudán*. Izsó Miklós készítette szoborral gazdagítja gyűjteményünket Gschwind Mihály *pesti szeszgyáros*, valamint a 18/1853 tételszám alatt feltűnik Fischer Lipót *porcelán-gyárnok* első ajándoka is.

Lövy Herman pesti *ékszerárus* 1847-ben idegen pénzt és érmekeket küld be. Kertjéből a múzeumba juttatja Krail Pál *pesti vaskereskedő* az ott hányódó régiségeket. Az 1855-ös napló megfelelő jegyzetrovatában ott a múzeológus előd megjegyzése: »*Levéiben köszöntem meg*« — mire Krail Pál néhány nap múlva régi pénzeket ajándékoz a múzeumnak, lehet hogy éppen a szolid és korrekt köszönő levélen felbuzdulva. Landerer Lajos *pesti nyomdatulajdonos* és Fülep Sándor a *Krassó megyei Új Moldova városi bányájának tulajdonosa* vegyes régiségekkel szerepelnek — a nemzeti felbuzdulásból ők sem maradtak ki a múzeumot illetően.

Így gyűlik egybe az anyag egészen kis emberek és középosztálybeliek kezéből. — Hatalmasan meggyarapodik azonban, amikor például 1852-ben sok ezer ezüstforintonkon »alku szerint« vásárolják meg néhai *Jankovich Miklós* gyűjteményét: érdemrendek, pecsétnyomók, fegyverek, címerek, önlapos sirémlekek, »*fésöködő Venus*«-ok változatos, majd 200 tételszámos anyagát. Szerepel a tételek között »*Kesergő mellkép boltozat alatt*«, valamint legszebb sárgaréz aquamanilénk is a következő leírással: »*stornyos nő arcot előtüntető füles rézkancsó*«.

A múzeumtörténet feljegyzi és a naplókban ott a bővebb adalék, hogy a szabadságharc évének decemberében miként találják meg a székesfehérvári királysírokat. Mindez a legszebb és legjelentősebb törzssanyagga válik, ugyanakkor, amikor a környező kapitalista országok múzeumainak »ritkaságok gyűjteménye«, »*Raritáten-kammerjei*« szelleme nálunk is kísért. A kezdeti időszakban ugyanis a mi múzeumunk is »tárolt« a naplók áruló tanúságtétele szerint »*kényszer börtöntönyt*«, s nemcsak emberi, de *krokodil múmiát* is. (Gróf Mailáth József »ajándoka« 1854-ben.) »*Örizzünk*« »*bőszájú edénykét gangesi fövennyel töltve*«, *chinai sárga papucsot és zöld viaszkosvászon napernyőt* éppúgy, mint *azték bálványt* (Doblado Mano mexicói tábornok ajándoka Xantus János által beküldve!), elfogadtunk *bengáliai kötelet*, *Nelson sétatálcáját*, a *cawnpori mészárláskor használt fegyvert* és olyan tálcát, melyet a gyűjteményünket gyarapítani akaró gazdag hölgy világotjártában egy *ind főnök-től* kapott.

Vitrinbe raktuk a nyugatindiai békepipát éppúgy, mint egy *Sipos nevű magyar kertész* Egyiptomból küldött régiségeit, pontosan feltüntetvén, hogy azok *Szilágyi Dániel konstantinápolyi könyvtárus* közvetítésével érkeztek, mivelhogy az ajándékozó ebben az időben *Fuad pasa* szolgálatában állott.

A leverett szabadságharc után hirtelen és feltűnően sok külföldön tartózkodó honfitársunk gondol múzeumunkra, néha csoportosan összeállva, mint például *A. P. Molitor*, *S. Vass*, *Uznay* és *T. Szabó* Amerikában, kik »több a természet-osztályba tartozó becses tárgyakkal egyetemben arany és ezüst dollárokat küldenek«, s a pénzcímletet — mint a jegyzet közli — *egy éven át feltartóztatja Bécs!*

Észak-Amerikából hazagondolva, kis emléktárgyat küld az odakényszerült *magyar katona-orvos* és még a szabadságharc évében egy »*az amerikai szabadságért folyt háborúban használt kardot*« *Ludvig Sámuel*. Gyakran és visszatérőleg keresnek fel bennünket olyan állandó gyarapító-ügyfeleink, mint például *Duka Tivadar* Angol-Indiában, avagy a kassai születésű *Grossmann Mór* hazánkfia, akinek neve után mindig odateszik, hogy »*most Nakporban szolgálatot teljesítő államhivatalnok*«.

Külföldet járó hazánkfiaink azonban nemcsak jól vagy rosszul választott ajándékaikkal »szándékolták gazdagítani nemzeti gyűjteményünket«, hanem

a múzeumtörténet feljegyzi azt is, hogy a 60-as évek végén az emigrációból hazakerült honfitársaink, »már telítve voltak azokkal az impressziókkal, amelyeket a nyugati nagy tudományos központokban nyertek«.

Nem lehetetlen, hogy az ezzel járó követelményeknek engedve, és a fejlődés — »módszer-elsajátítás« — érdekében történhetett, hogy az 1859. év/múzeumi naplója egyik oldalán a következő bejegyzést találjuk: »*Koponya*, a múlt 1858. és most folyó 1859. években Tétény területén, a buda—fehérvári vasútvonal munkálatainál több temetkező helyet ástak ki. Glatter Alajos Pest megyei főorvos, valamint az egész vidéken, úgy itt is megfordult, és egy koponyát hozott dr. Haas Mihalnak, akkora Conservatornak. E koponya meghatározás végett *Bécsbe küldetett Hyrtl József tanárhoz*, ki úgy vélekedik, hogy ez 40 évnél idősebb, római fajhoz (race) tartozó nőnek a koponyája, de mivel azon halottaknál, kiknek szájába obulus tétetett, az alsó állkapocs zöld rozsdával van megfuttatva, ami e koponyánál hiányzik: — innen nem következik ugyan, de gyanítható, hogy e római nő keresztény lehetett. Hyrtl tanár a koponyát fehérre áztatta ki, s azt az Építészeti igazgatóság útján a M. N. Múzeumba, hova eredetileg szánva volt, küldötte.«

Oldalt jegyzet: »A rómaiak több fajból kerekedett nemzet.«

Igen érdekesek a külföldi szakemberekkel való érintkezés egyéb nyomai is. 1854-ben a 29-es tételszám rögzíti le hogy *Olfers professzor, a berlini múzeumok igazgatója, köszközetek és cserépedényeket küldött múzeumunknak*. A jegyzetnél a cserepekre vonatkozóan ezt találjuk: »*Lusatiai, Lausitz Pforten vidékén*«, majd: »*Brandenburgi Bindow vidékén Crossen mellett*« — majd: »*Nem tudni hol.*«

1865-ben Csúzy Gizella egy fakoporsóba (mely emberi alakot ábrázol) zárt, bepólyázott gyermekmúmiát ajándékoz múzeumunknak. A 18-as tétel-szám jegyzet rovatában pedig ezt örökítik meg: »*Az ajándékozó nyilatkozata szerintezen gyermekmúmia dr. Falke által megvizsgáltatván, 5000 évesnek találtatott.*«

Bármennyire is kalligrafikus, jól olvasható a naplók kézírása — a tartalommal szakértelem híján jó sokáig baj van. »*Régi rozszant faszekrény*« — csak ennyit jegyeztek fel 1854-ben báró Hellenbach Karolina asszony hagyatékáról — de az sem mond sokkal többet, hogy »*különös zabola*« — avagy »*sfurcsa formájú kis cserép kupa*« — és ugyancsak fejtörést okoz, mikor »*ezüstből keczelt asszonyi tintatartóról*« olvasunk, avagy »*barna rézbúrdával bevont nyeles tekercs-ről*. Hogy mik lehettek ezek, azt ma már nehéz meghatározni, visz-szakeresni és azonosítani.

És itt volna a *ládika titka* is. 1852-ben 30-as tételszám alatt egyazon helyről származóan naplózunk egy pár czinlámpát, egy múmia-szalagot Ürményiné, Komjáthy Anna cipellőjét és egy ládikát, melyet így könyvel el elődünk: »*mi van benne, nem tudom*«. A rejtély csak 3 év múlva derül ki, mikor a volt múzeumigazgató lakásából bekerült ládikát 1855-ben végre felnyitják és leltározzák. Ekkor kitűnik, hogy érmek, pecsétnyomók, csat és hajtűtöredékek vannak benne. Hogy az elhalt Horváth István miért őrizte lepecsételve mindezeket, az már nem a felnyitott ládika, hanem örökre az ő titka marad.

Nehezen nyugszunk bele, de épp a múzeumi naplók tanúsítják, hogy a magyarosítási láz »*fémere*«-nek nevezte a fém érmet, s régi elődünk a világért le nem írta volna a kezébe került apró ékszert úgy, hogy *medaillon*, hanem inkább lefordította magyarra, így: »*csüggöny*«. A gyűjteménybe bekerült kis guggoló azték szobrocskát így leltározták: »*gugganó rézbárvány*«, a szép

fülbevalókat így : »egy pár arany csercse«. Olvashatunk koronázási »hintéremről«, íróasztaldísz »réz-nyargáról« (struccot jelent), s maga a nagy Henszlmann úgy vezette be egyetlen példány arzénos földben megmaradt múmiánkat, hogy : »holt aszalt«. Sajnos, hozzányúltak teljesen fölöslegesen eredeti szép magyar szavainkhoz is, és valóban érthetetlen, hogy a mindenképpen jóhangzású tárogatót miért csúfították »táríttjóra«!? Még csak belenyugszunk, hogy koronázáskor a nép közé hajigált pénzdarab »hintérem«, de már nehezebb »agnosz-kálni« azt a huszáringhez tartozó fejtakarót, mely »fejvédorma virágcsákkal ékes ezüst lemezeké«-ből állt.

Érdekesek a magukat megnevezni nem kívánó ügyfelek.

N. N. altiszt, N. N. katonatiszt, »Egy ismeretlen« (ez utóbbi duplacsövű mordályt helyezett letétbe gyűjteményünkbe). És talán a nevekkel kapcsolatosan említsük meg azt is, hogy van olyan név is, amely keresztnév nélkül szerepel egy naplőoldalon ezzel a kitéttel : »vétel Kohn izraelitátul«. Az izraelita eladó keresztnévét feleslegesnek tartották kitenni, de megadják mindig a tiszteletet és az összes címeiket a hatóságoknak. Soha nem jelzik másképpen, mint Nmgú m. kir. helytartótanács« vagy »Magyar királyi Akadémia«, avagy »Ő császári és királyi fensége József főherceg, fenséges István nádor öcsének küldeménye«.

Viszont annál emberibb, mikor az indulat megnyomja egy kissé a nyilván szorgalmasan percegő hivatali pennát, és például az 1862 decemberében anyakönyvelt régi harangról a következőket olvashatjuk : »128/1862 a Mátra-verbélyi egyház régi harangja magyar felirattal és 1605. évszámmal, mely „Lonkay Antal“ az »Idők tanúja« tulajdonos szerkesztőjének felhívására, az említett lap olvasóközönsége által a Nemzeti Múzeum számára 52 forintokért megvétellett.«

Jegyzetben pedig : »Ezen adat hibás, mert a felhívás tőlem eredt és a pénzek legnagyobb részét Schwendtner Mihály városi plébános nevenapján vendégeitől szereztem meg. — Römer.«

A 70/1858-as számú tételt is megjegyzetelték, és a következőképpen rögzítették le :

»A nagymarosi templom sekrestyéje előtt, kívül, vörös márvány sírkő. Főlirata : An. dni MCCCCLXXX hi lict Laurenc Miclos, derr rrichter.«

Jegyzetben : »Miklós Lőrincz magyar volt, a kőfaragó volt német!«

És még a rövid, szinte morduló magyarázat is kedves, amikor 1859-ben a hadtörténeti meghatározás a 69 darab leltározott fokok után zárjelbe odateszi, hogy »ütnivaló fegyver« — az 54 darab csákány után meg azt, hogy »ütni meg vágni való fegyver.«

A gyűjtemény sokféle eredetét, s a provenienciákat vizsgálva, rendkívül tanulságos az az igazán kaleidoszkópszerű változatosság, amivel maguk a tárgyak lepnek meg bennünket.

Van olyan római emlék a 12/1851-es tételszám alatt, amelyet Dunapentén találtak, a közigazgatási szolgabíró küldte át előbb Adonyba, és innen érkezett a Leopold gőzhajón Pestre.

Van a múzeumnak olyan kis ezüst érme, amiről szükségesnek tartották feljegyezni, hogy »Őszönyön lették, vadászat alkalmával egy lelőtt nyúl alatt. — 1860-ban a leltárkönyv 105. számától, a 119-ig terjedő felsorolás objektumai a Vasárnapi Ujság szerkesztője útján érkeztek.

Néha úgy tűnik, hogy az ezüst szelencék útja is kiszámíthatatlan. Például a múzeum egyik elhalt igazgatójának (éppen a lepecsételt ládikás

Horváth Istvánnak) egy kis kézi szelencéjét árverésen megvette Fay András — és odaajándékozta bizonyos dr. Pólyának. Dr. Pólya pedig egy akadémiai ülés alkalmával ügylátszik »rövid-úton« tovább ajándékozta a múzeumnak, miután 5/1860 alatt a jegyzet rovatban ott áll a tárgyat bevezető múzeológus kézírásával: »átadta az *academiai gyűlésen Pólya*«.

Egy másik szelencénk származása is pontosan meg van örökítve. Az egész história az 1862-es naplónk egy júniusi bejegyzésében az 52-es tételszám alatt a következőkben olvasható:

»Ezüst szelence (Széchényi Pálé, ki 1687—1697 a pécsi, veszprémi püspökségek kormányzója, utóbb kalocsai érsek, Bács megye főispánja † 1710) melynek jobb sarkán: S. P. Széchényi Pál betűk vannak vésve, födelén Krisztus születése, alján három király, oldalán az egyiptomi futás stb. látható.« Farkas Imre székesfehérvári megyés püspök ajándéka.

Jegyzetben: »1862. június 25. az archeolog bizottmányt: Kubinyi Ág. és Ferencet, Érdy Jánost, Rómer Flórist és Henszelman Imrét a *szék. fehérvári megyés püspök megvendégelte, melynek emlékeztére azon Széchényi Pál kalocsai érsek ezüst szelencéjét ajándékozta a Nemzeti Múzeumnak, melyet neki még mint váli plébánosnak Dorotya, József főhg. s nádor neje ajándékozott*«.

Áttett, beküldött, mind saját gyűjteményéből, mind kapott ajándékaiból sok mindent *Jókai Mór*. Ha érdekes holmi került kezébe, résen volt és nyomban ránk gondolt *Arany János*. S *Kazinczy* is szerepel naplóinkban Széphalmon, Bányáskán, kertjében lelt érmékkal.

A *múzeumi vételek* olykor annyira izgalmas fázisai is jelentkeznek már az első esztendőkből. Igen komplikált leghíresebb, legszebb darabunk a Monomahos-korona megvásárlása. Ebből a világhírű műtárgyunkból 1860-ban vásárolunk meg négy lemezt. 1861-ben kettőt, majd még ugyanebben az évben még egyet és egy kis kerek lemezt, majd kilencévi szünet után 1870-ben a legutolsó részleteket, s a legutolsó vételnél már nem az eredeti találással van a múzeumnak dolga, mert a nyitraivánkai földműves, aki eredetileg ekéjével szántotta ki a földből az egyes részleteket, már továbbadta az értékes leletet. Ez a híres műtárgyunk viszont a napló tanúsága szerint 1860. óta állandóan szerepel kiállításunkon.

1862-ben ajándékozzák a múzeumnak a híres Zsigmond-kori *elefántcsont nyergeknek* egyik példányát, és pedig még mint »Mátyás király nyergét«. A jegyzet rovatban Rómer maga jegyzi fel, hogy a domború metszetekkel ékes csontnyeregért egy angol régiségárus, kinél az elől hiányzó faragvány volt 400, mások szerint 4000 fontot ígért. A bejegyzés közli még, hogy Körmen-den a Batthyány hercegek nyeregtárában még egy ilyen nyereg van.

A Batthyányak neve mindig a 48-as forradalmat is idézi, azt a forradalmat, amit oly elevenen tükröz a Nemzeti Múzeum kéziratos naplókötete. Kezdve azon, hogy az egyszerű bejegyzés, a 2/1849-es tétel rövid meghatározása mellett, hogy: *mellvas, ott a büszke kiegészítés: »magyar huszár hozta a Tétény és Martonvásár közötti csatateréről*« — avagy négy tételszámmal alább: »A 39. számú sozred I. zászlóaljának zászlója, mely a czinkotai ütközetben cseréltetett föl nemzeti zászlóval, hol jutalomra is érdemesítette« — s itt is ott van a büszke lezárás: »Honvédtisztek hozták!« És nemcsak a közhuszár és honvédtiszt gyarapítja gyűjteményünket, hanem 1849. június 6-án — »A vallás és oktatásiügyi minster úr rendeletéből a M. N. Múzeum Régiségosztályába, további rendeletig letéteményképpen ezek hozattak át a budai palotából:

I. Kőművek — Minerva, mellszobor török sisaktarajjal — Mercur mellszobor elől letörött kalapkarimával — Födetlen fejű s kondor hajú ép mellszobor — Nagy díszedény, egyik füle hiányzik — Kisebb festett díszedény — Endymion, felemelt jobbjá törött, balja alatt sas — Hercules, összetöredezett kis szobor.

II. Porcelánművek. — Nagy díszedény, arany és fehér kockával — Kisebb díszedény, 2 — Fagylalttartó, 2 — Fehér virágtartó, 4 — Oszlopokon álló kis edény, — Apróbb virágtartó, 10 — Talapzat, mind apró, 56 — Kis szobor és tömb (Gruppe), 18.

III. Gipszművek. — Fehér fej, 7 — Rézmázos fej, 5. A Jegyzetek rovatában »Az aláíró porcellán nagy díszedényt és 2 fagylalttartót Haylmann a budai palota felügyelője 1849. sept. 12. délután elvitette, mire nagy jégeső s égi háború következett és a museum igen sok ablakát betörte.«

Külön: »Eredeti ellenyugtatvány a museumi levéltárban.«

A második világháború után nem nagyon háttorzongató a 14/1849-es leltári bejegyzés, mely »Azon bomba töredékét« naplózza, mely »1849 május 13-án a Múzeum épülete előtt esett le«. A naplózó tisztviselő pontosan beírja, hogy »Hentzi 1849 május 4, 9 és 13-án bombáztatta Pestet.«

Négy tételszámmal lejjebb pedig ezt találjuk:

»Azon gránátfele, mely 1849 május 4-én délután 1 óra előtt először repült a budai várba, hol a Fortuna kávéház ablakának vasrácsán keresztül a kávéházba ugrott — ez épület minden ablakát kitörte — egyedül Hentzi lakása ablakai maradtak épségben!«

A levert szabadságharcot kevés példázza meghatóbb árnyalással és egyben plaszticitással, mint a 48-as ereklyék begyűlni kezdő sok apró holmija. Az 1850-es napló már leltároz ilyesmit: »Fából faragott honvéd — készítette Kovács Ernő 1850-ben, aradi fogságában.« De a legérdekesebb a 76/1864-es feljegyzés: »Sárga rézlemez vas pecsétnyomó, következő körirattal: MINISTER ELNÖK PECSÉTJE 1848. Közepén koronával fődött Magyarország címere.« Jegyzetben: »Kolozsváry József rongyai között találtatott. Eltétetett a pecsétnyomó szekrénybe.«

Eltétetett a pecsétnyomó-szekrénybe és megörökítettett annak a Kolozsváry Józsefnek az emléke, aki a 60-as évek elején rongyaiban is magával hurcolta ezt a számára oly értékes forradalmi emléket.

A közzétett részletekhez hasonlóan folytatólagosan pontos keresztmetszeteket lehet feltárni a későbbi évtizedek múzeumi belső életéről is. Arról, hogy az ajándékozók, letéteményezők szociális összetétele mint változik, hogy alakul az »állag«, a gyarapodás s hogy miként jelzik a széljegyzetek, a glosszák nagy történeti események kihatásait. Az első és második világháborút a Horthy-korszak keresztmetszetét feldolgozta e tanulmány folytatása.

Tápay-Szabó Gabriella

РЕЗЮМЕ

Л. Вертеш: О новейших палеолитических местонахождениях в Венгрии. Автор подводит итоги исследований, произведенных в 1948—53 годах относительно палеолитических местонахождений и находок в Венгрии. Прежде всего он описывает каменные орудия, поступившие из мезолитической стоянки, бывшей на вершине Кёпорош, среди которых находятся остроконечники, имеющие форму лаврового листа, ручные рубила и особенно много скобелей. Автор нашел там и морскую раковину, принадлежащую к одной из разновидностей *Tapes cff. extrema* или же *Tapes bruguieri*. Попутно с раскопками в пещере Ремете (окр. столицы) автор вскрыл насыпь толщиной в 10 м, но не добрался до дна пещеры. В аллювии он нашел различные объекты неолита, энеолита (?) эпох бронзы и железа, времен римлян и средневековья. Из 4 низших, горизонтов поступила фауна послеледникового периода, в частности плейстоцена. В послеледниковом слое была найдена микролитическая пластинка из обсидиана. Судя по признакам естественно-исторического характера, ее возраст соответствует эпохе лесного ореха. Она представляет собой последний отголосок отечественной микрограветтной культуры, считавшейся раньше мадленской. В карьере кирпичного завода в г. Залаэгерсег были обнаружены — среди костей эпохи плейстоцена — 2 пластинки из эпохи верхнего палеолита. — В плейстоценовом суглинке сталактитовой пещеры в Аггтелек автор открыл очажный слой без орудий и фауны. Седименто-петрографические исследования доказали, что названный слой происходит из Юрма III. — При постройке ГЭС в Тиссалёк из лёсса эпохи плейстоцена была добыта верхнепалеолитическая пластинка. В Матрадеречке, в сыпучем песке была найдена пластинка, лежавшая возле уцелевшего костяка мамонта. — В горном массиве Мечек находится обвалившаяся пещера с родником, в которой при раскопках были обнаружены в плейстоценовом лёссе кости и остатки древесного угля. При продолжении раскопок предполагается и находка орудий. В горном массиве Бюкк, возле Охуты были открыты кости зубра из плейстоцена, фрагмент рога северного оленя со следами обработки и древесный уголь. Они находились в глинистом наносе промоины, обнаруженной в нижней части лощины. Дальнейшим исследованием надлежит выяснить, обитал ли первобытный человек в полости этой промоины.

Eva F. Petres: Neolithic Graves at Bicske. The Museum of Székesfehérvár unearthed seven graves, belonging to the neolithic period, at Bicske (County Fejér). The contracted skeletons were found in the area of the settlement. Judged by the ceramic grave-goods, the cemetery belongs

to the later phase of the neolithic period. Besides the ceramic form typical of the earlier linear pottery culture and some linear sherds of the settlement, the biconical bowl-forms typical of the Banat culture and the red painting displaying the influence of the Tisza culture are dominating. The bowls of the settlement are also characteristic of the Tisza culture. The chronological order of the Transdanubian neolithic cultures, according to the results of research made so far is as follows: the earlier linear pottery culture, then the later one, in some places also a group of the latter one of Zseliz character; after that the Tisza culture coming from the Great Plain or rather a material of mixed character, developed on the influence of the Tisza culture. Ultimately the Lengyel culture which already belongs to the aeneolithic period. Against the opinion admitting the succession of the cultures, the solution arose that the different material of the sites of mixed cultures should be considered contemporary. The examination of the Transdanubian neolithic graves — though, regretfully, they are few in number — proves that not only the material of the settlements, but also that of the cemeteries are mixed in this area. Nearly in every grave at Nagytétény, Szob, Békásmegyér, Lovasberény and Bodajk, similar to those of Bicske, vessels showing the influence of two or more cultures occurred together. Presumably this proves that the cultures are contemporary. The connection with the other parts of the Carpathian basin existed also at the beginning of the neolithic period, but it became more intensive in the second half of this period. The settlements belonging to the linear pottery culture gain characteristics of the Tisza culture coming from the Great Plain; the appearance of the Banat culture is the influence coming from still farther south. Finds showing a definite influence of the Lengyel culture were not found in the material; the pedestalled bowls do not represent the aeneolithic later form of the Lengyel culture, but rather the variant known in the Banat culture or, which is more plausible, in the linear pottery culture. The red painting of one colour, too, may be connected rather with the Banat or Tisza cultures. All these show that the sites of mixed cultures originate contemporaneously with the Tisza culture in the north part of Transdanubia previously to the aeneolithic Lengyel culture. On the other hand, the solution may also arise that these settlements developed contemporaneously with the Lengyel culture during the aeneolithic period, but without a definite influence of the Lengyel culture. The graves of Bicske rather seem to prove the latter presumption, because the strongly formed pointed warts and the footed vessels — though we do not know their exact copies — are already typical of the aeneolithic period.

A. Soproni: Un char cultuel de Budakalász. Au cours de l'année 1953, sur le territoire de la commune de Budakalász (Comitat de Pest, à 15 km au nord de Budapest) un vase en argile en forme de char à quatre roues parut au jour. Le char a été livré par la tombe N° 177 du cimetière appartenant à la civilisation de Pécel (Baden) (Pl. VII. fig. 1—2, et Pl. VIII. fig. 1—2). Jusqu'à présent nous avons mis à découvert dans ce cimetière 256 tombes de la dite civilisation, renfermant pour la plupart des squelettes recroquevillés. Le vase à char était placé de même qu'un gobelet à pied, sous un plat en argile de grandes dimensions (Pl. VI. fig. 1.). La tombe ne renfermait

pas de squelette (kenotaphion). Le char a quatre roues massives, porte les marques des moyeux. Les axes et les planches du fond sont symbolisés par des lignes incisées. L'extérieur et l'intérieur du char sont peints en rouge. Ses dimensions sont : hauteur : 8,1 cm, diamètre du fond : 5,9 cm, diamètre de l'orifice : 8,9 et 9,2 cm. L'anse en forme de ruban est fragmentée et une roue est en partie complétée. Les analogies des formes du char sont connues par d'autres tombes de ce cimetière. La forme des autres vases de la tombe est générale parmi les monuments de la civilisation de Pécel en Hongrie. Les circonstances de la découverte ainsi que les trouvailles attestent, à n'en pas douter, l'appartenance du char à la civilisation de Pécel (Baden). Les recherches hongroises les plus récentes situent cette civilisation entre 2400 et 2000 avant notre ère. La trouvaille nous permet de tenir pour certaine l'apparition du char dans le territoire de l'Europe Centrale à l'époque néolithique. En rapport avec l'apparition du char en Hongrie, deux possibilités peuvent entrer en ligne de compte. La civilisation de Pécel montre de fortes attaches avec le Balcan et à travers celui-ci avec l'Asie Mineure. Or, d'après les trouvailles jusqu'ici connues, la recherche date l'apparition du véhicule à roues d'une époque un peu plus tardive. L'autre possibilité est qu'il a son origine dans la Russie Méridionale, où déjà à cette époque — éventuellement même avant — le char était en usage. Par contre, les attaches de la civilisation de Pécel avec ces territoires sont fort faibles. La question pourra être résolue définitivement par les trouvailles et les recherches futures.

И. Чалог: Вскрытие кургана «Кархозотт» в Бальмазу и в а ро ш е. Вскрытие кургана стало необходимым вследствие земляных работ, произведенных при постройке главного канала р. Тиссы. Эти работы потребовали сноса кургана 8 м высоты, диаметром в 70 м (фиг. 5). Он возвышался на лесной террасе высотой в 104 м, окаймляющей древнее русло Тиссы, находящееся на высоте 80 м над уровнем моря, и примыкающую к нему пойменную площадь реки. Обнаружение в нем могилы облегчилось слоями, которые уцелели в земляной стене, сохранившейся внутри кургана. Из обследования слоев выяснилось, что в центре кургана должна быть яма, потому что вырытая из нее земля образовала венцевидную насыпь. Желтый лесной слой, покрывавший чернозем, поступивший из верхнего горизонта ямы, свидетельствует о том, что могила была вырыта в слое почвы, находившемся под черноземом. Слои земляной стены показали, что возведение кургана было прекращено на некоторое время вследствие сильных дождей. Размеры и структура могильной ямы видны на фиг. № 7. В верхнем горизонте ямы, имеющем величину $4,2 \times 4$ м при высоте в 70 см, были обнаружены различные находки. Под этим горизонтом находилась сама могила размерами 110×185 см при глубине в 85 см. Она была обращена к востоку на 265° и представляла собой шатрообразную постройку с деревянным остовом, которая была покрыта войлоком и плетением. У лежащего там скелета ноги были раздвинуты, а спина — судя по подложенным под нее остаткам меха — опиралась на подпорку. Умерший был погребен, по видимому, в сидячем положении. При определении возраста кургана были приняты во внимание следующие обстоятельства: под вершиной кургана, на глубине в 1,5 м, была обнаружена — еще во время земляных

работ — могила с урной, выкопанная в кургане после его возведения. Эту дополнительно созданную могилу — при помощи аналогий — можно датировать периодом «С» латенской культуры. Следовательно, возраст кургана старше его. Конструкция его имеет тесное сходство с кубанскими и южнороссийскими скифскими курганами, равно как и с курганом («Basahalom»), открытым уже давно в окрестностях г. Дебрецена, который оказался — к сожалению — ограбленным. Височные кольца из серебряной проволоки низкого качества, лежавшие по обеим сторонам черепа, могут быть отнесены к группе скифских памятников. Исходя из этого, автор считает курган «Кархозотт» в окрестностях Бальмазуйвароша скифским. Он является поздним памятником до некоторой степени обедневшего скифского народа, который — оторвавшись от своих соплеменников — несколько изолированно поселился в бассейне Карпат.

L. Barkóczi: Römischer Paradehelm von Brigetio. Beim Bau der Arbeitersiedlung der MASZOLAJ-Fabrik wurde im Jahre 1942 im Gebiete des römischen Lagers ein Schmelzofen des vierten Jahrhunderts entdeckt. Neben dem Ofen lagen einige Bronzeklumpen, eine sitzende Mercurius-Statuette und der weiter unten zu besprechende Paradehelm. Der Helm war flachgedrückt. Er bestand ursprünglich aus zwei, oder vielleicht drei Teilen. Der dazugehörige Gesichtshelm kam nicht zum Vorschein. Er wurde aus einem 2 mm dicken Bronzeblech in Treibtechnik hergestellt. An einigen Stellen sind noch die Spuren des Weissmetallüberzuges gut sichtbar. Über der Stirne läuft er in einer Spitze zusammen, am hinteren Teil ist eine etwas schiefe Nackenschutzplatte angefügt. Der hohe Kamm endet vorne in einem Adlerkopf und rückwärts in einem Eberkopf. Die Adlerfedern sind mit Ausnahme der Mittelrippe regelmässig gekerbt. Am unteren Teil der mit regelmässigem Perlenmuster umrahmten Bandfläche ist eine Kyma-Reihe und daran schliesst sich eine ebenfalls mit zwei Perlenlinien begrenzte Bandfläche an. Besondere Aufmerksamkeit verdienen an den beiden Seiten des Helmes noch die zwei mit Schuppen bedeckten Schlangen, deren Köpfe stilisiert sind. Diese sind ebenfalls mit Perlenlinien umrahmt. Diese Muster reichen vor dem Adlerkopf bis zu dem plastischen menschlichen Gesicht über der Stirne. Die über den Ohren befindlichen Teile sind profiliert, springen stark hervor und gehen allmählich in den Rand über. Am Helm sind keinerlei Hängeglieder oder Haken zu entdecken, die auf einen Gesichtshelm hinweisen würden. Am Innenteil des Nackenschutzes ist ein retrograder R-Buchstabe in Punkttechnik ausgeführt. Der Paradehelm von Brigetio schliesst sich, was die Ausführung und die Verzierung anbelangt, eng an den Fund von Straubing an. Dies ermöglicht die Datierung des Helmes. Er stammt aus dem zweiten Jahrhundert, obwohl er bei einem Schmelzofen des vierten Jahrhunderts gefunden wurde. Auch die mit ihm zum Vorschein gekommene Mercurius-Statuette stammt aus derselben Zeit. Es ist auffallend, dass die Treibtechnik der Paradeanzüge mit den Kultbildern des Mithras und Dolichenus eng zusammenhängt. Die Annahme ist wohl berechtigt, dass diese Gruppe der in Treibtechnik verzierten Paradeanzüge mit orientalischen Volkselementen, beziehungsweise mit auch im Orient kämpfenden Truppen, Vexillationen und von dort rekrutierten Soldaten in Beziehung gebracht werden kann. Während die Paradeanzüge ausschliesslich von Soldaten

getragen wurden, können die Votivplatten als Erzeugnisse der in Pannonien angesiedelten östlichen Volksgruppen angesehen werden. Es ist anzunehmen, dass die Votivbilder den Gebrauch der Paradepanzer überlebten. Es kann auch die Frage gestellt werden, warum eben in Pannonien die Mehrzahl dieser Gegenstände zu finden sind, beziehungsweise ihr Verbreitungsgebiet das mittlere Donaugebiet ist. Als Zentren, oder namhafte Fundorte sind besonders drei Städte in Pannonien zu nennen: Carnuntum, Brigetio und Aquincum. Die Vexillationen der Legionen aller dieser drei Lager nahmen an Feldzügen im Orient teil und in diesen Städten siedelten sich in der zweiten Hälfte des zweiten Jahrhunderts auch aus dem Osten stammende Volkselemente an. Der Themenkreis der Votivplatten steht ausschliesslich mit orientalischen Kulturen in Zusammenhang. Die Paradepanzer, die starke hellenistische Traditionen aufweisen, mögen ebenfalls orientalischen Ursprungs sein.

Silver Bust of Trebonianus Gallus from Brigetio. In 1942 in the vicinity of the village of Szőny, east of the legionary camp of Brigetio, on the right side of the limes (which roughly agrees with the highway of today from Budapest to Vienna) on a larger area the level of the ground was lowered. On the smooth surface rectangular spots appeared in four rows, symmetrically far from one another. This four-rowed system of spots was the trace of a palisade-camp. In the outer row, near to one of the timber-traces, in a smaller irregular pit Roman silver finds were discovered including a silver pedestal of statue, a silver gilt mount, a fragment of a silver statue, and at last a bust made of silver plate.

This bust embossed and folded from a thin silver plate came to light squashed, bent fourfold and crumpled in some places. Concerning the measurements of the silver bust attention must be drawn to the fact that through the restoration the bust got larger in dimension and expanded in some places. At present its height is 26.3 cm, and its width 28 cm. It represents a man in full face. The bust is considerably completed with plaster in its present state.

The silver portrait of Brigetio is not unique in the archaeological literature. Recently the portrait of Lucius Verus came to light at Marengo together with other treasures (Piemonte, Italy). In 1939 a second one was discovered in a Roman gutter at Avenches (Aventicum, Switzerland), the portrait of Marcus Aurelius made of gold plate. To these two we can group the head of Antoninus Pius which is in the Thorwaldsen Museum in Copenhagen and is not yet published in details. To our group belongs also a herm made of silver plate which perhaps represents Jupiter Dolichenus. This bust was found near the Little Saint Bernard pass and at present it is preserved in the Museum of Aosta. The busts in our group are connected by their material and technique. All five enumerated portraits are made of precious metal and concerning their technique they all are made of plate and were embossed by hammering without any soldering. Besides the essential similarities the portrait of Brigetio still differs remarkably from the other busts in the artistic conception. On the head of the bust of Brigetio the hair and the beard are only illustrated in mass and they are only marked in details by little lines. Our bust differs from the other portraits made of plate not

only in quality by the simplified, dull conception, exceeding realism, but it represents evidently another artistic tendency. For the present presuming that the other three imperial portraits of the second century are contemporary products, our bust does not fit at all in the artistic tendency of that century.

The characteristic peculiarities of the realistic art of portraiture dominating in the middle of the third century emphasized rather the form of the head and subordinated the illustration of the hair. It illustrates the hair only in mass and the details of the hair by little lines. The human skin of face, in accordance with the movements of the muscles, is illustrated by wrinkles and folds. All these traits may be easily recognised on the imperial portrait of Brigetio. The illustrated emperor can be found among the rulers of the third century in the person of C. Vibius Trebonianus Gallus (251—253).

Several authentic portraits of the emperor Trebonianus Gallus, selected from the previously known statues — compared with the coin-portraits — are known. The fragment of the bronze statue of Amisos had been strongly damaged; the large bronze statue illustrates the emperor in heroic nakedness. The other portrait of Trebonianus Gallus known for a long time is a wreathed head in the Vatican Museum. The huge bronze statue exceeding human dimension in the Metropolitan Museum of New York is generally accepted to be the figure of Trebonianus Gallus. In regard of the face of the statue it differs from the other portraits of the emperor. The recently discovered two portraits — which have been determined to be Trebonianus Gallus by the experts who described them — go more closely with the silver bust of Brigetio and indicate obvious traits to the determination of our portrait. A bronze head came to light also from the store of the Museo Archeologico in Florence. A marble bust preserved in the National Museum of Copenhagen goes still more closely with our portrait made of silver plate than the enumerated bronze statues. The coin-portraits of Trebonianus Gallus do not help much to identify the silver portrait. The nose of the portrait is damaged, so the restored profile does not render reliable support to identify it from the side view. The enumerated illustrations, however, agree in several points with the physiognomical features safely analysable of the damaged portrait from Brigetio. The found form of the head which shows a precipitous nape from the side view, the prominent eyebrows, the deeply set eyes, the hair growing in controllable on the right side, the beard observable on the left side are all such peculiarities which can be noticed too on the portraits considered authentic. The elaboration of the eyes, the iris bordered with a circle, which touches the upper eyelid, the horse-shoe-shaped deepening of the pupil are the same as those on the Decius portrait of the Capitolium and on the bust of Trebonianus Gallus in Copenhagen.

Taking into consideration the artistic conception of the middle of the third century and the technique of production, the bust of Trebonianus Gallus from Brigetio may be regarded as a contemporary provincial product.

The use of the bust made of plate of precious metal is an open question so far. Two essential facts must be taken into consideration concerning their use: their small weight and shining surface. Thus the busts were easily portable and could be seen from afar. These points of view and the agreement of their measurements confirm the presumption that they were carried on some kind of holder. The phalera-like imperial portraits applied on the military insignia which were set in wreath and similar to the «imagines

clipeatae applied on the flagstaff are known chiefly from the triumphalis reliefs. The form of the portraits made of plate, and chiefly the fact that their backs are freely visible excludes the opinion that they were applied similar to the phalerae as a relief which could be seen from one side. Their forms indicate that they stood alone on the top of a staff. The train of thoughts is carried on by a coin-portrait. On the reverse of one of Gordianus III local bronze coins of Viminacium the personification of the province of Moesia holds two military insignia, on the tops of which there are busts. The portrait of Gordianus and that of his wife Tranquillina are on the coin dated to 242, perhaps in memory of their wedding, when the portraits of the imperial couple were put on the standards of two legions of Moesia (Legio IV Flavia and VII Claudia) illustrated in the usual way. But the illustration on the reverse of the coin does not show the imperial couple, but rather only the portrait of the emperor on the standards of both legions. It is certain, however, that the portrait was put on the top of the vexillum of the legions in Moesia, as the numbers of the legions are also on the standards. We know that from the two legions the legio IV Flavia got the title »Gordiana«. It seems probably that the imperial portraits on the legionary vexillum were the results of some kind of distinction, perhaps just that of granting the title, which could be connected with the fact that the emperor presented his portrait to the legion and the troop applied it on the top of its standard. The silver portrait of Brigetio came to light not far from the legionary camp, so it seems to support our presumption.

Among the legions of Pannonia inferior we know the distinctive titles Galliana and Volusiana of the legio II adiutrix of Aquincum from a recently published milestone. Cosinius Felix the governor of Pannonia inferior at that time could be determined more distinctly on this milestone. This governor erected a votive altar to »Fortuna redux« in 252, apparently after returning from a campaign. The presumption seems to be obvious that in the campaign he led the legio II adiutrix which was honoured by the emperor, perhaps just on the Balkans, when after the battle of Abrittus they succeeded in forcing out the Goths with the greatest difficulty from the Balkan Peninsula, and as an honoured troop returned to its garrison: to Aquincum. But Trebonianus Gallus had not only granted distinction to this troop among those of Pannonia inferior. The ala III Augusta Thracum stationed in the castrum of Azaum (Almásfüzitő) erected a base in 252 in the honour of the emperor and there the titles Galliana and Volusiana were used. The ala III Augusta Thracum stationed in the right wing of the legio I adiutrix in the first camp; so it is very probably that to the legion of Brigetio the distinctive title »Galliana« was granted too, and we may add that they were presented with the bust of the emperor, which they could fix on one of their standards too.

In the vicinity of Brigetio in 252 some hoard of coins were hidden in the earth. So far we have no evidence concerning the cause for the hiding, whether it was connected with the invasion of the enemy or with some other events. In the next year we have to reckon with another event, which could have been the cause that the bust of Trebonianus Gallus finally disappeared from the vexillum of the legio I adiutrix of Brigetio. M. Aemilius Aemilianus the governor of Moesia was proclaimed emperor by his troops and he started towards Italy to defeat Trebonianus Gallus. As in Pannonia inferior which

was adjacent to Moesia the troops under the leadership of Cosinius Felix — according to the hitherto mentioned reasons — were the followers of Trebonianus Gallus, it is very probably that in the sake of not being attacked from the back, he sent troops to Pannonia inferior. As a possibility we undoubtedly have to mention an inscription found in Budapest near the Gellért-spa, in which text such an expedition is described. See *A. Alföldi*, *Num. Közl.* 25, 1926, p. 88; *Pannonia* 1935, pp. 280 sqq; *An. Ep.* 1935, Nr. 164; *R. Egger*, *Serta Hoffilleriana* 1940, pp. 219 sqq. The inscribed stone was erected by Clodius Celsinus, and the description of the martial deed carried out by him is as follows: »tempere qui ad eredendum nomen saevissimae dominationis missus... vultus h/ostium publicorum/ de vexillis et cantabris/utro detra/herere nollent, /suctores im/prosperi conatus /coercebat/...« As a possibility we have to mention that the expedition of Clodius Celsinus in 253 was directed against the legions of Lower Pannonia that were faithful to Trebonianus Gallus. The expression »saevissimae dominationis« allows to conclude that here is the question of rather two emperors who reigned for a long time and were accepted by the senate, than of two usurpers who played the despot for a short time. Clodius Celsinus the follower of Aemilianus might have this idea about the reign of Trebonianus Gallus and Volusianus. On the other hand the spirit of the whole inscription indicates that the stone was erected on the spot of the martial deed by the erector and not when returning to his garrison remembering his heroic deed of Viminacium. As a possibility we have to mention an expedition starting from Moesia in the spring or in the summer of 253, which duty was to protect the rear of the emperor Aemilianus who was marching towards Italy. All the more as farther westwards in Noricum and in Raetia the subsequent emperor Valerianus was the governor who was the follower of Trebonianus Gallus. He arrived too late to help Gallus in Italy, but was strong enough to defeat Aemilianus and got himself accepted as emperor. But before that, as a consequence of one of Aemilianus' expeditions in 253 the silver bust of Trebonianus Gallus was torn off from the military insignia of the legion and got into unauthorised hands.

Maria R. Alföldi: Roman Jewelry of Rábakovácsi
In the course of the regulation of the river Rába in 1953 a Roman treasure was found near the village of Rábakovácsi (County Vas) which originally had been laying in the soil, wrapped in some kind of decaying material, e. g. in a cloth. The farther environments of the site were fairly densely inhabited in the Roman times.

The treasure consisted of three framed aureus (Valerianus pater RIC V/1, 34., 149.; Valerianus junior RIC V/1, 11.), of two amphora-shaped slides, made of gold plate, of fragments of a chain made of Hercules-knots and emerald prisms as well as of a clasp belonging to the chain. The fragment of a plain gold chain and a bit of a hexagonal prismatic tube found together with the former jewelry probably did not belong to the rather decorative chain (Pl. XVI. 1. restored: Pl. XVI. 2.). Besides several other problems the most interesting is the question of the open-work frames, or in a wider sense that of the Roman *opus interrasile*. The treasure can be dated very well (the coins were struck in 254 and 256, while the cause of hiding must have been a

vast barbarian invasion in 260) and this renders a certain support to the development and formation of the metal works of fretwork technique during the third century. According to these two tendencies existed side by side during the third century: one tending to a more plastic decoration and another tending to a purely plain one. The former was transformed into the wedge-cutting decoration (Kerbschnitt), and the latter into the so-called »ajourée» open-work in the fourth century. Concerning the use of the chain of Rábakovácsi the writer's view is that it has been an official present, in all probability, of military character and she refuses entirely the opinion which considers these framed coins the parts of the feminine adornment.

Edit B. Thomas: Un rebord de plat en marbre romain tardif trouvé à Csopak. Aux quelques reliefs jusqu'ici connus de la haute époque chrétienne de la Pannonie se rattachent deux fragments en marbre parus au jour sur la rive ouest du Balaton, dans la lisière dite »Kőkoporsó» de Csopak (comitat de Veszprém). L'un, le plus grand, est orné de la figure en relief d'un archer, tandis que l'autre par une demi figure animale. Les fragments de marbre découverts récemment font partie du rebord orné d'un plat en marbre de grandes dimensions, plat utilisé dans le culte des chrétiens de haute époque. Les fragments faisant l'objet de nos études, proviennent d'après les analogies et les lieux de découvertes les plus fréquents, de l'Orient. Les exemplaires connus se trouvant pour la plupart en Égypte, en Afrique du Nord et en Asie Mineure, il nous faut chercher leur origine dans la sphère de la civilisation hellénistique. Nous ne connaissons jusqu'à présent aucun exemplaire au rebord orné provenant des provinces occidentales. Csopak est la limite nord-ouest du territoire où ces sortes de plats ont été rencontrées. Ce fait ne peut être fortuit. Dans le territoire de la Pannonie — on l'a vu dans plusieurs cas — les civilisations de l'Orient et de l'Occident se rencontraient d'une manière intéressante et les deux tendances de conception différente ont marqué la forme de la vie des peuples de la Pannonie de façon méconnaissable. Les peuples orientaux, les Grecs de l'Asie Mineure, les Syriens faisant leur service militaire dans les divers corps de troupe, les Égyptiens et les Juifs, affluèrent en masses dès le IIe siècle vers les bords du Danube. Parmi les éléments orientaux arrivés en Pannonie, les chrétiens ont dû tôt déjà figurer. Nous connaissons des communautés ecclésiastiques chrétiennes en Pannonie des le milieu du IIIe siècle. Le christianisme a pris racine en premier lieu dans les couches étant proches de l'hellénisme. L'édit de tolérance de Gallérius a donné un nouvel essor au christianisme de la Pannonie, mais à la place des anciens cadres orthodoxes, il s'est répandu sous la forme de l'arianisme. Avec l'arianisme non seulement, l'esprit et la littérature grecs s'introduisirent en Pannonie, mais l'arianisme se manifestait aussi dans le mobilier des églises chrétiennes en construction. C'était aussi le cas pour les objets de Csopak et pour les objets semblables. Ces plats légèrement renfoncés, au fond plat, ont dû servir de plateau de table. Plusieurs spécialistes les ont mis en rapport avec l'«agapé», festin organisé en l'honneur des défunts, justement pour avoir été décorés de représentations de scènes tirées de l'Ancien et du Nouveau Testament. Les représentations des fragments de marbre figurent pour la plupart des scènes de la Bible: l'histoire de Jona, le prophète

Daniel parmi les lions, le cantique d'actions de grâces des trois jeunes hommes, ainsi que des scènes d'animaux. Dans la sphère d'idées de l'orthros, office des matines solennelles de l'église orthodoxe de rituel grec, ce sont exclusivement ces sujets de l'Ancien Testament qui figurent. Une partie de l'orthros est le *lithia*, la bénédiction de la nourriture: du pain, des céréales, de l'huile et des fruits. Donc ces plats avaient un rôle dans le *lithia*, une partie de l'orthros. C'est sur ces plats qu'on plaçait les mets destinés à être bénis. En résumant ce qui vient d'être dit, le rebord de plat en marbre orné de la figure d'un archer, apparu à Csopak, est un objet appartenant à la sphère du christianisme de rituel oriental, objet dont la présence en Pannonie peut être mise en rapport avec la diffusion de l'arianisme dans cette province. Il a un rôle dans le rite dit «*lithia*», et il peut être rencontré particulièrement aux endroits où l'arianisme a pris racine. Son lieu d'exécution est l'Égypte du Nord d'où il se répand à partir du IIIe siècle. Le type du plat survit fort longtemps. Nous datons les pièces les plus tardives des VIe et VIIe siècles. L'exemplaire de Csopak n'est pas le plus tardif de cette tendance égyptienne de la basse époque impériale. Son exécution peut être datée de la première décade du IVe siècle.

И. Ковриг: Германские находки из окрестностей г. Дьюла. Археологический отдел Исторического музея в Будапеште в 1954 году путем покупки приобрел некоторые германские объекты, найденные несколько лет назад в окрестностях г. Дьюла (ком. Бекеш) на берегу р. Кёреш при рытье ямы. Точное местонахождение и обстоятельства открытия их нам неизвестны. Среди них имеются различные памятники. Пара фибул (табл. XX, 1—2, 1a—2a) вылита из серебра, на всей поверхности фациальной стороны которой видны следы позолоты. Передняя пластинка основания серебряной пряжки украшена вычеканенным узором выющихся плетей. Кроме них янтарь (табл. XX, 4), бочковидный халцедон (табл. I, 5), черная пастовая бусина с белым зигзагом (табл. XX, 3), 2 фрагмента бисер и фрагмент двухстороннего гребня составляют материал. Подобные находки (см. табл. XX—XXI.) поступили и из Intercisa (Дунапентеле-Сталинварош), но тамошние фибулы отличаются от фибул из Дьюла тем, что птичьи головы с крючковатыми клювами на них превратились в плети. Среди бусинок находятся и 2 глазных зуба оленя и таранная кость зайца, все три с просверленными отверстиями. Плетевые и ромбические мотивы фибул показывают сходство и фибулами гепидских могильников, что облегчает датировку. Древнейшим предметом находки является пряжка, имеющая тесную связь с готскими пряжками первой половины V столетия. Сопоставляя находки с аналогичным инвентарем гепидских могильников, и с некоторыми экземплярами фибул, изготовленных из серебряных пластинок и, наконец, имея в виду общий состав находок, можно установить, что находки из г. Дьюла и Дунапентеле-Сталинварош относятся ко второй половине V столетия и принадлежат, по всей вероятности, к наследию гепидов. Из этого следует, что эти предметы поступили в Intercisa после 471 г., т. е. после отхода восточных готов.

G. Fehér: Bemerkungen zur kritischen Ausgabe der ungarischen archäologischen Denkmäler des IX—XI. Jahrhunderts. Es wurde seit Hampel, beziehungsweise der ersten Pub-

likation des Fundes durch Sándor Pintér allgemein angenommen, dass der erste bekannte slawische Lockenring in Söshartyán mit einer Münze des Theodosius II. zum Vorschein kam. Beide Fundstücke gelangten aus einer Privatsammlung in das Ungarische National-Museum. Zwischen den beiden sind keine Zusammenhänge feststellbar. Der Lockenring aus Elektron mit geripptem S-förmigem Ende hat einen viereckigen Querschnitt. Er stammt zweifellos aus dem XI. Jahrhundert. In Ungarn sind ähnliche Lockenringe in Friedhöfen des XI. Jahrhunderts vielfach gefunden worden.

Д. Тёрёк: Могильник X—XII столетий в Халимба-Череш. Исторический Музей, входящий в состав Венгерского Национального Музея, в 1952—53 годах открыл могильник, состоящий из 650 могил, в Халимба-Череш (ком. Веспрем). Могильником пользовались от первой половины X столетия до середины XII-го. Использование его площади продвигалось постепенно от древнего слоя югозападной стороны к северо-восточному, северозападному и западному краям. В XI столетии на югозападной стороне могильника происходили погребения и в-прежние могилы. Могилы без инвентаря первой половины X столетия распознаются по расположению их в могильнике и разгибу предплечий скелетов. В могилах с инвентарем находились железный нож, серьги, кольцо из пластинки скрепленной гвоздем, раковина каури (*Cypraea moneta*), бусы и простые височные кольца. Эта группа могил наилучше охарактеризована могилой № 430 часть которой была отрезана могилой, откопанной в начале XI столетия. В могилах второй половины X столетия были обнаружены помимо простых височных колец и скрученные, равно как и экземпляры S-образным загибом на концах (табл. XXIII, 1—10), далее глиняные сосуды (табл. XXVIII, 1—4.) и браслеты (табл. XXIV, 4. Для этой группы характерными являются предметы, найденные в могилах №№ 520, 519, 47, 80, 527 и 439. Могилы первой половины XI столетия датированы серебрянными динариями Стефана I (Святого, 1001—1038; см. табл. XXV, 14, ср. *Corpus Num. Hung.* I, 1). Височные кольца этого периода охарактеризованы широкими, сплюсненными, S-образными концами. Для середины XI столетия очень характерным является височное кольцо, поступившее из могилы № 406 (табл. XXV, 17—22), равно как и гранулированная бусинка из серебра (табл. XXV, 23). К этой группе принадлежат и могилы №№ 624, 625 и 626. В могилах второй половины XI столетия в 40 случаях были обнаружены венгерские монеты, а именно монеты короля Андрея I (1046—1060), князя Бела (1048—1060), королей Бела (1060—1063), Соломона (1063—1074) и Владислава I (Святого, 1077—1095). Этими монетами замещались сосуды с пищей, напитками. Из могил, число которых составило свыше 120, только в одной (№ 274) находилась посуда совместно с деньгами. Широкие, сплюсненные, S-образные концы височных колец, начиная от середины XI столетия, все чаще и чаще носят на себе ребристые украшения. Помимо круглых бус из карнеола и горного хрусталя появляются и лиловые и светлолиловые бусы из аметиста (XXVII, 10). Наиболее характерными могилами этого периода являются могилы №№ 513, 206, 247 и 490. В первой половине XII столетия погребения почти совершенно прекратились. Были вырыты всего несколько могил. В них были обнаружены серебряные динарии Кальмана (1095—1116) и Бела II (1131—1141). Височные кольца (табл. XXVII) очень разнообразны,

а глиняные сосуды встречаются весьма редко (табл. XXVIII, 7—8). Этот последний период охарактеризован могилами №№ 494, 254, 258, 185, 200 и 622. По сравнению с могильниками того времени, могильник Халимба—Череш является очень богатым. Антропологический материал, поступивший из могил, сохранен. — В могильнике Халимба—Череш, находившемся 2½ столетия непрерывно в употреблении погребалось население, проживавшее во время завоевания страны в Задунайской области. Обследование находок дает нам возможность — при опубликовании полного материала — установить более точную хронологию, вскрытых в прошлом частей могильника и отдельных могил.

E. Méri: Une balance de change de l'époque des Árpád. Au cours du rangement de l'ancien fonds de la collection romaine du Musée Historique Hongrois, on a trouvé une balance en bronze à deux bras et à charnière, de l'époque arpadienne, ainsi que ses plateaux (XXIX—XXX. Pl. fig. 14.). La balance fut trouvée dans les années 70 du siècle dernier à Óbuda, d'où elle passa en 1879 au Musée National. Sa date est déterminée par une empreinte frappée sur un coin monétaire original dans un des plateaux (CNH 144). Ce poinçon (Pl. XXX. fig. 3a—b) indique le modèle d'une monnaie hongroise anépigraphique du XIIe siècle, de laquelle nous ignorons sous quel souverain elle a été émise. D'après le poinçon la balance était probablement une balance de change. Elle a dû être utilisée dans la seconde moitié du XIIe siècle et au début du XIIIe, époque où l'argent pondéré et non frappé servait d'instrument de paiement et reléguait, en Hongrie également, au second plan la monnaie frappée. La balance a dû être enfouie dans la terre aux temps de l'invasion des Tartares (1241).

L. Huszár: Unveröffentlichte mittelalterliche ungarische Münzen. Autor beschreibt und bildet zehn verschiedene Münzen ab, die im Münzkabinett des Ungarischen Historischen Museums aufbewahrt werden und die weder in den Bänden I und II des Corpus Nummorum Hungariae noch in der modernen Literatur beschrieben wurden. 1. Silbermünze des Heiligen Stephan. Doppelgewicht und grösseres Format. Ausländische Nachprägung der ersten ungarischen Münzen. Ein Gepräge, das sich CNH. I. Nr. 7 anschliesst. 2. Denar Andreas III. Die Münzbilder datieren ihn in die Regierungszeit dieses Königs. 3. Obulus mit dem Bilde des Denars Andreas III. CNH. I. Nr. 358. 4. Obulus mit dem Bilde des Denars Karl Roberts. CNH. II. Nr. 54A. 5. Denar Ludwigs des Grossen. Auf Grund der Münzzeichen L—A(?) und des Wappenbildes kann er in die Regierungszeit dieses Königs datiert werden. 6. Piefort-Prägung des Denars Sigismunds. CNH. II. Nr. 121B. Die erste bekannte Piefort-Prägung einer ungarischen Münze. 7. Hybrid-Prägung mit den Obulusstempeln Sigismunds. CNH. II. Nr. 125B/126. 8. Denar-Variante der Münze des János Hunyadi. CNH. II. Nr. 163A. Sie weicht von dem im Corpus beschriebenen Typus in der Anordnung der Rundschrift ab; in Wirklichkeit ist diese Münze als Haupttypus und die im Corpus beschriebene als seine Variante zu bezeichnen. 9. Hybrid-Prägung der Denare Ladislaus V. CNH. II. Nr. 179/183B. 10. Obulus des János Szapolyai aus dem Jahre 1533, mit dem Münzzeichen K—B.

Д. Сабо: Деревенские кузнецы в XV—XVI столетиях. Автор стремится дать — хотя и неполную — картину о мастерских, инструментах и деятельности деревенских кузнецов в XV—XVI столетиях. Неполнота картины объясняется недостатками сведений, почерпнутых из немногочисленных и не всегда достоверных вещественных памятников. Письменные источники, относящиеся к этому ремеслу, большей частью не опубликованы еще. Тогдашних современных изображений нет. Только иностранные изображения и этнографические параллели могут оказать исследователям хоть некоторую помощь. — Железо покупалось деревенскими кузнецами главным образом в городе, а уголь выжигался собственными силами в общих лесах деревни. Кузница, как одно из важнейших мест деревни, часто упоминается в официальных записках в связи с размежеванием деревенских земель. В ней находились самые необходимые предметы кузнечного ремесла, состоящие из наковальни, горна и кузнечных мехов (табл. XXXII, 7—8). О них упоминается и в письменных источниках. Важнейшие инструменты, как, например, молоты (табл. XXXI, 7), клещи (табл. XXXII, 1), зубила (табл. XXXI, 1—5), пробойники (табл. XXXI, 9; XXXII, 3—4) дошли до нас и в находках. К ним примыкают и подковочные инструменты: молоток (табл. XXXII, 2) и клещи (табл. XXXI, 6) для ковки, равно как и рашпиль для обточки копыт (табл. XXXII, 5—6). Характерные инструменты и трудная работа кузнецов часто воспеваются и в венгерской поэзии (Taurinus, Schäsus, Gyöngyösi). Несмотря на то, что крестьяне XV—XVI столетий покупали свои важнейшие инструменты (косы, серпы, топоры, ножи, ножницы) у городских кузнецов, все же работа деревенских кузнецов стала более разнообразной, нежели была раньше. Они должны были не только изготавливать большее количество старых и много новых инструментов для развивающегося земледелия, но и улучшать их качество. Поэтому различные способы закалки применялись при изготовлении мотыг (табл. XXXV, 4—8), лемехов (табл. XXXVI, 6—9), камышевых серпов (табл. XXXVI, 10—11), кирок (табл. XXXVI, 2—5), оков для заступов (табл. XXXV, 1—3), топоров (табл. XXXI, 10—12; табл. XXXVII). Деревенскими кузнецами изготовлялось угловое железо для дверей (табл. XXXIII, 17—26), разные накладки (табл. XXXV, 19) и гвозди (табл. XXXIII, 4—11). Для увеличения безопасности ускорившейся перевозки стали необходимыми различные виды железных частей для телег (табл. XXXIII, 12—16). Они также изготовлялись кузнецами, точно также, как и путы (табл. XXXIV, 11), скребницы (табл. XXXIV, 16), подковы (табл. XXXIV, 1—4) и принадлежности сбруи (табл. XXXIV). Среди работ наибольшую важность имели ковка и лечение животных. Это объясняется тем, что значению лошади в сельском хозяйстве возросло. — Автор обрабатывает свою тему на основании источников. В будущем в подобных трудах наибольшее значение будут иметь сведения, получаемые из раскопок кузниц. При их вскрытии будут использованы опыты, приобретенные в раскопках, произведенных до сих пор. Находки будут подвергнуты металлографическим обследованиям, практиковавшимся в последнее время и у нас, и сведения, получаемые таким способом поспособствуют лучшему познанию деятельности кузнецов. Раскопки и металлографические исследования с дополнением новых сведений, почерпнутых из других источников, дадут нам полную картину об этой важной отрасли деревенской промышленности.

St. Éri: Ofenkacheln von Kisvárdá. Gelegentlich einer Rettungsgrabung im Gebiete der mittelalterlichen Burg von Kisvárdá (Kom. Szabolcs) kamen Bruchstücke von Ofenkacheln zum Vorschein, von denen der Autor eine charakteristische Gruppe beschreibt. Ihr Material ist ein ziemlich seltener weisser Lehm. Auch die Einheitlichkeit ihrer Verzierung lässt darauf schliessen, dass sie in einer und derselben, mit primitiver Technik arbeitenden Werkstatt hergestellt wurden. Die Mehrzahl stammt laut eines Bruchstückes mit der Jahreszahl 1632 aus der ersten Hälfte des XVII. Jahrhunderts. Diese Datierung wird durch historische Dokumente, die sich auf den Umbau der Burg beziehen, näher unterstützt. Ebensolche Bruchstücke wurden auch bei der Grabung der sich in der Nähe befindlichen Burg von Sárospatak gefunden. Die eingehende Untersuchung der interessanten Bruchstücke ermöglichte Beobachtungen über die Herstellung und die Nachahmung der einzelnen Muster.

Gisella Cenner-Wilhelmb: Egidius Sadeler's ungarische Bildnisse. Der aus den Niederlanden stammende Kupferstecher, Egidius Sadeler war ein namhafter Meister der deutschen Grafik des XVI—XVII. Jahrhunderts und zeichnete sich besonders im Porträtierten aus. Vom Jahre 1597 war er kaiserlicher Hofkupferstecher in Prag, wo er alle politisch hervorragenden Persönlichkeiten des Habsburgerreiches abkonterfeite. Dieses Zeitalter ist in der ungarischen Geschichte durch die Türkenkriege und Anfänge der nationalen Freiheitskämpfe bekannt. Egidius Sadeler stach drei Bildnisse der führenden ungarischen Persönlichkeiten, und zwar des Sigismund Báthory, Fürst von Siebenbürgen, des Georg Thurzó, Palatin von Ungarn und des Sigismund Forgách, ebenfalls Palatin. Das Porträt von Sigismund Báthory stammt aus dem Jahre 1597, als der junge Fürst in Prag von der Übergabe seines Reiches an die Habsburger verhandelte. Als Entstehungszeit des Kupferstichs kann der Monat März des Jahres gelten, da Sigismund Báthory am 4-ten desselben das goldene Vliess bekam, dessen Ordenszeichen er am Bilde schon trägt. Die Vorlage des Stiches ist uns in Prag in einer Zeichnung von 1597 erhalten, die das Porträt ohne allegorische Nebenfiguren zeigt, und zu dem die Inschriften des Blattes handschriftlich beigelegt sind. Die Authentizität dieses bärtigen Porträts wird von dem Stiche des Dominicus Custos im »Atrium Heroicum« nach der Zeichnung des Joachim ab Ach bestritten, der den Herzog bartlos darstellt. Da Joachim ab Ach auch Hofmaler war, so können wir vermuten, dass er den jungen Báthory während seiner wiederholten Prager Aufenthalte gesehen hat. Zur Lösung der Frage griffen wir zu den schriftlichen Quellen, die aber von der äusseren Erscheinung des Fürsten nur im allgemeinen Kenntnis geben. Das Porträt Georg Thurzó's wurde laut Beglaubigung der Inschrift nach dem Leben gezeichnet. Das Entstehungsdatum müssen wir zwischen den 24-ten Mai und den 21-ten Juli des Jahres 1607 setzen. Thurzó verweilte in diesen Monaten am Prager Hofe und verhandelte in ungarischen Angelegenheiten mit Rudolf II. im Auftrage des Erzherzogs Mathias. Die Verhandlungen schlossen sich in betreff des Gesandten sehr günstig, da er vom Kaiser den Grafentitel erhielt. Der Kupferstich war im Zeitpunkt der Abreise von Thurzó schon beendet. Auch der Dargestellte fand es treffend und lebensstreu, da er ein Exemplar davon dem Briefe an seine Gattin beifügte. Das Bildnis des Sigismund Forgách entstand im Jahre 1615. Der Künstler hatte ein persön-

liches Erlebnis als Grund seiner Darstellung. Diese Vermutung ist von einem ehemals im Familienbesitz sich befindenden Ölbinde beglaubigt. Der Unterschied der beiden Werke ist mit der Verschiedenheit des Lebensalters des Dargestellten und im verschiedenen technischen Können der beiden Meister zu deuten. Die ungarischen Bildnisse Egidius Sadeler's sind nicht nur durch die dargestellten Persönlichkeiten namhaft, sondern auch durch die geschichtlichen Ereignissen, zu denen sie in Beziehung stehen.

Gy. Rózsa: Bemerkungen zu einigen Fragen der ungarischen historischen Ikonographie. In der wertvollen historischen Sammlung von Lajos Ernst befand sich ein Ölgemälde, das als das Bildnis des grossen ungarischen Dichters und Feldherrn Miklós Zrínyi galt. Das Bild, das wir allerdings nur von einer Reproduktion kennen, stimmt trotz einiger Ähnlichkeiten nicht mit den anderen authentischen und zeitgenössischen Bildnissen von Miklós Zrínyi überein. Das Bild wurde, wie sich dies feststellen lässt, mit Benützung des Porträts eines unbekannten Mannes, das sich in der Historischen Bildergalerie befindet, und einzelner Motive eines Zrínyi darstellenden Kupferstiches, der von Balthasar Moncornet herausgegeben wurde, erst im XVIII. Jahrhundert, also nach dem Tode des Dichters gemalt. Drei Bilder des in Deutschland tätigen, hervorragenden böhmischen Porträtmalers Johann Kupezky wurden früher als Bildnisse von Franz Rákóczi I., beziehungsweise seines Sohnes Franz Rákóczi II. gehalten. Das erste Bild, das einen Kuruc (Held der ungarischen Freiheitskriege) darstellt, befindet sich im Museum der Bildenden Künste in Budapest. Es wurde durch den Titel des Kupferstichs von P. Westermayer vom Ende des XVIII. Jahrhunderts mit dem Porträt von Franz Rákóczi I. identifiziert. Die andere Komposition bildet einen alten ungarischen Adligen ab und wurde durch das Schabkunstblatt des B. Vogel vervielfältigt. Das dritte Gemälde ist ein männliches Bildnis, das nur von einer Photographie bekannt ist. Der Vergleich mit den authentischen Bildern der beiden Rákóczi macht es unmöglich, die Gemälde Kupezky's mit diesen Mitgliedern der fürstlichen Familie zu identifizieren; übrigens schliessen dies auch die historischen Daten aus. Vom Komitat Pest wurde beim Wiener Maler Peter Krafft ein monumentales Ölgemälde des deutschen Kaisers und ungarischen Königs Franz zum Gedächtnis des Treffens der Herrscher der »Heiligen Allianz« und ihres Pester Aufenthaltes bestellt. Nach dem Bilde, das in der Historischen Bildergalerie aufbewahrt wird, verfertigte Karl Rahl einen Kupferstich. In derselben Sammlung befindet sich eine Zeichenstudie zu dem Gemälde, die bis jetzt als die Arbeit eines unbekannten Meisters galt. Diese Kreidezeichnung ist die einzige Zeichnung des Malers, die in Ungarn bekannt ist, während die Historische Bildergalerie sieben Gemälde dieses Meisters besitzt. Ein Aquarell aus dem Jahre 1843 des aus Potsdam gebürtigen und in Ungarn sesshaften Friedrich Lieder erwarb die Historische Bildergalerie durch Kauf. Das Aquarell bildet den Landtagsabgeordneten Pál Motesiczky ab. Das mit diesem vollkommen übereinstimmende Ölgemälde befindet sich schon seit längerer Zeit in derselben Sammlung und wurde allgemein als das Werk eines unbekannten Meisters behandelt. Somit besitzen wir weitere zwei Bilder in ungarischen öffentlichen Sammlungen, die auf die Tätigkeit Lieder's etwas Licht werfen.

A. Mihalik: Die Anfänge der ungarischen Porzellanfabrikation. Die Österreichische Regierung sicherte der Wiener Kaiserlichen Porzellanfabrik monopolistische Rechte. Auch in dieser Hinsicht gelangte Ungarn in ein koloniales Abhängigkeitsverhältnis Österreich gegenüber. Es gab keinen Ausweg, da die ungarischen Versuche sofort erstickt wurden und die Wachsamkeit Österreichs keine Grenzen kannte. In den siebziger Jahren des XVIII. Jahrhunderts begann Tódor Batthyány Porzellan herzustellen, doch wurde seine Ware vernichtet und der Meister der Werkstatt bestraft. Ende des XVIII. Jahrhunderts wurde die monopolistische Alleinherrschaft Österreichs gebrochen: in Böhmen ging man mutig an die Unternehmung und es gelang böhmisches Porzellan herzustellen. In Ungarn blieb die Lage unverändert bis man in der Hegyköz-Gegend der Gebirgskette von Eperjes—Tokaj durch Zufall auf Kaolin stiess. Auch die Aufmerksamkeit des Besitzers der Domänen von Sárospatak und Regécz, Fürst Ferdinand Breckenheim, wurde auf das Vorkommen des seltenen Rohmaterials gelenkt. Dieser Fund führte nach langen ergebnislosen Jahren zur Entstehung des ungarischen Porzellans. Die ersten, im Jahre 1823 begonnenen Versuche führten bald zu solchen Resultaten, dass schon im Jahre 1825 daran gedacht werden konnte, mit einem Kostenaufwand von 15 532 Gulden ein Gebäude des Meierhofs von Telkibánya für einen grösseren Betrieb umzubauen. Im Laufe der Jahre wurde mit grossen Anlagekosten der Betrieb zu einer modernen Fabrik ausgebaut. Ende des Jahres 1829 übernahm die Leitung der Fabrik Mathias Hüttner als Direktor, der auch sein eigenes Kapital investierte. Die Erzeugnisse der Fabrik wurden aber weiter mit dem Prädikat des fürstlichen Besitzers bezeichnet. Bis jetzt war der Name von Mathias Hüttner in der Geschichte des ungarischen Porzellans unbekannt. Es ist kaum feststellbar, wo er zuerst tätig war, nur kann mit grosser Wahrscheinlichkeit angenommen werden, dass er in Schlaggenwald gearbeitet hat.

Breckenheim bemühte sich, die Fabrik planmässig so auszubauen, dass die erste ungarische Porzellanfabrik nicht zum Epigon der Wiener Fabrik und der böhmischen Werkstätten herabsinke. Es wurden Gefässe in chinesischem Stil, Töpfe in meissener Art und Krüge türkischer Form hergestellt. Im Jahre 1833 wurden Musterstücke in England bestellt und im Jahre 1834 aus dem Königreich Sizilien etruskische Gefässe und andere Modelle beschafft, damit der Betrieb über gute Vorlagen ausserhalb der Absatzgrenzen Österreichs und Böhmens verfüge. Die Leiter wollten die prachtvolle Kunst des Porzellans möglichst vielseitig und formenreich gestalten. Daneben wurde auch dem ungarischen Geschmack Rechnung getragen. In der Fabrik von Telkibánya entwickelte sich eine alle Ansprüche befriedigende Porzellankunst. Die Formen und die künstlerischen Bestrebungen schmolzen in den Erzeugnissen zu harmonischen Einheiten zusammen.

Margit Hegedús, Erinnerungen eines Werkmeisters der Herender Porzellanfabrik. Karl Ullrich, dessen Erinnerungen wir veröffentlichen, war in den Jahren 1931—1944 Werkmeister der Porzellanfabrik in Herend, deren 115 jähriges Jubiläum wir in diesem Jahre feiern. Ullrich wurde im Jahre 1874 in Herend geboren. In den Jahren 1894—1901 arbeitete er in verschiedenen Porzellan- und Steingutfabriken in Deutschland, Böhmen und Österreich (Magdeburg, Karlsbad, Elbogen, Meyerhöfen,

Annaburg, Wilhelmsburg, Breslau). Er kehrte 1901 nach Ungarn zurück und gründete in Orosháza eine Keramikwerkstatt, die er nach dem ersten Weltkrieg abmontierte. Er rief zwei Kompagnie-Unternehmungen ins Leben, doch auf Profitmöglichkeiten rechnende Spekulanten haben ihn beide Male betrogen und seine Maschinen wurden versteigert. 1931 kehrte er nach Herend als Werkmeister der Porzellanfabrik zurück; hier arbeitete er bis 1944 und ging im Alter von 70 Jahren in den Ruhestand. Technische Neuerungen und die praktische Anwendung seiner im Ausland gewonnenen Erfahrungen kennzeichnen die Zeit seiner Tätigkeit.

G. Tápay-Szabó: L'Histoire du Musée cent cinquantaire dans les journaux manuscrits. Les journaux manuscrits du Musée National qui vient de fêter le cent cinquantième anniversaire de sa fondation, commencent en 1846. Jusqu'à cette date le musée n'avait publié qu'un catalogue en latin, mais de 1846 à nos jours on compte 24 volumes de journaux rédigés par les contemporains les plus dignes de foi. Ces compte-rendus des fonctionnaires du musée cherchent à expliquer pourquoi et en quoi notre musée hongrois diffère des musées étrangers. Tandis que ceux-ci doivent leur existence et leur essor à la générosité des donateurs et au développement des collections célèbres, la Hongrie dépouillée et frustrée de tous ses biens, établit les bases de son musée de ses propres forces. Comme détail d'une étude de grande étendue, cet exposé s'occupe des débuts du Musée qui furent aussi ses temps héroïques (6 volumes de journaux sur 24), de l'époque ayant précédé immédiatement la Révolution de 1848, de l'époque de la Révolution et de l'époque d'oppression qui suivit.

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára 58/1955. sz.

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Fülep Ferenc</i> : Előszó	3
<i>Vértes László</i> : Néhány új őskőkori lelőhelyünkről	9
<i>F. Petres Éva</i> : Újabb-kőkori sírok Bicskén	22
<i>Soproni Sándor</i> : A budakalászi kocsi	29
<i>Csalog József</i> : A balmazújvárosi Kárhozott-halom feltárása	37
<i>Barkóczi László</i> : Római díszsisak Szőnyből	45
<i>Radnóti Aladár</i> : Trebonianus Gallus ezüstlemez-mellképe	49
<i>R. Alföldi Mária</i> : A rábakovácsi római ékszerlelet	62
<i>B. Thomas Edit</i> : Későrómai márványasztallap Csupakról	74
<i>L. Kovrig Ilona</i> : Germán lelet Gyuláról	86
<i>Fehér Géza</i> : A IX—XI. századi hazai régészeti anyag kritikai kiadásához	92
<i>Török Gyula</i> : Halimba-Cseres X—XII. sz. temetője	95
<i>Méri István</i> : Árpád-kori pénzváltó mérleg	106
<i>Huszár Lajos</i> : Kiadatlan középkori magyar pénzek	115
<i>Szabó György</i> : A falusi kovács a XV—XVI. sz.-ban	123
<i>Éri István</i> : A kisvárdai vár kályhacsempéi	146
<i>C. Wilhelmb Gizella</i> : Egidius Sadeler magyar arcképei	153
<i>Rózsa György</i> : Megjegyzések a magyar történeti ikonográfia néhány kérdéséhez	157
<i>Mihalik Sándor</i> : A magyar porcelángyártás kezdetei	168
<i>Hegedűs Gyuláné</i> : Egy herendi művezető emlékezései	183
<i>Tápay-Szabó Gabriella</i> : A 150 éves Múzeum története a kéziratos naplókban ..	189
Idegen nyelvű kivonatok	197

A kiadásért felelős a Tankönyvkiadó Vállalat igazgatója
1954

Műszaki vezető: Horváth János

A kézirat nyomdába érkezett: 1954. VIII. 14. Megjelenés: 1954. XII. 20. Példányszám: 700

Terjedelem: 19 (A/5) ív, 4 (A/5) ív műmelléklet

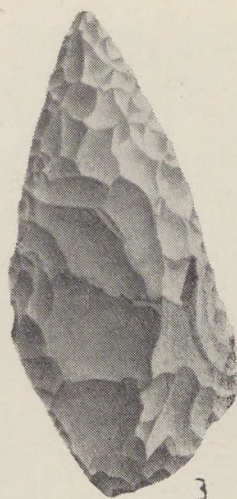
Készült: Monotype új szedésről, íves magasnyomással, a MNOSZ 5601-54
és az MNOSZ 5602-50 Á szabványok szerint

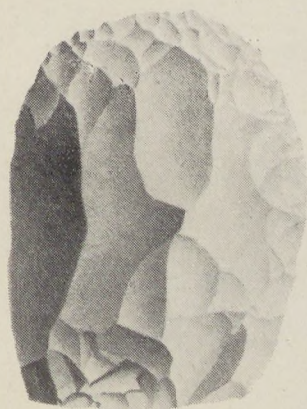
1

2

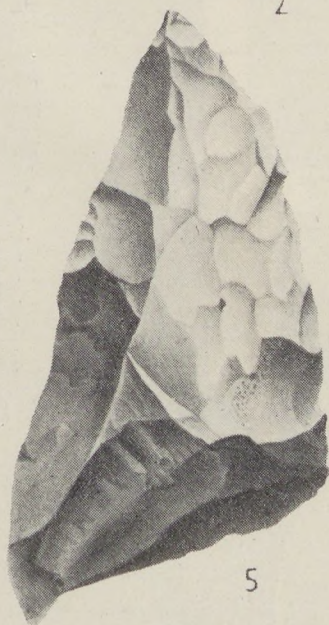

3

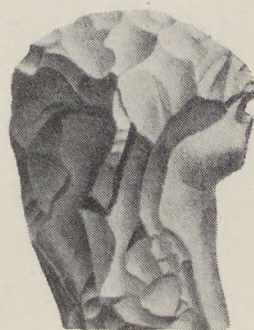

4

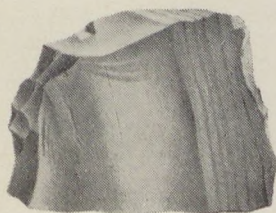
o

5

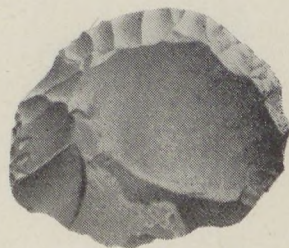
6

7

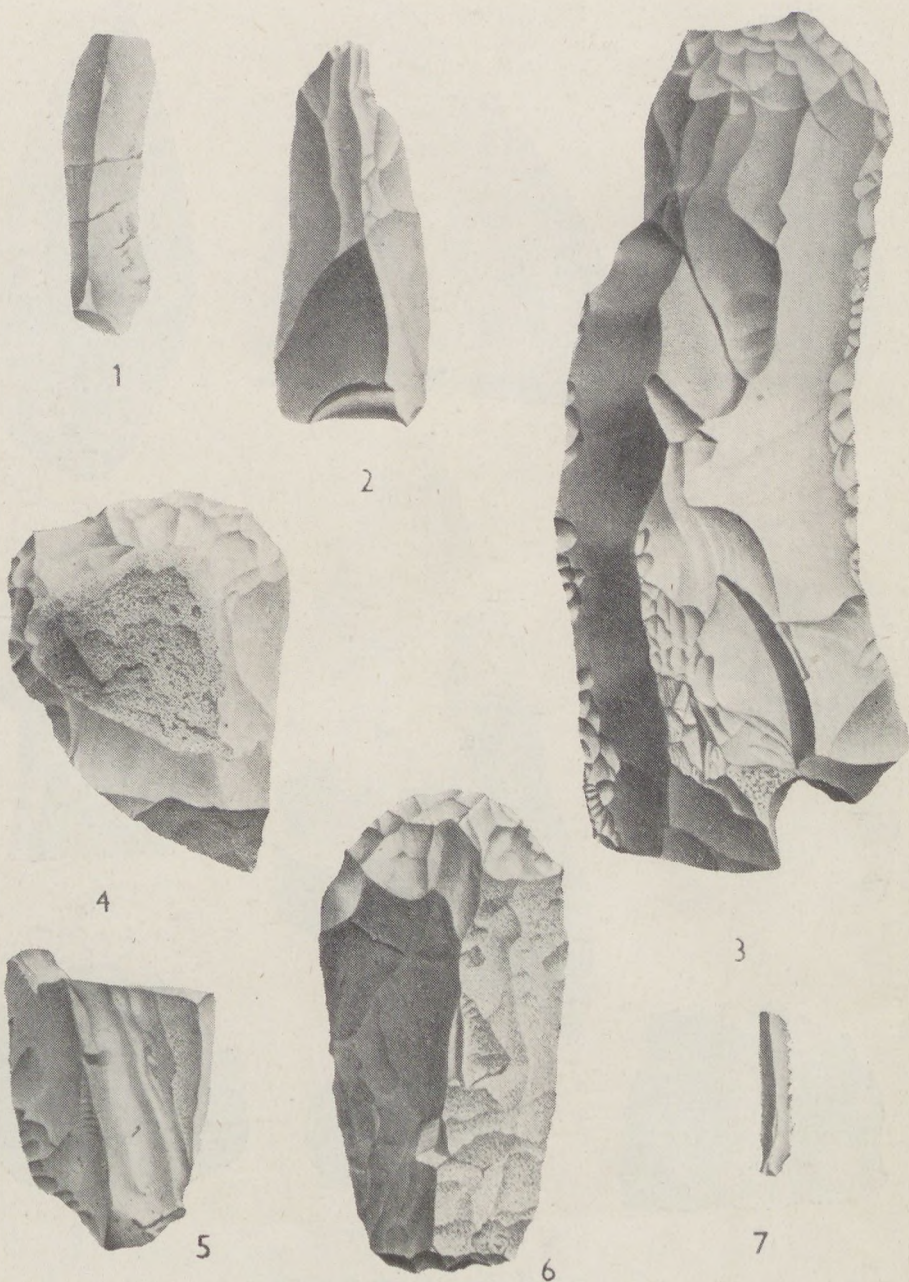

9

8

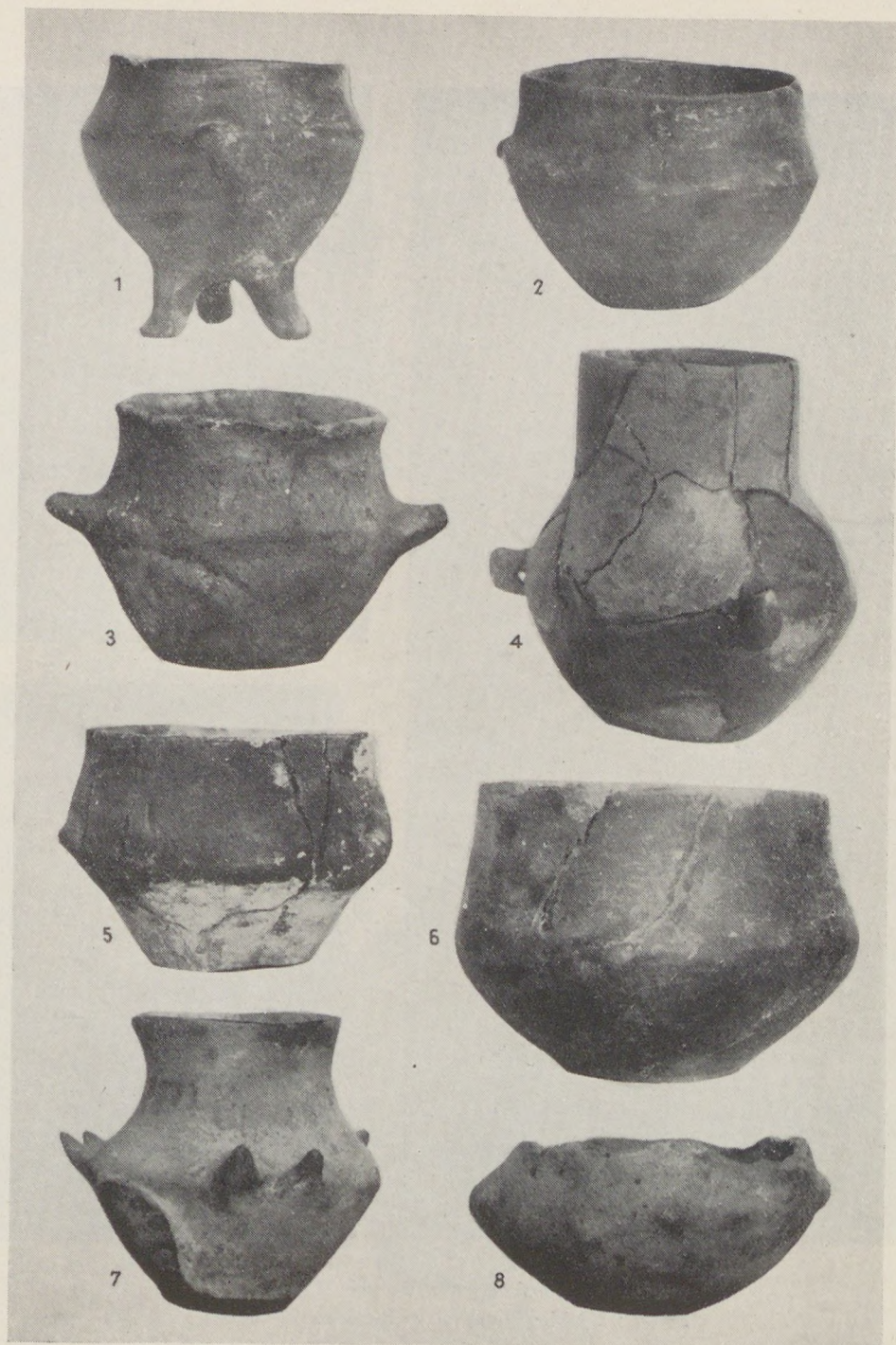
Vértés : Őskőkori lelőhelyek

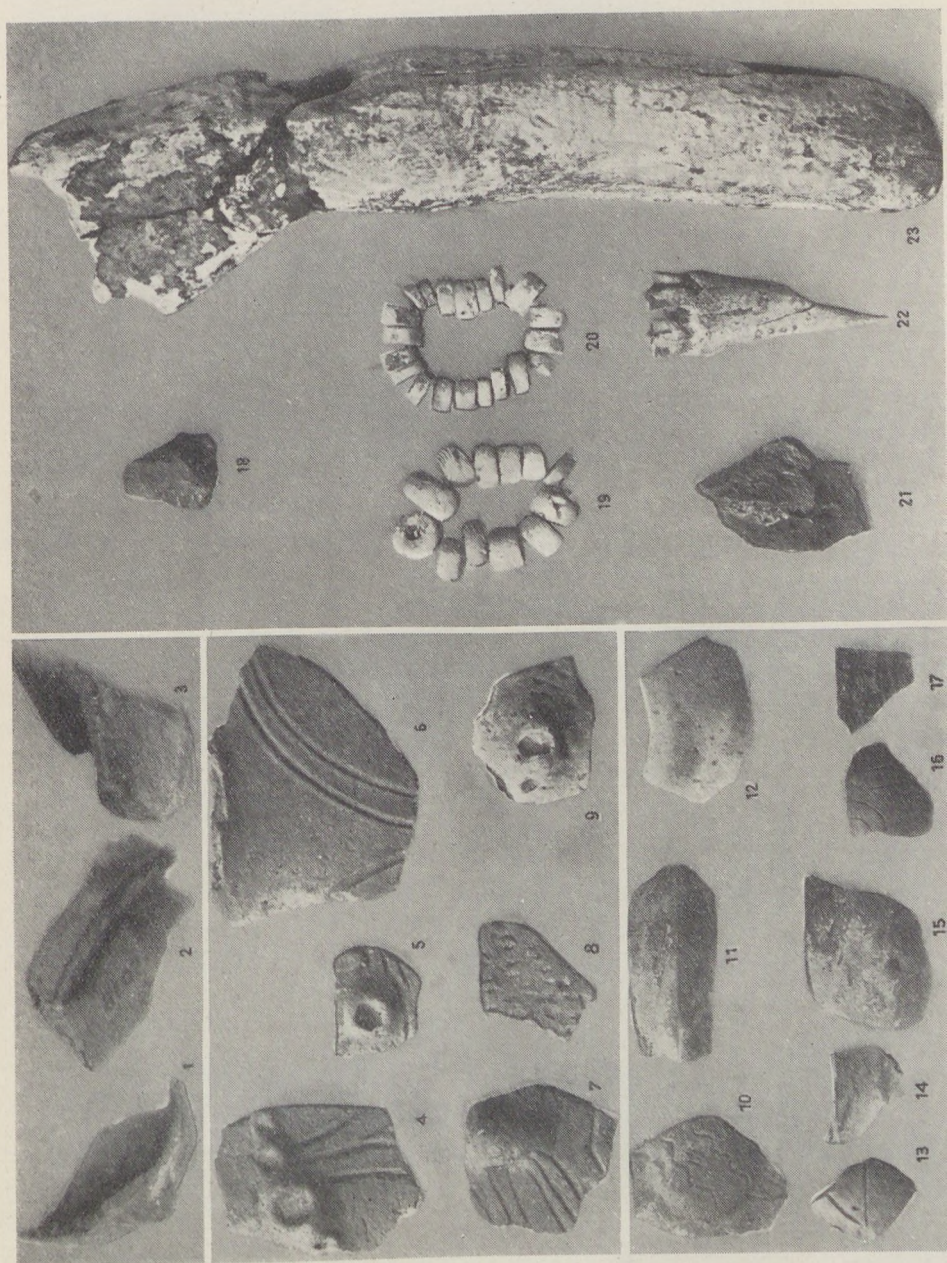
Vértes : Őskőkori lelőhelyek

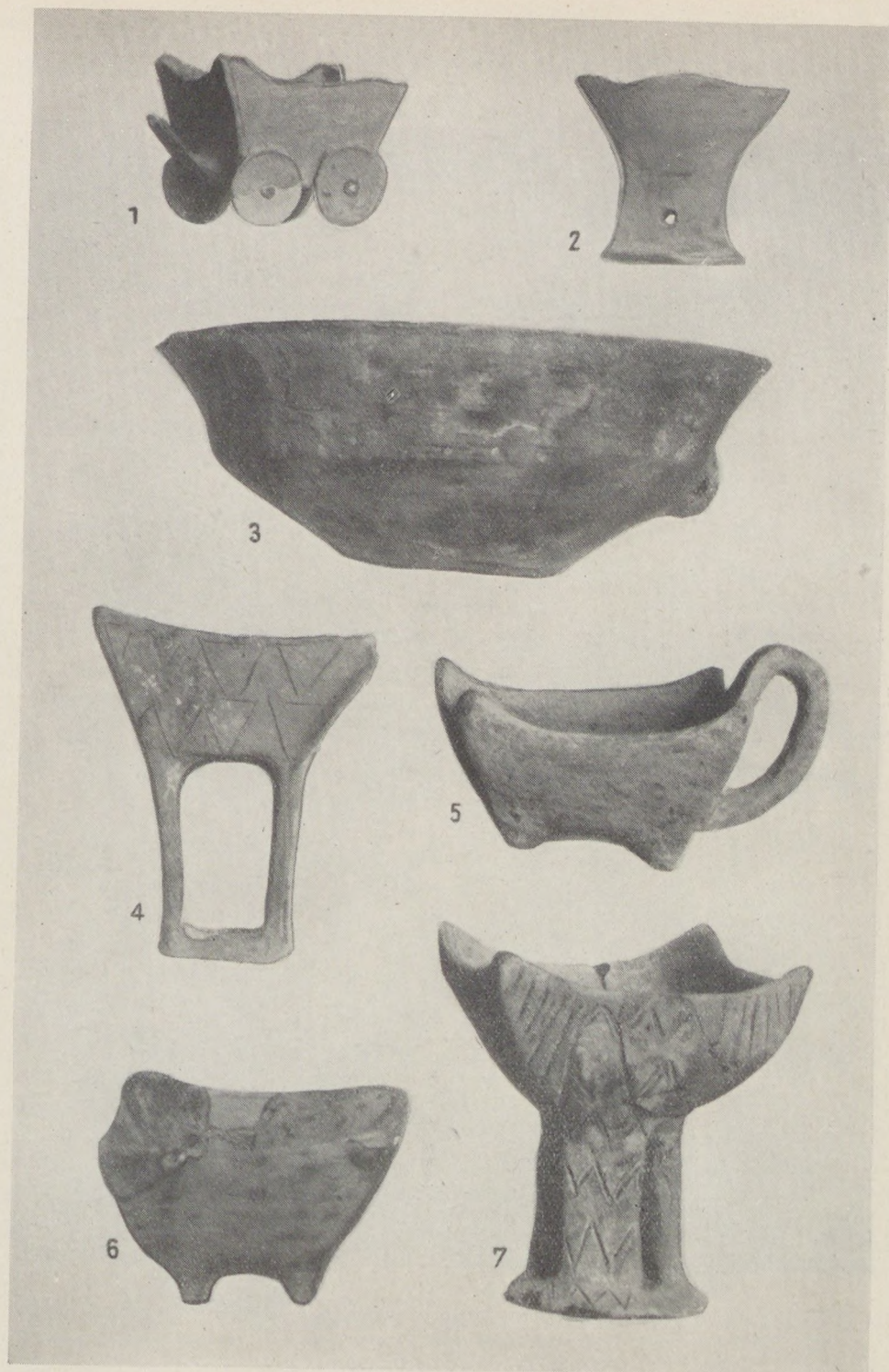
Vértes : Őskőkori lelőhelyek (1. sz.)
 Petres : Újabb-kőkori sírok Bicskén (2—3. sz.)

Petres : Újabb-kőkori sírok Bicskén

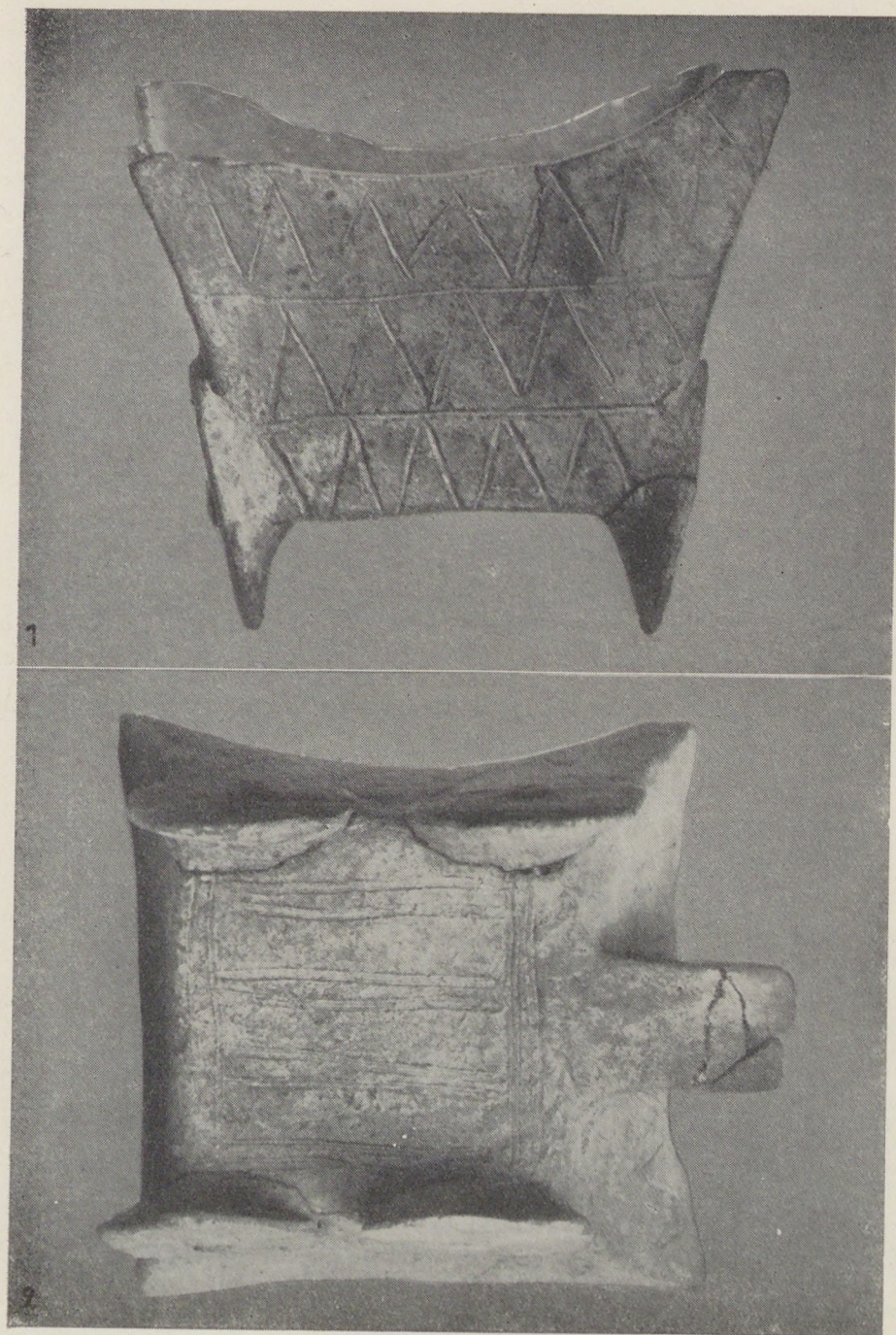
Petres : Újabb-kőkori sírok Bicskén

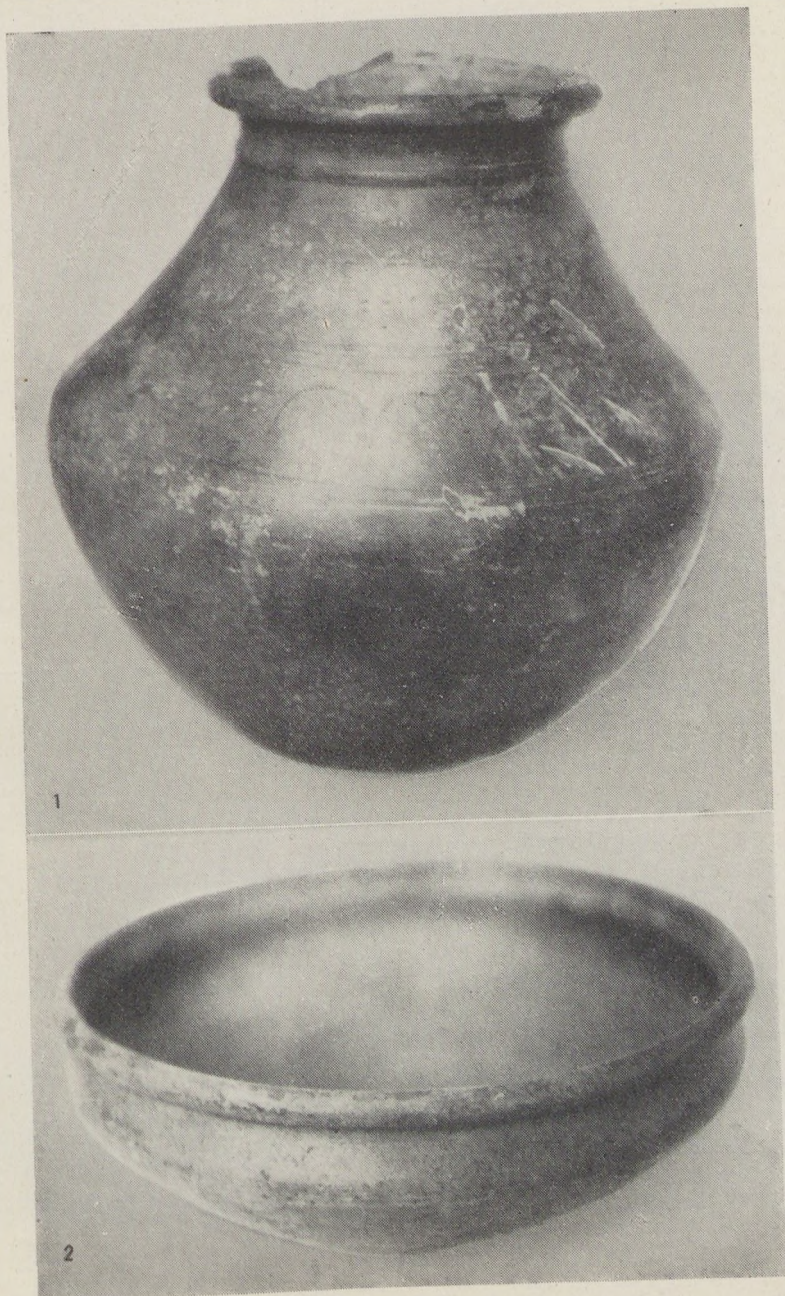
Soproni : Budakalászi kősi

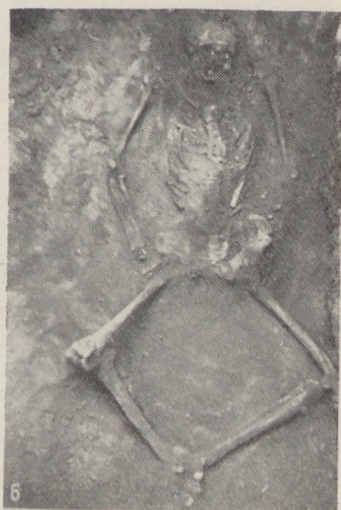
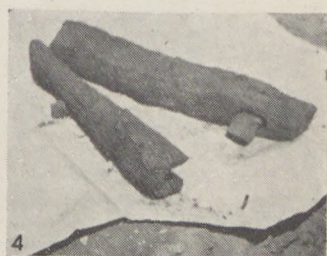
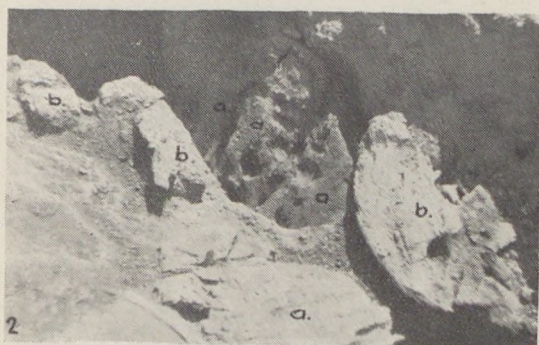
Soproni : Budakalászi kocsi

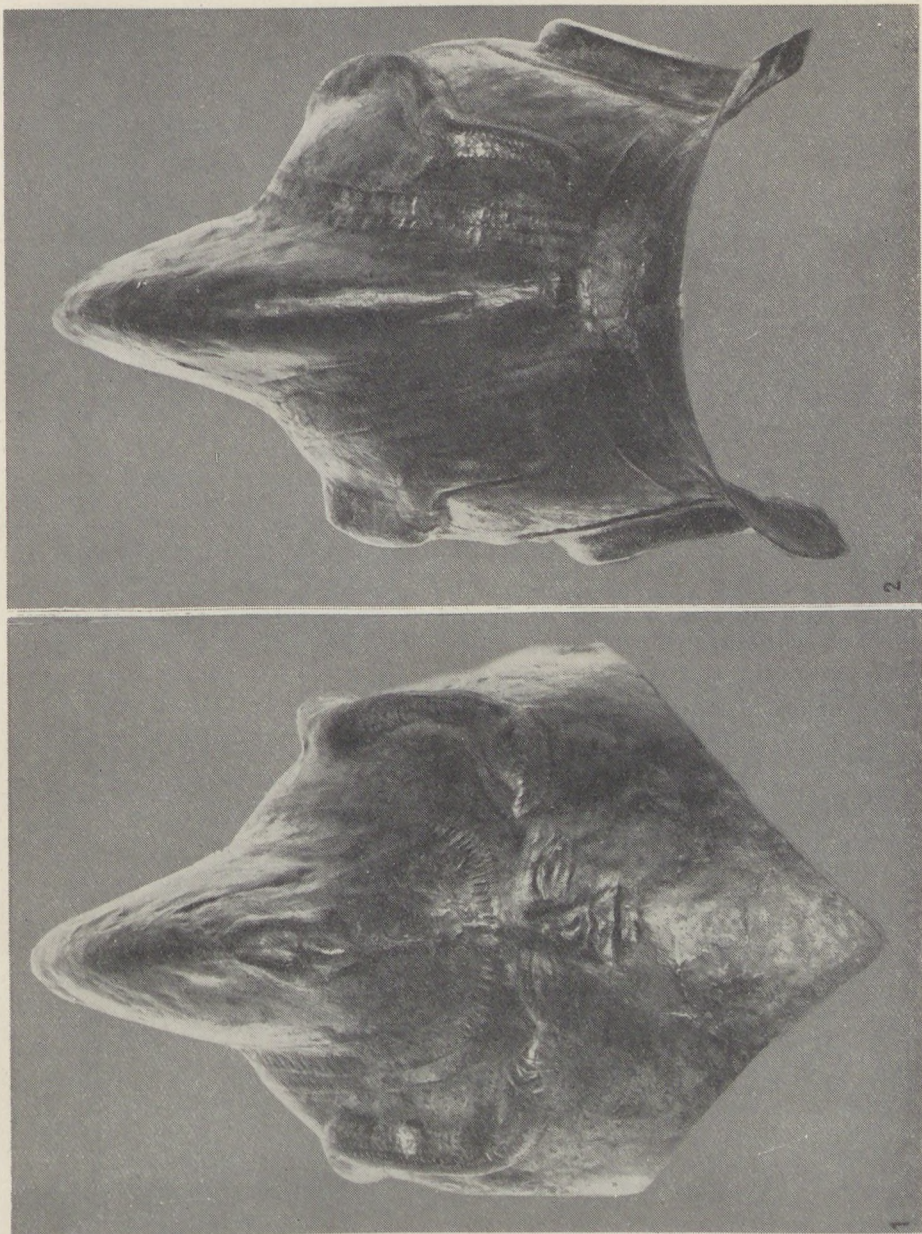
Soproni : Budakalászi kocsi

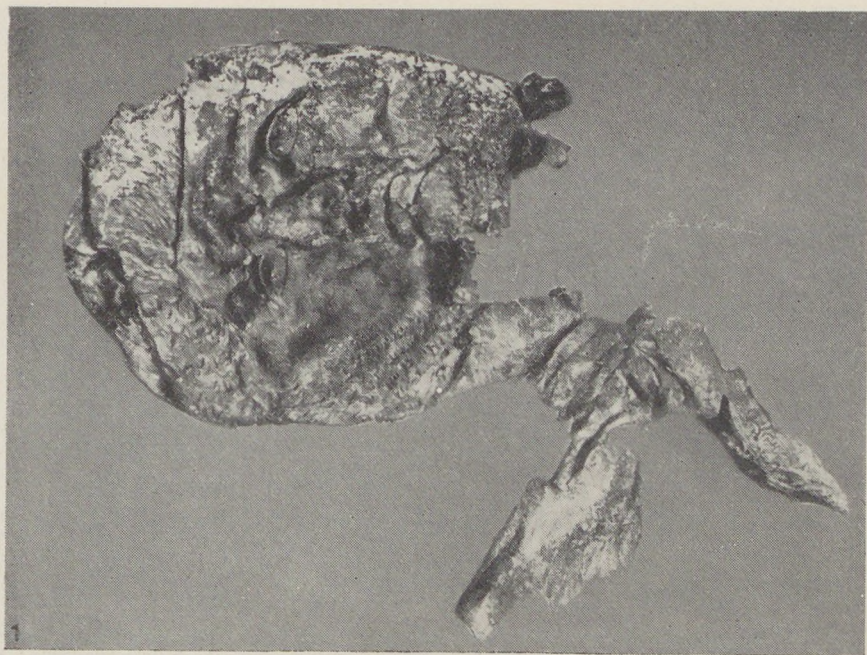
Csalog⁴: Balmazújvárosi halom

Csalog: Balmazújvárosi halom

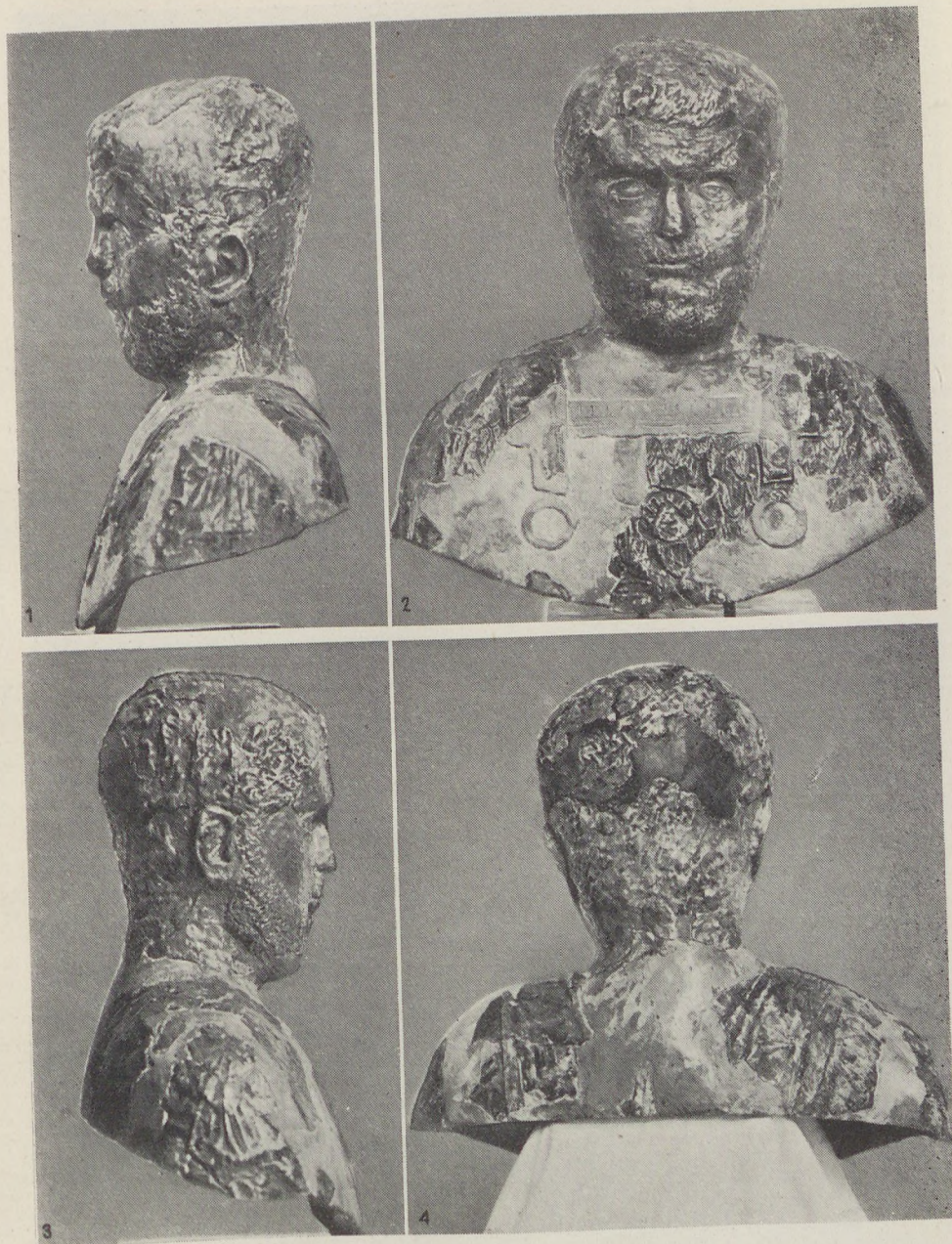
Barokózi: Római díszsisak

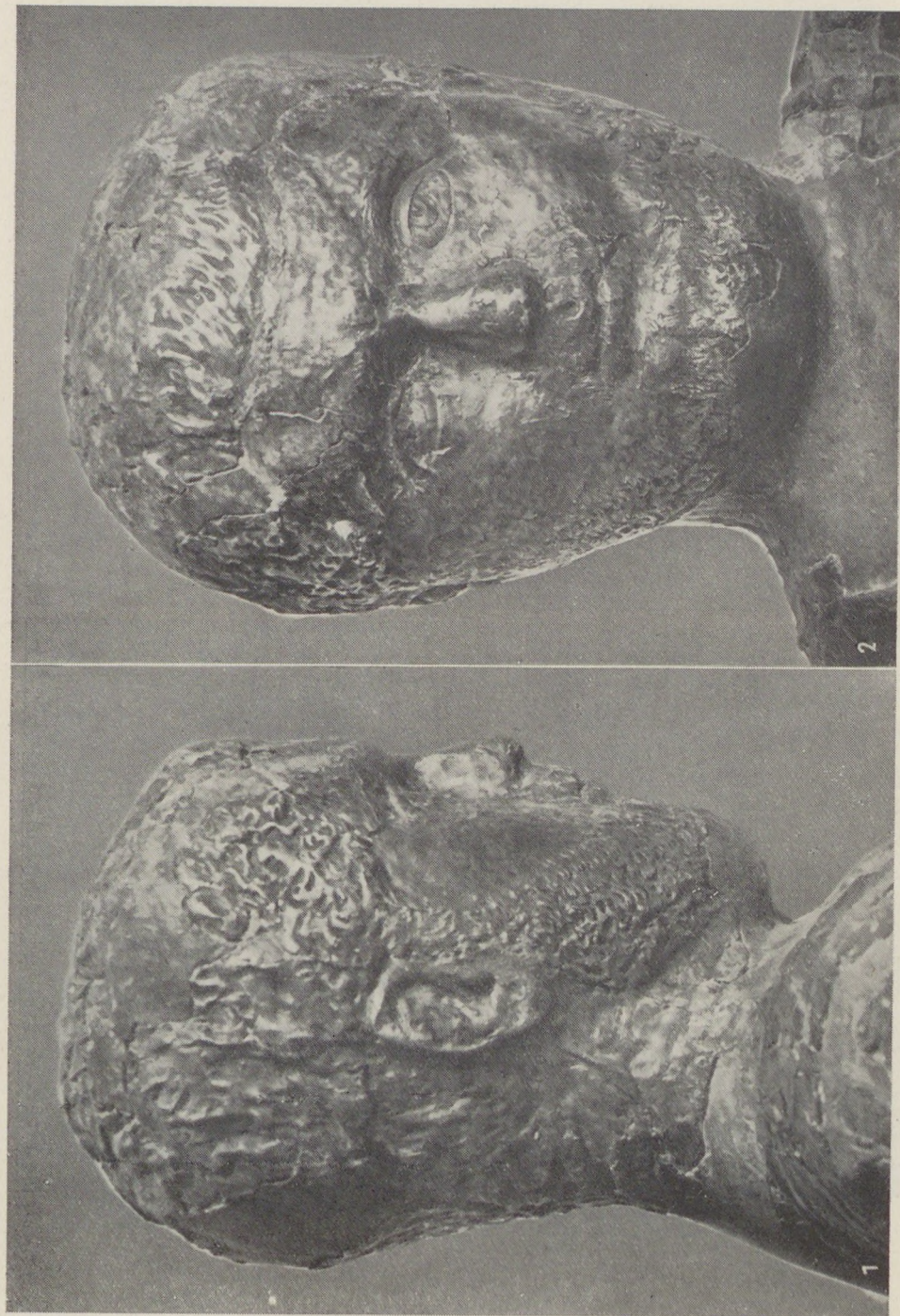
Radnóti: Treb. Gallus mellképe (1. sz.)

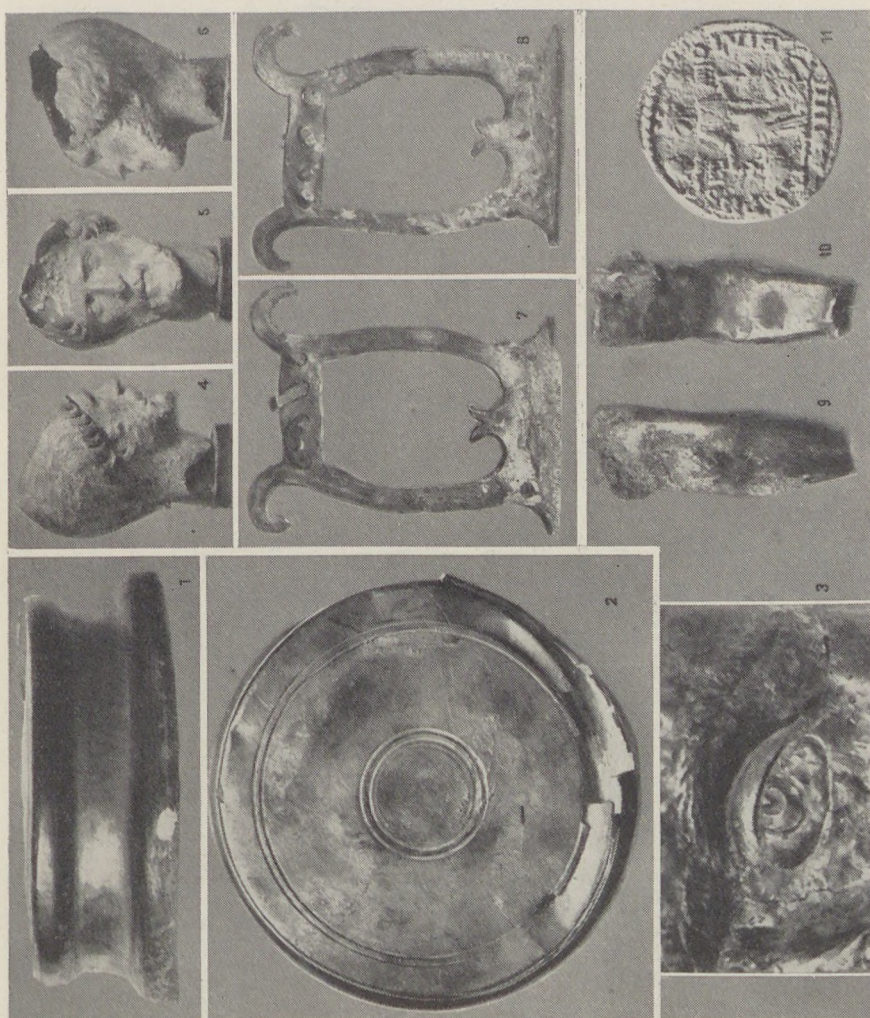
Barhóczy: Római díszsíak (2. sz.)

Radnóti: Treb. Gallus mellképe

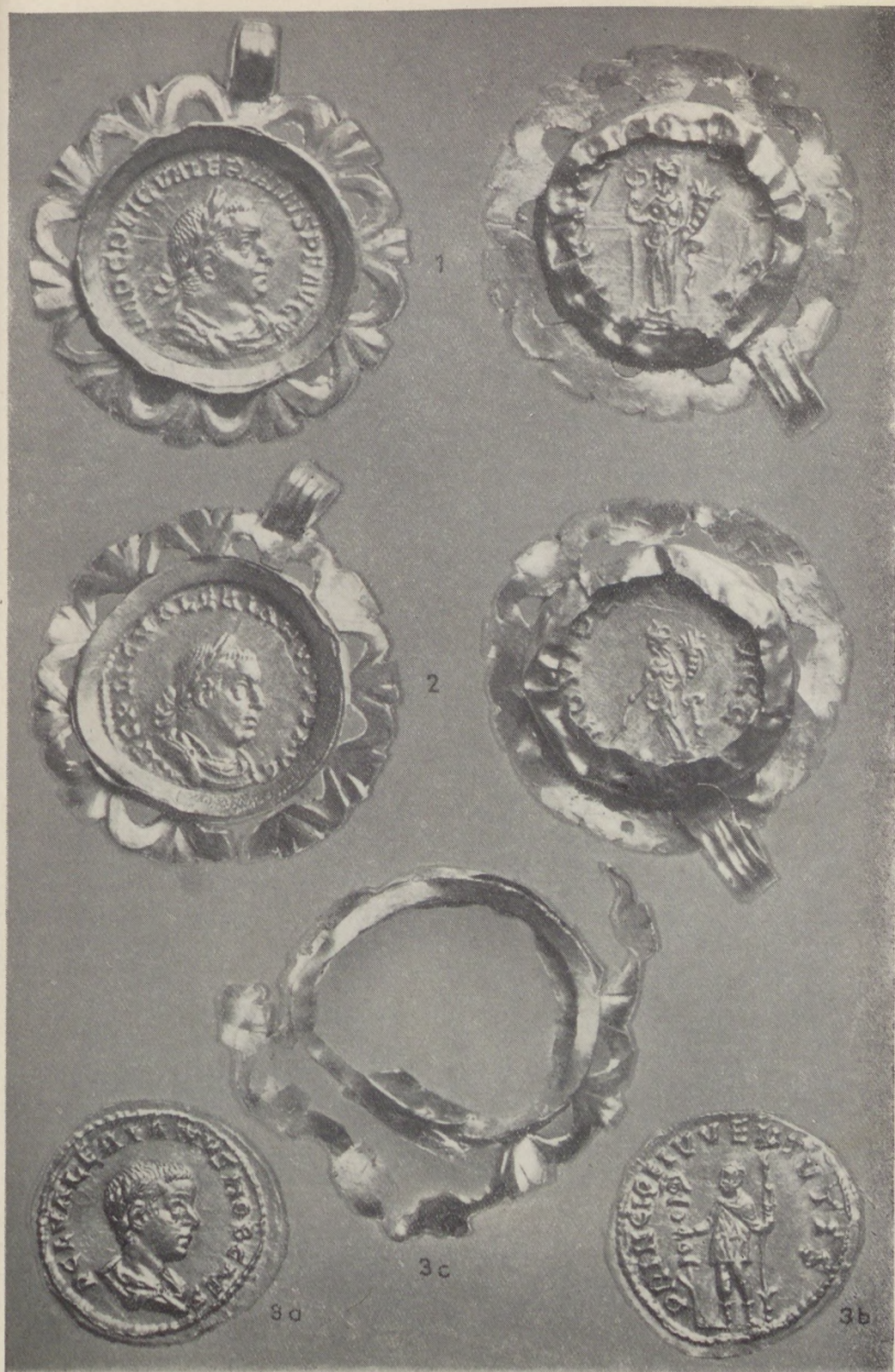
Radnóti: Treb. Gallus mellképe

Kadnóti : Treb. Gallus mellképe

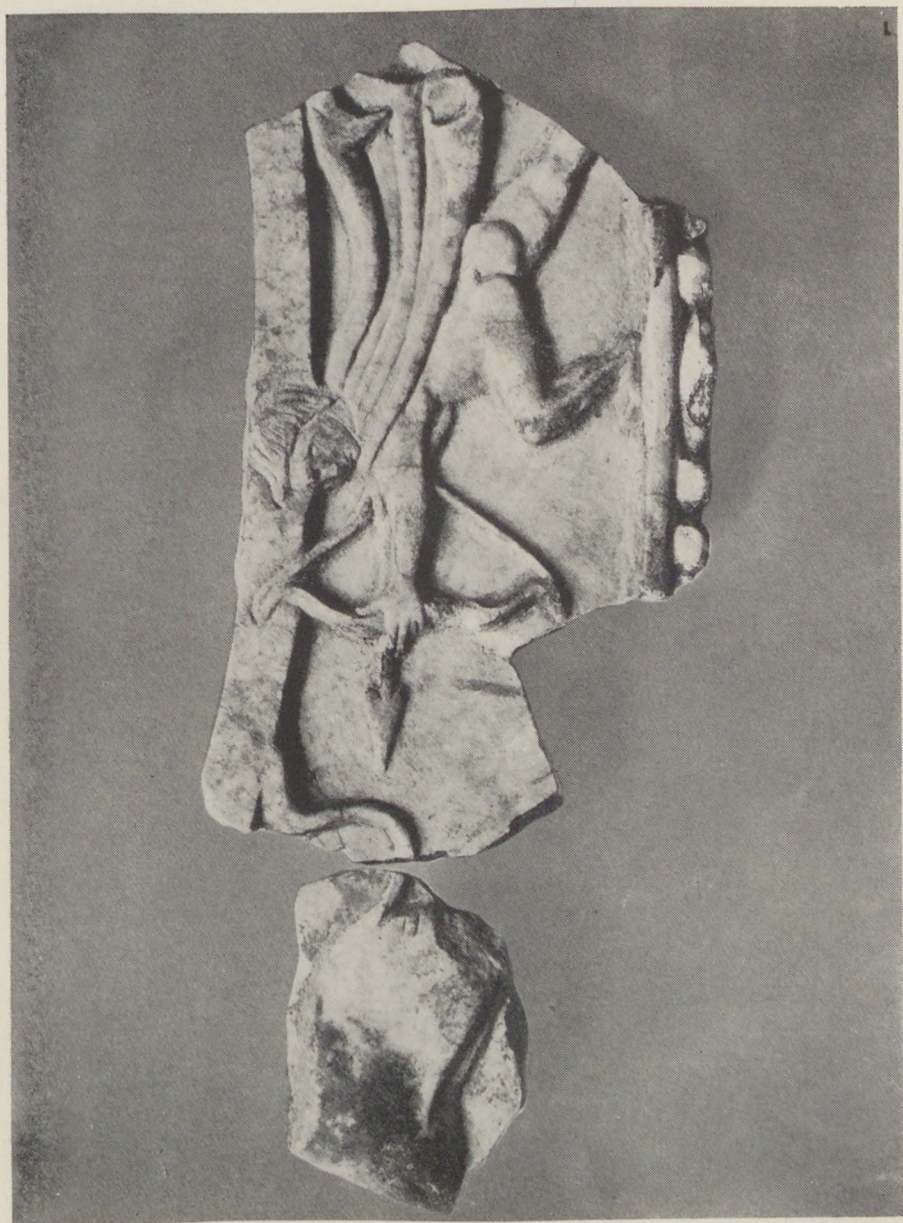
Alföldi : Rábakovácsi ékszerlelet

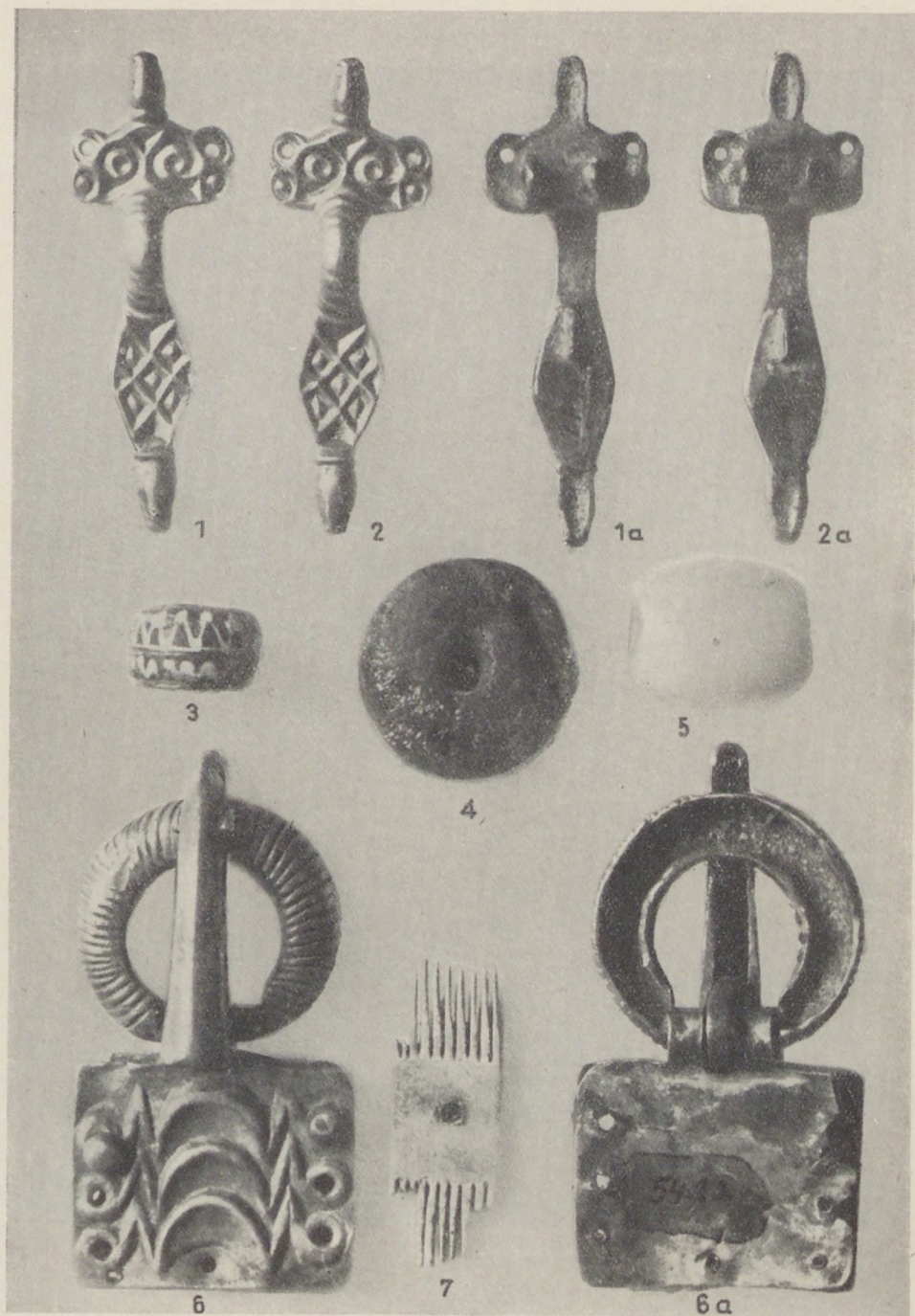
Alföldi : Rábakovácsi ékszerlelet

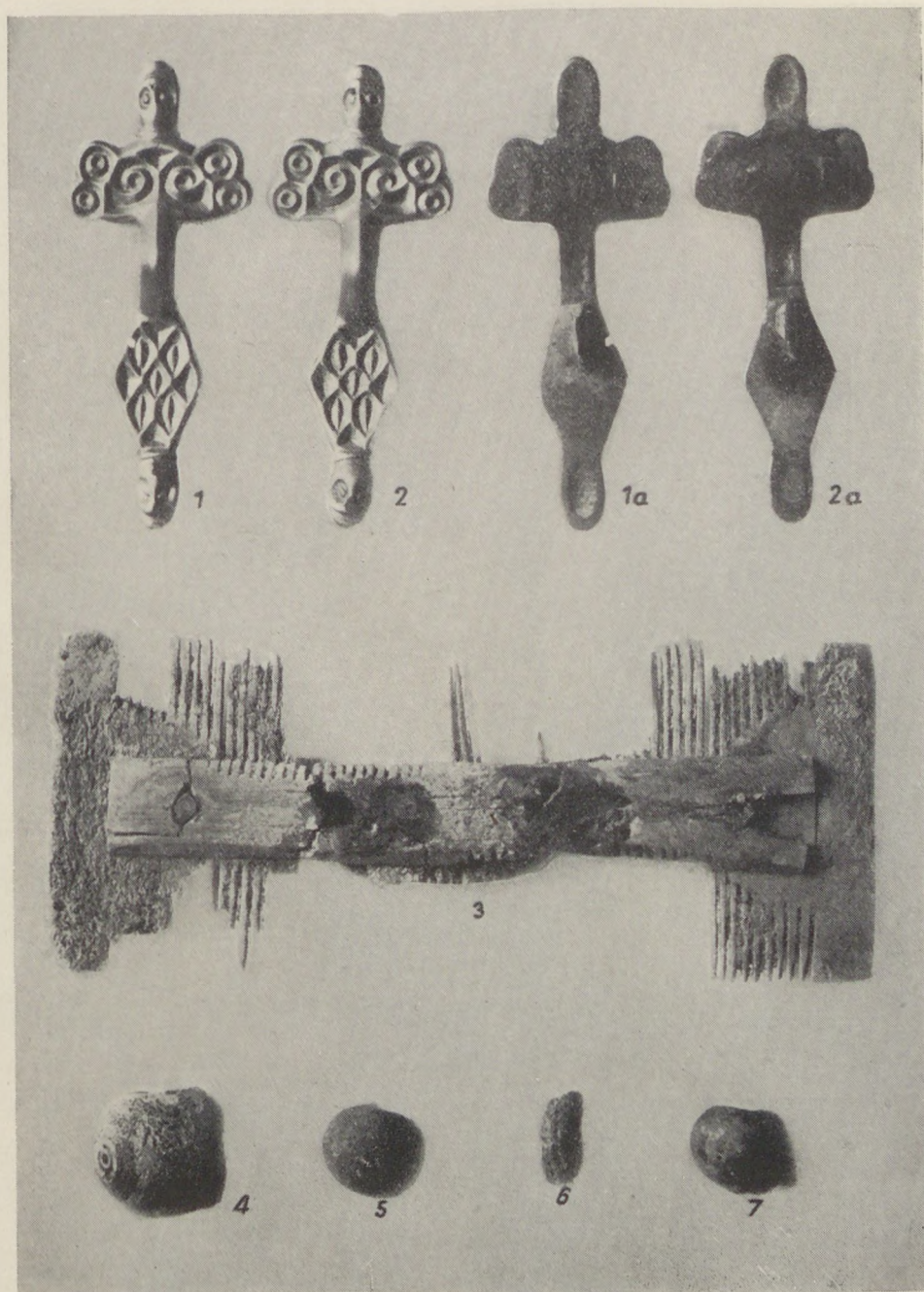
Alföldi : Rábakovácsi ékszerlelet

Thomas : Késörömai márvány asztallap

Kovrig: Germán lelet Gyuláról

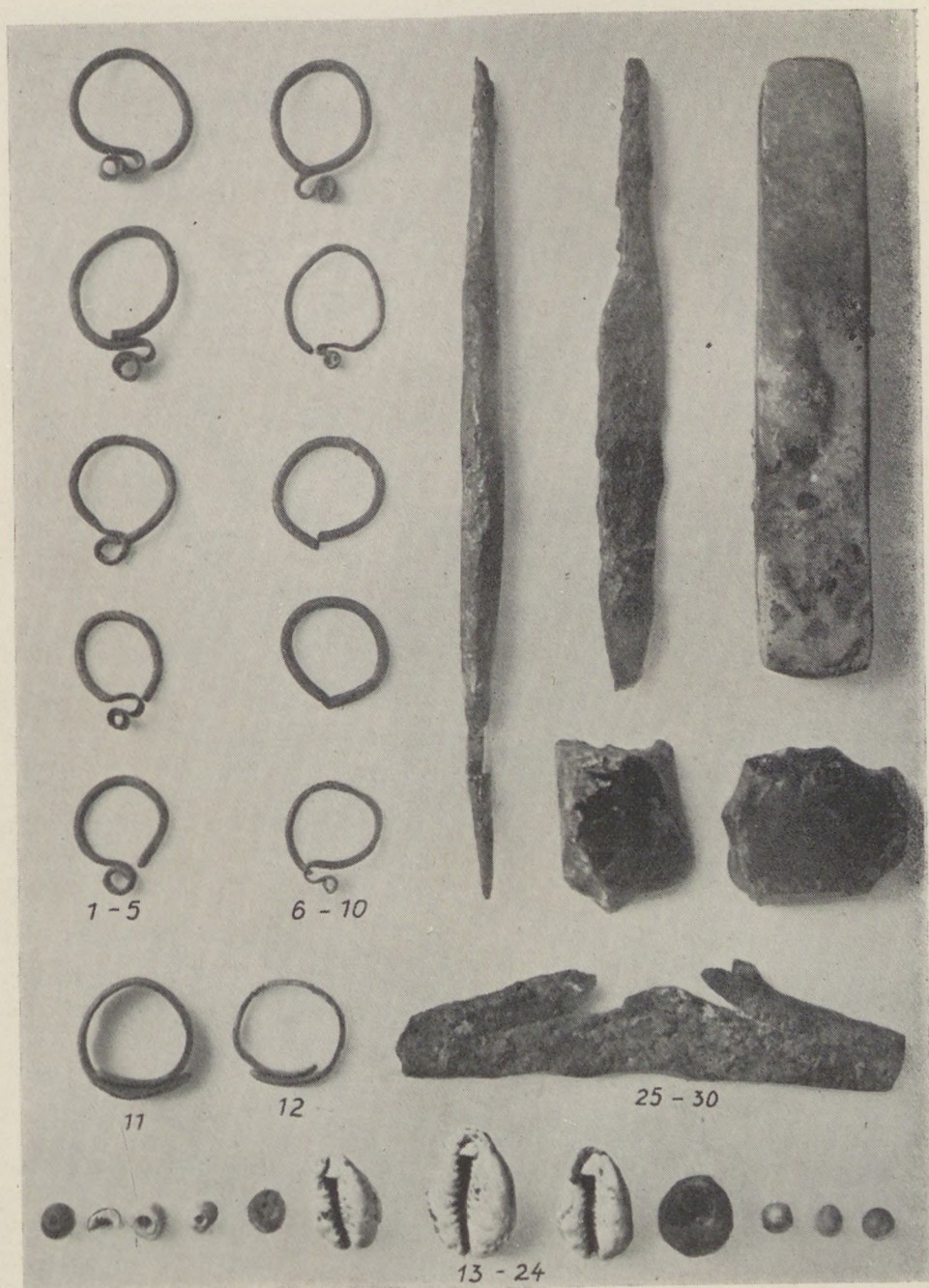

Kovrig: Germán lelet Gyuláról

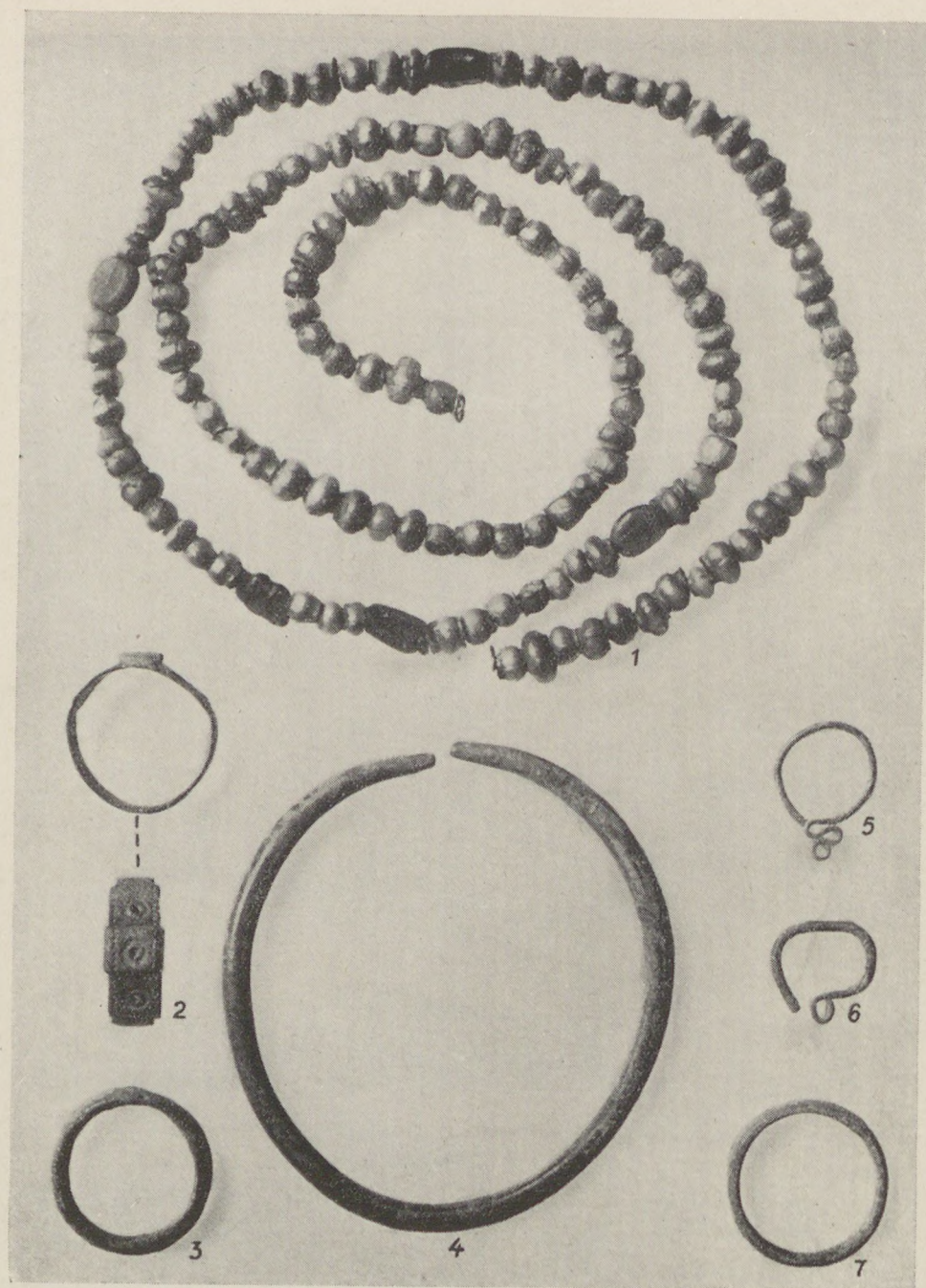
Dunapentele

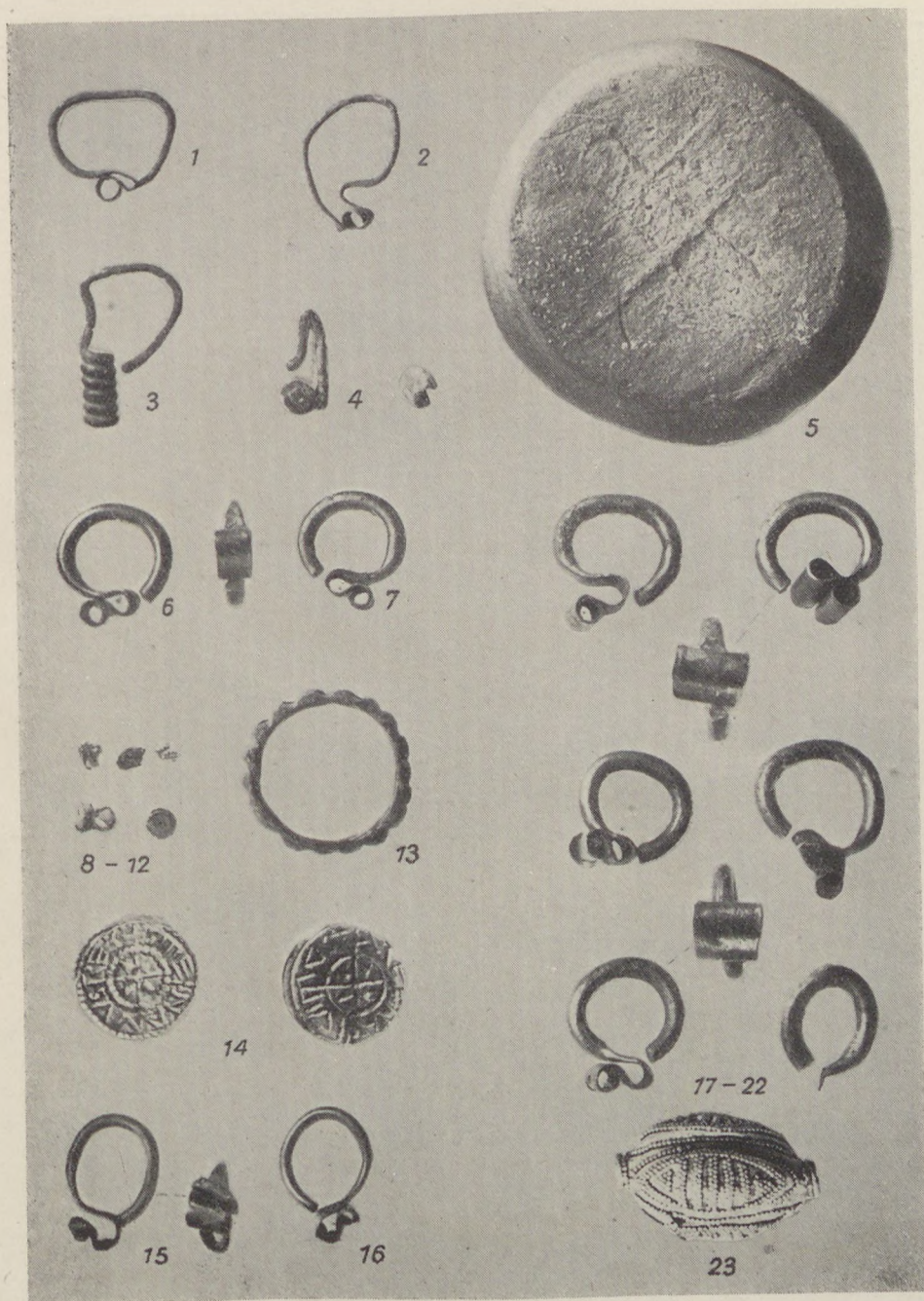
*Kovrig: Germán lelet Gyuláról (1. sz.)
Fehér: Adatok (2—3. sz.)*

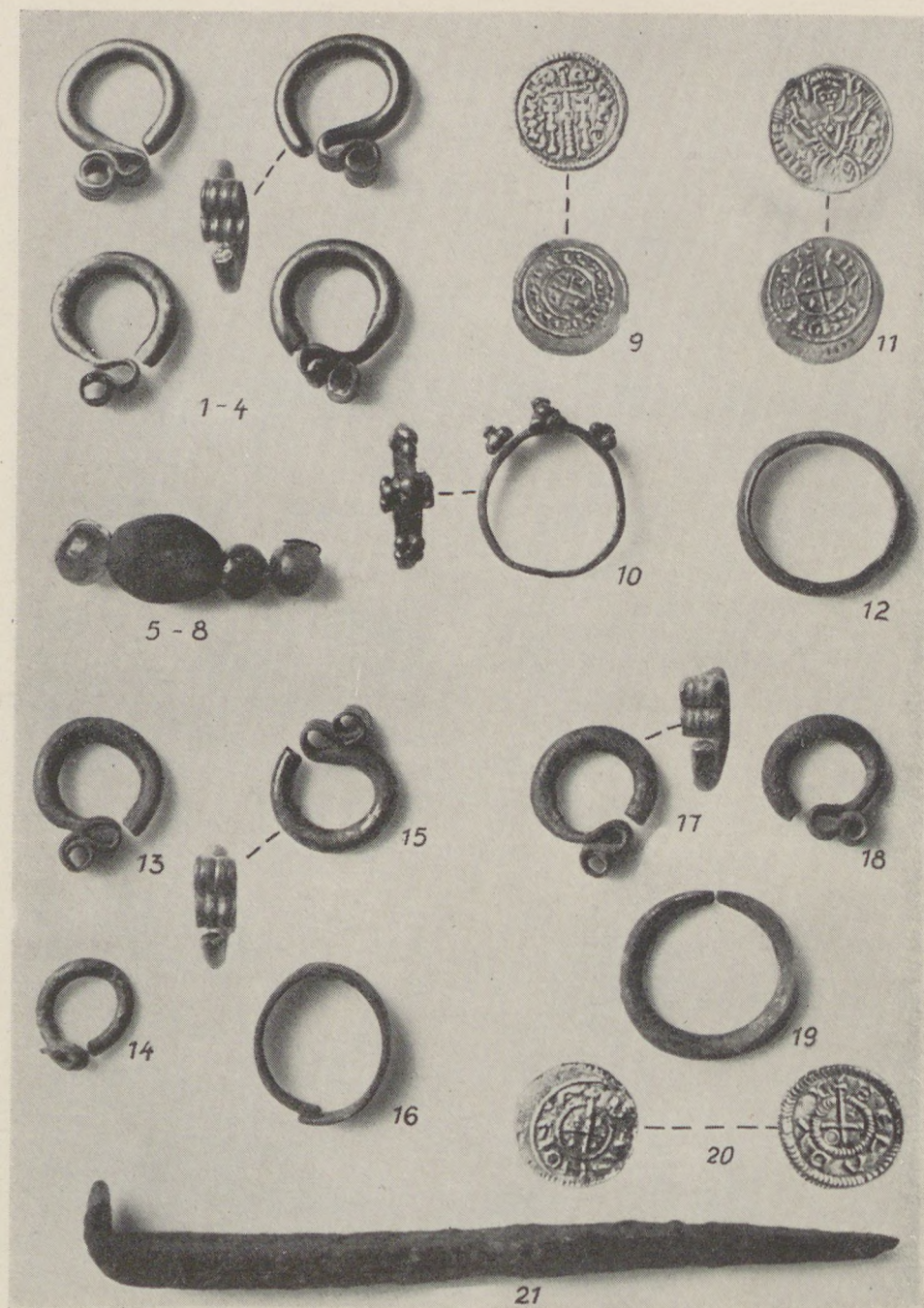
Török : Halimba-Cseres

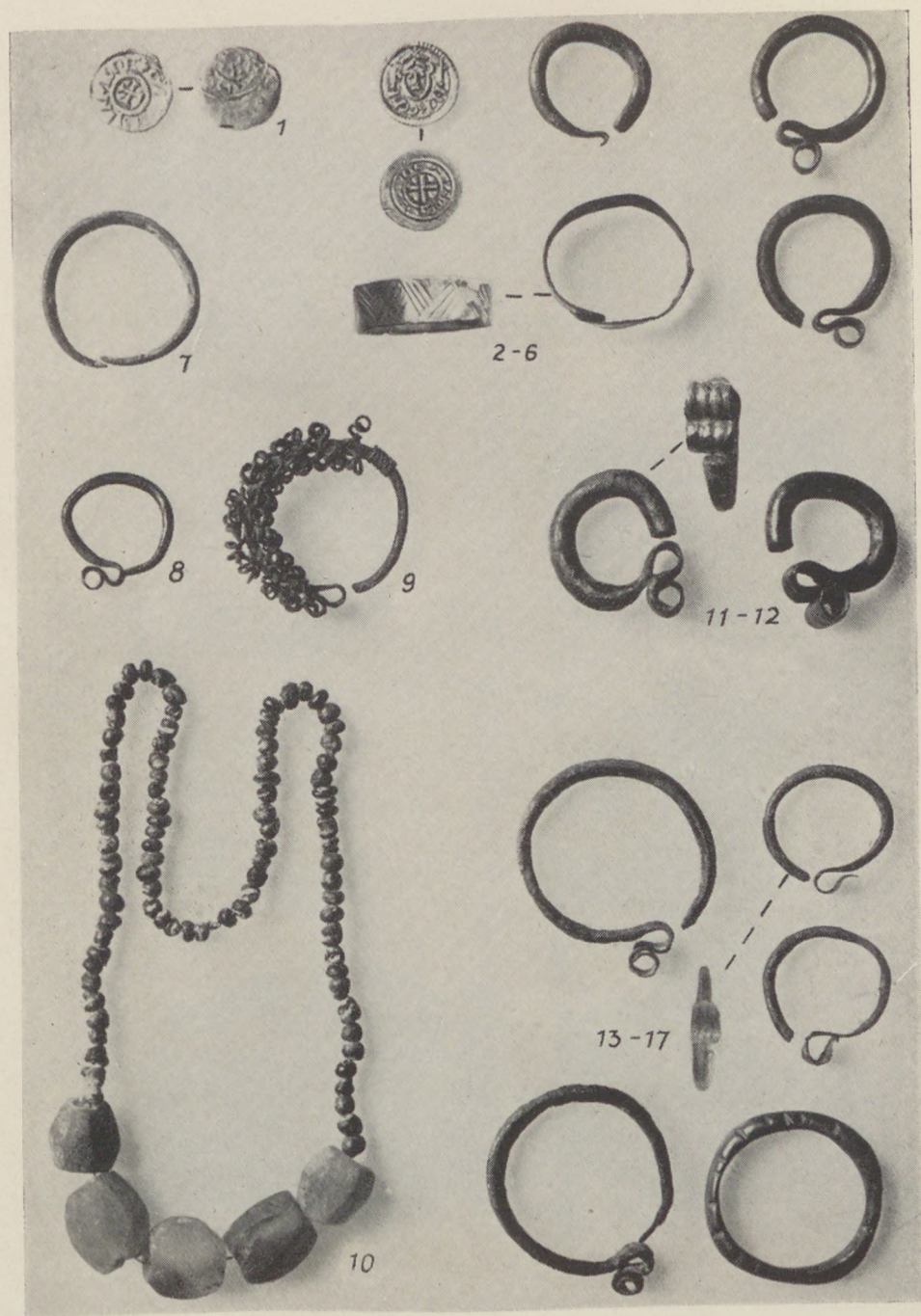
Török : Halimba-Cseres

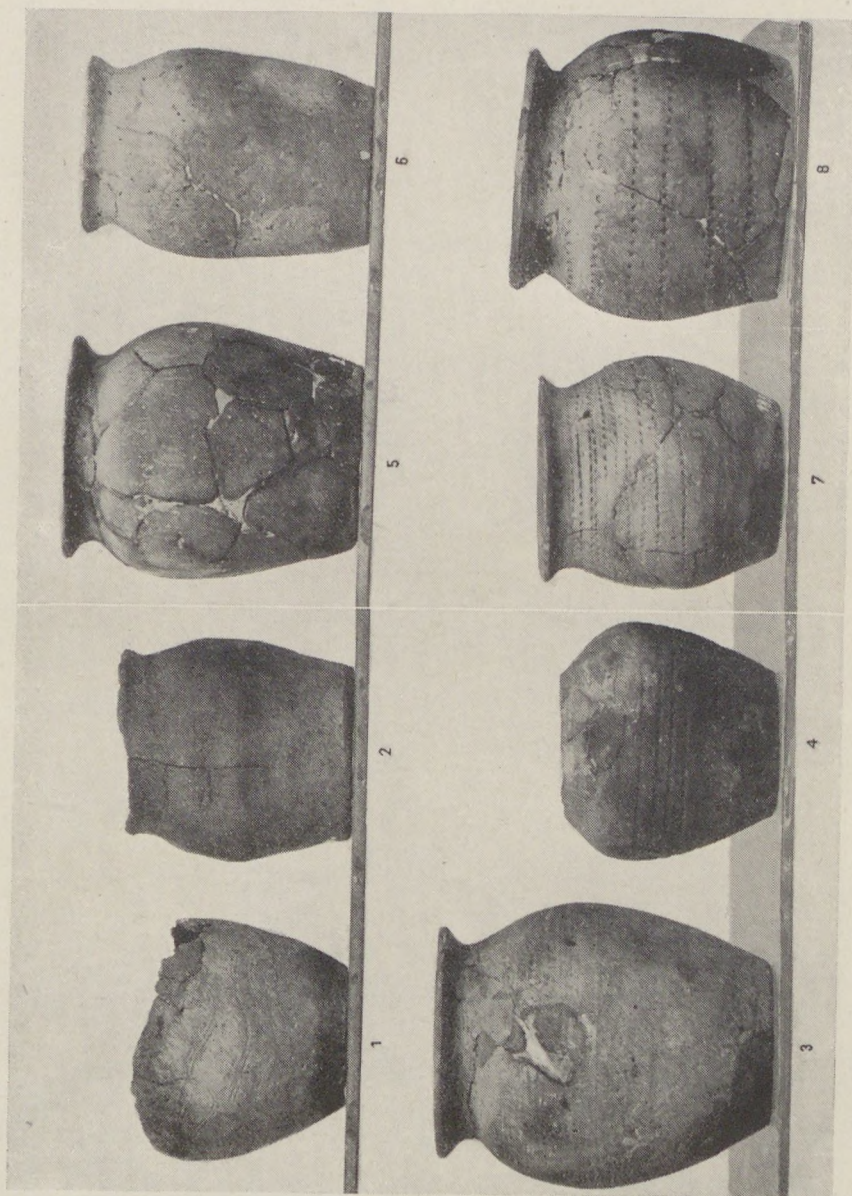
Török : Halimba-Cseres

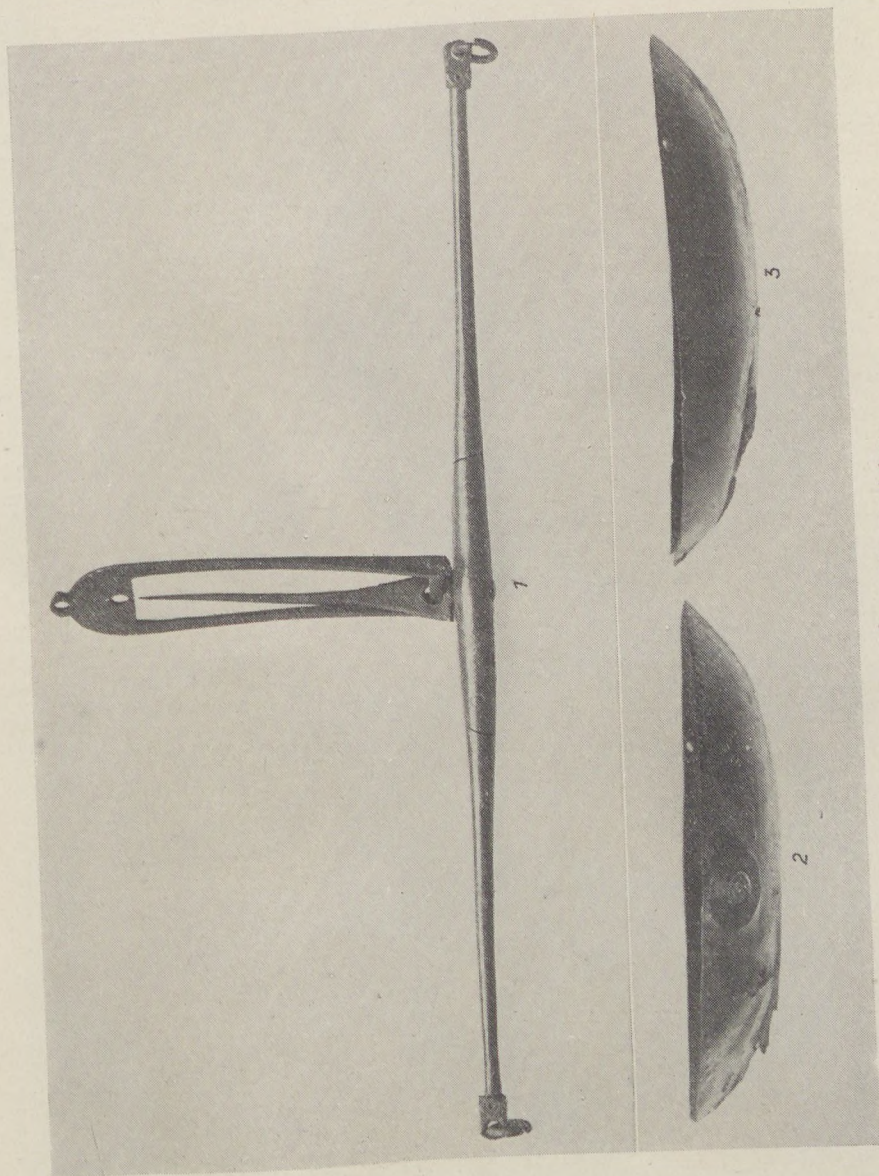
Török : Halimba-Cseres

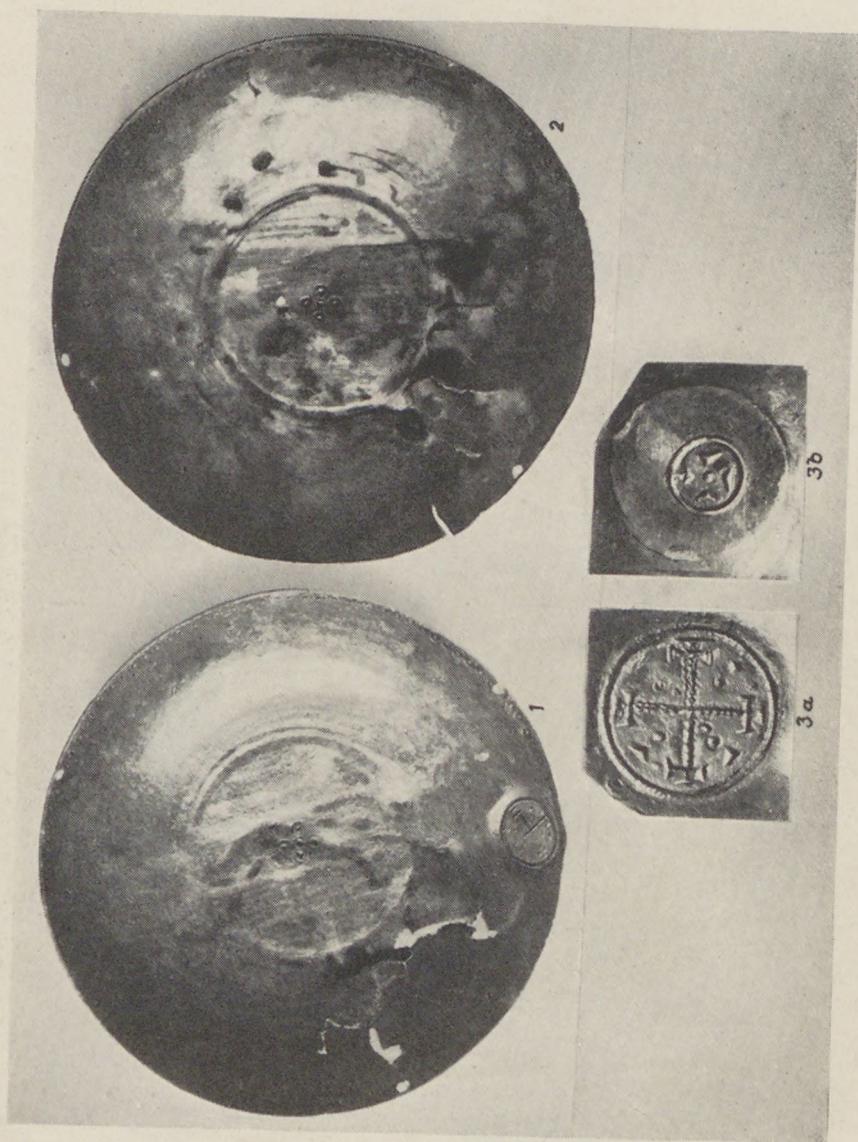
Török : Halimba-Cseres

Török : Halimba-Cseres

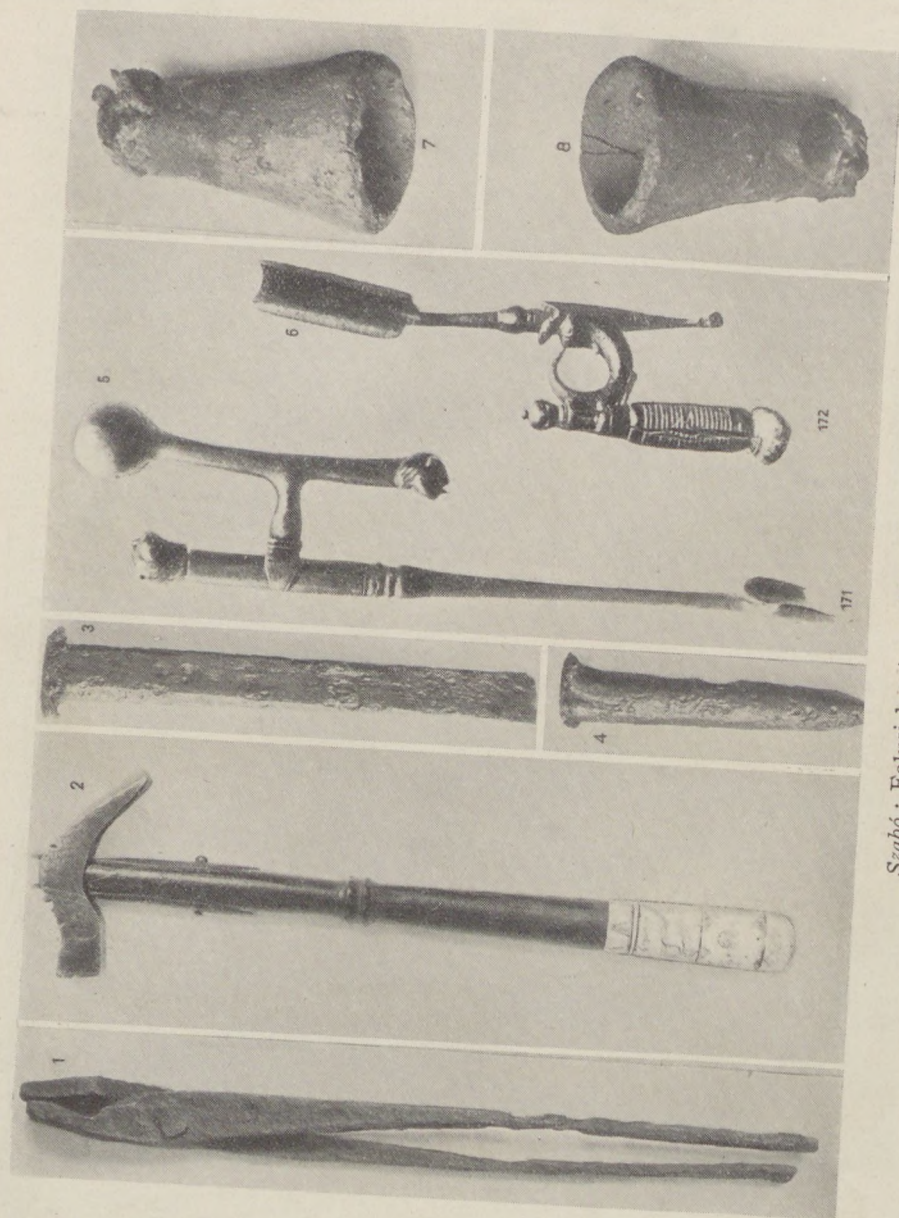
Mévi: Árpád-kori mérleg

Mévi : Árpád-kori mérleg

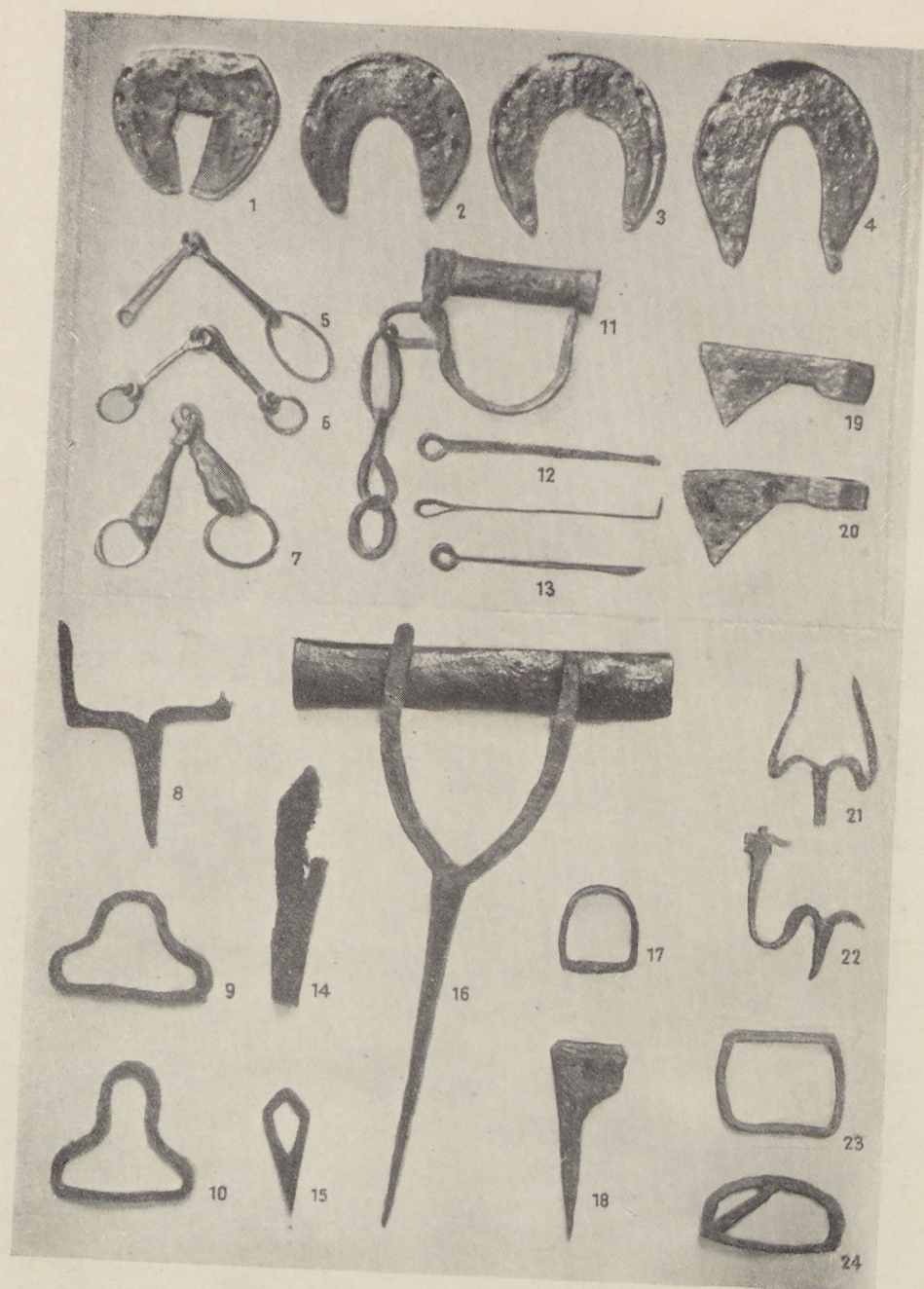
Szabó : Falusi kovács a XV—XVI. sz.-ban

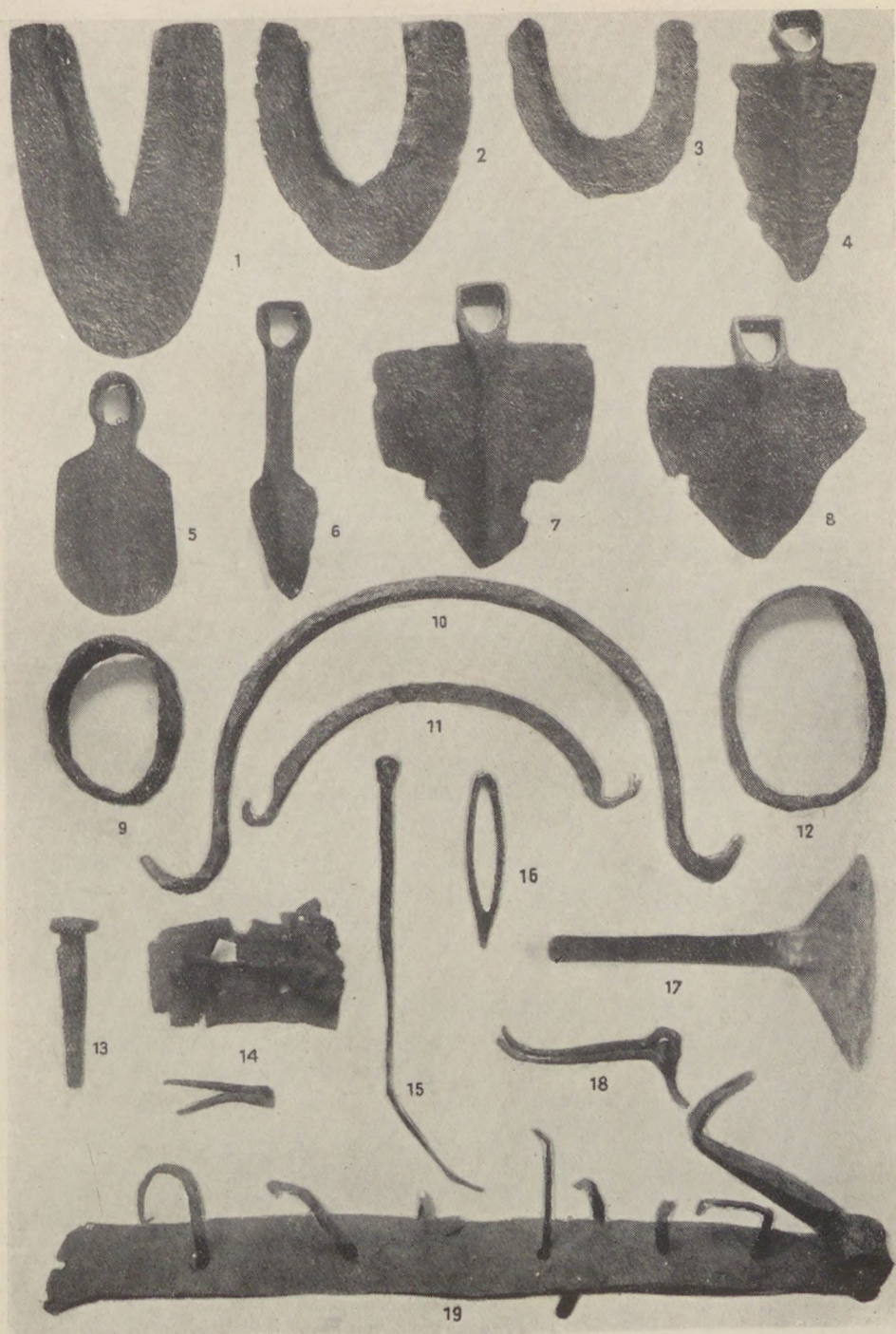
Szabó : Falusi kovács a XV–XVI. sz.-ban

Szabó: Falusi kovács a XV—XVI. sz.-ban

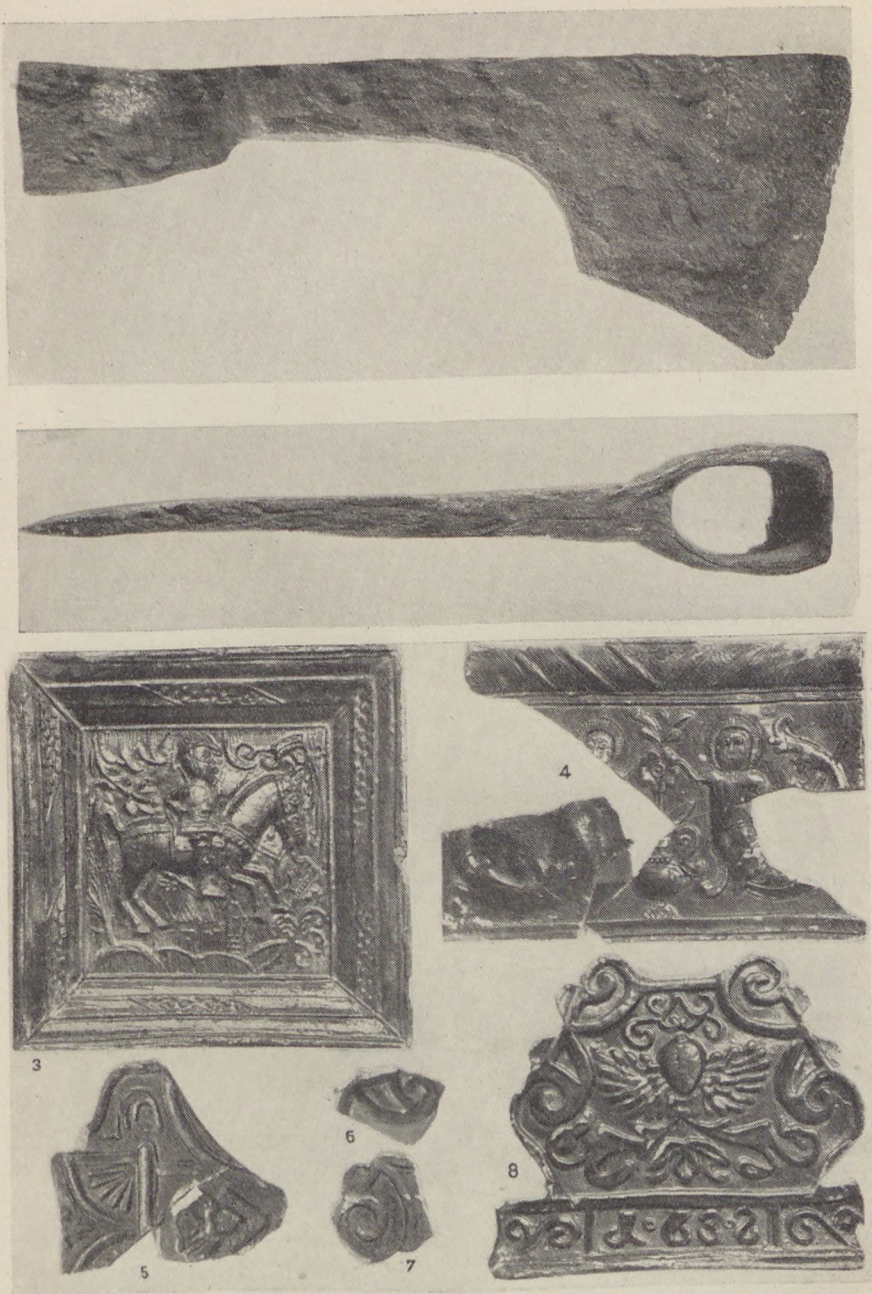
Szabó: Falusi kovács a XV—XVI. sz.-ban

Szabó : Fálusi kovács a XV—XVI. sz.-ban

Szabó: Falusi kovács a XV--XVI. sz.-ban

Szabó: Falusi kovács a XV—XVI. sz.-ban
 Éri: Kisvárdai kályhacsempék (3—8. sz.)

Éri : Kisvárdai kályhacsempék

Éri : Kiszárdai kályhacsempék

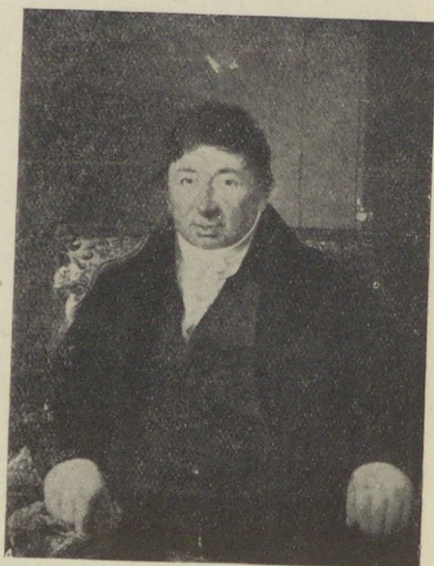
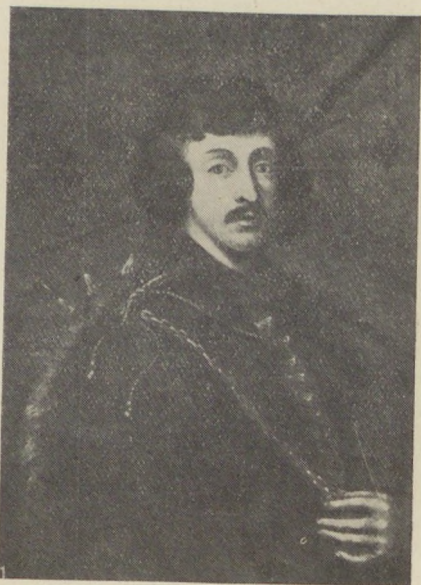
1.

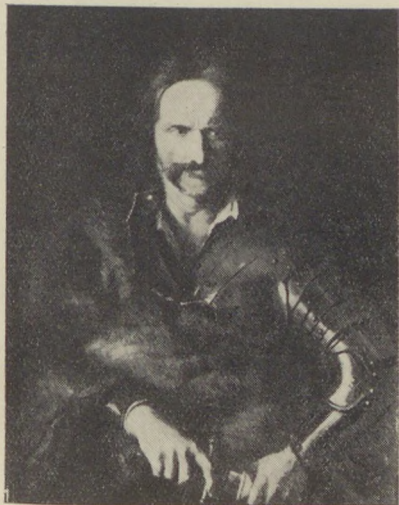
Wilhelmb.: Egidius Sadeler arcképei (1. sz.)
Rózsa: Ikonográfiai kérdések (2. sz.)

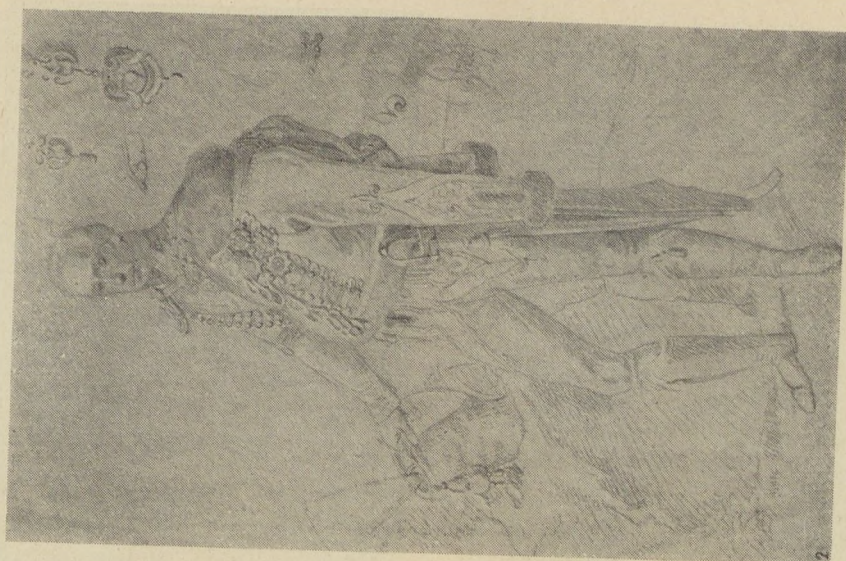
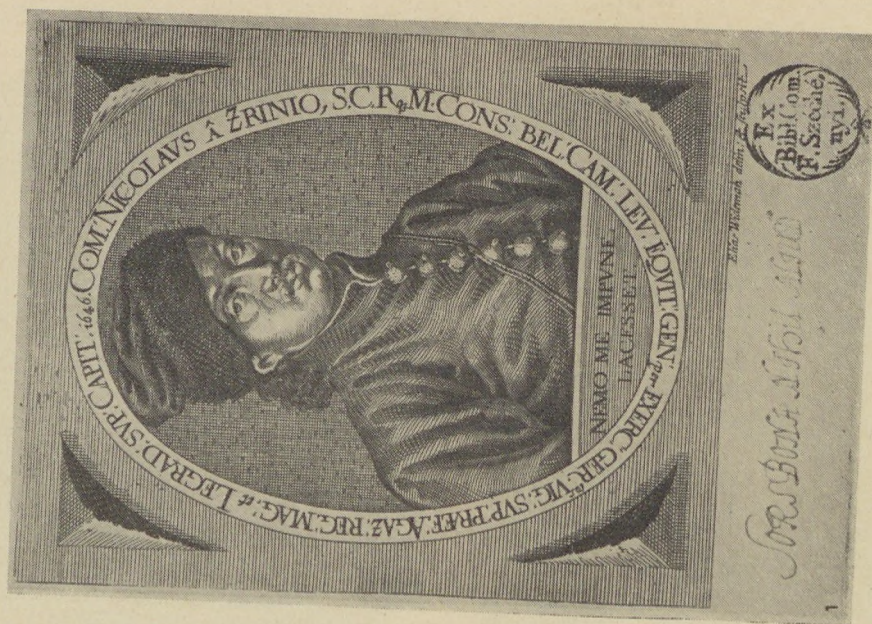
2.

Előzmények: Egidiusz Sadeler arcképei (1. sz.)
Rózsza: Ikonográfiai kérdések (2. sz.)

Rózsza : Ikonográfiai kérdések

Róza : Ikonográfiai kérdések

A NÉPMŰVELÉSI MINISZTER RENDELETÉRE

★

TANKÖNYVKIADÓ, BUDAPEST

